

HOŞGÖRÜDEN YOL AYRIMINA ERMENİLER

- CİLT 1 -

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ YAYINI-163

KİTAP ADI

HOŞGÖRÜDEN YOL AYRIMINA ERMENİLER Cilt-1

YAYINA HAZIRLAYANLAR

Prof. Dr. M. Metin HÜLAGÜ

Doç. Dr. Şakir BATMAZ

Yrd. Doç. Dr. Gülbadi ALAN

ISBN

Takım no : 978-9944-0664-1-9

Kitap no : 978-9944-0664-2-6

İLK BASIM

Ocak 2009

KAPAK TASARIMI

Deniz Doğan

MİZANPAJ VE BASKI ÖNCESİ HAZIRLIK

Bilge Grafik (352) 232 29 05

BASKI

Kardeşler Ofset (352) 331 61 00

HOŞGÖRÜDEN YOL AYRIMINA ERMENİLER

- CİLT 1 -

§

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ-NEVŞEHİR ÜNİVERSİTESİ
II. ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR
SEMPOZYUMU [EUSAS-II]
22-24 Mayıs 2008

YAYINA HAZIRLAYANLAR
Prof. Dr. M. Metin HÜLAGÜ
Doç. Dr. Şakir BATMAZ
Yrd. Doç. Dr. Gülbadi ALAN

EUSAS II Açılış Töreni [Saygı Duruşu ve İstiklâl Marşı]

EUSAS II Tertip Heyeti Başkanı Prof. Dr. M. Metin Hülalü'nün protokol konuşması.

Rektör Prof. Dr. Cengiz Utaş'ın protokol konuşması.

Doç. Dr. Şakir Batmaz
EUSAS II Tertip Heyeti

Yrd. Doç. Dr. Gülbadi Alan
EUSAS II Tertip Heyeti

EUSAS II Açılış Toplantısı

EUSAS II Açılış Konuşmaları (Soldan) Yusuf Halaçoğlu, Ömer Turan, Nüzhet Kandemir, Ömer E. Lüttem, Mahir Aydın

EUSAS II Açılış Konuşmaları sırasında bir grup dinleyici

Büyükelçi (E) Nüzhet Kandemir

Büyükelçi (E) Ömer Engin Lütem

Prof. Dr. Ömer Turan

Prof. Dr. Mahir Aydın

Nüzhet Kandemir ve Ömer Lütem açılış konuşmalarını yaparken

Türk Tarih Kurumu Başkanı Yusuf Halaçoğlu açılış konuşmasını yaparken

EUSAS II Oturumlarından bir görüntü

EUSAS II Tertip Heyeti ve Sempozyumaâardumcı olan ğrenciler

EUSAS II katılımcıları toplu hâlde

AÇILIŞ VE PROTOKOL KONUŞMALARI.....	XXI
OSMANLI DÜZENİNİN ÇÖKMESİNİN AYRILIKÇI HAREKETLERE OLAN ETKİSİ - ERMENİ MİLLETİ ÖRNEĞİ - ..... Prof. Dr. Abdullah SAYDAM	59
ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞUNDA ŞARK MESELESİ FAKTÖRÜ..... Prof. Dr. Abdulkadir YUVALI	99
RUSYA İLE EÇMİYAZIN KATOGİGOSLUĞU'NUN İLİŞKİLERİNİN OSMANLI ERMENİLERİNE ETKİLERİ..... Yrd. Doç. Dr. Adem ÖLMEZ	113
XIX.YÜZYIL SONLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE YAŞAYAN ERMENİLERİN EVLERİNDE ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİ HAKKINDA ELE GEÇİRİLEN DOKÜMANLAR VE BUNUN ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN YAYILMASINDA ETKİLERİ..... Doç. Dr. Ahmet HALAÇOĞLU	129
ERMENİ EDEBİ ESERLERİNE YANSIMASI BAĞLAMINDA ERMENİLERDE MİLLİYETÇİLİK HAREKETLERİ..... Prof. Dr. Ahmet KANKAL	153
MEŞRUTİYET'İN ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞMASINA ETKİSİ VE BU DÖNEMDE TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ VE BU İLİŞKİLERİN BASINA YANSIMASI..... Yrd. Doç. Dr. Ahmet OĞUZ	165
XIX. YÜZYILDA OSMANLI ERMENİ BASINI VE DEVLETİN REJİM ÜZERİNE ÇARPICI BİR POLEMİK..... Yrd. Doç. Dr. Ali BUDAK	179

BÜYÜK GÜÇLER, ERMENİ MESELESİ VE 1890'LI YILLAR: BİR ULUSLAR ARASI İLİŞKİLER (İR) PERSPEKTİFİ.....	197
Prof. Dr. Ali Fuat BOROVALI	
İLK ERMENİ PROPAGANDA FİLMİNİN ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN GELİŞİMİNDEKİ ROLÜ VE BERN MASLAHATGÜZARI MÜNİR SÜREYYA BEY'İN OLAĞANÜSTÜ MESAİSİ.....	209
Ali ÖZUYAR	
ERMENİ AYDINLARI SIRASINDAN TÜRK ALEYHTARI KADROLARININ HAZIRLANMASI.....	221
Ali Şamil HÜSEYİNOĞLU (İlmi İşçi)	
18. YÜZYILDA ERMENİ MESELESİNİN ORTAYA ÇIKIŞINDA RUSYA'NIN ROLÜ.....	233
Aygün Abbasova	
OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİNİN ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞUNA ETKİSİ.....	251
Doç. Dr. Ayten SEZER ARIĞ	
ABD DIŞ POLİTİKASI BAĞLAMINDA ERMENİ ULUSÇULUĞUNUN DÖNÜŞÜMÜ.....	271
Arş. Gör. Aytül TAMER	
DOĞU SORUNU KAPSAMINDA ALMANYA'NIN ERMENİLERE YÖNELİK İZLEDİĞİ POLİTİKALAR-TESSA HOFMANN'IN İDDİALARININ ANALİZİ VE KRİTİĞİ-.....	295
Öğr. Gör. Dr. Barış ÖZDAL	
19. YÜZYIL ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN YAPILANMASINDA RUSYA'NIN ROLÜ.....	335
Dr. Bilal DEDEYEV	
OSMANLI ŞEHİRLERİNDE YAŞAYAN İNGİLİZ KONSOLOSLARI VE ERMENİ SORUNU.....	351
Doç. Dr. Bülent ÖZDEMİR	

İÇİNDEKİLER

ABD'İN OSMANLI ERMENİLERİNE YÖNELİK POLİTİKASI	371
Yrd. Doç. Dr. Bülent UĞRASIZ	
ERMENİ KOMİTELERİNİN FAALİYETLERİ ÇERÇEVESİNDE ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU	389
Okt. Cengiz KARTIN	
ERMENİ MİLLİYEÇİLİĞİNDE AMERİKAN EĞİTİM KURUMLARININ ROLÜNE BİR ÖRNEK: KAYSERİ İSTASYONUNDAKİ EĞİTİM FAALİYETLERİ (TALAS AMERİKAN OKULLARI)	407
Cenk DEMİR	
OSMANLI DEVLETİNDE ERMENİ İŞÇİLER VE MİLLİYETÇİLİK	423
Yrd. Doç. Dr. Cevdet KIRPIK	
İNGİLTERE'NİN KAFKASYA POLİTİKASI VE BÜYÜK ERMENİSTAN PROJESİ	445
Yrd. Doç. Dr. Coşkun TOPAL	
XIX. YÜZYILDA ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞUNDA AMERİKAN ETKİSİ	461
Dr. Dilşen İNCE ERDOĞAN	
RUSYAYA GÖÇEN ERMENİLER SORUNU VE BU SORUNUN ERMENİ MİLLİYETÇİLİK HAREKETLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ	487
Okt. Döndü Sena ARSLAN	

AÇILIŞ VE PROTOKOL KONUŞMALARI

Metin HÜLAGÜ

[Sempozyum Tertip Heyeti Başkanı]

[Nevşehir Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı]

Sayın Vali,
Sayın Büyükelçi,
Sayın Rektörüm,
Değerli Öğretim Üyeleri,
Kıymetli Misafirler,
Değerli Basın Mensupları,

Türkiye'nin, yaklaşık yarım asırdır, karşı karşıya olduğu dış problemlerden birisini şüphesiz ki "Ermeni Meselesi" teşkil etmektedir. Ancak bu problem sadece Türkiye'yi rahatsız etmekle de sınırlı kalmamış, kapsama alanını günden güne genişletmek ve tesirini her geçen gün artırmak suretiyle, bölgesel barışı olduğu kadar küresel barışı da tehdit eder hale gelmiştir. Örneğin, bugün binlerce Azeri özünden ve öz yurdundan mahrum edilmiş, sefalet hayatı yaşamaya terk edilmiştir.

Şurası muhakkaktır ki, "Ermeni Meselesi"nin ortaya çıkması ve her geçen gün gelişip kuvvet kazanması, Batı'nın izlemiş olduğu politikalarla yakından alakalı değil, bilakis o politikaların ta kendisi olmuştur. Yine kabul etmek gerekir ki, "Ermeni Meselesi", İngiliz ve Rus emperyaliz-

miyle Alman militarizminin rekabeti sonucu ortaya çıkmış bir meseledir. Fransa ve ABD ise, kendi çıkarları doğrultusunda, bu soruna iştirak etmişlerdir. Ve görülen odur ki, bahsi geçen devletler ve daha başkaları, kendi icatları olan bu problemi bugün de sürdürmeye, koruyup kollamaya eskisi gibi devam ettirmeye çalışmaktadırlar.

Avrupa devletleri ve diğerlerinin temel hedefi, iç kargaşalar çıkartmak, bölgesel çatışmalara sebebiyet vermek ve neticede parçalayıp yönetmek yahut “Kadife Devrim”lerle işlerini yürütmek olmuştur. Onun içindir ki, söz konusu Avrupa devletleri, daha dün, hatırlanacağı üzere, “Syces-Picot” antlaşması ile Arapları ve aralarında gerçekleştirmiş oldukları daha birçok benzeri gizli sözleşmelerle diğer milliyetleri aldatmaktan geri kalmamışlardır. Çünkü diğer milletler ve ülkeler, dün olduğu gibi bugün de, emperyalist Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri için sadece harcanması gereken bir sermaye ve sömürülmesi gereken bir coğrafya olarak görülmüş ve değerlendirilmişlerdir. Bu nedenledir ki:

“Benim geçmiş tarihimin ya da bugünkü sorunlarımın Avrupa-larda, Amerikalarda kimi zaman sermaye, çoğu zaman da meze yapılması zoruma gidiyor artık... Bu öpmelerin ardında bir taciz, bir tecavüz seziyorum. Geleceğimi, geçmişimin içinde boğmaya çabalayan emperyalizmin alçak hakemliğini kabul etmiyorum. Bu çağda, ne bir parlamentonun hakemliğe soyunmasını kabul ediyorum, ne de bir devletin... Gerçek hakem, halklar ve onların vicdanlarıdır”

diyen Hrant Dink’e kadirşinaslık edip kulak vermek gerekiyor.

“Ermeni Meselesi”, bilinen anlamda, tarihi değil, bütünüyle siyasi bir meseledir. Emperyalist devletlerin “parçala böl ve idare et” tarzındaki anlayışlarının günümüzdeki uygulama tarzıdır. Siyasi ve iktisadi güçle yakından alakalı olan bu problemin çözümü ise yine esas itibarıyla bu iki alandaki gelişmişlikte saklıdır.

Emperyalizmin bir icadı olan ve siyasi bir muhtevaya sahip bulunan “Ermeni Meselesi”nin çözümü için şüphesiz ki akademik çalışmalara da ihtiyaç vardır. Ancak bu noktada yapılacak çalışmaların sistematik olması da kaçınılmaz bir gerekliliktir.

Erciyes Üniversitesi bu anlamda ilk adımını 2 yıl önce atmış, EUSAS, yani “Sosyal Araştırmalar Sempozyumu” adıyla, çalışmalarını bir taraftan

markalaştırmaya çalışmışken, diğer taraftan da söz konusu sistematik yaklaşımın ilkini ortaya koymuştur.

“Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk-Ermeni İlişkileri” konulu önceki sempozyuma yüzün üzerinde akademisyen iştirak etmiş, sempozyumda sunulan tebliğler kısa sürede 4 cilt halinde kitaplaştırılmıştır. Akabinde Çırağan Sarayı’nda kitapların tanıtımı yapılmış ve çalışma büyük bir takdir toplamıştır. Söz konusu sempozyum kitabının, daha ziyade Amerika ve Avrupa’da dağıtılmak üzere, İngilizce versiyonu ise 2 cilt halinde baskıya verilmiştir.

Bahis geçen sistematik yaklaşımın ikinci basamağını oluşturan bu sempozyum ise, Erciyes ve Nevşehir Üniversiteleri işbirliği ile gerçekleştirilmektedir.

“Sosyo-kültürel” içerikli önceki sempozyumun aksine, bu yılki sempozyumun muhtevası “siyasal” olarak belirlenmiştir. “XIX. Yüzyılda Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Büyük Devletlerin Politikaları” konulu bu sempozyuma, yurt dışından ve Türkiye’deki değişik üniversite ve kurumlardan, yüzün üzerinde akademisyen katılmaktadır. İki gün sürecek olan sempozyumun cumartesi günkü sosyal etkinlik ile son bulması planlanmıştır.

Sempozyum, sunulacak olan tebliğler itibarıyla, gerçekten kıymetli ve zengin bir içeriğe sahiptir. Onun bu kıymeti, hiç şüphesiz ki tebliğlerin kitaplaşmasıyla daha da artacak ve kalıcı hale gelecektir. Bu noktada katılımcıların tebliğlerini en kısa sürede Sempozyum Tertip Komitesi’ne teslim etmeleri bizleri memnun edecektir.

Muayyen bir yaklaşımla başlatılıp sürdürülmekte olan bu sempozyumun nihai hedefine ulaşabilmesi ise bundan sonraki senelerde:

1. Ermeni İsyancıları ve Yansımaları
2. Birinci Dünya Savaşı ve Tehcir
3. Bugünkü Türk-Ermeni İlişkileri ve Geleceği: Engeller ve Çözüm Yolları

konulu sempozyum çalışmalarının yapılması ile mümkün olabilecektir diye düşünmekteyiz.

Bu tür etkinlikler, hiç şüphe yok ki, Erciyes ve Nevşehir Üniversitelerinin haklı olarak sosyal ve akademik alanlarda atılım içinde olmalarını sağlamanın yanında, Türk-Ermeni devletleri arasındaki anlaşmazlığın giderilmesine de belli oranda fayda sağlayacaktır. Bahis mevzuu sistematik yaklaşımın yahut sempozyumlar dizisinin tamamlanması halinde ise, Türk-Ermeni ilişkilerinin birçok boyutu, özellikle de siyasi yönü, bütün çıplaklığıyla ortaya konmuş olacaktır. Söz konusu çıplaklığı yahut ilişkiler detayını, sempozyum tebliğlerinden oluşacak olan, 20–25 ciltlik külliyatta görmek ve okumak olası olacaktır. Böyle bir çalışma yahut külliyat, alanıyla ilgili olarak ciddi bir boşluğu doldurmasının yanında “Türk-Ermeni İlişkileri Tarihi”ni ortaya koymanın da bir vasıtası olacaktır.

Son olarak, sempozyumun oluşumuna değerli katkılarından dolayı Onur ve Bilim Kurulu üyelerine, yoğun programlarına rağmen davetimizi kabul etme nezaketini göstererek açılış törenine iştirak etmiş bulunan siz değerli zevata ve iştiraklerinden dolayı akademisyen arkadaşlarıma, Sempozyum Düzenleme Kurulu olarak, müteşekkir olduğumuzu belirtmek isterim.

Ayrıca böyle bir sempozyumun gerçekleşmesi için göstermiş oldukları cömertlikten dolayı Dışişleri Bakanlığı’na ilaveten, Erciyes Üniversitesi Rektörlüğü’ne, Kayseri Valiliği’ne, Kayseri Büyükşehir Belediyesi’ne ve Eraslan Holding’e teşekkür ederiz.

Ve nihayet, fikri oluşumundan sahneye konuluşuna kadar, bütün gayret ve feragatleriyle, sempozyumun yükünü, samimiyetle omuzlayan, Sempozyum Düzenleme Kurulu üyeleri Yrd. Doç. Dr. Gülbadi Alan ve Doç. Dr. Şakir Batmaz’a ve ayrıca öğrenci arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Saygılarımla.

Cengiz UTAŞ

[Erciyes Üniversitesi Rektörü]

Sayın Vali,
değerli bilim insanları,
saygıdeğer katılımcılar, değerli konuklar,
çok kıymetli basın mensupları....

Bilindiği üzere Türk-Ermeni ilişkileri uzun bir geçmişe ve zengin bir ortak mirasa sahiptir. Bugün de Türk-Ermeni devlet ve milletleri birbirlerine sınır halinde bir arada yaşamaktadırlar. Ancak aralarındaki siyasal anlaşmazlıklar bu iki devlet ve milleti diyalogda bulunmaktan ve bölgede birer barış unsuru olmaktan alıkoymaktadır. Oysaki Türk ve Ermeni devlet ve milletleri arasında tesis edilecek diyalog ve oluşturulacak işbirliği, kendi lehlerine olduğu kadar bölge devletleri için de son derecede yararlı olacaktır.

Türk ve Ermeni devletleri arasında söz konusu diyalog ve işbirliğinin tesis edilmesinde siyasî ve akademik şahsiyetlere hiç şüphesiz ki büyük görevler düşmektedir.

Bu sorumluluğun idrakinde olan Erciyes Üniversitesi 20-22 Nisan 2006 tarihleri arasında I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS-I) adı altında, **“Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı:**

Türk-Ermeni İlişkileri Örneği” konulu bir sempozyum düzenlemiştir.

“Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk-Ermeni İlişkileri Örneği” konulu söz konusu sempozyumda, yaklaşık on asırlık bir geçmişe sahip olduğu bilinen Türk-Ermeni ilişkilerinin daha ziyade Osmanlı boyutu üzerinde durulmuş, edebî, ticarî, hukukî, idarî, sağlık, eğitim, sanat ve musiki alanlarındaki Türk-Ermeni toplumlarının birliktelik ve etkileşimleri incelenmeye çalışılmıştır.

Sempozyumun amacı, dinî inanç ve etnik kimliklerine bakılmaksızın, bilim insanlarının bir araya gelmelerini sağlayarak aralarında bilgi alışverişi, işbirliği ve dayanışmayı artırmak; çok kültürlü Osmanlı toplumundaki birlikte yaşama sanatına dair bulguları bilim dünyasının hizmetine sunmak; ayrıca Türk-Ermeni toplumları arasındaki iyi ilişkilerin yeniden gelişmesine zemin hazırlayarak kültürlerarası hoşgörünün sekteye uğramadan devam etmesine ve dolayısıyla da dünya barışına katkıda bulunmak olmuştur.

Daha önce gerçekleştirmiş bulunduğumuz sempozyuma yurtdışından gelen akademisyenlere ilaveten Türkiye'nin 45 değişik kurumundan, yüzün üzerinde tebliğli akademisyen iştirak etmiştir. Sempozyuma Türkiye Ermenileri Patriği Mesrob II'nin katılımı ise ayrı bir onur olmuş, etkinliğe hatırı sayılır bir zenginlik kazandırmıştır. Bu katılım ayrıca, küreselleşen dünyamızda, sorunlarını bir araya gelerek kendilerinin çözebilmeleri için Türk ve Ermeni toplumları adına bir ilk adımı, dün olduğu gibi bugün de diyalog ve barış ortamı içerisinde bir arada yaşama arayışının destekleyici bir unsuru olmuştur. Sempozyumda sunulan tebliğler 4 cilt halinde kitaplaştırılmış ve yoğun talep üzerine ikinci baskısı yapılmıştır.

Tebliğlerin İngilizce olarak kitaplaştırılması için de son aşamaya gelinmiştir. İngilizce baskıyı bu sempozyumda sizlere ulaştırmayı hedeflemiştik. Ancak, teknik imkanlar nedeniyle gecikme oldu. Umarım, önümüzdeki ay içinde kitabımızın İngilizce baskısı tamamlayarak sizlere ulaştırılmış oluruz. Bu kitabı, dünyanın dört bir yanına, kütüphanelere ve bu alanda çalışma yapan bilim adamlarımıza ulaştırmayı amaçlıyoruz.

Erciyes Üniversitesi, önceki sempozyumun da sağladığı müspet neticeleri dikkate alarak, Türk-Ermeni üniversite ve akademisyenleri

arasında işbirliğini artırmak, Türk ve Ermeni devletleri arasında bir diyalog sürecine zemin oluşturmak ve dolayısıyla bugünkü Türk-Ermeni Devletleri arasındaki anlaşmazlığa bir son vermek ve dolayısıyla da bölgesel barışa katkıda bulunmak amacıyla, Sosyal Araştırmalar Sempozyumunun ikincisini bugün burada gerçekleştiriyoruz.

“XIX.(19) Yüzyılda Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Büyük Devletlerin Politikaları”nı konu alan bu sempozyumun, Türk-Ermeni ilişkilerinde yeni bir döneme kapı açacağına, inanıyorum., Ayrıca, değerli bilim adamlarımızın bu konudaki görüşlerini açık bir şekilde ortaya koyması yanında karanlıkta kalan tüm konuların aydınlığa çıkarılması yönüyle de, bu sempozyumun büyük önem taşıdığına inanıyorum.

Sempozyumun gerçekleştirilmesinde büyük emek harcıyan Üniversitemiz Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi ve Nevşehir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Metin Hulagu başta olmak üzere, değerli çalışma arkadaşları Doç. Dr. Şakir Batmaz ve Yard. Doç. Dr. Gülbadi Alan'a ve katkı sağlayan tüm çalışma arkadaşlarıma teşekkür ediyorum.

Sempozyumun başarılı geçmesi dileklerimle, hepinize sevgi, saygı ve hürmetlerimi sunuyorum.

Nüzhet KANDEMİR

[Emekli Büyükelçi]

Osmanlıların getirdiği ve Ermeniler dâhil, imparatorluk sınırları içinde yaşayan farklı din ve kültüre sahip toplulukları, belirli bir düzen çerçevesinde yönetebilmeyi sağlayan; aynı zamanda, değişik dinlere sahip ve *millet* olarak nitelenen bu topluluklara bir dizi ayrıcalıkları da içeren, sistem yapısında bozulmaların görülmesi ile birlikte, bu milletlerdeki bağımsızlık arzu ve eğilimlerinin de yayılmaya başladığı görülmektedir.

İlber Ortaylı hocamızın, *Osmanlı Ermenileri* adlı eserinde işaret ettiği gibi, Fatih Sultan Mehmet'in, imparatorluk topraklarında yaşayan Ermeni milleti için kurdurduğu İstanbul'daki Ermeni Patrikliği, bu milletin yerel, idarî, hukukî ve kültürel yönden idaresini de üstlenmişti. 17. yüzyıla gelindiğinde Patrikhane'nin yönetiminde *amira* unvanını taşıyan nüfuzlu Ermeniler söz sahibi olmaya başlamışlardı. XIX. yüzyılda ise Tanzimat ve Islahat reformlarıyla, Ermeni milletinin yönetiminde, *amiranın* etkinliği azalmış, değişik sosyal katmanlara mensup kişilere de bu alan açılmıştır.

Tanzimat Fermanı, Müslüman ya da onun dışındaki bir dinden olsun, her iki tebaanın eşitliği ilkesini, *din esasına dayalı millet* kavramı yerine de bir *Osmanlılık* fikrini getirmiştir. Bütün devlet makamları gayrimüslimlere açılmıştır; onlara, Müslümanlara tanınan tüm hak ve

ayrıcalıklardan yararlanma olanağı sağlanmıştır. Onların, uzun vadede kazançlı çıktıkları bir başka ayrıcalık ise askerlikten muaf tutulmaları olmuştur. Böylece, İslamiyet'e mensup olanlara nazaran eğitimlerini kesintisiz sürdürmüşler ve toplumda daha müreffeh bir katman oluşturmuşlardır.

1800'lü yılların ortalarına doğru Ermeni kültür derneklerinin sayısında bir çoğalma olduğu görülmektedir. Bu dernekler ruhban sınıfının denetimi altında sivil görünümlü kişilerce idare edilmekteydi. 1849 yılında Paris'te kurulan *Ararat Cemiyeti* bunlardan biridir. O tarihlerde bir hayır kurumu görüntüsünde olan cemiyet, daha sonraları imparatorluk içinde örgütlenerek, hayır amacından uzak, siyasi amaçlı faaliyetlere girişmiştir.

Tanzimat Fermanı sonrasında, 1856 Islahat Fermanı gayrimüslimlerin haklarına ilişkin düzenlemeler getirmiştir. Gayrimüslim cemaatler kendi iç işlerini düzene sokmak bahanesi altında tüzükler hazırlamışlardır. 1863 tarihli *Ermeni Patrikliği Nizamı* bunlardan biridir. 1876 Osmanlı Devleti Anayasası ve Islahat Fermanı ile imparatorluk bünyesindeki gayrimüslim toplulukların anayasa benzeri bir düzenlemeye geçmelerinin yolu açılmıştır. Gerçekten 3 Kasım 1839 tarihli Tanzimat Fermanı Osmanlı tarihinde yeni bir dönemin açılmasını sağlamıştır.

Milliyetçilik, 19 ve 20. yüzyıllarda, küresel ölçekte kendini hissettirmiştir. Bu milliyetçilik kavramı 19. yüzyılda girdiği her yerde bir hareketlilik ve başkalaşım sürecinin de habercisi olmuştur. Örneğin Fransız milliyetçiliği, Yunanlılara, Macarlara ve Polonyalılarına öncülük etmiş bu bağlamda millet, vatan, eşitlik ve insan hakları gibi kavramlar küresel ölçekte etki kazanmıştır.

Fransız İhtilali'nin ortaya koyduğu görüş ve fikirlerden etkilenenler arasında Osmanlı İmparatorluğu da vardır. 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı ise, imparatorluk sınırları içinde yaşayan çeşitli uluslara iktisadî, sosyal, hukukî ve kültürel alanlarda tanıdığı yeni haklarla, milliyetçilik kavramlarının oluşması için uygun bir ortam hazırlamakta yardımcı olan etkenlerin başında gelir. Büyük güçler imparatorluk içindeki cemaat çatışmalarını desteklemişler; ayaklanmalara yardım etmişler ve bu bağlamdaki tüm gelişmelerin yakın izleyicisi olmuşlardır.

Osmanlı İmparatorluğu içindeki 1804 Sırp ayaklanması ve özerkliği; onu izleyen 1821-1829 Yunan ayaklanması ve bağımsızlığı, Ermenilerin de eyleme geçmesi için önemli birer örnek oluşturmuştur. Ermenilerde milliyetçilik akımlarının kendini göstermesindeki etkenlerin başında Balkan uluslarının, kendi milliyetçilik akımları doğrultusunda, gerçekleştirdiği ayaklanmalar gelir. Diğer önemli etkenler ise büyük güçlerin desteği, Ermeni kilisesi ile Ermeni din adamlarının faaliyetleri ve Osmanlı İmparatorluğu hudutları içinde Amerika, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın desteğinde yürütülen misyonerlik faaliyetleri olmuştur.

Ayaklanmalar ve sağladıkları dış destek ile Osmanlının içyapısındaki çöküşler imparatorluk içinde yaşayan Ermenilerin bağımsızlık sağlamak amacı ile örgütlenmelerini kolaylaştırmıştır. Büyük güçlerin verdikleri destek ile Ermeniler, 1878 Berlin Kongresi'nde reform ve özerklik talebiyle ortaya çıkmışlardır. Bu kongre Ermeni ulusalcı hareketinin en önemli atlama noktası olmuş ve yaratılan Ermeni sorunu uluslararası bir boyut kazanmıştır. Batı Avrupa veya Çarlık Rusyası'nda eğitilen Osmanlı Ermenileri Ermenilerin yarattıkları olaylarda onlara büyük destek sağlamıştır. Sözlerimin başında, örnek olarak verip adını ettiğim, 1849 yılında Paris'te kurulan *Ararat Cemiyeti* bu kişilerin ortaya koyduğu bir üründür.

19. yüzyılda Ermeni aydınlarınca kurulan üç ayrı siyasî partinin Ermeni milliyetçilik hareketini giderek kökleştirdiği kuşkusuzdur. Kısaca anmak gerekirse, bunlar: liberal demokrat *Ramgabar Partisi*; sosyal demokrat *Hınçakyan Partisi*; sosyalist milliyetçi *Taşnak Partisi*? veya *Ermeni Devrimci Federasyonu* idi.

Siyasî partilerin dışında Ermeni kilisesi ile Ermeni din adamlarının toplum yaşantısında ruhanî işlerden ziyade siyasî işlerle uğraştıklarının ve bu din adamlarının Amerika, Fransa, Rusya ve İngiltere gibi ülkeler tarafından desteklendiklerinin altını çizmek gerekir. Adını saydığım bu ülkeler tarafından yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin ise, o günlerde olduğu gibi, ondan sonraki günler ve günümüzde de süregittiğini ve misyoner okulları açma taleplerinin ardının kesilmediğini belirtmekte yarar vardır.

Küresel ölçekteki milliyetçilik akımlarının, çok uluslu imparatorluklar bağlamında, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek etkili olduklarını belirtmek gerekir. Belki de bu süreci, Osmanlı İmparatorluğu,

diğer çok uluslu imparatorluklara kıyasla daha uzun ve daha sancılı bir şekilde yaşamıştır.

Sonuç itibariyle, günümüzde, Ermenistan'da yaşayan halk ile bu ülke dışındaki *diaspora Ermenileri* olarak adlandırılan grup birbirlerinden farklı çizgilerde ilerlemekte ve Türk düşmanlığı temeline dayanan milliyetçiliklerini farklı türlerde kurma çabası göstermektedir. Ermenilerin, 19. yüzyıl boyunca, çeteler ve örgütler kurup silahlı eylemler gerçekleştirmek olan politikaları, artık bu tür eylemlerin küresel bazda tepki çektiğini de dikkate alarak, günümüzde, üçüncü ülkeler parlamenterleri, siyasî kurum ve kuruluşları ile ileri teknolojinin sunduğu iletişim olanakları; yazılı ve görsel medya; kitap, matbu ve sinema gibi yollarla gerçekleştirmeye çalıştıkları yoğun propaganda faaliyetleri şekline dönüşmüş bulunmaktadır. Biraz önce de vurgulamaya çalıştığım gibi, değişmeyen tek olgu, geçmiş tarihlerde ve bugün kendilerini destekleyen güçlerin varlığı ve bu ülkelerin, gerektiğinde tüm olanaklarını seferber ederek, aynı desteği sağlamak istikametinde gösterdikleri azimdir.

Mahir AYDIN

[Prof. Dr. / Marmara Üniversitesi]

Sayın başkan, çok değerli dinleyiciler bütün dikkatinizi ve sabrınızı toplayarak yaklaşık 1,5 saattir bizi dinlediğiniz için çok teşekkür ediyorum. En son konuşmacı olmanın zorluğuyla sözlerimi Rumlu Celaleddin hazretlerinin bir dizesiyle, dizeleriyle başlamak istiyorum. “Her gün bir yerden göçmek ne iyi, her gün bir yere konmak ne ala, bulanmadan, donmadan akmak ne güzel, dünle birlikte gitti cancağızım düne dair ne kadar söz varsa şimdi yeni şeyler söylemek lazım” yeni şeyler söylemeye çalışmak bana düşüyor. Biraz dikkat ederseniz, lütfederseniz, çok kısa konuşacağım Ermeni soykırımı kelimenin tam anlamıyla ve bir anahtar sözcükle senaryodur. Açıklayacağım: bu senaryo 2 kere ortaya konacaktır. 1.si 1895 yılında, 2.si 1916 yılında sondan başlayayım. İzin verirseniz. Bugün yani son 35 yıldır Türkiye Cumhuriyetinin karşılaştığı ermeni sıkıntısı 3 temel noktadan kaynaklanmakta beslenmektedir. 1.si Amerika’da ki ermeni lobisin yardımıyla ABD ‘den destek almaya çalışan ülkeler, 2.si kendi ayıplarını insanlık havarisi rolüyle örtmeye çalışan ülkeler, 3.sü Türk tarihi gibi çok geniş ve engin bir tarihten ucuz pirim yapmaya çalışan ülkeler toplasan 4 elin parmakları kadar ama gerçekçiliği, geçerliği son derece yoksun, neden 73 de başlayan bu süreç 50 yıldır uykudaydı. Buda batı politikası bizim kültürümüzde, tarihimizde özellikle negatif yüzüyle ortaya çıktığı için emperyalizm kavramı kötüdür, öcüdür ve iticidir ama emperyalizm kavramı batının

bir sosyal olgusudur, batının bir devlet politikasıdır. Buda emperyalizmin uzaya binip, uzay gemisine binip, başka gezegene gitmediklerine göre 1918 de karşımıza çıkan ülkelerin bugün ortaya sürdükleri ama gittikçe kan kaybeden, zayıflayan bir biçimde ortaya sürdükleri bir senaryodur daha öncesine gidecek olursak 1895 ölçesine, şimdi 1878 de büyük bir Ermenistan kuruldu. Bugün yaklaşık Türkiye 81 ilinin 23 iline karşılık gelir. Kızılıрмаğın doğusu, Batı aynı yanlış davranışları yalnız Ermenilere yapmadı. Ermenilerin ayaklarının suya değmesi (1878–1918) kırk yılını alırken çok kan döktüler. Çok can verdiler. Aynı şeyi Ayastefenosta Bulgarlara yaptılar. O kadar büyük bir Bulgaristan çizdiler ki o büyük Bulgaristan'ı normale indirmek 1913 Balkan Savaşı sonunda otuz beş yıl aldı. Bulgaristan ve Makedonya'yı kan gölüne döndürdüler. 1878 Ermenistan için bir iyileştirme hareketi pansuman tedavisi dendi. Bunu Ermeniler bağımsızlık olarak algıladı. Türklerde hani biraz jest yaparak hani bu iş düzelirmi diye baktılar ki bu iş böyle olmuyor. James Brice yani Arnold Tonbeyle birlikte 1916'da "Mavi Kitap" ı yayınlayan kişi hemen parentez açıyorum Ermeni sorununda kutsal başucu kitabı olan mavi kitaptan temel fıkrası gibi ama girmiyorum zamanınızı almamak için 25 tanesini buldum bütün renkli kitapların sayısı şu an 76 ama biraz çalışılırsa 100'ü bulacak. Eşittir mavi kitap sıradan bir yıllıktır almanaktır. İngiliz politikasının propaganda kitabıdır. James Brice diyecek ki "bu iş böyle olmaz birilerimiz asılmalı birileriniz kesilmeli bizde kalkıp uygar Avrupa olarak sizi kurtarmaya gelelim" doğru Avrupa niye gelsin durup dururken Ermenileri kurtarmaya bir acındırma gerekiyor. Bu acındırma gerekçesi dolayısıyla Ermeniler 23 bölgede ayaklanacaklar ve Doğu Anadolu kan gölüne dönecek. Toplam ölenler 6400 Ermeni bu rakam Amerikan misyonerlerinde 23.000, Avrupa basınında 300.000'e çıkacak bakın senaryo şablonu hazır fakat şu soykırım anıtı dikilmeyecek ama soykırım töreni yapılacak 26 Nisan 1896 yer Londra James Hall fakat Almanya'nın dediği gibi İngiltere havlayacak ama ısıramayacak çünkü ufukta Birinci Dünya Savaşı var. Birinci Dünya Savaşına giden yolda Fransa ve Rusya, Ermeni politikasında şiddet yanlısı olmadığı için Ermenilere destek vermeyince korkan İngiltere ayrılamayacak ve birinci kez Ermenileri yüzüstü bırakacak 1895'te. Bitmeyecek olaylar 1915'te Çanakkale'de boyunun ölçüsünü alan İngiltere bakacak ki Amerika'yı bu işin içine sokmadan başaramayacak ve Mavi Kitap'la Amerikan Kamuoyunu çekecektir. Ve bu şekilde ikinci kez acındırma politikasıyla

Türkler, Ermenileri katletti imajı Dünya'ya yayılacak. İngiltere ikinci kez amacına ulaşacak ama Lozan'da bakıyoruz Ermeniler yine kullanılıyor. Sözlerimi kısa tutacağımı söylemişim hemen o kısılığı sonuçlandırma bilgisine geçiyorum. Adını vermek istemediğim büyük dünya çapında 1988 baskılı ansiklopedinin Ermenistan maddesinde şu yazıyor. Bunu Ermenileri küçümsemek için söylemiyorum. Bir ekonomik saptama için söylüyorum. “ormanlarında aylar yaşar. Bu coğrafya bilgisi zenginliği olarak ya da dağ yamaçlarındaki otlarda yazın hayvanlar beslenir.” Kısaca Ermenistan aç, Ermenistan ağlamak zorunda, Ermenistan Türkiye düşmanlığı politikası yapmak zorunda, yaparken de Batılılar bunu kullanıyor çünkü Türkiye beyin kuşağında ne Sibiryaya soğukları ne çöl sıcakları var Türkiye çok zengin bir ülke Çanakkale’de, Truva’da, 5000 yılda gofret gibi dokuz kat uygarlık çıkıyor. Batılı kendine yapay uygarlık oluştururken, Türkler Ermenilerle 1000 yıl öncesinde karşılaşırken bugün dünya'nın büyük merkezlerine kışın kurtlar iniyordu. O Tolerans'ın 't' si yoktu. Türkiye çok zengin bir ülke bırakalım balından, tadından 2006 nisanında bir akrep bulundu. Dünya serum sektöründe Sırbistan, Mısır ve Güney Amerika'yı sallayacak boyutta (krosikaud andoktonus) Şanlıurfa, Diyarbakır ve Mardin yöresinde Dolayısıyla Türkiye büyük ve zengin ülke sadece Ermeniler bir koz olarak siyasal maşa olarak kullanılıyorlar ama Türk Kültüründe güzel bir deyim var “Komşu komşunun külüne muhtaçtır.” Yani komşu olmak avantajdır. Eğer bunu iyi kullanamayan ülkeler varsa ya ikisi birden kendisini aldatıyordur. Ya da biri ötekini aldatıyordur. Biz buradayız bekliyoruz ilginize teşekkür ediyorum saygılar sunuyorum.

Ömer TURAN
[Prof. Dr. / ODTÜ]

Sayın Başkan, Hanımefendiler, beyefendiler

19.yy Avrupa tarihi milliyetçilik çağı olarak anılır.19.yy Avrupa tarihini yazan pek çok batılı tarihçi kitabına milliyetçilik çağı “Age of Nationalism” gibi adlar vermişlerdir. Batı Avrupa da ortaya çıkan ve Batı Avrupa’nın tarihsel, sosyal, kültürel birikiminin, yapısının ürünü olan milliyetçilik 19.yy’a damgasını vurmuş Daha sonra 19 yy içerisinde yine batı Avrupa’nın, doğu Avrupa ya oradan da orta doğuya geçmiştir. Batı Avrupa’dan farklı bir sosyal toplumsal yapıya sahip olan milliyetçilik Doğu Avrupa da olduğundan çok farklı bir fonksiyon icra etmiştir. Farklı bir mahiyet arz etmiştir. Milliyetçilik üzerine, milliyetçilik teorileri üzerine çok önemli isimlerden birisi olan Hanskon milliyetçiliğin babası denilir. Ve yine çağdaş milliyetçilik mütehasıslarından Peter Şugar dünyadaki milliyetçi hareketleri değerlendirmişler, gruplandırmışlar adlandırmışlardır. Ve bu çalışmalar içerisinde doğu Avrupa milliyetçiliği gibi müstakil bir grup bir milliyetçilik karakteri de olduğunu ortaya koymuşlardır. Peter Şugar batı Avrupa da ki milliyetçilik hareketleri ana hale dayanır. Doğu Avrupa’da ki milliyetçilik ise mitlere dayanır Geçmişteki bir altın çağı istikbal de gelecek yeniden ihya etmektir milliyetçiliğin esası doğu Avrupa’da her halükarda mevcut durumlarla alakalı değildir mevcut durumdan kopuktur der o şekilde tanımlar yine aynı şahıs; doğu Avrupa’daki milliyetçilik karakterini milliyetçilik hareketlerinin

karakterini izah ederken Mesianizm den bahseder. Yani Mesih kurtarıcı gelecek o hedeflenen toplumu olacak götürecektir dolayısıyla bura vurgulanmak istenen doğu Avrupa'da ki milliyetçilik hareketlerinde ve orta doğuya daha sonra geçen milliyetçilik hareketlerinde toplumsal bir taban toplumsal bir talepten ziyade kendilerini kurtarıcı süsü veren rolü veren insanların eylemleri toplumu yönlendirme çalışmalarıdır söz konusu olan dolayısı ile yine bu şahısların hareketleri çok kolay manipüle edilmiştir çok kolay yönlendirilmiştir büyük devletler tarafından. Doğu Avrupa'da ki Osmanlı'dan ayrılan toplumların milletlerin milliyetçilik hareketleri böyle olmuştur. Hatırlarsanız yunan milliyetçiliği yunan istiklali Bulgar milliyetçiliği Bulgar istiklali Romen Sırp bunların hiç birinde o devletlerin kuruluş anlaşmalarında o devletlerin temsilcileri yoktur. Yunanlılar isyan etmiş isyanları bastırılmış fakat bu isyan dolayısı ile ortaya çıkan havadan istifade eden Rusya savaş açmış Osmanlı'yı yenmiş ve savaş anlaşmasının savaşın sonunda yapılan anlaşmayla bir Yunanistan hediye edilmiştir. Kurulmuştur. Aynı şekilde Bulgaristan, Sırp isyanı, Roman isyanı sonunda o isyanlar çok kolaylıkla bastırıldığı halde, o devletler kurulmuştur.

O devletlerin kuruluş sürecinde o diplomatik görüşmelerin hiç birinde o milletlerin temsilcileri yoktur. Ermenilerde aynı şekilde bu doğu Avrupa'da ki milliyetçilik hareketlerinden esinmişler ilham almışlar daha doğrusu Ermeni milliyetçiliğini yürütmek iddaasında olan insanlar ve aynı şekilde bizde işte isyan ederiz kanımız akar insanlarımız kırılır kırılınsın Batı müdahale eder ve bizde aynı şekilde bir Ermenistan sahibi oluruz şeklinde düşünmüşlerdir yine geçmişte ki bir altın çağı da tesis etmek üzere 1000 yıla yakın süredir. Türk milleti ile iç içe yaşayan Ermeniler çok büyük ölçüde Türkleşmişlerdir. Şu kadarını söyleyeyim misyonerlik hareketlerinden çok bahsedildi. O konularda çalışan bir insan olarak 1841 yılında Amerikan Protestan misyonerlerinin Ermenilere yönelik olarak yapmış oldukları yayın Faaliyetlerinde 1.340.000 sahife Ermenice, yayın yapmışlardır 3.840.000 sahife ermeni harfleri ile Türkçe yayın yapmışlardır. Bu ne demektir? Bu Osmanlı Ermenilerinin 4 de 3 ünün Türkçe konuştuğunun göstergesidir. 3 de 1 inin ancak Ermenice konuştuğunun göstergesidir. Onlar da Türkçe biliyor tabii. Böyle bir toplumu Bulgarlarda böyleydi. İlk Bulgarca periyodige Amerikan misyonerler yine İzmir'de çıkarmışlardı 1840 yılında. Bu kadar Türk kültürüyle iç içe olan bir topluluk o öncülerıyla alınmış ve o isyanlar

yapan devletine 1000 yıldır birlikte yaşadığı vatandaşlarına isyan eden, kan döken, can alan bir topluluk haline getirilmiştir ve çok kolaylıkla manipüle edilmişlerdir. Fakat bütün devletler emperyalist göçler bu hareketleri destekler görülürken O Bulgaristan'da olduğu gibi Yunanistan da olduğu gibi Sırbistan da Romanya da olduğu gibi hiçbir zaman onlar için o Ermenilerin çok beklediği müdahale gerçekleşmemiştir. Çünkü Batılı devletler, büyük devletler öyle bir müdahale de bulunabilmek için gerçekçi verilere ihtiyaç duymuşlardır. Ve o yaptıkları araştırmalarda Ermenilerin talep ettikleri toprakların hiç birinde Ermenilerin çoğunluk olmadığını görmüşlerdir. En çok yaşadıkları yerlerde işte Van civarıdır. %40'ın üstünde değildir ermeni nüfusu. Konsolosluk raporları bunları gösterir. Dolayısı ile Ermenilerde maalesef istismar edilmiş, kışkırtılmış, kullanılmış ve bu günkü tablo ortaya çıkmıştır.

19.yy sonlarında durum böyleydi. 1.Dünya Savaşı yıllarında böyle olmuştur. Lozan görüşmelerinde böyle olmuştur. 1.Dünya Savaşı esnasında Ermenilere her türlü vaatte bulunan devletlerin Lozan'a gönderdikleri heyetlere verdikleri talimatlar elimizde bugün. Hiç birinde ermeni meselesi yok. Hiç birinde ermeni meselesi o devletlerin öncelikli sorunları arasında değildir. Fakat en çok tartışma güya ermeni meselesiyle ilgili olarak çıkmıştı. Ermeni meselesini orda da kullanmışlardır. En çok Ermenilere sahip çıkan Amerikan misyonerlerinin Lozan görüşmelerinde 4 tane temsilcisi vardır. Bu 4 temsilcinin 3'ü Amerikan heyeti, 1'de Amerikan kiliseleri adına Ermeniler lehine çalışmalar kulis yapmak üzere Lozan'a gelmiştir. Onlarda ki Türkiye'de faaliyetlerini sürdürmek iznini alınca İnönü ile yaptıkları görüşmede onlar dahi tenkit ettikleri batılı devletler gibi Ermenileri yüz üstü bırakıp, çekilip gitmişlerdir. Günümüzdeki durumda bundan farklı değildir. Günümüzde de büyük devletler güya Ermenileri savunur. Ermenilerin haklarına sahip çıkar günümüzde. Türkiye ile olan ilişkilerine bağlı olarak parlamentolarında kararlar almaktadırlar. Onların derdi Ermeniler değildir. Onların derdi Türkiye ile dir. Bunu gönül isterdi ki ermeni dostlarımızla da burada müzakere edelim, paylaşalım, umarım bunun farkına onlarda varırlar. İki yıl evvel beklide üç yıl evvel tertip komitesi başkanımızın açılış konuşmasında işaret ettiği Hrant Dink'le Berlin'e gitmiştik. Bu Almanya parlamentosundan çıkacak karar öncesinde ikimiz müştereken işte ermeni toplum adına Almanya'ya ve Almanya'nın şahsına batılı devletleri aman ne olur karışmayın lehimize de olsa karışmayın, aleyhimize olsa da karışmayın

biz 1000 yıldır bu topraklarda yaşayan insanlar olarak birlikte konuşma, aramızda anlaşamadığımız hususlar olsa bile anlaşma kültürüne sahibiz ne zaman siz işimize karışsanız kimin lehine karışıyor olsanız bile sonuç itibariyle onun lehine olmamıştır demiştik. Hrant bunu çok açık bir şekilde söylemişti. Onu da götürdüler. Dördüncü beşinci eller kimin eli kimin cebinde belli değil böyle bir komplike durumla karşı karşıyayız. Bu sempozyumun bu çok girift çok iç içe meseleyi ayrıntılı olarak İngiltere boyutuyla, sivil toplum kuvvetleri boyutuyla diğer devletler boyutuyla ele alacak oluşumu memnuniyetle karşılıyorum. Oturumları heyecanla takip edeceğim. Teşekkür ederim. Sayın başkanım.

Yusuf HALAÇOĞLU

[Prof. Dr. / Türk Tarih Kurumu Başkanı]

Sadece iyi niyetlerle bir sorunun, siyasallaştırılmış bir sorunun çözülebileceğini düşünmüyorum. Zira gösterdiğimiz bütün yaklaşımlar, güzel yaklaşımlar, karşımızdan cevap bulmadığı takdirde hiçbir işe yaramamaktadır. Nitekim az önce ekranlara akseden, Erciyes Üniversitesi'nin yapmış olduğu girişimler, Erivan'a bilim adamlarının gitmesi, aslında ne kadar faydalı oldu? Bunu çok iyi değerlendirmemiz gerekir. Bir problemin iki tarafı vardır, ama Ermeni meselesinin iki tarafı yoktur. Çok daha fazla tarafı vardır. Dolayısıyla konuyu çok iyi değerlendirmemiz, ayaklarımızın yere basması gerekir. Zira çoğu iyi niyet gösterileriyle yapılan çalışmaların aslında bir fayda sağlamadığını da görüyoruz. Biraz önce söylediğim gibi hele konu biraz da siyasallaştırılmışsa, bunun çok daha programlı, detaylı değerlendirilmesi ve politikası olması gerekir. Nitekim eğer günümüzde hala bir takım parlamentolar, herhangi bir hukuki dayanakları olmamasına ve yargıladıkları insanlara söz hakkı tanımamalarına rağmen, kararlar alabiliyorlarsa ve bunu bir baskı unsuru olarak kullanabiliyorlarsa, o zaman soruna farklı bir yaklaşım sergilemek gerekir. Gerçekte neler olmuştur bunları göz önüne almadan, sonuca ulaşmamız da mümkün olmaz. Bu bakımdan bugünkü toplantının daha iyi bir değerlendirme ile sonuçlanacağını düşünüyorum. Zira biraz önce sayın büyükelçimizin ve başkanın belirttiği gibi, Avrupa'nın o tarihlerdeki Osmanlı Devleti'ne yaklaşımının ve Avrupa'nın siyasi

konumunun bu mesele üzerindeki etkileri iyi değerlendirilmelidir. Osmanlı toprakları üzerinde 1816'lerden başlayan misyonerlik faaliyetlerinin etkileri nelerdir? Bunların çok iyi değerlendirilmesi gerekir; keza aynı misyonerlerin Anadolu'daki teşkilatlanmalarını çok iyi tahlil etmek gerekir. Keza Avrupa'nın o tarihlerdeki sahip olduğu konumu iyi bilmeliyiz ki, bu da, dünyayı tamamen parsellemiş olduklarıdır ve sömür-geler haline getirmiş olduklarıdır. Bunları gözden uzak tuttuğumuz takdirde, zannediyorum sorunun çözümünde ortaya koyacağımız bir takım hususların etkisi olmayacaktır. Haritada gördüğümüz gibi 1914'te Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları, açık renkte görülen yerler, dört denize açılmaktadır (Harita I). Osmanlı Devleti. Karadeniz, Kızıldeniz, Akdeniz ve Basra Körfezi. Aslında bu coğrafya 1.850.000 metre karedir. Ve doğu batı ticari ilişkilerindeki en önemli kavşak noktalarından biridir ve henüz, dünyayı sömürge haline getirmiş batı dünyasının hakimiyeti burada tam olarak tescillenmemiştir. Mamafih Düyun-ı Umumiye ile Osmanlı bütçelerinin %44'ü batılılara aktarılmakta ise de, hala Osmanlı devleti siyasi gücünü belli oranda devam ettirmektedir. Bunun yanı sıra, genelde çoğumuzun, belki de araştırmacıların bildiği bir husus vardır ki, 1828'de Rusya ile İran arasındaki imzalanan Türkmençay antlaşmasıyla Ermenistan vilayeti kurulmuş ve buraya nakledilen nüfusla başlayan siyasi gelişmeler, bölge istikrarını tehdit edecek duruma gelmiştir. Nitekim Anadolu'dan bu yeni kurulan Ermenistan vilayetine irandan olduğu gibi önemli miktarda nüfus nakledilmiştir ki, Sayın Kemal Beydilli tarafından bu 1929 göçleri TTK Belgeler Dergisi'nde yayınlanmıştır. 250.000 Ermeni'nin Anadolu'dan sadece göç ettiğini söyleyecek olursam aslında ilk oluşturulmaya başlanan hedeflerin ne olduğu da ortaya çıkar. Ekranada gördüğünüz gibi 1914'ten önce misyonerlerin Osmanlı topraklarına gelmesiyle birlikte bir okullaşma sürecinin de başladığını görmekteyiz. Yalnız şunu özellikle belirtmek istiyorum ki Osmanlı Devleti'ne gelen misyonerler hiçbir zaman o geldikleri tarihlerde Müslümanların Hıristiyanlaştırılması için gelmemişlerdir. Tam aksine Hıristiyan Ortodoks kilisesinin mensuplarının Protestan ve Katolik kilisesine bağlanması düşüncesiyle faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Buna bağlı olarak, 1863'lerden başlayan okullaşma süreci -ki ilk olarak Robert Kolej kurulmuştur- çerçevesinde, hemen bütün Osmanlı topraklarında yabancı bir eğitim seferberliği başlatılmıştır. Bu çerçevede Fransa'nın 500, 1914'ten önce, okula sahip olduğunu görüyoruz. İngiltere'nin 178,

Amerika'nın 426, Almanya'nın 140 ki, toplam 1244 okul açılmıştır. 1914'ten sonra bu 105'e düşmüştür.

ÜLKE ADI	1914'TEN ÖNCE GENEL OKUL SAYISI	1914'TEN SONRA OKUL SAYISI
Fransa	500	35
İngiltere	178	12
Amerika	426	14
İtalya	-	16
Almanya	140	20
Avusturya	-	2
Rusya	-	2
İran	-	4
TOPLAM	1.244	105

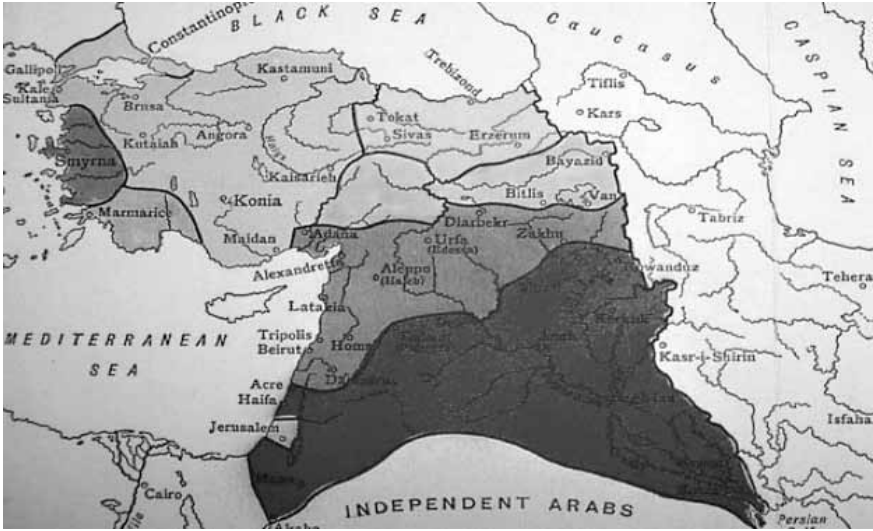
Ve ilginç olan şeylerden bir tanesi 1898'e göre Müslim ve gayr-i Müslimlerle ilgili Orta öğretim okul sayılarına bakacak olursak, idadi okul sayısı 60'dır, öğrenci sayısı 7671'dir. Okul sayısı Rüşdiye 425'dir, öğrenci sayısı 27.130'dur. Buna karşılık gayrimüslimlerin, Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimlerin açtıkları okul sayısı 667'dir, öğrenci sayısı ise 73.255'dir. Ecnebi yani misyoner okullarının 98 okuluna karşılık 10.246 öğrencisi vardır.

İDADI		RÜŞDİYE		G.MÜSLİM		ECNEBİ	
Okul S.	Öğr. Say.	Okul S.	Öğr. Say.	Okul S.	Öğr. Say.	Okul S.	Öğr. Say.
60	7671	425	27.130	667	73.255	98	10.246

Yıllara bağlantılı olarak bakacak olursak misyoner okullarında eğitimci ve öğrenci sayılarının, yıllara göre büyük bir artış gözlenmektedir. Ayrıca dışardan gelen öğretim elemanlarına karşılık içerden katılan insanların sayılarına baktığımızda, zannediyorum ki aslında Osmanlı Devleti'nde meydana gelen olayların niteliğini daha iyi değerlendirebiliriz. Nitekim 1845'te 34 misyonerle başlayan hareket 1904'te 1187'ye çıkmıştır. Ama yerli görevli sayısı 12'den 1057'ye çıkmıştır. Keza okul sayısı 7 iken 465'e çıkmıştır. Yabancı Amerikan lisanslı okulların sayısı öğrenci sayısı 135'ken 22867'ye çıkmıştır. Bir ara 23040 dır 1900'lü yıllarda.

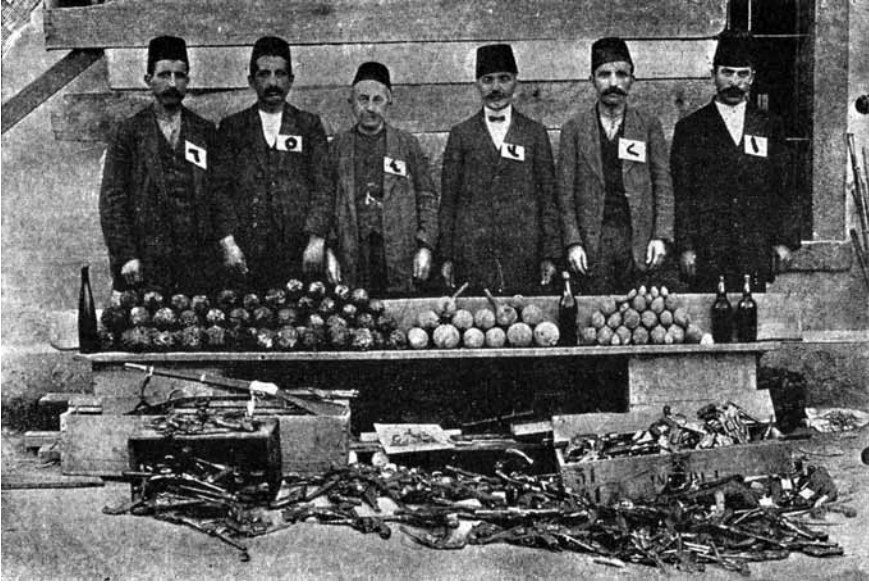
YIL	MİSYONER SAYISI	YERLİ GÖREVLİ	OKUL SAYISI	ÖĞRENCİ SAYISI
1845	34	12	7	135
1850	38	25	7	112
1855	58	77	38	363
1860	92	156	71	2.742
1870	116	364	205	5.489
1880	146	548	331	13.095
1890	177	791	464	16.990
1895	177	867	449	20.604
1900	153	910	425	23.040
1904	187	1.057	465	22.867

Aslında bunlara baktığımız zaman Osmanlı Devleti'nde yaklaşmakta olan tehlikeyi çok daha iyi değerlendirmek mümkündür. Nitekim 1914 yılına geldiğimizde henüz I. Dünya savaşının başlamadığı ama başlamaya yüz yuttuğu bir dönemde gördüğünüz bu harita, aslında batı dünyasının Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki hedeflerini çok açık ve net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu şüphesiz Sevr haritasıdır ve 1914'te gördüğünüz gibi sarı bölgeler Ruslara bırakılan yerlerdir. İzmir yunanlılara bırakılmıştır. Marmaris, Antalya bölgesi İtalya'ya bırakılmıştır. Urfa, Adana, Halep, Humus bölgesi Suriye'ye bugünkü Irak ve Filistin bölgeleri de İngilizlere bırakılmıştır. Kudüs bağımsız uluslararası bir yönetime terk edilirken Doğubeyazıt'tan başlayan Kayseri'yi de içine alan bir bölge Ermenistan olarak belirlenmiştir (Harita 1). Bunun gelişim süreci nedir, aşağı yukarı biliyoruz. 93 harbenden sonraki süreçte batı dünyasının önce Rusya'nın, ama hemen ardından İngiliz ve Fransızların da müdahil oldukları Berlin antlaşmasıyla Ermenilerle ilgili ıslahat programları devreye sokulmuştur. Aslında bizim burada, ekranda belki görmeyeceğimiz, bir hususu daha dile getirmek istiyorum. 1995'te Rusya arşivlerinden aldığımız 3200 civarında Anadolu ve Anadolu'daki Rus konsoloslarının ve Büyük Elçiliklerin gizli raporlarında, sürecin nasıl işlediğini tesbit etmek mümkün olmaktadır. Mesela Van bölgesinde konsolons vekili olarak görev yapan Temren, o bölgelerle ilgili olarak raporlarını verirken, yakalanan kişiler arasında Rus uyrukluların da bulunduğunu raporuna koymuş. Yani aslında Ermeni komitacılarının içerisinde Rus ajanlarının da yer aldığı görülüyor. Mesela aynı şekilde Bitlis'te, Müslümanlarla Ermeniler arasında bir problem olmadığını söylerken Temren, komitacıların her Pazar kiliselerde ayin sırasında

Harita 1: 1914'te Osmanlı İmparatorluğu'nun Paşlaşılması

propaganda yaptıkları ve Ermeni vatandaşlarından silah alımı için zorla para tahsil ettikleri, vermeyenlerin ölüme tehdit edildiğini ifade ediyor. Keza yine 1900'lerden başlayan Türkiye'nin doğu kesiminde Vilayet-i Sitte dediğimiz Van, Erzurum, Sivas, Bitlis, Diyarbakır ve Elazığ şehirlerinde ıslahat programları çerçevesinde -ki buna daha sonra İngiltere ve Fransa'da dahil olmuştur- 1914 şubatında İstanbul'da imzalanan anlaşma gereğince, Trabzon'un da bu şehirlere eklenerek, yedi vilayetin iki ayrı bölgeye ayrılarak, Osmanlı vatandaşı olmayan iki gayrı müslim vali tarafından yönetilmesi karara bağlanmıştır. Şimdi böyle bir ortamın nasıl sağlandığını çok iyi değerlendirmemiz lazımdır. Tabii burada şunu unutmamalıyız; sadece batı dünyası bunu yapmıştır dersek hataya düşeriz. Orada Osmanlı vatandaşı Ermenilerin rolü nedir? Bunları gözden uzak tutmamamız gerektiğini düşünüyorum. Zira durup dururken bunlar ortaya çıkmamıştır. Bakın 1878'de Berlin Antlaşması'ndan hemen sonra Van'da Kara Haç cemiyeti kurulmuştur. Hemen akabinde 1881'de Rusya yönetiminde Ermenistan'da kurulan dernekler Anadolu'ya silah göndermeye başlamışlardır. Kim talep ediyor ki silah geliyor? Bunları iyi değerlendirmemiz gerekir. Keza 1881'de Erzurum'da anavatan Müdafileri Derneği kurulmuştur. 1885'te Van'da ihtilalci Armenekan, 1887'de Cenevre'de Marksist Ermeniler tarafından Hınçak partisi kurulmuştur

Resim 1: Adapazarı Ermeni Örgütü

ve 1890'da adı ihtilalci Hınçak partisi olarak değiştirilmiştir. 1890'da Tiflis'de Ermeni İhtilal Federasyonu yani bugünkü Ermenistan'da iktidarı paylaşan Taşnaksutyun teşkil edilmiştir. Bütün bu parti ve komiteler Rusya, İran, Avrupa ve Amerika'da şubeler açmıştır. Yani meselenin aslında bugünden farkı yoktur. Dolayısıyla olaya nasıl yaklaşacağımızın ötesinde, yani iyi niyet vs. yanında gerçeklerle yüzleşmek zorundayız. Bunları görmek zorundayız ve bunlara göre değerlendirsek sonuca ulaşabiliriz. Keza Ermenekan partisi İstanbul, Trabzon, Muş ve Bitlis'de, Hınçak İstanbul, Bafra, Merzifon, Amasya, Tokat, Yozgat, Arapgir ve Trabzon'da Taşnaksutyun İstanbul, Doğu Anadolu şehirlerinde şubeler açıp teşkilatlanmışlardır. Bunlar legalmidir? İlegal görev mi yapmışlardır? Dolayısıyla terör estirmişlerdir ve önlerine çıkan herşeyi acımasızca yok etmişlerdir. Bunlar bizim arşivlerimizde değil, Rusların veya İngilizlerin, Amerikalıların, Almanların arşivlerinde yer alıyor. Bakan 2 gün öncesinde Hürriyet Gazetesi'nde de manşet olarak çıktı. Bir teklifte bulundum. Boston'daki Taşnak arşivleri açılsın, 20 milyon dolara kadarda biz bunun tasnif parasını verelim dedim. Niçin söyledim bunu? Çünkü Taşnak arşivleri niçin Bostona götürüldü? Herşeyden önce bunu değerlendirelim. Saf olmayalım. Taşnak arşivleri niye

7.7 6.6 5.5 4.4 3.3 2.2 1.1
12.12 11.11 10.10 9.9 8.8

Resim 2: Yozgat Ermeni Örgütü

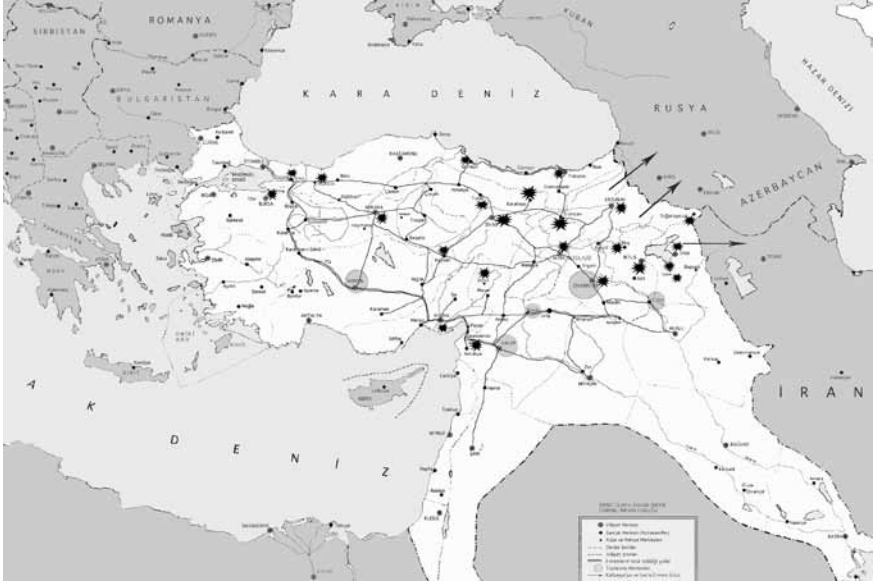
açılmıyor veya bugün bütün batı dünyası Osmanlı arşivlerinin açılması için büyük baskılar yaptılar ve sonuçta da belki hayrımıza oldu bütün Osmanlı arşivlerini açtık. Hiçbir korkumuz yok hiçbir şeyden. Açıldı. Bugün en rahat çalışılan arşivlerinden birisidir Osmanlı arşivleri. Peki kimse niye Taşnak arşivlerinin açılmasına destek vermiyor? Niye açılmasını istemiyor? Peki Ermenistanda 1923 öncesi arşivler hala neden kapalı? Veya Kudüs'teki Patrikhane arşivleri niye açık değil? Öyleyse bilim adamları olarak araştırma yapacak olursak, objektif bir sonuca ulaşmak istiyorsak bütün arşivleri görmek zorundayız. Görünen köy klavuz istemez. İşte Hinçak komitesinin elemanları. Neler yapmışlardı sembolleri. Solda Adapazarı, sağda da Ankara Yozgat Ermeni örgütünün militanları.

Bunların hepsi gerçek fotoğraflar ve Diyarbakır'da ele geçirilen (Resim 3), bakın bu da Urfa'da ele geçirilen silahlar. Bunlarla ilgili onlarca resimler var.

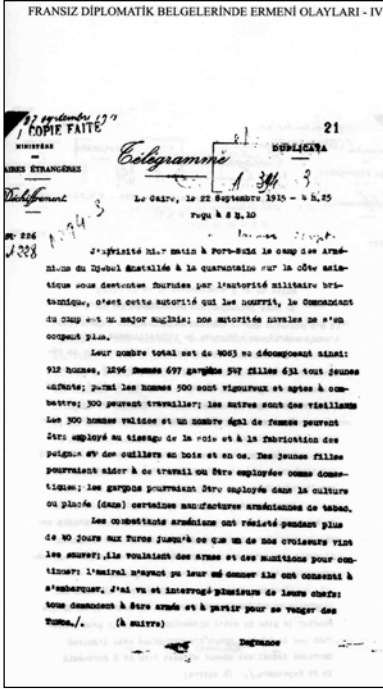
Resim 3: Diyarbakır'da ele geçirilen silahlar

Keza Romanya'da bulunan Ermeni Fesat Cemiyeti mensuplarının Ermeni İstiklali İhtilal Fırkası ismiyle teşkilatlanıp, faaliyet alanını Dersaadetteki bazı vilayetlere kadar yaydıkları, Rusya'dan Anadolu'ya silah araç gereçleri sokma durumu ile yine Romanya'da bulunan Kürtlerin de aynı hükümet kurmaları gerektiği konusunda ikna çalışmaları yaptıkları, Çüngüş Nahiye müdürünün Rum, telgraf müdürünün de Ermeni olup, seferberlikle ilgili malumat vererek askerlikle yükümlü Ermenilerin firarına sebebiyet verdikleri, Bulanık'da (Muş) bazı Ermenilerle Rahip Sehak'ın manastırda silah depolamalarından dolayı tutuklandıkları, ayrıca Bulanık'da bazı Ermenilerin de bir Müslüman'ı öldürmekten dolayı tutuklandıkları, Bitlis'de ortaya çıkan Ermeni eşkıyasının Halep ve Dört Yol'da askerlere saldırdıkları, Kayseri'de bombalar ortaya çıkması, Rusça, Ermenice ve Fransızca yazılı şifreli muharebat evrakının muhtemel bir ihtilali haber vermekte olduğundan gerekli tedbirlerin alınması konusunda Emniyet-i Umumiye müdüriyetinden Edirne, Ankara, Aydın, Halep vilayetleri ile Bolu, Karesi, Kayseri ve Karahisar-ı Sahib Mutasarrıflıklarına çekilen telgraf. Bakın bunlar 1915 yılı ve öncesinde. Hicri

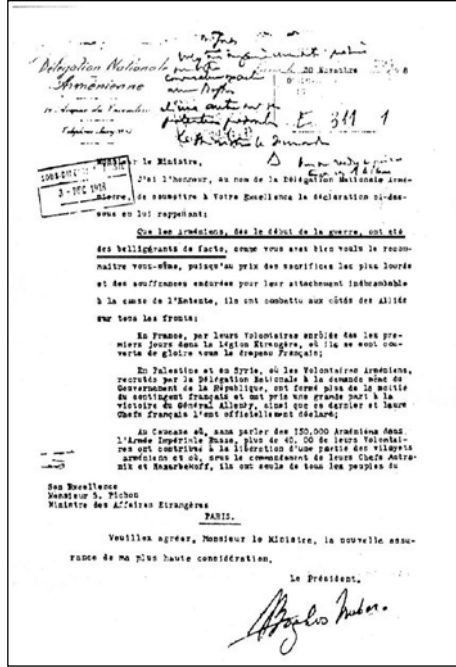

Harita 2: 1914 Yılında Osmanlı İmparatorluğu ve 1914-1915'te Ermeni isyanları

1333 ama Rumi 1331dir bunlar. Keza İtalya'dan Ermeni gizli örgütleri tarafından alınan silahların Anadolu'ya sokulacağı haberi alındığından bu konuda tedbir alınıyor. Nitekim gemi İskenderun limanına kadar geliyor. Keza Rusçuk'ta toplanan Osmanlı vatandaşı Ermeni gönüllülerin Rusçuk Rusya Konsolosu tarafından Rus ordusuna gönderildiği ve oradan da çeteler halinde örgütlenerek Osmanlı devletine yollandıkları ve Nitekim M. Picot ve DeFrance (Fransa'nın Mısır Orta elçisi) tarafından çok gizli tanımıyla gönderilen telgrafta Yunanistan'ın Suriye'deki gönüllü kuvvetlere 15 bin tüfek ve 2 milyon mermi yollayacağı, Fransa'nın Suriye'ye müdahalesi durumunda burada 30-35 bin gönüllünün hazır olduğunu bildiren yazısı; 5 Kasım 1914 bu bilgi nereden intikal etmiştir? Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı olan Boghos Nubar Paşanın yazdığı mektuptan intikal etmiştir. Keza Boghos Nubar Paşa yazdığı mektupta şunu belirtiyor. Adana ve Mersin nüfusunun %40 nüfusu Ermeni'dir. Fransa'nın buraya asker çıkarması halinde de onlara destek verebileceklerini belirtiyor. Keza aynı şeyi İngiliz arşivine baktığımızda Zeytunlu bir Ermeni olan Kafkasya'da Worontzoff Danckoff ile temas kurduğu Türk ordularının haberleşme ve ulaşım hatlarına baskın yapmak üzere 15000 kişilik bir kuvvet topladıkları ki bunu da 1000-2000 kişilik müfrezeler,

Belge 1: Musa Dağı Ermenilerinin Fransızlar tarafından İskenderun Limanından gemilerle götürülmesi (Archives de France, Guerre Mondiale 1914-1918, Turquie/Vol. 890, Légion d'Orient-I, Septembre 1915-Novembre 1916)

Belge 2: Boghos Nubar Paşa'nın Fransa Dışişleri Bakanına yolladığı Mektup (Archives des Affaires Étrangères de France, Série Levant, Arménie, Vol. 2, folio 47)

çeteler haline getirdikleri ve Türk ordusunun çeşitli ikmal sahalarına, tren yollarına sabotajlar düzenledikleri bildiriliyor. Keza aynı şekilde Van'da meydana gelen isyan hareketleri haritada gördüğünüz 1915 mayıs ayı öncesinde yani tehcir dediğimiz karardan önce Anadolu'daki Ermenilerin isyan mahallerini gösteriyor (Harita 2). 23 yerde isyan var. Peki durum nasıl ortaya çıkmıştı? İşte burada Boghos Nubar Paşa'nın mektubu. Ne diyor? İtilaf devletlerinin hedeflerine sarsılmaz bir gaye ile inanmış insanlar olarak sizin yanınızda savaşan tarafız. Fransız ordusunun yarısına yakınını Ermeni Gönüllülerinin oluşturduğunu söylüyor. İngiliz General Alenby de İngiliz ordusunda Ermeni gönüllülerinin olduğunu söylüyor. Rus ordusunda 150000 Ermeni'den ayrı olarak 40000 Ermeni'nin Doğu Anadolu'nun kurtuluşunda önemli roller oynadığını

Resim 4 : 20. Yüzyıl başlarında Deyri Zor'dan bir görünüş

belirtiyor. Keza Fransa için ölen Ermenilerin listeleri. İşte Musa Dağı Ermenileri (Belge 1). Öldü denilen Ermeniler Fransız savaş gemileri ile toplama kamplarına götürülüyor. Kendi arşiv belgeleri. Şimdi bu şekilde devam eden bir süreçte öldü denilen ve birçok devletin, parlamentolarında kabul ettikleri, öldü denilen Ermenilerin ölmedikleri konsolos raporlarında yer alıyor (Belge 2). Hangi bölgelere yerleştirilmişler. Efendim çöle sürülmüşler, burası çöl mü? Fırat nehri ile Murat nehrinin birleştiği yer (Resim 4). Bunu Amerikalılar, Halep konsolosu zikrediyor. Keza gidenler, dönenler hep onların arşivlerinde yer alıyor. Keza mavi kitapta bile 1916 yılında hala yaşamakta olduklarını söyledik-

Paris le 11 Décembre 1916

MONSIEUR LE MINISTRE,

Ainsi que vous m'en avez exprimé le vœu, j'ai l'honneur de vous adresser ci-dessous une évaluation approximative que nous avons des déportés et réfugiés arméniens de Turquie, qui sont dans un complet dénuement et ont besoin d'être secourus d'urgence.

Il s'en trouve environ	250.000 en Cilicie
	40.000 en Perse
	80.000 en Syrie-Palestine
	80.000 à Mossoul-Bagdad
Total	390.000

Le nombre total des déportés a été évalué de 4 à 700.000 Arméniens. Les chiffres que je vous donne ne sont donc que ceux des recensements se trouvant actuellement en territoire occupé par les troupes alliées. Quant au reste des déportés disséminés encore dans les déserts nous n'avons jusqu'ici aucun renseignement à leur sujet.

Veuillez agréer, Mon Cher Ministre, l'assurance de ma haute considération et de mes sentiments dévoués.

Boghos Nubar

Paris.

Lettre envoyée par M. Boghos NUBAR, Représentant des Arméniens en France, au Ministre des Affaires Etrangères (Archives des Affaires Etrangères de France, Série Levant, Arménie, vol 2, folio 47).

Belge 3: Boghos Nubar Paşa'nın Nakledilen Ermenilerle ilgili Raporu (Archives des Affaires Etrangères de France, Série Levant, Arménie, Vol. 2, folio 47)

CLASSIFICATION CANCELED AUTHORITY LETTER
OF I-S-88 FROM W. R. ANDERSON, STATE DEPT
BY *William J. ...*

*NARA Ref. 4016/816
Jan. 10, 1923*

Approximate number of Armenians in the world, November 1922.

Of the total indicated below, 817,873 are refugees from Turkey. The figures as to the refugees are based upon information furnished by the British Embassy, Constantinople, and by the agents of the Near East Relief Society, in 1921. The total given does not include the able-bodied Armenians, who are retained by the Komitists, nor the women and children, approximately 95,000, according to the League of Nations- who have been forced to embrace Islam.

1. In Turkey :		
Constantinople.....	150,000	
Asia Minor.....	121,000	271,000
2. In Russia :		
Republic of Erivan	1,200,000	
Georgia	400,000	
Azerbaijan	840,000	
Region of Transcaucasus	20,000	
Other parts of Russia	222,000	2,182,000
3. In Syria, Palestine and Mesopotamia		
Egypt, Sudan and Abyssinia	104,000	
India, Java and Australia	28,000	
Perak	12,000	144,000
4. In Greece and Cyprus		
Bulgaria	70,000	
Romania	44,000	
Central and Eastern Europe	43,000	
	28,000	204,000
5. In the United States and Canada		
South America	128,000	
	3,000	131,000
		2,904,000

Belge 4: Milletler Cemiyetinin 1922'de halen yaşadığını tesbit ettiği Ermeni nüfusu (US Archives, NARA 867.4016/816. Jan.10, 1923)

Ermeniler olduğu, Türkiye'de 281.000 Ermeni'nin yaşadığı, 95.000 Ermeni kadın ve çocuğun Müslüman olduğunu ve yukarıdaki rakamlara dahil olmadığını belirtiyor ki, buradan 1.200.000 Ermeninin hayatta olduğu sonucu çıkıyor (Belge 4). Onun dışında bir de başka kimlikler altında bulunan Ermeniler varki sayısı 100000 civarında yani 1922 yılında 1.300.000 Ermeni hayatta. O zaman ölenler kim? Günümüzde bununla ilgili pek çok sansasyon yaratılıyor. İşte onlardan Andonian'ın belgeleri uydurma telgraflar. Burada Osmanlı Devleti'nin Ermenileri katlettiği belirtiliyor. Halbuki gerçek telgraf burada. Anteplidir. Onların yazdıkları sahte telgrafta bunlar. Bakın üstünde Osmanlı Devleti'nin küçük bir çarpı işareti vardır. O Allah kelimesinin karşılığıdır. Her belgede bulunur. Peki bunların belgelerinde neden yoktur? Üçüncüsü bütün Osmanlı telgrafları antetli kağıda yazılmıştır. Nazır Talat Bey'in imzası vardır ki Andonian'ın belgesinde niye dahiliye nazırı Talat Bey

leri Ermeni sayısı 1.150.000'dir. peki ölenler kim? Burada yazıyor? 450.000-850.000 Ermeni hayatını kaybetmiş olabilir. Sebepte şuraya dayandırılıyor: eğer Ermenilerin nüfusu 1.650.000 ise 450.000, 2.000.000 ise 850.000 kişi hayatını kaybetmiştir diyor. Bu kadar tutarsızlık olmaz. Günümüzde 1.500.000'e ölü sayısı çıkarılmıştır. Halbuki Boghos Nubar Paşa 1918'de sürgün edilen Ermenilerin toplam sayısının 600.000-700.000 olduğunu raporunda yazıyor (Belge 3). Hayatta olanların sayısının toplam 390.000 olduğunu kendisi tespit ettiğini söylüyor. Keza Cenevre'de, Milletler Cemiyeti arşivindeki ABD ile İngilizlerin yaptığı istatistik çalışmada, bütün dünyadaki yaşayan Ermeni sayısının 3.004.000 olduğu, bunlardan 817.873'ünün Türkiye'den başka ülkelere göç etmiş

Resim 5: Van şehrinin 1915'te Ermeni ve Ruslar tarafından yıkılması

yazıyor? İşte bu da aynı Andonian'ın 1923'te Amerika'ya göç ettiğinin belgesi gemi yolcu listelerinde. Öte yandan, göç sırasında Ermeni kafilerine saldıranlar ve görevini kötüye kullananlar, 1915'te mahkemeye sevk edilmişler ve cezalandırılmışlardır. Bu da Suriye Divan-ı Harb-i Örfisinin mahkeme kararı (Belge 5). En başta da şunları yazıyor. Çete reisi Dersaadetli Halil bin Mehmet Ali, Ermeni muhacirlerinin emval ve eşyalarını tazyik suretiyle gasp etmekten idama mahkum edilmiş ve tasdik edilerek infaz edilmiştir. Ermenileri öldürmemiş olmasına rağmen idamla cezalandırılmış. Yine çete reisi Sirozlu Çerkez Ahmet bin Recep, Ermeni muhacirlerini katil ile emvalini gasp etmekten idama mahkum edilmiş tasdik edilerek infaz edilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti zaten bunları cezalandırmış. Madalyonun öbür yüzünde de Van'ın bu halini görmemiz gerekiyor (Resim 5). Van, tamamen bir şehir şeklinde yok edilmiştir. Bunu kim

№	İsmi	Şehri	Şehri	Şehri
1	Halil bin Mehmet Ali	Van	Van	Van
2	Çerkez Ahmet bin Recep	Van	Van	Van
3	...	...	...	...
4	...	...	...	...
5	...	...	...	...
6	...	...	...	...
7	...	...	...	...
8	...	...	...	...
9	...	...	...	...
10	...	...	...	...
11	...	...	...	...
12	...	...	...	...
13	...	...	...	...
14	...	...	...	...
15	...	...	...	...
16	...	...	...	...
17	...	...	...	...
18	...	...	...	...
19	...	...	...	...
20	...	...	...	...

Belge 5: Suriye Divan-ı Harb-i Örfisinin Mahkeme kararından bir sahife (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Siyasi, No. 2882/29-25).

yaptı? Andranik'in hatıratını okursanız kimlerin yaptığını çok daha iyi görebilirsiniz. Keza Kars'ın derecik Köyü'ndeki toplu mezarlar ve ben onlara diyorum ki buyurun toplu mezarınız varsa açalım. 5 senedir tek bir cevap bile yok. O zaman bir şeyleri iyi değerlendirmemiz lazım. Yani Batı'yı değerlendirirken de iyi değerlendirelim, Ermenileri değerlendirirken de iyi değerlendirelim, kendimizi değerlendirirken de iyi değerlendirelim. Gerçekler belki zor gelebilir, belki zor karşılayabiliriz ama gerçeklerle de yüzleşmek zorundayız. Biz bunu teklif ediyoruz, birlikte araştırma yapalım diyoruz, Viyana'da gelmiyorlar vazgeçiyorlar, Harput'tan araştırmaya başlayalım diyorlar, evet diyorum yine kendileri vazgeçiyor. Toplu mezar diyorlar Nusaybin'e gidiyoruz M.Ö. 250 yılına ait Roma mezarları çıkıyor. Dolayısıyla meseleyi artık ayaklarımız yere basarak değerlendirelim. Hepinize saygılar sunuyorum.

BİLDİRİLER

**OSMANLI DÜZENİNİN ÇÖKMESİNİN
AYRILIKÇI HAREKETLERE OLAN ETKİSİ
- ERMENİ MİLLETİ ÖRNEĞİ -**

Prof. Dr. Abdullah SAYDAM

Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Talas / Kayseri-TÜRKİYE

Tlf.: 0 352 4373206, e-posta: asaydam@erciyes.edu.tr

ÖZET

Osmanlı Devleti, *millet sistemi* adı verilen kendisine özgü bir yöntemle gayrimüslim toplulukları idare etmeyi tercih etmiş idi. Bu sistemle farklı din ve mezheplerdeki insanların yönetilmesi, devletin güvenlik ve adalet politikalarının da desteklemesi ile Ortaçağ ve Yeniçağ şartları için yeterli, fazla muhalefetle karşılaşmayan bir durumdu. Bununla birlikte *Aydınlanma Çağı*, *Sanayi İnkılabı* ve nihayet *Fransız İhtilâli* ile ortaya çıkan yeni fikirler, yeni talepler ve yeni ihtiyaçlar karşısında geleneksel yöntemin yeterliliği zorlanmaya başladı. Özellikle XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren bir yandan Osmanlı düzeni çökerken diğer yandan daha önce bu düzene sadakat gösteren grupların yeni talepleri ortaya çıktı. Çökmeye başlayan düzenin sarsıntıları, hem Müslüman unsuru hem de gayrimüslimleri etkiledi. Farklı inanç ve etnik gruplara kolaylıkla kapıyı açan Osmanlı düzeni, XV. ve XVI. yüzyıl şartlarında pek çok kesime cazibe alanı oluşturmaktaydı. Ancak *Fransız İhtilâli* sonrasındaki yeni dünya düzeni, Osmanlıyı cazibe alanı olmaktan çıkardı gibi sistemin çöküşü nedeniyle, gayrimüslimlerden kurtulması / uzaklaşılması gereken bir yapı olarak şekillendi.

Bu tebliğde, Ermeni milletini de kapsayacak biçimde, Osmanlının çöküşü ile yeni dünya düzeni arasındaki çelişki irdelenerek, ortaya çıkan yeni şartların ayrılıkçı hareketlerdeki rolü üzerinde durulacaktır.

Osmanlı tebaasından olan gayrimüslimlerin XIX. yüzyıl başlarından itibaren ayrılıkçı hareketlere girişmeleri araştırılırken, genelde yabancı devletler ile bağımsız hareketlere yönelen şu veya bu milletin rolü üzerinde çokça durulmaktadır. Şüphesiz konunun bu yönleri araştırılmalıdır. İlave olarak bizzat Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartların, yönetim zaafınının, çağın gelişmelerine uygun çözümler üretemeyişin bu ayrılıkçı hareketlere etkisinin de üzerinde durmak gerekir. Sözü edilen yüzyıla kadar kalıcı etkileri olan herhangi bir ayaklanmaya girişmeyen Yunanlılar ile Sırların, bilahare diğer gayrimüslim toplulukların isyanında tek sebep Fransız İhtilâli'nin yaydığı fikirler midir? Bir topluluk isyana hazır veya meyilli değilse herhangi bir ecnebi devlet bu konuda ne derece başarılı olabilirdi? Hele *tebaa-ı sadıka* denilen 1828–1829 Savaşı'ndan sonra Rusya tarafından göç ettirmek istendiklerinde buna direnen ve kendilerini zorlayan din adamlarını padişaha şikâyet eden Ermeniler, nasıl oluyor da yarım asır sonra aynı rolü bu defa gönüllü oynuyorlar? Bunun tek sebebinin etnik, mezhep ve kültür farklılıklarına rağmen Rusya'nın desteği olduğunu ileri sürmek ne derece gerçekçidir?

Dolayısıyla şu soruyu sormak kaçınılmaz olmaktadır: Bütün bunlar olup biterken Osmanlı Devleti ne yapıyordu veya ne yapmıyordu?

Çalışmamızın konusu işte bu tür sorulara cevap aramak olup genelde gayrimüslimlerin özelde Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden kopuşuna yol açan sebepleri ana hatlarıyla da olsa tespit etmek, devlet yönetiminin yapması gerekip de yapmadıklarını/yapamadıklarını irdelemektir.

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim reayanın idaresi İslâm zimmet hukukuna göre icra edilmekteydi. Bu hukuk, gayrimüslim tebaa için bazı konularda yarı özerk bir statünün kendilerine tanınması demektir. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin idaresinde takip edilen yöntem *millet sistemi* denilmektedir. Bu sistem kapsamında her biri birer cemaat (millet) olarak tanınan büyük gayrimüslim gruplar, kendilerini devlet nezdinde temsil ve idare eden liderlerini usullerince seçmekte, padişah da tayin etmekteydi¹. Seçilen bu kişiler cemaatin hem dinî, hem de idarî lideri olarak devlete karşı sorumlu olmakta ve kendisi *milletbaşı* olarak anılmaktaydı. Millet liderleri ölünceye kadar bu makamda kalmaktaydılar ve vatana ihanet etmedikçe ya da kendi topluluklarının kurallarına aykırı davranmadıkça görevlerinden alınmazlardı. Aynı zamanda taşradaki gayrimüslim nüfusun kendi dinî temsilcileri olmasına devletin önem verdiği görülmektedir. Zimmîlerden *millet* olarak teşkilâtlananlar, ülkede önemli bir nüfusa sahip olan Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerdi. Gayrimüslimler ülkenin neresinde yaşarlarsa yaşasınlar, hangi dili konuşurlarsa konuşsunlar yönetim merkezi İstanbul'da olan bir milletin üyesiydiler. Devletle ilişkilerini milletbaşları sağlardı. Milletbaşı, cemaat üyelerinin yaşadığı en ücra bölgelerde dahi söz sahibi olmaktadır. Onun hâkimiyetinin yetkisi, bütün Osmanlı memleketlerindeki dindaşlarını kapsamaktaydı².

Ermeniler, ne Ortodoks'tu ne de Katolik. Hz. İsa'nın tek bir tabiatı olduğunu savunan ve *monofizit* denilen bir öğretiye sahiptiler. Bu sebeple Ortodokslar tarafından dinsizlikle suçlanıyorlardı. Erivan yöresi Ermenileri Eçmiyadzin, Van bölgesi Ermenileri Akdamar, Kozan, Maraş ve

1 Buna dair bir örnek için bkz. Ahmet Refik, *Onüçüncü Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı (1786-1882)*, İstanbul 1988, s.12-14.

2 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, İstanbul 1992, s.12-13; Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri -Bildiriler-*, Ankara 1994, s.13-23.

Halep yöresi Ermenileri Sis Katagikoslukları'na (başpatrik) bağlydılar³. Fatih Sultan Mehmet, 1461'de Bursa Başpiskoposu Hovakim'i İstanbul'a getirterek onu Ermeni Kilisesi Patriği olarak tayin etti ve kendisini Rum patriğinin ve hahambaşının yetkileriyle donattı. Bundan sonra devlet, Ermeni toplumu ile olan ilişkilerini İstanbul patriği vasıtasıyla yürüttü ve onu en yüksek makam olarak gördü. Başlangıçta ayrı bir millet statüsü tanınmayanların önemli bir kısmı Ermeni milleti içinde değerlendirilmiş olup Ermeni Patriği bunların da yöneticisi konumundaydı⁴. Belirli dönemlerde Mısır Kıpti Kilisesi ile Suriye Yakubî Kilisesi mensupları da Ermeni Patrikhanesi'ne bağlı sayılmışlardı⁵. Bu nedenle Ermeni Patrikhanesi'ne tanınan statü, yalnız kendi toplumlari için değil, diğer bazı cemaatleri kapsaması açısından, farklı ve üstün nitelik gösteriyordu. Aslında o tarihlerde İstanbul'da yaşayan Ermenilerin sayısı, ne böyle bir müessesenin kurulmasını, ne de böyle bir kuruma Ortodoks Kilisesi'ne verilen statüye eşit haklar tanınmasını gerekli ve haklı kılacak seviyedeydi. Fatih'i böyle bir düzenlemeye iten sebeplerden biri de İstanbul'un nüfusunu artırmak isteğiydi. Nitekim İstanbul'un zaman içerisinde dünyada en kalabalık Ermeni nüfusunun olduğu şehir haline gelmesi bu görüşü doğrulamaktadır. Fethedilen yerlerdeki Ermeni halk plânlı bir şekilde İstanbul'a getirtilerek yerleştirildi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'daki Ermeni nüfusun 150.000'i bulması bu siyasetin bir sonucuydu⁶.

XIX. yüzyıla girildiğinde her büyük devletin hamilik yaptığı bir gayrimüslim cemaat bulunmaktaydı. Bu çerçevede Fransa, Katoliklere sahip çıkmakta, onlara millet statüsü kazandırmaya çalışmaktaydı. Bundan dolayı Katoliklerden kaynaklanan bazı konular yabancı müdahalelerine zemin hazırlamaya başladı. O zamana kadar Katolikler, hem dinî reislerinin Osmanlı toprakları dışında bulunması, hem de nüfus bakımından oldukça küçük bir azınlığı oluşturmaları yüzünden özerk bir millet olarak

3 XIX. yüzyılda dahi Ermeni din görevlilerinin tayin edilmesinde Eçmiyadzin tarafından İstanbul'daki patriğe görüş bildirildiğine dair bir misal için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayun*, Belge No:36517 (29 Zilhicce 1251).

4 Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, TTK Yayını, Ankara 1989, s.10 vd.

5 Bernard Lewis, *Ortadoğu*, Çev. M. Harman, İstanbul 1996, s.251.

6 Eryılmaz, *Millet Sistemi...*, s.23.

kabul edilmemişti⁷. Bununla birlikte Katoliklere de kendi dinî ayinleri ve mezhepleriyle ilgili uygulamalarda serbestlik tanınmıştı. XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar millet statüsünü elde edemeyen Katolikler, bu tarihlerde Avrupalı devletlerin baskısına daha fazla maruz hale gelen Osmanlı Devleti'nden taviz koparmayı başardılar. Fransa'nın baskıları sonucunda 1829 yılında Ermeni Katoliklerine millet statüsü verildi ve 1831 yılında da ilk Ermeni Katolik milletbaşı tayin edildi⁸. Devlet yine de *Romalı Katolikler* veya *Latinler* denilen kesime 1840 yılına kadar millet statüsü vermemiştir. Bu tarihten sonra onlar da bağımsız dinî reisliğe sahip oldular⁹. Osmanlıların Katolik olmalarına rağmen Ermeniler ile Latinleri ayırması, en azından Papalığın etkinliğini azaltma gayretini göstermektedir denilebilir. Ermeni Katolik Patrikliği'nin kurulmasının hemen ardından vilayetlerde murahhasalıklar teşkil edildi.

Milletbaşlarının ve bunlara bağlı taşra yöneticilerinin mezhepleri ne olursa olsun hemen hemen aynı haklara sahip oldukları görülmektedir. Vilayetlerdeki cemaat sorumlularına verilen yetkilerde dikkat edilen esas nokta; her türlü faaliyet, karar ve uygulamalarda kendi ayinlerinin gereğine göre hareket etmeleri idi. Gayrimüslim tebaa, kendi din görevlilerinin sadece ayinlerinin kurallarına uygun olarak söyledikleri *doğru sözlerine* itaat edeceklerdi. Cemaatin sorumlusu olan kişi, dinî-mezhebî kuralları tümüyle uygulamakla görevli idi. Aynı zamanda cemaatlerinin devlet ile ilgili işlerinde, meselâ vergilerin toplanmasında, kiliselere ödenmesi gereken aidatların tahsilinde esas yetkili idi. Görevlerini yaparken kendisine herhangi bir şekilde kanunsuz olarak yapılacak müdahaleler yasaklanmakta, Osmanlı memurlarının türlü bahanelerle

7 Osmanlı ülkesindeki Katolik grupları Latin, Ermeni, Süryani, Keldani, Yakubi, Melkit gibi ayrı topluluklar halinde idiler ve bunların idareleri değişik piskoposluklar aracılığıyla gerçekleştirilmekteydi. Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı*, C.IV, Ankara 1999, s.199-200.

8 Katolik Ermenilere bir patrik tayinine söz verildiği halde bir süre daha bu uygulama geciktirilince Fransa Büyükelçiliğinin Babiâli'ye ısrarlı başvurularla bulunduğu görülmektedir. BOA, *Hatt-ı Hümayun*, Belge No:51994 (4 Ramazan 1245). Elçilik görevlileriyle yapılan görüşmeler neticesinde bu cemaatin idarelerinin bir Müslüman nazıra ve dinî umurlarının da bir piskoposa verilmesi kararlaştırıldı. BOA, *Hatt-ı Hümayun*, Belge No:48042 (1 Zilhicce 1245). Bilahare duhan gümrükçüsü Edhem Efendi'nin üzerlerine nazır tayin edildiği gibi aralarından bir kişinin de piskopos olarak görevlendirilmesine dair ferman çıkarılmıştı. BOA, *Hatt-ı Hümayun*, Belge No:48043 (2 Zilhicce 1245).

9 Bozkurt, *Gayrimüslim...*, s.42.

onlardan maddî çıkar sağlamaları, birilerini kayırmaları, dinî törenlerin yapılış şekline çeşitli mülahazalarla müdahale etmeleri önlenmekteydi. Kadıların önemli görevlerinden biri de bu konularda cemaat idarecilerinin faaliyetlerini kolaylaştırıcı tedbirler almaktı. Gayrimüslimlerin tâbi oldukları statü, devletçe tanınan hak ve imtiyazlar, ölüm, istifa veya azil gibi sebeplerle metropolit ya da murahhasa değişiminde tekrarlanmaktaydı¹⁰.

Hukuk bakımından ister millet olarak teşkilâtlandırılmış bulunsunlar isterse bağımsız kilise ve cemaatler halinde var olsunlar, her iki halde de zimmîlerin hukukî ve kazaî muhtariyetten faydalandıkları görülmektedir. Hatta nüfus yoğunluğu az olan toplulukların dahi kendi inanç ve mezheplerine göre organize olmalarına imkân tanınmıştır. Nitekim Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya'nın baskısıyla Osmanlı Devleti'ne göç eden bir kısım Yahudi, İstanbul'daki Yahudilerle kendilerinin aynı mezhepten olmadıklarını belirterek, aralarından birinin hahambaşı olarak atanmasını hükümetten istediklerinde talepleri olumlu karşılanmıştı¹¹.

Osmanlı Devleti'nde zimmîler, Müslümanlarla eşit hak ve yükümlülüklerle sahip değillerdi. Cemaat mensupları, bir itiraz olmadıkça evlenme, boşanma ve miras gibi medenî haklarını tamamen kendi hukuklarına, ceza hukukunun alanına giren konularda ise Osmanlı hukukuna ve mahkemelerine tâbi idiler. Devlet gayrimüslimlerin işlerine gerekmedikçe müdahale etmeye taraftar değildi. Bunlar dilediklerinde ibadet edebilir, tarım ve ticaret gibi meşguliyetlerle kazançlarını hiçbir engelle karşılaşmaksızın sağlayabilirlerdi¹². Hükümet tarafından tayin edilen

10 Gerek Rum gerekse Ermeni metropolit veya murahhasa değişimi sebebiyle verilen fermanlarda adet-i kadim üzere gayrimüslimlerin ayin ve ibadetlerine müdahale edilmemesi gerektiği sürekli tekrarlanmaktaydı. Trabzon örneği için mesela bkz. *Trabzon Şer'iye Sicilleri (TŞS)*, 1947, 50/b-51/b; 1960, 31/b-32/a; 1963, 30/a-b; 1964, 19/b, 1970, 84/a. Ermenilerin serbest bir şekilde ibadet ve ayin edebilmeleri için Ermeni Patrikliği'ne verilen berat gereği İstinye'deki Ermeni kilisesine bir papaz tayinine müsaade edildiğine dair Zaptiye Müşiri ve Yeniköy naibine yazılan 29 Safer 1271 tarihli bir hüküm için bkz. BOA, A.DVN.MHM., Belge No:12-A/72.

11 BOA, *İrade-Hariciye*, Belge No:6857.

12 Fatih'in Galatalılara verdiği fermanda geçen *Kendülerinin malları ve rızıkları ve mekânları ve mahzenleri ve bağları ve değirmenleri ve gemileri ve sandalları ve bi'l-cümle met'aları ve avretleri ve oğlancıkları ve kulları ve cariyeleleri kendülerin ellerinde mukarrer olub mütaarrız olmiyam ve üşendirmiyem* şeklindeki ifadeler bütün Osmanlı

cizyeyi ödemeleri şartıyla askerlik gibi zorunlu devlet hizmetlerinden muaf tutulmakla birlikte derbentçi, voynuk ve martaloz gibi hizmetlerde istihdam edilebilirlerdi¹³. Bu hoşgörülü siyaset yüzünden Balkanlardaki prensliklerde feodal sistemin egemen olması, çok sayıda topraksız köylünün kötü hayat şartları altında yaşamak zorunda kalması, vergilerin ağır oluşu yüzünden yer yer gönüllü olarak Osmanlı yönetimine katılımlar olmaktadır. Hatta fetihler sırasında Osmanlı Devleti ile yerel Ortodoks ruhbanlar arasında iş birliği olduğu anlaşılmaktadır¹⁴. Gayrimüslimleri zorla İslâmlaştırma politikası olmadığı gibi¹⁵, aksine onların kendi inançlarını yaşamalarına müsaade edilir, kutsal mekânlarına dokunulmaz¹⁶, kiliseleri süslemek için kullanılacak olan her türlü eşyanın ithali halinde gümrük vergisi alınmazdı. Hatta İslâm dini tarafından haram sayılmasına rağmen kendi dinlerince meşru görülen, meselâ domuz eti yemek, şarap içmek gibi davranışlarda bulunmaları engellenmezdi¹⁷.

---

tarihi boyunca uygulanan politikanın güzel bir özeti olarak değerlendirilebilir. Mahmut H. Şakiroğlu, "Fatih Sultan Mehmet'in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.25, Ankara 1982, s.218. Fatih'in Bosnalı rahiplere verdiği ferman da, kendilerine; *vezirlerimden ve kullarımdan ve re'âyâmdan ve cümle memleketim halkından kimesne mezbûrlara dahl ü ta'arruz edüp incitmeye...* denilmekteydi. Fermanın metni için bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C.I, Yayınlayan Cavid Baysun, Ankara 1986, s.84-85.

- 13 Balkanlarda bu tür görevlilerin çoğunluğu Hıristiyan olup, bir sancaktaki benzer Müslüman görevlilerden daha fazla idiler. Géza Dávid, "Administration in Ottoman Europe", *Süleyman the Magnificent and His Age*, Edit. M. Kunt-C. Woodhead, London 1995, s.78.
- 14 Halil İncalcık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", *Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Edit. Halil İncalcık-D. Quataert, Cambridge 1994, s.11-409, s.15.
- 15 İslâm hukuku zoraki İslâmlaştırmaya kesin surette karşıdır. Nitekim İmam Şafii bir Müslümanın gayrimüslim olan eşine Müslüman olmayı teklif etmesini; *bu, onlara verilen teminata aykırı bir davranıştır* diyerek caiz görmemiştir. Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Ankara 1994, s.79.
- 16 Mesela Yahudilerin mezarlıklarına kesinlikle zarar verilmemesi için çıkarılan ferman hakkında bkz. Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, Haz. A. Uysal, Ankara 1987, s.80-81, 85. Galata'daki St. Antuvan Kilisesi'ne dokunulmaması için de bkz. Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı...*, s.19.
- 17 Buna dair bir fetvayı eklemekle yetinelim: *Bir Müslüman'ın, zimmiye bir karısı olsa; onu içki içmekten men edemez. Çünkü bu kadına göre, içki içmek helâldir. Ancak bu koca evine, bu karısının içki sokmasını yasaklayabilir. Ansiklopedik İslâm Fıkhı – Fetavayı-Hindiye*, Ter. Mustafa Efe, C.IV, Ankara (tarihsiz), s.298.

Zira şeriat sadece Müslümanları bağlamaktaydı. Bu konuda ancak bazı özel sebepler yüzünden kısıtlamalara gidilmekteydi¹⁸.

Devlet gayrimüslimlere yeterli ölçüde dinî ve vicdanî kanaat hürriyeti tanıırken zaman zaman bazılarının ihtida ederek Müslüman olduklarını görmekteyiz. İhtida olaylarının boyutları dönemlere göre değişmekte olup devletin bunda doğrudan doğruya bir rolü bulunmamaktaydı. İslâmiyet'in zorlamayı reddetmesi sebebiyle ihtidaların gönül rızasına dayandığı ve genellikle de Türklerin yaşayış tarzının, yani kültürel etkilenenmenin en mühim unsur olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte istatistikî veriler dalga dalga İslâmlaşmanın olmadığını ortaya koymaktadır¹⁹. Müslümanlaşmaya dair bir zorlama olması halinde bunun şikâyet konusu olacağından zaten şüphe edilemez. Zira din görevlileri tayin edilirken kendilerine verilen, ayrıca resmî yöneticilere yollanarak şer'îye sicillerine kaydedilen fermanlarda, kimsenin kimseyi cebren din değiştirmeye zorlayamayacağı açıkça ifade edilmekteydi.

İhtida olaylarından dolayı durum bazen taraflar arasında huzursuzluklara sebep olsa da²⁰ genel olarak Müslümanlarla gayrimüslimlerin ilişkisi son derece samimi idi²¹. Meselâ Müslümanlar Ramazan ve bay-

18 Meselâ Eyüp semtinde gayrimüslimlerin oturmasına izin verilmemekteydi. Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı...*, s. 79. Müslümanlara şarap satışı, İslâm mahallelerinde meyhane açılması, açıktan şarap satılması, tulumla taşınması yasaktı. *3 Numaralı Mühimme Defteri*, Haz. N. Aykut vd., Ankara 1993, s.593; *5 Numaralı Mühimme Defteri (Özet ve Tıpkıbasım)*, Haz. Hacı Osman Yıldırım, vd., Ankara 1994, s.35, 96, 99. Bir fermanla da Çorlu, Haslar ve Silivri'deki gayrimüslimlerin içki yapmalarının yasaklandığı belirtilmektedir. *5 Numaralı Mühimme Defteri...*, s.81.

19 Misal olmak üzere Bursa ve Trabzon'daki ihtida olayları hakkında bkz. Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri...*, s.34; Hanefi Bostan, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus ve İskân Hareketleri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 1999, s.167-177; Kenan İnan, "Trabzon'da İhtida Hareketleri (1640-1660)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 1999, s.245-252; Abdullah Saydam, "Trabzon'da Cemaatlerarası İlişkiler ve Din Değiştirme Olayları (1894-1850)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.154 (Ocak-Şubat 2005), s.81-106.

20 Bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam-Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Çev. Elif Kılıç, İstanbul 1997, s.28-29.

21 Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanmasından önce ve sonrasına ait iki Hıristiyan Bulgar şunları anlatmaktadır: *Türkler ve Bulgarlar beraber yaşarlardı ve iyi komşuydular. Bayramlarda birbirlerine ikramlarda bulunurlardı. Biz Paskalya'da Türklere kozunak ve kırmızı yumurta gönderirdik; onlar da bize bayramda baklava gönderirlerdi. Böyle günlerde birbirimizi ziyaret ederdik. Haskova'da komşularımız Türk'tü. İyi komşuydular. (Bizimkilerle) iyi geçinirlerdi. Hatta bahçelerimiz arasında*

ramlarda komşuları olan gayrimüslimlere yemek ve tatlı gönderirken, onlar da paskalya tatlısından Müslümanlara gönderirlerdi. Düğünlerde, cenazelerde bir arada olurlar, Ramazan'da gayrimüslimler çocuklarına dışarıda bir şey yememelerini öğütlerler, bir Hıristiyan Müslüman hocaya rüyasını yorumlatır veya kendisini okuturdu. Benzer hareketleri Müslümanlar da yapardı. İki taraf karşılıklı mülk alışverişi yapar, kefil tayin eder, borç alır ve hatta mahkemede birbirleri lehinde şahitlik yaparlar, mecbur olmamalarına rağmen miras taksimini şer'îye mahkemesinden talep edebilirler²², yerine göre bir gayrimüslim mahkemedeki hakkını

küçük bir kapı bile vardı. Annem de babam da iyi Türkçe bilirdi. [Balkan Savaşları sırasında] babam yoktu, savaşa gitmişti. Annem dört çocukla yalnızdı. Ve komşularımız dediler ki: 'Hiçbir yere gitmiyorsun. Bizimle kalacaksın...' Annem de Türklerle kaldı... Size anlatmaya çalıştığım, bu insanlarla iyi geçindiğimiz. Donald Quataert, Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922), Çev.: Ayşe Berktaş, İstanbul 2002, s.252-253.

- 22 Şer'î mahkemelere genellikle akrabalara -kızlara, babalara, amcalara, kız kardeşlere- mirastan belirli mutlak payla garanti eden İslâmî Miras Hukuku'nun hükümlerinden yararlanmak için başvuruda bulunurlardı... Dul Hıristiyan kadınları, ölenin karısına mirastan kilise hukukundakinden daha büyük pay veren İslâmî mahkemelere sık sık başvururlardı. Ya da Hıristiyan veya Yahudi dindaşları tarafından istekleri dışında görücü usulü evliliğe zorlanan zimmî kızlarının durumunu ele alalım. İslam Hukuku, kadının evlilik sözleşmesine rızasını şart koştuğundan, söz konusu genç kadın kendi tarafını tutan İslâmî mahkemeye gidebilir, böylelikle istemediği görücü usulü evliliği engelleyebilirdi. Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu...*, s.254-255. Trabzon mahkemesine intikal eden bazı davalarından örnek verelim: Tuzluçeşme'den Nokdi veledi Yana ile Eleni binti Yor adlı şahıslar bizzat mahkemeye başvurarak iki Müslüman'ın şahitliği ile ve belde rayicine uygun mehr-i mueccel ile evlenmişlerdir. Muglat köyünden Kavzin veledi Vasil ile zevce-i seyyibe Eleni binti Panayut bizzat nikâhta hazır bulunmuşlar, iki şahitten biri Müslüman diğeri ise gayrimüslim olup rayiç bedele göre tespit edilen mehr-i mueccel ile nikâhlanmışlardır. Bir başka kayda göre Haralanbi veledi Dimitri ile Eleni binti Yor, İbrahim bin Hasan ile İsmail bin Mustafa'nın vekillikleri, Süleyman bin Mehmed ve Hasan bin Ali'nin şahitlikleri ile nikâhları kıyılmış; rayice göre mehr-i mueccel belirlenmiştir. *TŞS*, 1947, 89/a (14 Safer 1214); 1960, 51/a (25 Safer 1246); 1962, 1/a (1 Ramazan 1248). Bir başka kayda göre Holamana köyünden Gonisid binti Yor adlı kadın da, diğer Müslüman kadınlar gibi, kocasının üzerinde olan mehr-i mueccel, meunet-i süknâ ve iddet nafakasından feraget ederek boşanma talebinde bulunmuş, kocası Haralanbo veledi Lefter de bu şartlar dahilinde karısını boşamıştır. *TŞS*, 1951, 1/a (17 Cemaziyülevvel 1225). Aslen Trabzon'un Kemer kaya mahallesinden olup İstanbul'da Balkapanı'nda bulunan handa ikamet eden Yorgi veledi Mafdisi adlı şahıs, kendi dinine göre mehirsiz olarak evlendiği Tuzluçeşme'de oturan eşi Luksiye binti Sarı Yana oğlu Anya'yı boşadığını, bundan sonra Luksiye'nin dilediği kimseyle evlenmekte serbest olduğunu mahkeme siciline kaydettirmiştir. *TŞS*, 1962, 35/b (14 Rebiyülevvel 1249). İskender Paşa mahallesinden Maril oğlu Bogos bin Kirakos, ana-baba bir kardeşi Mıgırdıç'ın ölümü üzerine o sırada 12 yaşında olan yeğeni Dişho'nun velisi

korumak üzere bir Müslüman'ı vekil tayin eder, o da başka gayrimüslimlerin şahitliği ile davayı kazanırdı²³. Müslümanların gayrimüslimleri ibadetleri konusunda rencide etmeleri yasak olduğu gibi²⁴ onların da ibadetlerini yaparken Müslümanları rahatsız etmemeleri temel kural idi²⁵. Taraflar birbirlerinin dillerini konuşup kültürlerinden etkilenirlerdi. Meselâ Ermeniler kendi alfabeleriyle Türkçe eserler yazmaktaydılar²⁶.

Şer'îye mahkemelerine intikal eden yüzlerce dava incelendiğinde, Müslümanlarla gayrimüslim gruplar arasındaki ilişkilerde, dayanışma kadar düşmanlık, ortaklık kadar rekabet, uzlaşma kadar inatlaşma olduğunu, yani herhangi bir mahalledeki komşuluk ilişkilerinin bütün unsurlarıyla yaşandığını görmekteyiz. Fakat dinî ayrılıktan kaynaklanan bir tartışma ve mücadele bulunmamakta, ihtilaflar özellikle sosyolojik sebeplere dayanmaktaydı. Fermanlarda dile getirilen bir takım dinî faaliyetlere yönelik müdahaleler ise esasında kanunlara aykırı eylemlerde bulunan bazı yöneticilerin rüşvet, hediye almak sevdasına dayanmaktaydı. Böyle durumlarda ise Müslüman ve gayrimüslim grupların ortak şikâyetçiler olduklarını görmekteyiz.

---

olduğunu, fakat kızın annesi olan Ena binti Bogos'un yeğenini kendisine teslim etmediğini iddia ederek mahkemede dava açmıştır. Ena binti Bogos, davalının kızın amcası olduğunu ve ondan başka *veli-i akrebi* bulunmadığını ikrar etmiştir. Mahkeme ayrıca Ermeni milletinden doğruluklarıyla tanınan Kazgancı Bedros ile Kazgancı Karabet'in de bu yolda şahitlik yapmaları üzerine, küçük kızın bulûğuna değin davacı amcasının korumasında ve terbiyesinde olması gerektiğine karar vermiştir. TŞS, 1968, 53/b (17 Zilkade 1259).

- 23 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri-Toplum Hayatı*, Haz. K. Arısan, D. Arısan Günay, İstanbul 1995, s.273. Osmanlı hâkimiyetinin çeşitli dönemlerinde muhtelif şehirlerde yaşayan Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki ilişkileri anlatan bazı araştırmalar için bkz. *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Haz. Metin Hülâgü, Gülbadi Alan, Şakir Batmaz, Süleyman Demirci, 4 Cilt, Kayseri 2007 (*Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk-Ermeni İlişkileri Örneği* başlıklı sempozyuma sunulan bildiriler).
- 24 Şumnu kazasındaki Ermenilere Paskalya gününde Müslümanlar tarafından vuku bulan müdahale ve alay etmelerin engellenmesine dair karar için bkz. BOA, *HR.MKT.*, Belge No:32/73 (10 Cemaziyühâır 1266).
- 25 İstanbul ve tevabii Ermeni Patriği Agop Piskopos'a verilen berat gereği, Ermenilerin Müslüman ahaliyi taciz etmemek üzere ayin yapmaları ve kiliselerde ayin yapmaları serbest olduğundan, kendilerine hiç bir müdahalede bulunulmaması hakkında Van, Erdek, Bandırma, Cizre, Mardin, Harput, Çemişgezek, Kayseri ve Erzincan'daki mülki ve şer'î idarecilere yazılan 10 Recep 1266 tarihli bir hüküm için bkz. BOA, *A.DVN.MHM.*, Belge No:8/49.
- 26 Lewis, *Ortadoğu...*, s.251.

Ülkedeki gayrimüslimler arasındaki en önemli dinî ihtilaflar, Hıristiyanlığın farklı mezheplerinden olmaları dolayısıyla önceleri Rumlar ile Ermeniler arasında bir yerdeki kilisenin kullanımı veya mezarlıkların aynı olması gibi konulardan kaynaklanmaktaydı. Bu tür anlaşmazlıklarda devletin bulduğu formül, gelen talep doğrultusunda ya Rumlara ya da Ermenilere yeni bir kilise yapımı yahut da mezarlık için yeni bir arazi tahsisi idi. Böylelikle kiliseleri veya mezarlıkları ayrılan iki cemaat arasındaki münazaa da sona ermekteydi²⁷. Bununla birlikte Kamame Kilisesi başta olmak üzere Kudüs'teki dinî yapılar gerek Yahudilerle Hıristiyanlar arasında gerekse Hıristiyan mezheplerin kendi aralarında sık sık ihtilaf konusu olmaktaydı²⁸.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ermenilerle ilgili dinî kaynaklı ihtilaflar, XIX. yüzyılda yoğunlaşan misyonerlik hareketleri sonucunda bazı Ermenilerin Katolik veya Protestan mezhebine geçmesiyle meydana geldi. Ermeni Patrikhanesi bu duruma şiddetli tepki gösterdi. İki mezhep taraftarları arasındaki tartışmalar yüzünden konu gittikçe bir asayiş ve güvenlik meselesi halini almaya başladı. Nihayet Ermeni Patriği padişaha müracaat ederek mezhep değiştirmenin yasaklanmasını talep etti. Bunun üzerine Nisan 1835'de mezhep değişikliğinin

27 Rumlarla Ermeniler arasında anlaşmazlık konusu olan mezarlık meselesine dair örnek için bkz. BOA, *A.MKT.UM.*, Belge No:121/32; *A.MKT.MVL.*, Belge No:59/86 (1 Rebiyülahır 1269). Sivas'ın Sarışeyh mahallesindeki Rum Kilisesi etrafında bulunan ve Rumlarla Ermeniler arasında anlaşmazlık konusu olan mezarlığa ölü defnettirilmemesi, bunlara başka mezarlıkların tahsis edilmesine dair de bkz. BOA, *A.MKT.UM.*, Belge No:413/6 (17 Zilhicce 1276).

28 Kudüs'te bulunan Kamame, Beytüllahm ve Marden adlı kiliselerde ve mevkiilerde Rum ve Ermenilerin ayrı ayrı yerleri olduğu halde Rumların bu mevkiileri kaldırarak Ermenileri ziyaretten mahrum etmek istedikleri cihetle ellerinde bulunan fermanlar gereğince hareket etmeleri hakkında bkz. BOA, *Hatt-ı Hümayun*, Belge No:49332 (29 Zilhicce 1228). Kudüs'teki Kamame Kilisesi hakkında Ermenilerin müdahalesi vuku bulduğuna dair Frenk rahipleri tarafından edilen şikâyet üzerine Divan-ı Hümayun'dan yazılan takirde de her milletin ellerindeki fermanlar mucibince ziyarete hakkı olup yoksa adı geçen kilisenin hiç kimseye temlik olunmadığı ifade edilmişti. BOA, *Hatt-ı Hümayun*, Belge No:36206 (29 Zilhicce 1254). Bu hususlara dair çeşitli vesilelerle çıkan ihtilaflara dair ayrıca bkz. BOA, *Hatt-ı Hümayun*, Belge No:26096-A, 36196, 36197, 36200-A, 36201, 36201-A, 36201-D, 36203; BOA, *Cevdet-Hariciye*, Belge No:581; *Cevdet-Adliye*, Belge No:5906; *A.AMD.*, Belge No:44/39; *HR.MKT.*, Belge No:94/48; *İrade-Hariciye*, Belge No:21403; *A.MKT.UM.*, Belge No:574/40.

yasaklanması yoluna gidildi²⁹ ve on yıl süreyle bu yasak geçerli oldu³⁰. Fakat özellikle Fransa tarafından yapılan ağır baskılar ve yasaklamanın esasında pek işe yaramaması dolayısıyla 1844'te mezhep değiştirmek serbest bırakılmıştı. Bundan sonra zorla mezhep değiştirmek yasak olurken kendi rızalarıyla Katolik veya Protestan olanlara müdahale edilmemesi konusunda ferman çıkarılmıştı³¹. Bununla birlikte Ermeni cemaati özellikle Katolik olanlara karşı sert tavır göstermeye bundan sonra da çeşitli vesilelerle devam etmişti³².

Osmanlı Devleti tarafından muhtelif konularda gayrimüslimlerin davranışlarına kısıtlamalar getirildiğini de belirtmek gerekir. Meselâ yeni ibadethane yapılmasına veya mevcutların tamirine ve genişletilmesine sınırlı olarak izin verilmiştir. Resmî görüş fetihten sonra kendilerine bırakılanların dışında yeni bir mabet yapılmasına müsaade edilmemesi yönündeydi. Bir padişah tarafından verilen fermanla bir kilise muhafaza edilmişse veya inşa ettirilmişse ona sadık kalınıyordu. Uzun yıllar

- 29 Mezhep değiştirmenin İstanbul dışında da geçerli olduğu hususu Hüdevendigâr ve Trabzon sancaklarına da tebliğ edilmişti. BOA, *Cevdet-Adliye*, Belge No:1939 (29 Rebiyülahir 1251), 5393 (23 Cemaziyevvel 1257). Mezhep değiştirme yasağına ilişkin Ermeni ve Katolik patriklerine verilen ferman Rumlardan Ermeni ve Katolik olanların dahi kabul edilmemesi için Rum Patrikhanesi'ne de gönderilmişti. BOA, *Cevdet-Adliye*, Belge No:3181 (21 Safer 1251). Ermeni cemaati arasındaki tartışmanın Trabzon boyutu hakkında geniş bilgi için bkz. Abdullah Saydam, "Trabzon Şer'iye Sicillerindeki Fermanlara Göre Katolik Ermeniler ve Mezhep Değiştirme Yasağı", *Tarih ve Toplum*, 202 (Ekim 2000), s.4-10.
- 30 Mezhep değiştirme yasağının devam ettiği yıllarda merkezden taşraya gönderilen çeşitli ferman ve resmi yazılarda, Ermenileri rahatsız edecek şekilde Katolik ve Protestanlığı yaymak için çaba gösteren misyonerlerin bu faaliyetlerinin engellenmesi istenmekteydi. BOA, *Cevdet-Adliye*, Belge No:844 (19 Zilkade 1257); *Cevdet-Dâhiliye*, Belge No:1485 (15 Ramazan 1259); *A.MKT.MHM.*, Belge No:1/14 (17 Muharrem 1260); *Cevdet-Hariciye*, Belge No:4111 (2 Cemaziyülevvel 1260); *HR.MKT.*, Belge No:4/18 (8 Cemaziyülevvel 1260).
- 31 Kütahya'da kendi rızalarıyla Katolik mezhebine giren Ermenilere müdahale edilmemesine dair bkz. BOA, *HR.MKT.*, Belge No:95/24 (21 Rebiyülevvel 1271).
- 32 Mezhep değiştirmek serbest bırakıldıktan sonra Protestanlığı kabul edenleri Ermeni Patriğinin aforoz etmeleri yüzünden diğer Ermenilerin düşmanlıklarına hedef olanların korunmaları ve bu gruptan olanlara özellikle vergi ve saire gibi meselelerde Ermenilerin zulmetmemeleri için de muhtelif tarihlerde yerel idarecilere gerekli talimatlar gönderilmekteydi. BOA, *A.MKT.*, Belge No:21/78; *HR.MKT.*, Belge No:33/6, 43/11, 95/47; *İrade-Hariciye*, Belge No:4133; *A.DVN.*, Belge No:105/13, 114/13. Adana'da mezarlıkları müşterek olan Katolik ve Ermenilerin aralarındaki anlaşmazlığı gidermek için mezarlıklarının ayrılmasına dair Adana valisine yazılan yazı için bkz. BOA, *A.MKT.*, Belge No:27/9 (11 Şaban 1261).

geçmesi sebebiyle herhangi bir dinî yapının ihtiyacı karşılayamaması veya harap olması durumunda devlete müracaat edilip gereken izinler alındıktan sonra tamirat mümkün olabilmekteydi³³. Yalnız gizlice yeni kilise yapıldığında yahut da tamir edildiğinde, devlet bunu şiddetle men ediyordu. Nitekim zaman zaman devlet merkezine bu çeşit olaylar intikal ettirildiğinde izinsiz yapılan her türlü dinî yapının yıktırıldığı görülmektedir³⁴. Bununla birlikte çeşitli anlaşma ve girişimlerle yeni mabet yapıldığı da olmuştur. Özellikle Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan itibaren, başta Rusya olmak üzere Batılı devletlerin, bu hususta Osmanlı Devleti'ni sıkıştırdıkları ve serbestçe kilise yapım ve onarım imtiyazını gayrimüslimlere sağladıklarını görmekteyiz.

Gayrimüslim cemaatler okul açabilme ve ders programlarını serbestçe belirleme hakkına sahiptiler. Osmanlı hükümeti, hem okullardaki eğitim ve öğretim çalışmalarını hem de kiliselerde papazların verdikleri vaaz ve öğütleri, din işlerine karışmak olur gerekçesiyle takip etmezdi. Üstelik mahallî yetkililerin merkezden izin almadan kiliseleri

33 XIX. yüzyıla ait bazı örnekleri zikrederim: Kadıköy Ermenileri ve Balat Yahudilerinin harap olan kilise ve havralarının tamirine müsaade edilmesi, BOA, *Hatt-ı Hümayun*, Belge No:49129 (29 Zilhicce 1228); Tokat'a bir saat mesafede Kazabad kazasına tabi Bekseni ve Gökseki karyeleri arasında Ermenilere mahsus Avakim Ana Manastırı depremi dolayısıyla yıkıldığından tamirine müsaade olunması, BOA, *Hatt-ı Hümayun*, Belge No:42739-F (29 Zilhicce 1242); Sivas'ın Yıldızeli kazasındaki Ermenilere ait manastırın misafir odalarının ve sair müstemilatı esasen harap olup vaki olan depremde yıkıldığından sabıki veçhile yapılmasına müsaade olunması, BOA, *Hatt-ı Hümayun*, Belge No:42745 (5 Rebiyülevvel 1243); Beşiktaş'ta oturan Ermeniler tarafından İncil talimi ve ayin icrası için vaktiyle fermanla kendilerine tahsis edilmiş olan hane yıkıldığından olduğu gibi yapılmasına müsaade verilmesi, BOA, *Cevdet-Adliye*, Belge No:4708 (29 Zilhicce 1255); Gelibolu'daki Ermeniler harap durumda olan kiliselerini tamir için izin istediklerinden, eski hâli üzere tamirinin uygun olduğunu bildirir. Gelibolu naibi Mehmed Şâkir'in 13 Cemazi-yülevvel 1261 tarihli yazısı için bkz. BOA, *A.MKT.*, Belge No:24/42. Rodoscuk'ta bulunan Ermenilerin kiliselerini tamir etmek için müracaat etmeleri üzerine izin verildiğine dâir Rodoscuk kaza naibinin 3 Zilkade 1261 tarihli ilâmı için bkz. BOA, *A.MKT.*, Belge No:29/96. Harput kazasının Tarım ve Karmir köylerindeki Ermenilere ait kiliselerin tamirine ve teferruatına dair Harput valiliğine yazılan 29 Ramazan 1263 tarihli hüküm için bkz. BOA, *A.DVN.MHM.*, Belge No:4-A/56. İzmir kazasına tabi Balçıkevi karyesinde Göztepe mahallesindeki Ermeniler bir kilise inşasına ruhsat talebinde bulduklarından öncelikle tahkikat yapılması ve haritasının gönderilmesi hakkında bkz. BOA, *Cevdet-Adliye*, Belge No:4248 (11 Rebiyülahir 1289).

34 BOA, *D.DVN.KLS.*, Belge No:25; Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı...*, s.66-70.

teftiş etmeleri de yasaktı³⁵. Zaten XIX. yüzyılda bağımsızlık peşinde koşanların kilise ve okullarda üslenmelerini sağlayan devletin izlediği bu politikaydı.

Osmanlıların güvenlik ve adalet esaslı devlet yönetimi ve bu çerçevede gayrimüslimleri idare etmek üzere takip ettiği siyaset uzun sayılabilecek bir süre cemaatlerin önemli ve yaygın bir şikâyetine sebebiyet vermeden yürütüldü. Ancak her mükemmel sistem zamanın meydana getirdiği değişime ayak uyduramadığında nasıl çağın ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kalmaya mahkûm ise Osmanlının zimmet siyaseti de zamanla yetersiz olmaya başladı. Bu yetersizlik özellikle Fransız İhtilâlî'yle ortaya çıkan yeni talepleri cevaplama konusunda kendini gösterdi. Gerek Sanayi İnkılâbı'yla Batı dünyasında meydana gelen büyük değişim ve gelişme, gerekse Fransız İhtilâlî'yle yayılan fikirler, Avrupa'da köklü değişimin temellerini attı. Liberal, sosyalist ve milliyetçi fikirler, zaman içerisinde Fransa'da sloganlaşan *Eşitlik-Adalet-Hürriyet* prensiplerini daha somut taleplere yöneltti. Osmanlıya karşı başlatılan Sırp ve Yunan isyanları, Osmanlının geleneksel zimmet siyasetiyle artık bu toplulukların yönetilemeyeceğini göstermekteydi. Zimmet siyaseti XIV. veya XV. yüzyıldaki feodal yönetimlerin zulmü altında inleyen Balkan milletleri için bir kurtuluş reçetesi olabilirdi³⁶, fakat XIX. yüzyıl insanı artık daha farklıydı. Ortaçağda kendi devletinden kurtulmak, Osmanlıya iltica etmek avantajlar ve fırsatlar doğurmaktaydı. Hâlbuki XIX. yüzyılda servet edinme imkânları, dinî ve mezhebî baskıların yokluğu, yönetici kadrolara dâhil olma kolaylıkları batılı devletlerde daha

35 Mesela Kayseri'nin Tomarza köyünde bulunan Ermenilere mahsus Meryem Ana Kilisesi ile diğer kazalarda bulunan kiliselerin izinsiz teftiş edilmemesine dair Kayseri Kaymakamı Hacı Selim ile diğer vali ve naiplere gönderilen bir hüküm için bkz. BOA, A.DVN.MHM., Belge No:7-A/94 (29 Zilkade 1265).

36 Quataert'in şu sözlerini nakletmekte yarar bulunmaktadır: *Aksi yöndeki bütün klişelere ve önyargılara karşın, Osmanlı tarihinin büyük bölümünde cemaatler arası ilişkiler çağın standartlarına göre gayet iyiydi. Azınlık statüsündeki kişiler, yüzyıllar boyunca Osmanlı diyarında, örneğin, Fransız kralının ya da Habsburg imparatorunun topraklarında olduğundan daha eksiksiz haklara ve daha fazla yasal korumaya sahip oldular. Osmanlılardaki cemaatler arasındaki ilişkilerin XVIII. ve XIX. yüzyıllarda kötüleştiği de doğrudur.* Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu...*, s.250. Davison da şunları aktarmaktadır: *Aslına bakılırsa Türklerin kendi bağımlı halklarına karşı, Rusların Polonyalılara, İngilizlerin İrlandalılara ya da Amerikalıların Zencilere karşı davranışlarından daha baskıcı oldukları iddia edilemezdi. Ancak Avrupa'da genellikle görmezlikten gelinirdi bu durum.* Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, Çev.: Osman Akinhay, C.I, Ankara 1997, s.139.

fazlaydı, o devletleri model olarak kurulacak millî devletlerde yaşama alanları daha tercih edilmeye şâyân görülmekteydi.

Buna rağmen ülkedeki gayrimüslimlerin Batıda meydana gelen gelişmelerden etkilenecek bağımsızlık hareketlerine yönelmeleri yaygın olarak yine de 1860-1870'li yıllarda söz konusu olabildi. İşte XV. yüzyılda tesis edilen düzen bu kadar uzun süreli bir zaman kazandırdı. Geçmişte sergilenen adaletli yönetimin kolayca reddedilmediğini görmekteyiz. Ancak XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti ne eskisi kadar adaletliydi, ne de tebaasının güvenliğini her hâlükârda sağlayabilecek kuvvete sahipti. Devletin gayrimüslim tebaasıyla bağlantıları bu noktada kopmaya başladı denilebilir. Artık azınlıkların tahrik edilmeleri daha kolaydı, basit bir vergi tartışması kolayca büyük bir isyanın öncüsü olabilmekteydi.

Osmanlı toplumunda gayrimüslimlerin gittikçe devletten uzaklaşmasının somut gerekçelerinden birincisi vergi ödemeleri ile ilgili ihtilaf-lardan kaynaklanmaktaydı. Şüphesiz vergi ile ilgili tartışmalar sadece gayrimüslimlerin şikâyetçi oldukları konu değildi. Müslümanların da bu hususta bir hayli muzdarip olduklarını görmekteyiz. Zaten Tanzimat Fermanı'nda vergi sistemine de el atılmasının sebebi bu idi. Halkın şikâyet ettiği en önemli vergi, devlet adamlarının yer yer suiistimallerine sahne olan tekâlif-i örfiye denilen gruptu. Teorik olarak bakıldığında, bir ülkenin karşılaştığı ya da karşılaşılabileceği iç ve dış problemlerin devrin yöneticileri tarafından en iyi bilinebileceği, buna paralel olarak ortaya çıkan problemlerin nasıl giderileceğini, bunun maddî bakımdan neye mal olabileceğini de yine en iyi biçimde yöneticilerin (ehl-i örf) takdir edebileceği aşikârdır. Bundan dolayı yöneticilerin İslâm devletini korumak ve kollamak üzere ilave vergiler alması caiz görülmüştür ve *tekâlif-i örfiye* diye adlandırılan bu vergiler de hukukî bulunmuştur. Hatta bu tür vergiler sebebiyle bizzat savaşa gidemeyen Müslümanların mallarıyla cihat yapmalarının da söz konusu olduğu vurgulanmıştır³⁷. Ancak gerek siyasetname türü eserlerde, gerekse adalet namelerinde ve diğer resmî yazılarda şer'e uygun olarak konulan vergilerin dışında, yetkililerin kişisel arzularıyla ve keyfi olarak halka yükledikleri mal ve hizmetler bu vergi çerçevesinde değerlendirilmemiş; bu çeşit yükümlülükler için

37 Bkz. Celal Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, İstanbul 1980, s.236-254.

eziyet ve zulüm anlamına gelen *tekâlif-i şakka* tabiri kullanılmıştır³⁸. Dolayısıyla Tanzimat Fermanı ile tenkit edilen husus *tekâlif-i örfinin* yer yer *tekâlif-i şakkaya* dönüşmüş olması keyfiyettir. Özellikle XVII. yüzyıldan itibaren çeşitleri ve oranları artan bu tür vergilerin sayısının 97'ye kadar ulaşarak tam bir kargaşaya dönüştüğünü³⁹ ve halkın maddî bakımdan perişanlığına sebep olduğunu görmekteyiz.

Vergi düzeninin ıslahı konusu esas olarak Sultan II. Mahmut'un en fazla önem verdiği konulardan biri olup kendisi hükümdarlığının ikinci döneminde bununla ilgili bazı girişimlerde de bulunmuştu. Padişah halkın kendisine Allah'ın bir emaneti olduğunu vurgulayarak⁴⁰ her türlü keyfî verginin alınması âdetlerini bertaraf etmeye yönelik bir çaba içerisine girmişti. Bu dönemde gerek merkezden istenen muhtelif vergileri, gerekse mahallinde yapılan vilayete ait çeşitli harcamaları kapsayan *tekâlif-i örfiye*; her yıl vali, mütesellim, voyvoda gibi yöneticiler ile kadı ve memleket ileri gelenleri marifetiyle, tevzi defterlerine kaydedilmekteydi. Tевzi defterlerine sancağın genelini ilgilendiren en küçük harcamalar dahi yazıldıktan sonra halkın o tevzi döneminde ödemesi gereken meblağ tespit edilirdi. Ortaya çıkan meblağ sancak yöneticilerince, kazalar arasında paylaştırılarak her kazanın hissesine düşen miktar o kazaya tebliğ edilirdi. Kaza yetkilileri de, doğrudan o kaza ile ilgili ilave edilmesi gereken masrafları dâhil ederek ortaya çıkan meblağı köy ve mahallelere bölüştürürlerdi. Nihayet buralardaki imam ve papazlar ile ileri gelenler toplanarak her hanenin tahammülüne göre

38 *Tekâlif-i şakka: Şer'i cevaz bulunmayan ve tekâlif kaidelerine de uymayan vergilere verilen addır.* Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, İstanbul 1983, s.439. *Halka yükletilen ağır vergi ve yükümlülükler (tekâlif-i şakka) ile imparatorluğumuz ahalisi sıkıntıya düşüp bunalmış ve ülkenin bayındırlığı günden güne yıkıntıya dönüşmüştü.* Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, C.III-IV, Sad. Neşet Çağatay, Ankara 1992, s.17. Önceleri beylerbeyi ve sancak beyleri tarafından toplanan usul dışı vergileri *tekâlif-i şakka* diye adlandıran ve ümerayı bundan vazgeçirmeye çalışan hükümet, zamanla bu uygulamalara ses çıkaramaz olmuş, hatta müsaade etmiştir. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası-Celali İsyanları*, İstanbul 1975, s.59-60.

39 Pakalın, *Sözlük*, C.III, s.438. Geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, İstanbul 1338, s.70-71; Ziya Karamursal, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1989, s.181-189.

40 *Fukara ve zu'afâ, zât-ı hilâfetsimât-ı mülûkâneme vedia-ı cenâb-ı kibriyâ olmak mülâbesesiyle kaffe-i mezâlîm ve taaddiyâtan vikâyeleri ez-her-cihet istihsâl-i tezâyüd-ü esbâb-ı refah ve rahatları nezd-i merâhim-i mülûkânemde matlûb ve müstelzim idüğü...* TŞS, 1960, 28/b.

taksimatı yaparlardı. Mahalle halkına vergi tevzii yapılırken, bir hane için ödenmesi gereken vergi mahalleye düşen toplam verginin yüzdesi olarak, yani her vergi mükellefinin mahalleye düşen toplam meblağın yüz kuruluşunda ne kadar ödeme yapacağı bir defa belirlendikten sonra mahkemedeki özel defterine kaydedilirdi. Ayrıca imam ve papaz gibi mahalle / köy yöneticilerince bu tür kayıtların tutulduğu anlaşılmaktadır. Tevzi zamanlarında bu kayıt ve oranlara bakılarak hanelerin vergi yükü tespit edilirdi⁴¹.

Tartışmaların ve yolsuzlukların en fazla yaşandığı vergi türü yıllık miktarı belli olmayan, suiistimale çok elverişli olan ve devletin önemli sayılan işleri için yapıldığı ileri sürülen vilayet harcamalarıydı. Bu grup harcamaların içerisinde askerî malzeme nakliyatından bazı kışla, cephane gibi tesislerin inşa ve tamir masraflarına, sancakta misafir ağırlamak üzere tahsis olunan konaklardan, var ise beylik sarayına yapılan harcamalara, merkezle veya diğer kaza ve sancaklarla haberleşmeler için kullanılan ulak ve mübaşirlerin maaş ve giderlerinden sancağa gelip giden memurların ikamet, beslenme ve harcırahlarına varıncaya değin muhtelif giderler girmekteydi. Bazı yetkililerin vali ve adamlarına verdikleri hediyeleri masraf diye halka yüklenmesi de sıkça rastlanan hususlardan idi⁴². Bizzat Sultan II. Mahmud'u da çoğu zaman rahatsız ettiği üzere, harcamaların gerçekten gerekip gerekmediği, yöneticilerin tekâlif-i şakkaya başvurup vurmadığı konusu önemli bir mesele idi. Bundan dolayı hükümet, lüzumsuz harcamalar icat edilerek ahalinin rencide olunmamasını sık sık tembihlemek ihtiyacını duymaktaydı⁴³.

41 Vergi oranı belirlenirken halkın maddî durumu dikkate alınmaktaydı. Tevzi sırasında halkın temsilcilerinin vergi miktarını düşürmek amacıyla kendilerini fakir göstermek için oldukça eski elbiseler giydikleri hakkında *Metaja Nenadoviç* adlı birinin hatıralarından yapılan iktibas için bkz. Michael Ursinus, *Regionale Reformen im Osmanischen Reich am Vorabend der Tanzimat*, Berlin 1982, s.48-51.

42 Abdullah Saydam, "Trabzon Sancağının Tekalif-i Örfiye Yükümlülüğü (1830-1840)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 127 (Ağustos 2000), s.59-102.

43 *Ma'lûm ola ki, memâlik-i mahrûsatü'l-mesâlik-i padişâhânemde kâin bazı kazalar ayân ve voyvodalarıyla vücûh-u memleket nâmında olan birtakım eşhâs mücerred tam'a-i hâmlarından nâşi tekâlif defterlerine kendü nefisleri çün külliyyetlü akçe zam ve idhâl ederek fukarâyı rencide ve aceze-i vilâyet asıl tekâlif-i sahiha-ı saltanat-ı seniyeşden başka bunlara dahi beher tevzide bu vechile külliyyetlü akçeler itâsıyla düçâr-ı acz ve ızdırâp oldukları derkâr... TŞS, 1960, 36/b (Evail-i Ramazan 1246 / 13-22 Şubat 1831 tarihli ferman).*

Bu amaçla Anadolu'nun sol kolu sağ ve solunda yer alan bütün vezir, müşir, vali, kadı, naip, mütesellim, voyvoda, ayân ve memleket ileri gelenlerine hitaben gönderilen Evasıt-ı Muharrem 1246 (2-11 Temmuz 1830) tarihli fermanla özetle şöyle denilmektedir: Bütün kaza ve vilayetlerin işleri için meydana gelen masraflar mahkeme ve cümle marifetiyle hesaplanarak kaydedildiği imzalı ve mühürlü defterleri İstanbul'a takdim edilecek. Merkezde ilgili memurlar marifetiyle gerekli inceleme yapılarak gerçek masrafların miktarı tespit edilecek ve bunların tahsiline ruhsat verildiğine dair ferman, söz konusu defter ile birlikte mahalline gönderildikten sonra verginin kaza ve köy halkına taksim edilmesi mümkün olabilecektir. Fermanla daha sonra getirilen nizama uymayanlar olduğu takdirde *bu defa olduğu misüllü yalnız tenbih ve te'kid ile iktifa olunmayup cesaret eden ve ruhsat verenlerin bilâ-imhâl te'dib ve gûşmâllerine ibtidâr olunacağı muhakkak ve musammem* olacağı ifade edilmekteydi. Padişah, fermanın son bölümünde kendisine Allah emaneti olan fakirlerin, zayıfların, acizlerin ve reayanın mezalimden himayesi ile refah ve istirahatlarının sağlanmasının asıl isteği olduğunu ifade ederek, bütün memurların bu hususlara riayet etmelerinin görevlerinin esası olduğunu belirtmekteydi⁴⁴. Padişahın konu üzerinde çok ciddiyetle durduğu müteakip zamanlarda benzer fermanların tekrar tekrar yazılmasından anlaşılmaktadır⁴⁵.

Bununla birlikte aynı konuda taşraya gönderilen fermanların çokluğu, verilen emirlerin uygulanması konusunda merkezî hükümetin çok da başarılı olmadığını göstermektedir. Şüphesiz bu başarısızlıkta bizzat tekâlif-i örfiyenin istismara çok elverişli özellikler ihtiva etmesinin rolü büyüktür. Sancak masraflarının tümü halk tarafından karşılandığından hangi hizmetin kaçta yaptırılacağı konusu mahallî yetkililerin insafına terk edilmişti denilebilir. Meselâ ferman ve buyrultuları getirip götürünlere *hizmet-i mübaşiriye* adıyla ayak kiralarına, ikametlerine, zahmetlerine mukabil bir miktar ücret ödenmesi icap etmekteydi. Buna karşılık bir sancakta, *mübaşiriye* adıyla yılda ne kadar masraf yapılacağı belli değildi. Yine mübaşirlere ne kadar ücret verileceği de net olarak belirlenmiş değildi. Bütün bunlar mahallî yöneticilerin kararına bağlı ve onların görev anlayışıyla sınırlı olup çoğunlukla bir yerine beş mübaşir

44 TŞS, 1960, 30/b.

45 TŞS, 1960, 36/b. 1961, 25/a.

göndererek kendi adamlarına gelir sağlamaktaydılar⁴⁶. Nitekim tevzi defterleri üzerinde yapılan incelemelerde merkezin istediği ölçüde itidalli vergilendirmenin başaramadığı 1835 yılının başlarına ait bir fermanda söz konusu edilmektedir. Evasıt-ı Safer 1251 tarihli fermanda itidalin üzerinde mübaşir ve tatar kullanıldığı, bunlara verilen harcırahlar ile gelip geçenlere sağlanan yem, yiyecek ve at masraflarının hâlâ tevzi defterlerine konulduğu, vali masrafları, kethüdaiye, hüddamiye, harc-ı bâb, harc-ı ilâm, ücret-i hademe-i mahkeme, tahsildariye gibi adlarla halktan fahiş ve ziyade meblağ toplandığı belirtilerek tevzi defterlerine bunların konulmasının yasak olduğu tekrarlanmaktadır. Merkezde incelemeler tamamlandıktan sonra usulüne uygun hazırlandığı belirlenen tevzi defterleri ilgili vilayete geri gönderilmekte, birer suretleri vali veya kaimmakam buyrultusu ile kaza, köy ve mahalle halkına bildirilerek verginin ödenmesi sağlanmaktaydı⁴⁷.

Vergi düzenindeki bu olumsuzluklar Osmanlı tebaasından olan herkesi, bu arada gayrimüslimleri, dolayısıyla da Ermenileri de yakından etkilemekteydi. Müslümanlar gibi Ermeniler de fahiş vergi ödemekten dolayı şikâyetlerde bulunmaktaydılar. Buna dair muhtelif tarihlerdeki arşiv belgelerinde yer alan bilgilere göre ziyaret için Kudüs'e giden Rum ve Ermenilerden İstanbul ve Sultaniye gümrüklerinde mutaddan fazla para alınması⁴⁸, Rumeli'de Şumnu kasabasında ölen Ermenilerin mezarlığa defnedilmeleri sırasında beldenin âdeti üzere mahallî hâkimler tarafından verilecek izinname için 5-15 kuruş resm-i kismet alınmakta iken ve bu durum 1236 Şaban tarihli emirde belirlenmiş iken bazı yöneticilerin fazla meblağ almaya çalıştıkları⁴⁹, Bir başka şikâyet konusu da Isparta kazasında Ermenilerden tevzi haricinde para alınmaya çalışıldığı⁵⁰, Yozgat'taki Ermenilerin tehhüllerinde fazla rüsum talep ve fukaraya zulüm ve taaddi edildiği⁵¹, Maraş'tan gelip geçen asâkir ve zabitan ve ehl-i örfün Ermeni evlerinde yattıkları ve Ermenileri

46 Abdurrahman Vefik, *Tekâlif...*, s.101-102.

47 Trabzon valisi Osman Paşa'nın 29 Rebiyülevvel 1256 (28 Temmuz 1840) ve Selh-i Şaban 1256 (26 Ekim 1840) tarihli tevzi buyrultuları için bkz. TŞS, 1965, 46/a, 49/b. Ayrıca bkz. TŞS, 1966, 26/a.

48 BOA, *Hatt-ı Hümayun*, Belge No:4987 (19 Cemaziyelahir 1224).

49 BOA, *Cevdet-Adliye*, Belge No:4900 (8 Şevval 1237).

50 BOA, *Cevdet-Maliye*, Belge No:10915 (14 Cemaziyelahir 1242).

51 BOA, *Cevdet-Dâhiliye*, Belge No:3278 (9 Zilhicce 1249).

ücretsiz istihdam eyledikleri⁵², Tokat kazasına tabi Tozkili nahiyesindeki Rum ve Ermenilere tahsis edilen vergilerin ağırlaşmış olduğu⁵³, Darende kasabasında mukim bazı Ermenilerin kendilerinden ehl-i İslâm gibi vergi alındığı⁵⁴, Palu kazası ile köylerindeki Ermenilerden usulsüz vergi alındığı ve zabitanın uygunsuz muamelede bulunduğu⁵⁵, Tokat kazası müdürü Abdurrahman Ağa'nın Ermenilerden fazla vergi tahsil ettiği⁵⁶, Maraş kazası Ermenilerinin kendilerine fazla vergi tahakkuk ettirilmesi⁵⁷, Akşehir kazasında oturan Ermenilerden mükerrer vergi alınması⁵⁸, Kayseri sancağında vergilerini ödeyen Ermenilerden geçici ikamet ettikleri yerlerde tekrar vergi alınmak istendiği⁵⁹, Gürün kazasındaki Katoliklerin vergisinde indirim yapılarak İslâm ve Ermenilerin vergisine zam yapılmasının anlaşmazlığa yol açtığı şikâyet konusu olmuştur⁶⁰. Bu tür şikâyetler merkeze ulaştığında hükümet hemen gereğini yapmaktaydı⁶¹. Ermenilerin haklı oldukları durumlarda buna uygun kararlar çıkarılmakta, haksız oldukları durumlarda ise meselenin aslının ne olduğu ilgililere bildirilmekteydi⁶².

52 BOA, *Cevdet-Adliye*, Belge No:5571 (8 Cemaziyelahir 1259).

53 BOA, *A.MKT.*, Belge No:8/18 (12 Şevval 1259).

54 BOA, *A.MKT.*, Belge No:132/61 (4 Recep 1264).

55 BOA, *A.MKT.*, Belge No:135/17 (16 Recep 1264), 138/86 (8 Şaban 1264).

56 BOA, *A.MKT.MVL.*, Belge No:35/12 (19 Muharrem 1267).

57 BOA, *A.MKT.MHM.*, Belge No:55/92 (9 Şaban 1269).

58 BOA, *HR.MKT.*, Belge No:98/65 (17 Rebiyülahir 1271).

59 BOA, *A.MKT.NZD.*, Belge No:150/40 (18 Ramazan 1271).

60 BOA, *A.MKT.UM.*, Belge No:264/27 (29 Rebiyülevvel 1273).

61 Rumların iğfali neticesi olarak kendilerine ziyade vergi tefrik edildiğinden bahisle Kayseri'ye tabi Sarmısaklı köyü Ermenileri tarafından şikâyet olunmakla herkesin mutasarrıf olduğu emlak ve arazinin kıymetlerine göre binde hesabıyla isabet eden vergisi alınıp kimsenin mağdur edilmemesine dair Ankara feriki ve Kayseri mutasarrıfı Osman Paşa'ya yazılan hüküm için bkz. BOA, *Cevdet-Maliye*, Belge No:1309 (9 Cemaziyevvel 1255).

62 Meselâ Kale-i Sultaniye'deki Ermenilerin yapacakları müskirattan diğer milletler gibi zecriye resmi alınması ve ancak kendi nefisleri için olan miktardan alınmaması emredilmiştir. BOA, *Cevdet-Maliye*, Belge No:5521 (14 Cemaziyülevvel 1249). Diyarbakır'da sakin Ermeniler koyun sahibi olmayıp kışlaktan da istifade etmedikleri cihetle bunlardan alınmakta olan kışlak resminin alınmaması istida olunmakta ise de minel-kadim alınmakta olan bu resmin affolunamayacağı mahal-line bildirilmiştir. BOA, *Cevdet-Maliye*, Belge No:4426 (24 Recep 1260). Antakya'da bulunan Ermenilerden tarla, bağ ve bahçe mahsulâtlarından nizamından fazla vergi alınmaması istenmiştir. BOA, *HR.MKT.*, Belge No:89/59 (22 Muharrem 1271).

Vergi konusunda sadece devlet görevlilerinden kaynaklanan usulsüzlükler olduğunu düşünmek doğru değil. Ermenilerin de daha az vergi ödemek, bazen hiç vergi ödememek için asılsız şikâyetlerde buldukları⁶³, Protestan Ermenilere karşı zulme varan uygulamalara yöneltilen, devletin de bu tür durumlara müdahale etmeye çalıştığı görülmektedir. Özellikle Protestanların vergilerinin ayrıca belirlenmesi ve vergilerini kendi cemaatlerinden birinin toplaması uygun bulunmaktaydı⁶⁴.

Tanzimat Fermanı'nda vergi adaletinin sağlanmasının gerektiğinden önemle söz edilmesine rağmen müteakip yıllarda vergi alanında yapılamaya çalışılan ıslahatların bunu tamamen sağlayabildiğinden bahsetmek imkânsızdır. Her şeyden önce devletin altüst olan gelir-gider dengesi buna fırsat vermediği gibi, bilhassa dış borç batağına düşülmesinden sonra zaten bu hususta esaslı bir düzenleme yapılması, devletin gelir kaybedeceği korkusuyla sağlanabilmiş değildi.

Sadece gayrimüslimler tarafından ödenen cizye konusuna da değinmekte yarar bulunmaktadır. Normalde cizye, yıllık olarak nakden alınan, miktarı düşük, orta ve yüksek olarak üç sınıf şeklinde belirlenen bir vergidir. Osmanlı tatbikatı dikkate alındığından, en azından XIX. yüzyılda cizye için belirlenen rakamların tahammülü aşacak düzeyde olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla genelde şikâyetler cizyenin bizatihi

63 Çorlu kasabasında Ermeni mahallesinde oturan bazı Ermeniler, İslam ve Rum mahallelerine giderek tekâlif hisselerini vermediklerinden mübaşirli emir ile hisselerini Ermeni mahallesi ile birlikte itaya icbar edilmeleri kararlaştırılmıştı. BOA, *Cevdet-Maliye*, Belge No:15567 (26 Zilhicce 1246), 125/5506 (28 Şaban 1247).

64 Arapkir sancağındaki Protestan ahalinin vergilerini toplayan Ermeniler fazla vergi aldıklarından bu iş için Protestanlar içinde bir kocabaş tayin edilmesi. BOA, *HR.MKT.*, Belge No:40/38 (13 Safer 1268). Tekfurdağı'ndaki Protestanların vergi ve sair işlerinin, Ermenilerden ayrılarak, aralarında belirlenecek bir kocabaşı tarafından yürütülmesi; Merzifon'daki Protestanların vergi, cizye ve sair işlerinin Ermenilerinkinden ayrılarak, kocabaşları Saatcioğlu Saviye tarafından yürütülmesi; Babadağı kazasına bağlı Atmaca köyünde, Protestan halkın işlerini yürütmek için intihap olunan Adam Kot'un kocabaşı tayini. BOA, *HR.MKT.*, Belge No:41/39, 41/40 (6 Rebiyülevvel 1268). Saruhan'daki Protestanların vergi ve cizyelerini toplayan Ermeniler adaletsiz davrandıklarından, Protestanların işlerine bakmak, cizye ve vergilerini toplamak için Manok'un kocabaşı tayini. BOA, *HR.MKT.*, Belge No:42/74 (11 Rebiyülahir 1268). Diyarbakır'da bulunan Protestanların vergilerinin Ermenilerinkinden ayrılarak bunların hal ve tahammüllerine göre taksim edilmesi. BOA, *A.MKT.NZD.*, Belge No:109/56 (24 Rebiyülahir 1270), 84/117 (30 Zilhicce 1270).

kendisine değil de, bununla ilgili olarak görevliler tarafından yapılan hatalara yönelik idi. Meselâ en fazla tepki çeken husus fakirlerin orta halli, orta halli olanların zengin olarak defterlere kaydedilmeleri idi. Yine kanunlara aykırı olarak bir kısım görevlilerin cizye toplarken kefillerle, küşâdiye, kaydiye gibi türlü adlarla para almaları idi. Ayrıca bir kısım papazların halkı cizye ödememek için tahrik ettiklerine dair örneklerle de rastlamaktayız⁶⁵. Gerek yöneticilerden kaynaklanan yolsuzluklar, gerekse reayadan bazılarının cizye ödemek istememeleriyle ilgili bilgiler İstanbul'a ulaştığında böyle davranışların süratle cezalandırılmaları için aralıklarla fermanlar gönderilmekteydi.

Meselâ Ağustos 1834 ve Nisan 1835'te Trabzon vilayetinin vali ve kadılarıyla diğer yöneticilere hitaben yollanan iki fermanla konu ile ilgili olarak özetle şunlar anlatılmaktadır: Zimmîlerin ödedikleri cizye, herkesin durumuna göre üç sınıf halinde toplanmaktadır. Fakat çoğu mahallerin cizyedarları bu usule riayet etmeyerek haksız biçimde fakire orta halli, orta halliye zengin kâğıdı vererek veya başka şekillerde reaya fukarasına zarar vermektedirler. Gerek vergi ve gerekse cizye maddesinden dolayı meydana gelen zulümlerin önlenmesi ve iyi bir nizama konulması öteden beri padişahın arzusu olduğundan daha önceleri bununla ilgili olarak bazı teşebbüslerde bulunulmuş ise de, seferler yüzünden sağlıklı sonuç alınamamıştır. Şimdi sefer galesi bertaraf olduğundan bu husus halkın refahı için adaletli şekilde düzenlenmelidir. Bu bakımdan cizye evrakının her bir reayanın tahammülüne göre dağıtılması için öncelikle nüfus sayımının doğru olarak yapılması gerekir. Ayrıca reayanın zulümden kurtarılması için bir yere gönderilecek cizye evrakı boğçası, ya mahkemede yahut da cümlenin ittifakıyla kasaba içerisindeki ehl-i İslâm semtinde tayin olunacak uygun bir mahalde açılacaktır. Bu sırada hâkim, mütesellim ve voyvoda gibi yöneticiler veyahut onların görevlendirecekleri bir mutemet memurdan başka, reayanın millet reisleri denilen papaz veyahut kocabaşlarından birkaç kişi cizye tahsili bitinceye kadar haftada iki-üç gün bir araya geleceklerdir. Reaya fertleri takım takım o mahalle çağrılıp her birinin cizye evrakı, herkesin huzurunda nüfus kaydına, eski kâğıtlarına ve gerçek durumlarına bakılarak verilip akçesi tahsil olunacaktır. Millet reislerinin marifeti olmaksızın reayadan hiç ferde cizye kâğıdı verilmeyecektir. Her cizye kâğıdı, ilgili memurca

65 Meselâ bazı Ermenilerin cizye ödemediklerine ve bunlara karşı ne yapılmasına dair yollanan bir ferman için bkz. *TŞS*, 1957, 41/b-42/a.

mühürlenip millet reislerinden biri de orada bulunduğu dair imza atacaktır. Trabzon sancağına bağlı kazalar dâhilindeki Müslüman ve gayrimüslimlerin sayımı yapılarak hiç kimse ihmal edilmeden her birinin oturduğu mahallerin ismi, kişinin adı, yaşı ve eşkâli ayrı ayrı defterlere yazıldıktan sonra defter İstanbul'a yollanacaktır. Bundan böyle cizye evrakı dağıtılırken bu defterler ile diğer belgeler dikkate alınacak, herkes hangi seviyede cizye ödeyecek ise isimleri üzerine işaret konulacaktır. Sayımı yapılacak nüfusun ölüm veya doğum sebebiyle sürekli güncelleştirilmesi gerekir, aksi takdirde bütün emekler boşa gidecektir. Bunun için hâkimler marifetiyle altı ayda bir kere yoklama yapılacaktır. Cizye toplanması konusunda eski usullere dönülüp, haksız yere aidat ve saire istenir ise keyfiyet o mahallin reaya reislerince İstanbul'a bildirilecektir. Bundan böyle kasabalarda ve köylerde kolcu gezdirilmeyeceğinden, millet reisleri dahi mevcut olan reayadan bir neferini veyahut cizye evrakı dağıtımında memleketinde bulunmayıp sonradan gelenleri gizletmek gibi hareketlere cüret ederler ise hâkimler ve zabıtlar taraflarından bildirilecektir. Böyle şikâyetleri hükümet gizli veya açıkça araştırarak kabahat her kimde ise suçuna göre lâzım gelen cezayı verecektir. Her bir kazada yabancı olarak bulunan ve gidip gelen reayanın cizye evrakı bulunduğu kaza tarafından verilecek ve bu evrak her tarafta muteber sayılacaktır. Böylelerine kendi kazasında veya başka bir kazada tekrar cizye evrakı teklifi ile zulüm yapılmamalıdır. Bu sırada gerek vali gerekse hâkim tarafından küşâdiye, ikramiye, maaş ve tahsildariye gibi adlarla tek bir akçe alınmayacaktır. Reayadan cizyedar pusulalarıyla veya başka adlarla asla para istenmeyecektir. Fermana aykırı hareket olduğunda gerek memurlar ve gerek millet reisleri sorumlu tutulacaklardır⁶⁶.

Muhtelif vesilelerle vilayetlere gönderilen çok sayıda fermanlarda buna benzer meselelere vurgu yapıldığını görmekteyiz. Fakat onca fermana rağmen yolsuzlukların önünün alındığını söylemek mümkün değil⁶⁷. Yalnız dikkate alınması gereken nokta gayrimüslimlerin

66 TŞS, 1963, 32/b-33/b, 36/a-b. İleriki tarihlerde de cizye toplanırken öngörülen meblağdan başka bir şey alınmaması görevlilere tembihlenmekteydi. Meselâ valinin buna dair bir buyrultusu 19 Safer 1262'de ilgililere tebliğ edilmişti. TŞS, 1972, 15/b.

67 Bazı misaller verelim: Kemah ve Kuruçay'da sakin Ermeni rahip, papaz ve diğer Ermenilerden icap eden cizye alındıktan başka cizyedarlar tarafından çocuklardan dahi cizye alındığı Ermeni Patriği tarafından yapılan şikâyet üzerine cizye evrakı haricinde herhangi bir adla ilave vergi alınmaması tembihlenmekteydi.

şikâyetçi oldukları keyfî davranış ve kanunsuzluklardan Müslümanlar da, hatta bizzat padişah da şikâyetçi idi. Ancak devlet kurumlarındaki genel zaaf lar yüzünden diğer vergilerde olduğu gibi, cizyede de gerek Hıristiyan yetkililerce gerekse devlet memurlarınca bir takım adaletsizlikler yapılmaktaydı.

Devlet düzeninin bozulması sadece gayrimüslimleri olumsuz etkilememekteydi. Bu durumdan Müslümanlar çok daha fazla rahatsızlık duymaktaydı. *Bazı açılardan Hıristiyanların durumu Türklerden iyiydi, çünkü askerlik hizmetinden muaftılar ve bazen sırtlarını yaslayacak yabancı konsolosları vardı. İzmir'den 'Türk köylülerin Hıristiyan köylülere daha fazla baskıya maruz kaldıkları' bildirilmekteydi. Aynı dönemde bir kısım Rumların Osmanlı yönetimini daha hoşgörülü bir patron olarak görmesi nedeniyle, bağımsız Yunanistan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na doğru göç akını yaşandığını gösteren kanıtlar vardır*⁶⁸.

Osmanlı düzeninden memnuniyetsizliğin bir sebebi de, bu düzenin gayrimüslim cemaatlerin idaresi konusunda dinî liderlere verdiği geniş yetki idi. Bu dönemlerde pek çok yerde gayrimüslimlerin kendi dinî otoritelerinden çokça şikâyetçi oldukları görülmektedir.⁶⁹ Nitekim İngiltere'nin Selanik konsolosunun 23 Temmuz 1860 tarihli raporunda;

BOA, *Cevdet-Maliye*, Belge No:6303 (13 Şaban 1240). Erzincan, Bayburt, Tercan ve Kiğı kazalarında sakin Ermenilerin cizye tevzi ve tahsilâtında tahsildarlar fazla para alıp reayaya zulmettiklerinden menedilmeleri, BOA, *Cevdet-Maliye*, Belge No:15985 (18 Şevval 1254). Keban Madeni kazasında bulunan Ermenilerin cizyeleri an-cemaatin tahsil olduğundan Harput ve Çemişgezek cihetlerine göç etmiş olanların cizyeleri dahi Keban'da kalanlardan tahsil edilmekte ve bu ise mağduriyetlerini mucip olduğundan o suretle göç edenlere ait cizyenin buldukları mahallerde tahsiliyle Keban hesabından tenzili, BOA, *Cevdet-Maliye*, Belge No:1344 (15 Şevval 1269). Arapkir kazasındaki Ermenilerden mükerrer olarak talep olunmasının uygun olmadığı, Herek kazasında ikamet eden Ermenilerden bedel-i cizye adıyla fazla olarak alınan verginin usule aykırı olduğundan menedilmesi emredilmmişti. BOA, *HR.MKT.*, Belge No:74/96 (21 Recep 1270), 77/51 (26 Şaban 1270).

68 Davison, *Reform...*, C.I, s.139.

69 Mesela Galata kazasına bağlı Kulaksız köyü Ermenileri üzerlerine mürettep tersane ocaklarından kürek bedeli ile hane-i avarız bedellerini tamamen eda ettikleri halde Habercis Kilisesi cemaatbaşları tarafından başka adlarla para talep edilerek ile halksızlığa uğradıklarından menedilmeleri, BOA, *Cevdet-Bahriye*, Belge No:4728 (21 Şaban 1222). Ermeni Patriği Bogos'un uygunsuz hareketi Ermeniler tarafından vaki olan şikâyet ve yapılan tahkikatta tebeyyün ettiğinden azliyle yerine başkasının intihabı, BOA, *Hatt-ı Hümayun*, Belge No:36331 (29Zilhicce 1238). Yozgat Ermenileri karabaşı Mıgırdaç mugayir-i ayin harekette bulunduğundan

Hıristiyan otoriteler -bununla dinî şefleri ve kocabaşları kastediyorum- yetki alanlarıyla kıyaslanırsa, Müslüman otoritelerden daha haris ve zalim davranmaktadır. Piskoposlar ve metropolitler pek çok zulüm olayından suçludurlar. O halde ki, eğer bunları Türkler yapsaydı, Hıristiyanlar arasında büyük bir infial dalgası meydana gelirdi denilmektedir⁷⁰. Bir Rum kasabasındaki İngiliz Konsolosu; Türkiye'deki başka yerlerde olduğu gibi, her türlü adaletsizliğin, fonların kötü harcanmasının ve çürümenin sorumluluğu, Hıristiyanlar tarafından açıkça kendi din adamlarına bağlanıyor⁷¹.

Osmanlı toplumunda gayrimüslim din adamlarının oldukça güç sahibi olduğu bu yıllarda, Avrupa'da uzun bir süreden beri artık din adamları eskisi kadar etkili değillerdi. Osmanlı düzeninin dinî karakterine karşılık batıda yaygınlaşan laik devlet düzenlerinin gayrimüslim cemaatler arasında rağbet görmesinin bir sebebi de bu ruhban nüfuzuna duyulan tepki idi.

Gayrimüslimlerin idareye yönelik genel hoşnutsuzluğu elbette sadece ruhani liderlerin tutumlarından kaynaklanmamaktaydı. Ermeni sarraf ve bankerleri, bir taraftan hükümeti dolandırmaya çalışırlarken, diğer taraftan da kendi halklarını sıkıştırma konusunda devlet memurlarıyla işbirliği halindeydiler. Bu işbirliğini özellikle devletin adını kullanarak kendi kazançlarını daha da artırmak şeklinde gerçekleştirmektedirler. Nitekim dönemi gözlemleyenlere göre Adana yakınındaki bir kasabada yaşayan Ermeniler Türk validen baskı görmelerine rağmen, *kendi başlarındaki adamlardan daha çok çekiyorlardı. Bu insanlar vali adına vergi toplarlar; ama valiye bir kuruş toplarlarken, kendilerine üç kuruş alırlardı. Bandırmada önde gelen Ermeniler (çorbacılar), Türk valiler, kadılar, civar yerlerin yetkilileri ve kim varsa o, Ermeni piskoposla kutsal olmayan bir birlik... oluşturmaktaydılar. Ruhânî ya da sivil bütün dinî görevliler bir ve yalnızca tek bir amaçta halkı ezip koyun gibi kırmak ve hükümeti*

Ermenilerce memuriyet yerinin değiştirilmesi söz konusu olmuştu. BOA, HR.MKT., Belge No:55/50 (13 Rebiyülahir 1269).

70 Bozkurt, *Gayrimüslim...*, s.63. Daha eski yıllarda da zaman zaman Hıristiyan halkın kendi metropolitlerinden şikâyet ettikleri görülmektedir. Meselâ bkz. 3 Numaralı Mühime Defteri, s.288.

71 Davison, *Reform...*, C.I, s.139-140. Şu notu da aktaralım: *1867'de Cyrus Hamlin, kendisinin keskin Protestanlığına ve yerleşik geleneklere karşı çıkmasına göz yumulduğu halde, daha da yıkıcı bir suçlama yapar; Türklerin doğuştan dürüstlüklerinin bozulmasından dolayı Rum Kilisesini suçlar. Davison, Reform...*, C.I, s.155 (not: 9).

*dolandırmak amacıyla birleşirler*⁷². Bu tür davranışları önleyemeyen devlet, potansiyel düşmanlar üreten bir mekanizma haline dönmekten kurtulamamaktaydı.

XIX. yüzyılda Osmanlı düzeninin siyasî güçsüzlük, ekonomik verimsizlik, adli yetersizlik, sosyal dengesizliklerine rağmen tebaanın ezici çoğunluğunun ayrılma peşinde olduğunu söylemek doğru değil. Bu yüzyılda Balkanlarda birtakım bağımsız devletlerinin kurulmuş olması, Hıristiyan tebaada Osmanlı Devleti'nden kitlesel olarak memnun olunmadığının göstergesi olarak değerlendirilemez. Bağımsızlık hareketlerinin başarısı *ayrılıkçaların kararlılığına, örgütlenme becerilerine ve zamanın büyük devletlerinin verdiği yardıma tanıklık eder*. Milliyetçi ayaklanmalar başlangıçta toplumun büyük çoğunluğuna dayanan hareket olmaktan ziyade küçük bir azınlığın örgütlediği hareketlerdi. Ayaklanan öncü kadro Osmanlı egemenliğinde sağlayamadıkları ekonomik ve siyasî ayrıcalıkları elde etme peşinde olan belirli zümreler idi. Nitekim sonradan bağımsız birer devletin vatandaşı olarak ortaya çıkanlar, önce uluslaşıp sonra devlet kurmuş da değillerdi, önce devlet kurdular sonra uluslaşmaya çalıştılar. Uluslaşmak için de bir dış düşman olarak her zaman ve daima Osmanlıya saldırdılar, hem siyasî ve askerî bakımdan hem de kültürel bakımdan. Yani *vahşi kâfir* taktiğini kullanmayı tercih ettiler⁷³.

Diğer taraftan esasında bu yüzyılda *Müslüman* ve *Hıristiyan* gibi din kaynaklı kimlik tanımlamaları yerine etnik kimlikler daha fazla ilgi görmeye başlamıştı. Mesela XVIII. yüzyılda Peç Sırp Patrikliğini (1766), Ohri Bulgar Eksarhlığını (1767) ve Antakya Patrikliğini Rum piskoposlarının hükmü altına girerek hâkimiyet tümüyle Rum Ortodoksluğu'nun eline geçmiş oldu. Buna karşılık XIX. yüzyılda etnik siyasetin ön plana geçmesiyle milli kiliselerin tesisi hız kazandı. Dolayısıyla bu yüzyıldaki ayrılıkçı hareketler aslında Osmanlı idaresine karşı olduğu kadar Rum Ortodoks kilisesinin kültür emperyalizmine de karşı idiler. Yunan devletinden sonra 1833'te bağımsız Yunan Kilisesi, Sırp devletinin kurulmasından sonra Sırp Kilisesi kuruldu. 1870'te Bulgar Eksarhhanesi, 1885'te bağımsız Romen Kilisesi'nin ortaya çıkması aynı sebeplere dayanmaktaydı. Bu bağımsız kiliselerin her biri kendi etnik kimliklerini yaratma veya

72 Davison, *Reform...*, C.I, s.140.

73 Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu...*, s.270.

pekiştirme çabası içindeydi. Bu ayrılıklar neticesinde Ortodoks Kilisesi zamanla sadece Rumları temsil etmeğe başladı⁷⁴.

Ayrılıkçı hareketlere etki eden bir diğer gelişme Osmanlı Devleti'nde birtakım yabancı sermayeli şirketlerin kurulması ile birlikte bunların işgücü istihdamında takip ettikleri siyasetin etki etmesi oldu. Osmanlı topraklarından yatırım yapan yabancılar, şirketlerinin en üst yönetici kadrolarında kendi vatandaşlarını, bunların hemen altındaki orta seviyede yöneticiliklerde ve vasıf gerektiren işlerde gayrimüslimleri, şirket hiyerarşilerinin en alt seviyedeki, en düşük ücretli işlerde ise Müslümanları istihdam ederlerdi. Böylece ülkede yabancı sermayeye dayalı iktisadi birimlerde gayrimüslimlerin ayrıcalıklı konumda bulunduğu bir işgücü üretilmiş oldu. Bu hiyerarşi yabancıları ve gayrimüslimleri üstün konumlara getirmiş ve yüzlerce yıllık Müslüman üstünlüğü görüntüsünü tersine çevirdi. Dolayısıyla Batının büyüyen ekonomik, politik, toplumsal ve kültürel gücü, mevcut düzeni alt üst eden bir değişim meydana getirdi⁷⁵.

Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının yabancı şirketlere dayanarak elde ettikleri avantajlı konum, özellikle himaye sistemi ile hem siyasal hem de hukukî bir yön de kazanmış oldu. Yükseliş devrinden itibaren Osmanlı Devleti'nin çeşitli mülahazalarla bazı Avrupa devletlerine birtakım imtiyazlar verdiği bilinmektedir. Böyle hareket edilmesinin sebepleri, ülke ekonomisini canlandırmak, rakip ülkeler arasındaki ilişkileri asgarîye indirmek, kendisinin merkezde bulunduğu ve her bir devletle münasebetlere yöneldiği uluslararası bir ortam sağlamak idi. Fakat bu imtiyazlar XVII. yüzyıldan itibaren devlet kontrolünden çıkmış ve şartlarını yabancı ülkelerin belirlemeye başladığı bir hal almıştı. Zamanla kapitülasyonlarla ilgili anlaşmaların sınırları aşarak, gümrük vergilerinde muafiyetin çok ötesinde olan ibadet, seyahat, yerleşim, mülkiyet edinme ve hukukî imtiyazı kapsayan bir duruma ulaşılmıştı⁷⁶. Böylelikle gittikçe yabancı uyrukluların Osmanlı ülkesinde işledikleri suçlardan ötürü Türk mahkemelerine çıkarılmadıkları, dolayısıyla devletin hükümlerlik haklarının zedelendiği bir durum ortaya çıkmıştı⁷⁷.

74 Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu...*, s.269.

75 Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu...*, s.264-265.

76 Lewis, *Ortadoğu...*, s.228-229.

77 Meselâ 1217 (1802-1803) tarihinde Fransa elçi, konsolos, tercüman ve tacirlerin himayesine dair bkz. BOA, *Kepeci Tasnifi, Amedî Defterleri Kalemi*, Belge

Yabancılara tanınan bu hak ve ayrıcalıklar, Osmanlı Devleti'nin gücünün doruğunda olduğu bir dönemde verilmişti. Ülkenin çıkarları doğrultusunda işlemediğini fark ettiği takdirde, kapitülasyonları tek taraflı feshedecek güç Kanuni'nin elinde mevcuttu. Yükselme devri sultanları, dünya siyasetini kendi doğrularına göre yönlendirdiklerinden daima kazançlı çıkan taraf olmuşlardı. Buna mukabil XVIII. ve XIX. yüzyılda güçler dengesi değişmişti. Gittikçe zayıflayan Osmanlı Devleti, 1856 Paris Antlaşması'yla Avrupa siyasî sistemi kapsamına alınmış, bunun tabii sonucu olarak kapitülasyonlar, sanayileşmiş ülkelerin Türkiye'yi sömürmesini kolaylaştıran bir yöntem haline gelmişti. Böylece büyük güçler, sınaî ürünlerini hemen hiç bir gümrük barajı ile karşılaşmaksızın Osmanlı pazarlarına yığıyorlar, ülkenin yerli sanayii ise iflasa sürüklüyorlardı. Ne gelen yabancılar çoğu zaman devletlerinin gücü ve itibarı sayesinde bazı çıkarlar elde ediyorlardı⁷⁸.

Kapitülasyonların diğer bir etkisi özellikle gayrimüslim tebaayı yakından ilgilendiren ve Osmanlıları tedirgin eden bir yöntemin ortaya çıkmasına sebep olmasıdır. XIX. yüzyılda yabancı ülkeler ile düzenli diplomatik ilişkilerin tesisini müteakip Osmanlılar, devletlerinin varlığını çok tehlikeli biçimde tehdit eden ve genel olarak *himaye sistemi* (*protégé*) diye anılan uygulama ile yüz yüze geldiler. *Himaye sistemi* ilke olarak, Osmanlı tebaasından olan bir gayrimüslimin yabancı bir ülkenin vatandaşlığına geçmesi ve buna karşılık o devlette değil de, Osmanlı ülkesinde bir yabancı gibi yeni milliyetiyle yaşamaya devam etmesidir. Esas olarak Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimlerin yabancı devletlerin himayesine girmesini sağlayan bir kavramdır. Böylece Osmanlı Devleti'nin koruması altındaki zimmiler olmaktan çıkan gayrimüslimler, Avrupa devletlerinin vatandaşları sıfatıyla hareket ediyorlardı⁷⁹.

Himaye sistemi kapsamına girenlerin başlangıçta sayısı son derece sınırlı olup Osmanlı Hıristiyanları ile Yahudilerin yabancılar hesabına konsolos vekilliği, tercümanlık, ticaret acenteliği ve hizmetçilik gibi işleri yerine getirmeleri için uygulanmaktaydı. Bu görevlere atananlara

---

No:9/58.

78 Buna dair çok ilginç örneklerden biri için bkz. Nedim İpek, "Churchill Vak'ası (1836)", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8 (1993), s.105-146.

79 Salahi R. Sonyel, "The Protégé System in the Ottoman Empire and Its Abuses", *Bellekten*, 214 (1991), s.675, 677.

Babiâli'ce Osmanlı yargı sisteminden ve bazı vergilerle yükümlülüklerden muaf olduklarına dair *berat* verilmekteydi. Böylelikle bir gayrimüslim Osmanlı vatandaşı yabancı bir ülkenin, kapitülasyon antlaşmaları ile tanınan haklarından faydalanmakta ve onun himayesine girmekteydi. Antlaşmalara göre sefaret ve konsolosluklarda çalışanlara yalnız şahsî olarak ve görev süreleri için verilmesi gerekiyordu. Başlangıçta tercüman, ajan, ev hizmetçileri ve sefaret ya da konsolosluğun diğer işlerini görenlere verilen bu beratlar; zamanla, diplomatlar tarafından akrabalarına, manastır ve dinî kurumlarda çalışan zimmîlere, konsolos veya sefirlerin alışveriş ettikleri esnafa ve Avrupa ile ticaret yapan zimmî tüccara da satılmaya başlandı⁸⁰.

Beratlarla tanınan muafiyetleri içeren ve *patent* adı verilen himaye kâğıdını yabancı devlet büyükelçilerinin diledikleri kadar dağıtılmaları, devletin himayelilerin sayısını sınırlandırma şansını yok etti. Zamanla bu hakların mirasla intikali, Osmanlı Devleti'nde bir beratlı sınıfının doğmasına sebep oldu. Daha XVIII. yüzyılda imparatorluğun sonradan kaybedeceği topraklarda Avusturya'nın yaklaşık 250 bin kişiye imtiyaz belgeleri dağıttığı tahmin edilmektedir⁸¹. Böylelikle Osmanlı dış ticareti çoğunlukla Yahudi ve Rum unsurun eline geçti. 1793'te Halep valisi, Babiâli'ye yazdığı bir raporda şehirde 1.500 kadar konsolos tercümanı bulunduğunu, hepsinin ticaretle meşgul olmasına rağmen vergiden muaf olduklarını yazmaktaydı⁸². XIX. yüzyıl ortalarında İngiltere'nin koruması altında olan insan sayısı bir milyona yakındı. Sadece 1851 yılında 3.965 kişi İngiliz himayesine girmişti⁸³. 1860'ta İstanbul'daki Amerikan temsilciliği, başkentte yabancı statüsünde olan Osmanlı vatandaşının sayısını 50.000 olarak vermektedir⁸⁴. Devletin önleyici çalışmaları ise sonuç vermemekteydi⁸⁵.

80 Gittikçe himaye sisteminden yararlanmanın bedeli artmış ve 1785'te yirmi yıl önceye nazaran 5 livreden 6.000 livreye çıkmıştır. Sonyel, "The Protégé System...", s.676.

81 Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul 1993, s.35.

82 Sonyel, "The Protégé System...", s.676.

83 Bozkurt, *Gayrimüslim...*, s.140-141.

84 Sonyel, "The Protégé System...", s.683. Yer yer sahte beratlarla yabancı himayesine sahip olduklarını iddia edenlere de rastlanmaktaydı. BOA, *Babiâli Evrak Odası, Mektubi Kalemî*, Belge No:195/5.

85 Meselâ Ermenilerin İran himayesine meyletmelerinin önlenmesine dair bkz. BOA, *İrade-Hariciye*, Belge No:6207 (17 Muharrem 1272). İzmit'te Ermenilerden bazılarının İngiltere, İran ve Avusturya himayesine geçtikleri bunun önünün

Berat alan bir kişi, ticarî ve malî imtiyazlar elde ediyordu. Artık Osmanlı kanunlarına tâbi olmuyor, bazı vergileri ödemiyordu. İthalat ve ihracatta gümrük vergilerini diğer Osmanlı vatandaşlarından daha az veriyordu⁸⁶. Askerlik mükellefiyetleri de ortadan kalkıyordu, böylece cizye (veya bedel-i askeriye) vermiyorlardı. Adî ya da siyasî suçlardan ötürü sorumlu tutulamıyorlardı. 1852'de İngiltere'nin Midilli konsolosu olan Newton; *Mahkemelerde İngiliz korumasının avantajları çoktu. İngiliz koruması altında olmak isteyen o kadar fazlaydı ki, elde etmek için her yol deneniyordu* diye yazmaktaydı⁸⁷.

Himaye sisteminden yararlanan tüccarlara verilen imtiyazlar zamanla Müslümanlar aleyhine gelişme gösterdi ve Avrupa himayesindeki tüccar çok sayıda muafiyetle haksız bir rekabet sayesinde yerli tüccara nazaran hızla güçlendi. Buna karşılık Müslüman esnaf pek çok yükümlülük altında onlarla rekabet edememeye başladı. Kapitülasyonlardan faydalanan yabancıların Osmanlı vergi sisteminden muaf olmaları dolayısıyla gayrimüslimler için himaye sistemi vergi kaçakçılığı için en kolay yol olmaktaydı. Sadece vergi kaçakçılığı yapılmıyor, tefecilik yoluyla Müslüman halk acımasızca sömürülüyordu. Buna yer yer bizzat yabancı diplomat ve görevliler de katılarak halk üzerinde zulüm ve baskı uyguluyorlardı⁸⁸.

Gayrimüslimlerin himaye sistemini benimsemelerinin en önemli hedeflerinden biri de siyasî idi. Avrupalı devletler, kendi korudukları zimmî gruba bu beratları satarak, onlar üzerindeki himaye politikalarını kolaylaştırıyorlardı. Avrupa'daki milliyetçilik akımları Balkanlarda bağımsızlık hareketlerini körüklemişti. Uygulanan millet sistemi sayesinde, kalabalık Müslüman topluluklar arasında rahatça varlıklarını sürdüren bu cemaatler asimile olmayarak zamanla siyasî oluşumların temellerini kolaylıkla atmaya fırsat bulmuşlardır. Bu itibarla onlar için

---

alınması ve vaziyetin tahkik edilerek bu şahısların isimlerini havi defterin gönderilmesi mahallî yöneticilerden istenmesi, BOA, *HR.MKT.*, Belge No:100/37 (8 Cemaziyülevvel 1271).

86 Rum tüccarlar ile Ermeni bankerlerin çoğu bu statüyü elde etmiş, bu halleriyle yabancıardan da daha fazla imkânlara kavuşmuşlardı. Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul 1993, s.76.

87 Bozkurt, *Gayrimüslim...*, s.140.

88 Meselâ İngiliz albayı Churcill'in Şam'daki hareketleri Babıâli'yi oldukça rahatsız etmişti. BOA, *İrade-Hariciye*, Belge No:8728. Ayrıca bkz. Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler*, Ankara 1983, s.87 vd.

yabancı devletin himayesine girmek, kendi çıkarlarına yaradığı kadar, bağımsızlık yolunda atılmış bir adımdı. Yunan isyanında olduğu gibi, güçlü hamilerine baskı yapabilirler ve o milletin bağımsızlığını sağlayabilirlerdi. Bu duygu ve düşüncelerle her bir azınlık grubunun bir büyük ülkeye yanaştığı görülmektedir. Rumları ve Ermenileri Rusya, Katolikleri, Marunileri, Protestanları ve Yahudileri İngiltere ile Almanya, Eflâk-Boğdan'ı Avusturya-Macaristan, Dürzileri de yine İngiltere himaye altına almıştı⁸⁹.

Batılı devletlerin himayesine giren Osmanlı vatandaşlarının sayıları arttıkça, o devletlerin ülkedeki nüfuzu da artmakta, güya artık kendi vatandaşları sayılan bu grupların hak ve menfaatlerini korumak için müdahalelerde bulunmaktaydılar. Bu müdahaleler gerek devlet adamlarını gerekse halkı derinden yaralayacak derecelere varmakta, konsolosluk tercümanları ise işi tamamen küstahlık düzeyine getirmekteydiler. Meselâ Tanzimat yıllarında Kayseri'de bulunan bazı konsoloslar bölgedeki Ermenileri kışkırtarak devletle karşı karşıya gelmelerinde rol oynamışlardı⁹⁰.

Onlar tefecilik yapmakta, alım satım işlerine karışmakta, mahkemelerin kararlarına müdahale etmekteydiler⁹¹. Ecnebiye ya da o statüde olan birine ev ya da iş yeri kiralayan bir kimse, kiralayan şahıs gidip aylarca gelmese veya kira ödemesi bile orayı boşalttıramıyordu⁹². Bilhassa devlet merkezine uzak olan yerlerdeki ayanlar ve kabile şeyhleri de konsolosları, bazı işlerinin halli için aracı olarak kullanmayı tercih ettiler. Nitekim 1830'da Mevali ve Aneze aşiretlerinin şeyhleri, Halep

89 Sonyel, "The Protégé System...", s.677; Mim Kemal Öke, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu", *Büyük İslâm Tarihi*, XII, İstanbul 1989, s.205.

90 BOA, *Hatt-ı Hümayun*, Belge No:52880-G, J.

91 Ali Fuad Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, Yay. B. S. Baykal, Ankara 1960, s.115, 383. Âli Paşa, kongrede büyükelçilik tercümanlarının mahkemelere olan müdahalelerinden şikâyetçi olduğunda, Avrupalı murahhaslar, Osmanlı mahkemelerinin ıslah edilmesi halinde kendilerinin de müdahaleden el çekeceklerini ileri sürmekteydiler. Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s.195. Konsolosluk tercümanlarının konumu, statüleri ve faaliyetleri hakkında bkz. Kemal Çiçek, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Konsolosluk Tercümanları", *Tarih ve Toplum*, 146 (Şubat 1996), s.17-23.

92 Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s.196'da ecnebiye kiraya verilen bir dükkânın imtiyazlar yüzünden boşaltılmadığını, sadece birkaç kırık dökük sandalyesi olsa dahi bunun yapılamadığını belirterek imtiyazların tahammül edilmez bir hal aldığını söylemektedir.

valisi ile aralarındaki kırıngınlığı düzeltmesi için Fransız konsolosuna başvuruydu. 1850'de askere alınmaya karşı Dürzilerin başlattıkları isyan İngiliz ve Fransız konsolosları aracılığıyla sona erdirilebilmişti. Aynı şekilde 1882'de Halep'te büyük bir deprem olunca, şehir ileri gelenleri kendilerinin beş yıl vergiden muaf tutulmaları için Fransız konsolosundan yardım istemekteydiler⁹³. Böylelikle konsoloslarla gayrimüslim eşraf arasında ilişkiler artmış, bazı ekonomik faaliyetlere ortaklaşa teşebbüs etmişlerdi. Onlar faizle kredi vermeye ve böylece bazı toprak sahiplerinin haklarını elde etmeye çalışırken, köylülere karşı desteklenmelerini konsosolardan talep etmekteydiler ki, 1860'ların başlarında Şam vilâyetinde köylülere verilen borçların büyük kısmı İngiliz konsolosunun himayesindeki Yahudilere ait idi⁹⁴.

Başka bir devletin tabiiyetine geçme arzusu, kilise vergisinden kurtulmak, yabancı bir devletin mensuplarına sağlanan imkânlardan yararlanmak gibi sebeplere dayanmaktaydı. *Söz gelimi, halkı sömürdüğü açık olan dört Gregoryen Ermeni çorbacı, reform eğilimli bir piskoposa rastladıklarında Protestan olduklarını iddia etmişlerdi. Üstü tarafından cezalandırılma veya harcanma tehlikesi yaşayan bir Gregoryen Ermeni piskopos ise Katolikliğe geçmiş ve tehlike geçene kadar Fransız konsolosunun korumasında kalmıştı*⁹⁵.

Ermeni ayrılıkçı hareketlerini oluşturan öncü kadro, ailelerinin yabancı şirketlerle işbirliğinden dolayı hem maddî bakımdan refaha erişmiş hem de batılı fikirlere aşina ailelerin Batı Avrupa ülkelerinde eğitim görmüş çocuklarından oluşmaktaydı. İngiliz ve Fransız Mason localarının da bu konudaki desteği dikkate alınmalıdır. Mesela Ser (Sevgi) locası (1866-1894) İstanbul'da Fransız himayesi altındaki birçok locadan biriydi. Loca sadece Ermenilere özgü idi ve ritüelleri de Ermenice'ye çevrilmişti. Locanın üyeleri önceleri İstanbul'daki ileri gelen Ermeniler iken zamanla orta sınıftan insanlar da buraya mensup olmaya başladılar⁹⁶.

93 Hourani, Albert, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", *Beginnings of Modernization in the Middle East, The Nineteenth Century*, Ed. William R. Polk and Richard L. Chambers, Chicago and London 1968.

94 Hourani, "Politics of Notables...", s.68.

95 Davison, *Reform...*, C.I, s.141.

96 Anahide Ter Minassian, "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçik*, Derleyen: Mete Tunçay, Erik Jan Zürcher, İstanbul 1995, s.171-172.

1860'ta yazılan ve 1863'te Osmanlı hükümetince bazı değişiklikler yapılarak kabul edilen Ermeni Milleti Nizamnamesi, Fransız Anayasası'na dayanmakta olup Paris'te okumuş, 1848 ihtilâllerine katılmış liberal Ermeni aydınlarının eseri idi ve aralarında Kirkor Oydan, Garabed Ütüciyan, Nahabed, Russinyan, Serviçen, Nikoghos Balyan gibi masonlar da vardı⁹⁷.

Bu nizamname Ermeni milletinin idaresinde adeta kuvvetler ayrılığı getiriyor, yürütme organı oluşturuyor, dinî, sivil, eğitim, ekonomi ve yargı alanlarında özel kurullar oluşturuyor ve Ermenilere gerçek bir kültürel ve dinî özerklik güvencesi veriyordu. Nizamnamenin bilhassa sivil karakterinin baskın oluşu, ruhbanların rollerinin sınırlandırılması, Fransız tipi laikliğin, Avrupa'da moda haline gelmeye başlayan sosyalist-liberalist görüşlerin bir yansıması idi. Nitekim bir süre sonra kurulan Ermeni örgütlerinin Nasyonal-Sosyalist ve Marksist karaktere sahip olması bir tesadüf değildi.

Tanzimat yıllarından itibaren Müslüman aydınların ayrılıkçı hareketlere bulduğu çözüm din esaslı millet sistemi yerine Osmanlılık fikrini kuvvetlendirmektir. Böylece geleneksel anlayış ve düşüncelerde değişim başladı. O zamana kadar Müslümanların hâkim millet olduğunu benimseyen ve idarede, askeriyede ve ilmiye de Türk nüfusun etkinliğine dayanan sistemin yerine, Türk unsurun dikkate alınmadığı Müslüman unsurun üstünlüğünün de yok edilerek bir bakıma Osmanlı milleti diyebileceğimiz bir düzen kurulmaya çalışıldı⁹⁸. Fakat yapay yollarla bir millet oluşturma fikri sosyolojik olarak söz konusu edilemezdi. Buna rağmen yöneticilere bu fikrin makul geldiği muhakkaktır. Nitekim müteakip yıllarda yapılan teşebbüsler böyle bir amacı gerçekleştirmeye matuf oldu. Jön Türklerin ve ilk başlarda İttihatçıların *İttihad-ı Anasır* ülküsüne sahip olması bunu göstermektedir. Ancak bu fikrin tutabilmesi için devletin cazibe merkezi olması gerekmektedir. Hâlbuki XIX. yüzyılda Osmanlı artık bir cazibe merkezi olmaktan çıkmıştı. Hatta Osmanlı vatandaşı olmamanın daha fazla çıkar sağladığı yıllardı, bu yıllar.

Osmanlı'nın ayrılıkları önlemek maksadıyla çözümler aramaya çalıştığı yıllarda artık iş işten geçmiş, devletin ayrılıkları önlemeye idarî ve askerî gücü, fikrî potansiyeli, hukukî altyapısı, ekonomik cazibesi ve

97 Ter Minassian, "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda...", s.173.

98 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s.143 vd.

nihayet değer yargıları yetmemekteydi. XVI. yüzyılda yaşayan bir Ermeni gencin hayali dünyanın en güçlü devletinin vatandaşı olarak yaşarken kendi cemaati içerisinde ilerlemek, mesleğinde kendisini göstererek sultana, ailesine veya diğer yöneticilere yakın olmaktır. Bu ona yetiyordu. Müslümanların üstünlüğü umurunda değildi, üstelik minnet hissi duymaktaydı. Ama aynı tavrı Osmanlı Devleti'nin lime lime döküldüğü, ordunun her savaşta perişan olduğu, nüfusun % 90'ının cahil olduğu, coğrafi büyüklüğüne mukabil kuvvet bakımından çok gerilerde kalan, yabancı ülke büyükelçilerinin bakanları, sadrazamları, hatta padişahları tehdit ettiği, akıl verdiği, söz dinlettiği devirde yaşayan Ermeni'den beklemek hiç de gerçekçi olmazdı.

XV. yüzyıldaki Ermeni başka devletlerdeki benzerlerinden çok daha ileri hayat tarzı sunan Osmanlı'dan memnundu. XIX. yüzyıldaki Ermeni genci, ecnebi şirketlerinin temsilciliğini yaparak daha da zenginleşen babasının parasıyla gidip Paris'te, Londra'da, Viyana'da eğitim görüyor, böylelikle dünyaya bakışı, felsefesi, idealleri, hatta inancı değişiyordu. O artık kiliseye devam etmesine müsaade edildiği için mutlu olan Ermeni köylüsü değildi. 1848 Manifestosu yayınlanırken, Batı Avrupa'nın başkentlerinde öğrenci olayları olurken, sosyalist sloganlar atılırken kitlelerin arasında Ermeni gençler de vardı. Bu yüzden müteakip yıllarda Ermeni tedhiş teşkilatlarını kuranlar din adamları değil, sosyalist, nasyonal sosyalist ve mason Ermenilerdi. Dolayısıyla dini umursamayanların, dine dayalı millet sisteminden büyük haz duyacakları artık beklenemezdi. Üstelik yeni nesiller tabii hukuk yetmez, pozitif hukuk gerekli diyerek parlamentarizmden yana tavır alıyorlardı.

Batı dünyasını kökten etkileyen yeni düzen arayışlarının boyutlarını ve derinliğini, Osmanlı başlangıçta algılayamadı, bu yüzden çözümleri önceden üretilemedi. Problemlerin arkasından yetişilmeye teşebbüs edildiğinde de genellikle günü kurtarmaya yönelik gayretler yetersiz kaldı. Anahtar cümle; *Osmanlı'nın cazibe alanı olmaktan çıkmış olmasıydı*. Her şeye rağmen Osmanlı düzeninin bozulmasından yaklaşık iki asır sonra dağılışın söz konusu olması bile sistemin temellerinin sağlam olduğunu gösterir. Hâlbuki Avusturya, Rusya İmparatorlukları en güçlü oldukları dönemlerde yıkılmıştı. Onca tahrike, teşvike, baskıya ve yönlendirmeye rağmen Ermenilerin, XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı'nın yanında olması bunu göstermektedir de denebilir. Üstelik bu tarihlerde bile Ermeni isyanlarına katılanlar *azgın azınlık* olup makul çoğunluk ise

sessiz kalmak mecburiyetiyle olayların gelişimine seyirci kalmış, devletin zamanında ve isabetli icraatlarının ortaya çıkamayışı yüzünden zamanla azgın azınlığa katılanların sayısı artmıştır. Şunu hatırlamak gerekir ki yabancı basının yalan haberlerine, iftiralarına, abartmalarına cevap veremeyen, Müslüman askeri kıyafeti giyerek Ermenilere saldıran Hınçak veya Taşnak militanının gerçek yüzünü, sadakati tercih eden Ermenilere gösteremeyen Osmanlının gelişmeleri engellemesi mümkün değildi. Osmanlı Devleti kendisinden yardım isteyenlerin yardımına koşamıyor, samimi Hıristiyanlar devlet ile komitacılar arasında kalıyordu.

Sonuç olarak çağ değişiyordu; değişmeyen, değişime direnen Osmanlı düzeni idi. Yeni problemlere yeni çözümler sunmayan / sunamayan Osmanlılardı. Bu yüzden paşa çocukları, dadılar elinde büyüyen torunlar, hatta prensler dahi ülkeden kaçıyorlardı. Osmanlı düzeninin bozulması ve kendini yenilememesi yüzünden Müslüman / Türk aydınları arayış içerisinde idi. Gayrimüslim aydınların da arayış içerisinde olması şaşırtıcı gelmemelidir. Osmanlıların, gayrimüslimleri asırlarca devrinin standartlarına göre en iyi şekilde idare ettiler, din ve vicdan hürriyeti verdiler diye onlardan ilelebet bir vefa duygusu beklemesi zaten gerçekçi olamazdı. Görünen odur ki, Osmanlı Devleti artık ömrünü tamamlamıştı; yaşananlar ise yeni devletlerin ve düzenlerin bir nevi doğum sancıları idi.

KAYNAKÇA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

A.AMD.	:44/39.
A.DVN.	:105/13, 114/13.
A.DVN.MHM.	: 4-A/56, 7-A/94, 8/49, 12-A/72.
A.MKT.	: 8/18, 21/78, 24/42, 27/9, 29/96, 132/61, 135/17, 138/86.
A.MKT.MHM.	:1/14, 55/92.
A.MKT.MVL.	:35/12, 59/86.
A.MKT.NZD.	:84/117, 109/56, 150/40.
A.MKT.UM.	:121/32, 264/27, 413/6, 574/40.
<i>Babiâli Evrak Odası, Mektubi Kalemi</i>	:195/5.
<i>Cevdet-Adliye</i>	:844, 1939, 3181, 4248, 4708, 4900, 5393, 5571, 5906.
<i>Cevdet-Bahriye</i>	:4728.
<i>Cevdet-Dâhiliye</i>	:1485, 3278.
<i>Cevdet-Hariciye</i>	: 581, 4111.
<i>Cevdet-Maliye</i>	:125/5506, 1309, 1344, 4426, 5521, 6303, 10915, 15567, 15985.
D.DVN.KLS.	:25.
<i>Hatt-ı Hümayun</i>	:4987, 26096-A, 36196, 36197, 36200-A, 36201, 36201-A, 36201-D, 36203, 36206, 36331, 36517, 42739-F, 42745, 48042, 48043, 49129, 49332, 51994, 52880-G, 52880-J.
HR.MKT.	:4/18, 32/73, 33/6, 40/38, 41/39, 41/40, 42/74, 43/11, 55/50, 74/96, 77/51, 89/59, 94/48, 95/24, 95/47, 98/65, 100/37.
<i>İrade-Hariciye</i>	: 4133, 6207, 6857, 8728, 21403.
<i>Kepeci Tasnifi, Amedî Defterleri Kalemi</i>	: 9/58.

TETKİK ESERLER

- 3 NUMARALI MÜHİMME DEFTERİ, Haz. N. Aykut vd., Ankara 1993.
- 5 NUMARALI MÜHİMME DEFTERİ (ÖZET VE TIPKIBASIM), Haz. Hacı Osman Yıldırım, Ankara 1994.
- ABDURRAHMAN VEFİK, *Tekâlif Kavaidi*, İstanbul 1338.
- ABDÜLAZİZ BEY, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri - Toplum Hayatı*, Haz. K. Arısan, D. Arısan Günay, İstanbul 1995.
- AHMET CEVDET PAŞA, *Ma'rûzât*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980.
- _____, *Tezâkir*, C.I, Yayınlayan Cavid Baysun, Ankara 1986.

- AHMET REFİK, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, Haz. A. Uysal, Ankara 1987.
- _____, *Onüçüncü Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı (1786-1882)*, İstanbul 1988.
- AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası - Celali İsyanları*, İstanbul 1975.
- Ansiklopedik İslâm Fıkhı – Fetavay-ı Hindiye*, Ter. Mustafa Efe, C.IV, Ankara (tarihsiz).
- BAĞIŞ, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler*, Ankara 1983.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978.
- BOSTAN, Hanefi, “XV. ve XVI. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus ve İskân Hareketleri”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 1999.
- BOZKURT, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, Ankara 1989.
- ÇETİN, Osman, *Sicillere Göre Bursa’da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Ankara 1994.
- ÇİÇEK, Kemal, “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Konsolosluk Tercümanları”, *Tarih ve Toplum*, 146 (Şubat 1996).
- DÁVID, Géza, “Administration in Ottoman Europe”, *Süleyman the Magnificent and His Age*, Edit. M. Kunt-C. Woodhead, London 1995.
- DAVİSON H., Roderic, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform*, Çev.: Osman Akınhay, C.I, Ankara 1997.
- ERCAN, Yavuz, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, *Osmanlı*, C.IV, Ankara 1999.
- ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, İstanbul 1992.
- FAROQHİ, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam-Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Çev. Elif Kılıç, İstanbul 1997.
- HOŞGÖRÜ TOPLUMUNDA ERMENİLER, 4 Cilt, Haz. Metin Hülagü, Gülbadi Alan, Şakir Batmaz, Süleyman Demirci, Kayseri 2007.
- HOURLANİ, Albert, “Ottoman Reform and the Politics of Notables”, *Beginnings of Modernization in the Middle East, The Nineteenth Century*, Ed. William R. Polk and Richard L. Chambers, Chicago and London 1968.
- İNALCIK, Halil, “The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600”, *Economic and Social History of the Ottoman Empire*, editör Halil İnalcık-D. Quataert, Cambridge 1994.
- İNAN, Kenan, “Trabzon’da İhtida Hareketleri (1640-1660)”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 1999.
- İPEK, Nedim, “Churchill Vak’ası (1836)”, *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8 (1993).
- KARAMURSAL, Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1989.
- KEYDER, Çağlar, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul 1993.
- KÜÇÜK, Cevdet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda ‘Millet Sistemi’ ve Tanzimat”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri -Bildiriler-*, Ankara 1994.
- LEWIS, Bernard, *Ortaoğu*, Çev. M. Harman, İstanbul 1996.
- MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netayic ül-Vukuat*, C.III-IV, Sad. Neşet Çağatay, Ankara 1992.

- ÖKE, Mim Kemal, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu", *Büyük İslâm Tarihi*, C.XII, İstanbul 1989.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, İstanbul 1983.
- QUAERT, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922)*, Çev.: Ayşe Berktaş, İstanbul 2002.
- SAYDAM, Abdullah, "Trabzon Sancağının Tekalif-i Örfiye Yükümlülüğü (1830-1840)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 127 (Ağustos 2000).
- _____, "Trabzon Şer'îye Sicillerindeki Fermanlara Göre Katolik Ermeniler ve Mezhep Değiştirme Yasağı", *Tarih ve Toplum*, 202 (Ekim 2000).
- _____, "Trabzon'da Cemaatlerarası İlişkiler ve Din Değiştirme Olayları (1894-1850)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 154 (Ocak-Şubat 2005).
- SONYEL, Salahi R., "The Protégé System in the Ottoman Empire and Its Abuses", *Belleten*, 214 (1991).
- ŞAKİROĞLU, Mahmut H., "Fatih Sultan Mehmet'in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.25, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara 1982.
- TER MİNASSIAN, Anahide, "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü", *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçik*, Derleyen: Mete Tunçay, Erik Jan Zürcher, İstanbul 1995.
- TRABZON ŞER'İYE SİCİLLERİ (TŞS), 1947, 1951, 1957, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1968, 1970, 1972.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuad , *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, Yayınlayan B. S. Baykal, Ankara 1960.
- URSINUS, Michael, *Regionale Reformen im Osmanischen Reich am Vorabend der Tanzimat*, Berlin 1982.
- YENİÇERİ, Celal, *İslâm İktisadının Esasları*, İstanbul 1980.
- ZÜRCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul 1993.

ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞUNDA ŞARK MESELESİ FAKTÖRÜ

Prof. Dr. Abdulkadir YUVALI

Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Talas / Kayseri-TÜRKİYE

Tlf.: 0.352.437 49 01 / 33309, e-posta: ayuvali@erciyes.edu.tr

ÖZET

Tarihî süreçte hiçbir konu tek bir boyut veya faktörle izah edilemez. Ermeni milliyetçiliğinin doğuşunda da birçok faktör etkili olmuştur. Bunların tamamını bir tebliğ içerisinde ele almayı düşünmüyoruz. Zira bu mümkün de değildir. Bunlar içerisinde *Şark Meselesi* oldukça etkin bir faktör olarak ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde *Şark Meselesi* de doğrudan Ermenilerle ilgili bir konu olmayıp, genel olarak Türklerin Anadolu'yu fethinden başlayıp, günümüze kadar devam eden ilişkilerin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Tebliğimizin konusu doğrudan doğruya da *Şark Meselesi* değildir.

Batı Dünyası'nda başta din, düşünce, bilim ve sanat olmak üzere insanlığın hayatını ilgilendiren hemen bütün konularda başlatılmış olan değişimin ortak adı olan *Rönesans* aslında kelimenin tam anlamıyla bir çağdaşlaşma olayıdır. Zira Batı Dünyası antik çağdaki bilim, sanat ve düşünceyi XVI. yüzyıl insanının ihtiyacına cevap verecek biçimde yeniden yaşanır konuma getirirken yaklaşık 800 yıl bütün bu değerlerin üzerinde etkili olan Hıristiyanlık konusunda da reform hareketini başlatmıştır. Böylece Hıristiyanlık bilim, düşünce, sanat vb. değerler için ince ayar unsuru olmaktan çıkartılmış ve aslı mecrasına yöneltilmiştir. İşte Batı'da başlatılmış olan bu hareketin doğurmuş olduğu yeni ve son derece de etkili ve birbirini takip etmiş olan atılımların sonucunda Batı Dünyası'ndaki bu çok yönlü değişimler *Şark Dünyası'nı* zaman zaman olumsuz yönde etkilemiştir.

Tebliğimizde, Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin maddî bakımdan varlıklı ve devlet hayatının hemen bütün kesimlerinde etkin bir toplum iken, Batılı ülkelerin resmî veya gayri resmî yollardan yapmış olduğu müdahalelerle isyancı ve katliamcı konuma getirilmesi konusu üzerinde duracağız.

Batı dünyası, hemen bütün konuları Avrupa merkezli kabul ettiği için Çin vb. ülkeler için *Uzakdoğu*, Avrupa sınırının bittiği coğrafya için de *Yakındoğu* kavramlarını kullanırken Türkler için *Doğu* veya *Şark* tanımı yapılmıştır. M.Ö.'ki devirlerden başlayacak olursak Avrupa coğrafyasına yönelik olarak İskitleri (Saka) takiben Hunlar, Avarlar, Oğuzlar, Peçenekler, Kumanlar (Kıpçaklar) ve Moğollar Avrupa'yı kısmen veya büyük oranda ilgilendirmiştir. Hun Türklerinin Hazar Denizi'nin kuzeyinde görünmesiyle Avrupa tarihi için son derece önem arz eden *Kavimler Göçü* hareketinin sonucu olarak hemen bütün Avrupa'nın yerli halkları yerlerini yurtlarını terk etmişlerdir. *Kavimler Göçü* sonunda Doğu Gotlar İtalya, Batı Gotlar İspanya, Vandallar Kuzey Afrika'yı yurt edinmişlerdir. Aynı şekilde Avrupa Hunları olarak adlandırılmış olan Türkler ise bugünkü Fransa topraklarında 450 yılında Orleans şehri yakınlarında Roma ordusu ile büyük bir meydan savaşı yapmışlardır. Bu hadiselerle ilgili olarak; *bütün yollar Roma'dan geçer, Romalılar asil, Romalı olmayanlar esir* anlayışının sahibi olan Roma İmparatorluğu söz konusu *Kavimler Göçü*'nün sonucunda önce ikiye ayrılmış (395), takiben de Batı Roma İmparatorluğu aynı sebeplerden dolayı siyasî varlığını

kaybetmiştir. Avrupa Hun hükümdarı Atilla, her iki Roma devletini vergiye bağlamıştır.

Batı dünyası, kilisenin doğmaları merkezinde yüzlerce yıl yönetildiği süreçte Avrupa'da harici ve dâhili meselelerin tespiti ve çözümünde Kilise ve dolayısıyla Papalık belirleyici ve yönlendirici rol üstlenmiştir. Avrupa için *Uzak ve Yakındoğu* kavramları yanında kullanmış olduğu *Doğu / Şark* kavramı Türkler için kullanılmıştır. Nitekim Atilla için kullanılmış olan; *Tanrının Kılıcı, Atilla'nın geçtiği yerde ot bitmez* vb. tabirler kilise merkezlidir. Öyle ki, *Kavimler Göçü*'nün öncüleri yanında takip eden yüzyıllarda doğudan gelen değişik adları taşımalarına rağmen Türk kavimlerini takiben Müslüman Türklerin Avrupa'ya yönelik tehdit ve tehlikeleri için de sadece ve sadece *Türk* adı kullanılmıştır. Bir Fransız öğretim elemanı Güney Fransa yani Akdeniz sahillerindeki yerleşim merkezlerindeki bazı kiliselerde görülen İslamî motifler için *barbar Türklerin eseri* ifadesini kullanabilmektedir. Bize göre, söz konusu İslamî motifler Endülüs Emevi veya Kuzey Afrika'daki Müslüman Araplarla ilgili olmalıdır. Avrupalılar için *Şark Meselesi*'nin başlangıcı, *Kavimler Göçü*'nün sonucunda önce Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılması, takiben de Doğu Roma İmparatorluğu'nun siyasî varlığına son verilmesine kadar götürülebilir. Bu dönemde, Avrupa kilise ve feodal sistemin baskısı altında insanların köle misali yaşamaya zorlandığı bir konumda idi. Hun hareketi, kilisenin etkin olduğu Roma imparatorluğunun düzen ve dengelerini alt-üst etmiştir. Bu yüzden olmalı ki, Avrupalıların nazarında kendilerine yabancı ve bütün işlerini bozan Türklerden nefret etmişler, Avrupa kıtasına ayak bastıkları günden itibaren bu yeni kavmi yani Türkleri geldikleri yere geri göndermek için politikalar üretmişlerdir. Şu halde *Şark Meselesi* İslam-Hıristiyan çatışması olmaktan öte ve önce bir Türk-Avrupa mücadelesidir.

İskit (Saka) ve Hun Türklerinin öncülüğünü yapmış olduğu Türk akınlarına gelinceye kadar birbirleriyle mücadele etmiş olan Avrupalılar, kilisenin öncülüğünde Türklerle karşı ortak bir cephe oluşturmuşlardır. Atilla'nın ölümünden sonra Hun Türkleri, Avrupa'daki güçlerini kaybetmişler sonunda, doğu ve batı yönünde iki büyük gruba ayrılmışlardır. Tuna boylarında yaşayanlara İtriğurlar, daha doğudaki İtil boylarındaki Hun Türklerine de Kutriğurlar adı verilmiştir. Avrupa coğrafyası X. yüzyıl başlarında önce Peçenek ve daha sonra da Oğuz ve Kumanlar (Kıpçaklar) ile tanışmıştır. Hazar Denizi'nin kuzeyinden geçerek, Doğu Avrupa

ve Balkanlar'a hâkim olan Peçenek ve Kumanlar dinî ve millî kaygıları olmasa da Balkanlar ve Tuna boylarına hâkim olduktan sonra Bizans'ın entrikalarına maruz kalarak, birbirleriyle mücadele etmişlerdir

XI. yüzyılın başlarında Hazar'ın güneyinden Orta Doğu'ya gelmiş olan Oğuzlar (Türkmenler), Müslümanlığı benimsemiş oldukları için kendilerini Türkün evrensel hâkimiyet anlayışı yanında Allah kelamını yeni topraklara taşıma gibi yüce bir görev üstlenmişlerdir. İşte bu dönemden itibaren Batı dünyası için *Şark Meselesi* yeni bir boyut kazanmıştır. Zaten X. yüzyılda İslâm dünyası Abbasi, Fatımi ve Endülüs olmak üzere üç dinî ve siyasî merkezce temsil edilmekteydi. Arapların fütuhât faaliyetleri durmuş, Bizans'ın şahsında Hıristiyan dünyası üstünlüğü ele geçirmişti. Müslüman Oğuz Türkleri Selçuk oğullarının yönetiminde Anadolu kapılarını zorlamış ve Malazgirt Zaferi ile de bu kapıyı açmış, Türk akıncıları için artık Peygamber Efendimizin müjdesine mazhar olmak için Anadolu üzerinden İstanbul'a yönelmişlerdir. Böylece Abbasi halifelerinin yaklaşık üç asır süren Anadolu akınları beklenen sonucu vermemiştir. XI. yüzyılın sonlarına doğru *Şark Meselesi'*nde Türkler yeni bir dönemi başlatmışlardır. Hıristiyan dünyasında Patrik-Papa ikilisinin Türkleri Anadolu'ya sokmamak için başlatmış oldukları mücadele Malazgirt Zaferi ile kırılmıştır.

*Şark Meselesi'*nin Ermeni milliyetçiliğinin doğuşunu hazırlayan faktörlerden birisi olduğu düşüncesinden hareketle konuyu ele alacağız. *Şark Meselesi*, Roma İmparatorluğu ile Papalığın Hun Türklerine karşı Avrupa topraklarında vermiş oldukları mücadele ile başlatılmasına rağmen ilişkilerin sürekliliği ve kazanmış olduğu boyut dikkate alındığı takdirde iki dönem halinde ele aldık. Birinci dönemde (1071-1683) Avrupa savunmada, Türkler ise taarruz halindedir. Bu dönemde Hıristiyan Avrupa Türkleri Anadolu'ya sokmamak için başlatmış oldukları Haçlı seferlerinde başarılı olamamışlardır. Hıristiyan dünyasının bütün çabasına rağmen Türkleri Anadolu sınırlarında durdurmada başarılı olamamış ve Anadolu Türke ikinci bir vatan olmuştur. İkinci dönemde, Hıristiyan dünyası bütün gücüyle Türklerin Rumeli'ye yani Avrupa'ya geçişini önlemek istemişler ve bu uğurda haçlı seferlerine Papa ve Avrupa devletlerinin iştirakiyle yapmışlarsa da başarılı olamamışlardır. Türklerin İstanbul'u fethetmesini önlemek için her yola başvurmuşlarsa da başarılı olamamışlar ve Fatih Sultan Mehmet'in şahsında fatihler Peygamber Efendimizin müjdesine mazhar olmuşlardır.

Şark Meselesi'nin ikinci döneminde yani 1683 yılında Viyana şehri önündeki mağlubiyetten sonra Türkler savunmada Avrupa taarruz halindedir. Bu dönemde; Balkanlar'daki Osmanlı yönetimindeki Hıristiyan unsurlar arasında milliyetçilik duygularını yaymak, isyana teşvik etmek suretiyle önce muhtariyet takiben de bağımsızlıklarını sağlamaktır. Eğer söz konusu yerli unsurlar için muhtariyet veya bağımsızlık mümkün olmaz ise Hıristiyan halk için reformlar yapılması amacıyla Osmanlı yönetimine baskı yapılmasını sağlamaktır. Türkleri Avrupa yani Balkanlar'dan atmak ve İstanbul'u Türklerin elinden geri almaktır. *Şark Meselesi*'nin nihai hedefi Türkleri geldikleri coğrafyaya göndermek yani Anadolu'dan çıkartmaktır.

Şark Meselesi'nin birinci döneminde Batı dünyası kilisenin mutlak kontrolü altında olduğu için Türklere karşı yapılmış olan seferlerin merkezinde Papalar ve dolayısıyla da papalık vardı. Bu dönemde Avrupa devletleri için henüz millî kimlik, sınırlar ve milletleşme söz konusu değildi. Hemen her sorunun çözümünde kilise ağırlıklı görüşler etkili olmuştur. Bu yüzden Türklere takiben de Müslüman Türklere ve kutsal topraklara yönelik olarak yapılmış olan seferlerin hemen tamamı haçlı karakteri taşımaktadır.

Avrupa'nın antik çağdaki bilim, düşünce ve sanatının XVII. yüzyıl insanının ihtiyacına cevap verecek biçimde yeniden yaşanır konuma getirilmesi ile başlatılmış olan Rönesans ile Katolik kilisesinde yapılmış olan dinî reformlar, Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali'nin getirmiş olduğu milliyetçilik akımı yeni bir Avrupa'nın doğuşunu hazırlamıştır. Yeni dönemin özelliği, kilisenin çıkarları yerine Avrupa devletlerinin millî çıkarlarının egemen olmasıdır. Artık, Avrupa'daki siyasî teşekküller hemen her konuda millî bir politika izlemişlerdir. Artık Avrupa ülkeleri için birinci öncelik kendi halkını zenginleştirmenin yollarını aramak olmuştur. Ülkelerin millî politikalar izlemesi, bol ve ucuz üretim için hammadde ve Pazar arayışları ülkeleri karşı karşıya getirmiştir. Zira iki dünya savaşında Avrupa ülkelerinin karşı karşıya gelmesi, bloklaşmalar böyle bir düşüncenin, arayışın ve rekabetin sonucudur. Avrupa ülkelerinin millî politikalar etrafında yoğunlaşmaları *Şark Meselesi*'ni unutturmamış, sadece milletleşme sürecinde millî çıkarlar doğrultusunda politikalar geliştirildiği için *Şark Meselesi* de yeni bir boyut kazanmıştır.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne yönelik politikasına göz atacak olursak, *Şark Meselesi*'nin de farklı bir boyut kazanmış olduğu görülecektir. Tarihimizde 93 *Harbi* olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonunda yapılmış olan Yeşilköy Anlaşması ile Rusya Balkanlar ve Kafkasya'da mutlak üstünlük elde etmişti. Rusya'nın her iki bölgede üstünlük kazanması diğer Avrupa devletlerinin bilhassa da İngiltere'nin çıkarlarını olumsuz yönde etkileyecekti. Bu düşünceyle Avusturya ve İngiltere'nin çağrısına Fransa ve Almanya'nın da katılmasından sonra Rusya, Osmanlı Devleti ile sonuçlandırmış olduğu meseleyi Berlin'de yeniden görüşmeye razı olmuştur. Bu görüşmeler devam ettiği sırada İngiltere dostlarından ayrı ve gizli olarak Rusya ve Osmanlı Devleti ile iki gizli anlaşma yapmak suretiyle Balkanlar ve Kafkasya'daki İngiltere'nin çıkarlarını Berlin Kongresi'nden önce garanti altına almıştır.

İngiltere, Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu Kıbrıs Anlaşması ve Berlin Kongresi'nin 61. maddesi ile Rusya'yı Anadolu ve Ortadoğu'dan uzak tutmayı başarmıştır. Ayrıca Yeşilköy Anlaşması ile Rusya'nın himayesine verilmiş olan Ermeniler de Rus güdümünden çıkartılıyor ve böylece kendisi için son derece önem arz eden Hindistan ve Uzakdoğu yolunun güvenliğini de sağlanmış oluyordu. Ayrıca, Osmanlı Devleti anlaşmalar uyarınca Ermenilerin yaşamakta olduğu vilayetlerde durumlarını düzeltmek için reformlar yapacak ve bu konuda İngiltere'ye bilgi verecekti. Anadolu'nun jeopolitik konumu İngiliz sömürgeleri için büyük önem arz ettiğinden dolayı İngiltere Anadolu'daki Ermenileri araç olarak kullanmıştır. İlgili anlaşma maddesi uyarınca Osmanlı Devleti'nin yapması gereken reformlara yardımcı olmak için İngiltere birçok Anadolu şehrinde konsolosluklar açmıştır. Konsolosluklar bir yandan Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri hakkında raporlar hazırlarken diğer yandan da yapılan reformlar konusunda İngiltere'yi bilgilendiriyordu. Osmanlı topraklarında anti-İngiliz politikasına engel olma yanında bölgedeki asayiş ve güvenliği de Ermeniler açısından günü gününe kayda alıyorlardı. Konsoloslar 24 Nisan 1879'da gönderilmiş olan Colonel Wilson'a bağlı olarak çalışıyorlardı.

Yeşilköy Anlaşması ve Berlin Kongresi ile Ermenilerle ilgili konular uluslar arası diplomatik alana taşınmış oluyordu. Ermeniler, millî emellerine İngiltere olmadan ulaşamayacaklarına inanmışlardı. Diğer yandan Osmanlı padişahı Sultan II. Abdülhamit, Berlin Kongresi uya-

rınca yapmayı kabul etmiş olduğu reformları çeşitli bahaneler ileri sürmek suretiyle ağırdan alıyordu. Çünkü söz konusu vilayetlerde ve Anadolu genelinde Ermeniler küçük bir azınlık olup, hiçbir vilayette çoğunluğu temsil etmiyordu. Aslında ülke genelinde reformlar yapılması gerekiyordu. Bütün tebaanın ihtiyacına cevap verecek şekilde, kendi örf ve âdetine ekonomik ve coğrafi şartlarına uygun biçimde yapılması gerekiyordu. Antlaşma gereğince, yapılacak reformları Osmanlı padişahı belirleyecek ve Berlin Kongresi'nde imzası bulunan ülkelere tebliğ edilecekti. Buna bağlı olarak bu ülkeler gerekli gördükleri şehirlerde mahkemeler kuracaklardı. Anadolu'da ilgili ülkelerin komuta edeceği bir jandarma kuvveti oluşturulacak, her vilayette çoğunluğu Avrupalı olan o vilayetin gelirlerinden sorumlu tahsildarlar görevlendirtecekti. Bütün bu müdahaleler, Ermeni varlığının ortaya çıkartılmasında, güçlendirilmesinde ve özellikle de milliyetçilik duygularının geliştirmesi, uygun zaman ve zeminlerde tahrik etmek, hatta isyan etmeleri için gerekenleri yapmaktı.

Avrupa devletleri, kendi millî çıkarlarını ön planda tutmak suretiyle Osmanlı coğrafyasında önce gayrimüslim ve takiben de Müslüman tebaa aracılığıyla *hasta adam* adını vermiş oldukları bu devletin siyasî varlığına son vermeyi projelendirmişlerdi. *Şark Meselesi*'nin sonuçlandırılması sırasında Batılı devletler uygulamış oldukları sömürgeci politikanın sonucu olarak Gregoryen mezhebine (Şark Hıristiyan) mensup olan Ermeniler, bu özelliklerinden dolayı Ortodoks patriğin tahrik ve teşviki ile Bizans İmparatorları Ermeni, Süryani kiliselerine aralıklarla baskınlar yapmışlar, onların kiliselerini yakıp yıkmışlardır.) Fransa'nın yönlendirmesinin sonucu Ermeniler arasında Katolik, İtalya Almanya, İngiltere ve ABD'nin yönlendirmesiyle Protestanlık ve Rusya'nın himayesindeki Ermeniler de Ortodoks olmak üzere dört ayrı mezhebe bölünmüşlerdir. Ermeniler, Gregoryan mezhebine mensup oldukları için Roma ve Bizans'tan papa ve patriklerin tahrikine bağlı olarak ağır zulüm ve soykırımına maruz kalmışlardır. Oysaki yaklaşık 800 yıllık Türk hâkimiyeti boyunca dinî, ekonomik ve kültürel özgürlüğün sonucu olarak din ve mezhep değiştirmeden Türk toplumu içinde, ekonomik ve kültürel bakımdan da tarihlerinin en mutlu sürecini evrensel Türk hâkimiyet sistemi içersinde yaşamışlardır. Batılı emperyalistler paravan olarak kullanmış oldukları Ermenileri kısa zamanda mezhep yönüyle dört parçaya bölmüşler, sonra da isyan ettirmişlerdir.

Sultan II. Abdülhamit, 1893 yılında yoğunluk kazanmış olan Ermeni isyanlarını kendi usulü ile çözmeye çalışmıştır. Sultanın kurmuş olduğu *Hamidiye Alayları* Ermenilerin yerli Türk halkına daha fazla zarar vermesini bir ölçüde önlemiştir. Osmanlı sultanı İngiltere'nin politikasına karşı Almanya'ya yakın politika izlemiştir. Bu cümleden olmak üzere Almanya'nın, doğudaki siyasî ve ekonomik yatırımları sebebiyle Osmanlı Devleti'ne destek vermesi İngiltere'yi yeni arayışlara yöneltmiştir.

İngiltere, Berlin Kongresi'ne kadar geçen sürede Osmanlı topraklarının her ne pahasına olursa olsun korunmasını kendi çıkarlarına uygun görüyordu. Ancak Rusya ve bilhassa Almanya faktörüne bağlı olarak (Berlin Kongresi'nden sonra 1902'de Fransa ve 1907'de Rusya ile yapmış olduğu anlaşmaları takiben) geleneksel politikasını terk etmiştir. Bundan sonraki dönemde, Osmanlı'nın parçalanması, bu coğrafyada kendisine dost ve himayesi altında küçük devletler kurmayı ilke edinmiştir. Bu arada Ermenilerin Rusya'ya olan güvenlerinin sarsılması da İngiltere için güzel bir fırsat olmuştur.

Bu değişimde, 1905 yılında Rusya'nın Uzakdoğu'da Japonya'ya yenilmesi, Almanya'nın Osmanlı Devleti ile yakınlaşması ve doğuya açılması da etkili olmuştur. İngiltere, Doğu Anadolu'da kendi himayesinde kurulacak bir Ermeni devleti aracılığıyla bölgedeki varlığını sürdürecektir. Nitekim İngiltere'nin bu politikası Birinci Dünya Savaşı sırasında ve daha sonraki dönemlerde de değişmemiştir. Fransa, 1890'lı yıllarda Ermeniler konusunda pek aktif değildir. Zira üstünlük İngiltere'nin eline geçmişti. Fransa ise Ermeniler üzerindeki etkinliğini Sevr Antlaşması gereğince Anadolu'da işgal etmiş olduğu topraklar da Ermenileri tıpkı bir lejyon askeri gibi kullanmıştır. İngiltere'nin 1878'de Kıbrıs'ı ve 1882'de Mısır'ı işgalinden sonra Osmanlı Devleti'nin İngilizlere olan güveni sarsılmıştır. Dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamit'in çok yönlü politikasının da tesiriyle Osmanlı-Almanya ilişkileri yoğunluk kazanmıştır.

Avrupa'da Rönesans ve Reform hareketleri sonrasında da batı dünyasının bir *Şark Meselesi* olmuştur. Ancak bu dönemde kilise ve Roma İmparatorluğu'nun yerini Avrupa'nın millî devletleri almıştır. Zira sanayileşme, deniz aşırı seferler ve en önemlisi Rönesans ve Reform hareketleri daha sonra Fransa'nın öncülüğünde gelişen milliyetçiliği doğurmuş, bunu milletleşme süreci takip etmiştir. Avrupa, Sanayi Devrimi'ne bağlı olarak yeni pazarlar arama, ucuz işçilik ve hammadde

temini söz konusu ülkeleri karşı karşıya getirmiştir. Batıdaki milliyetçilik hareketinin Osmanlı coğrafyasında yayma, teşvik ve himaye vb. politikalar Avrupa'nın Türk-İslam âlemine yönelik olarak geliştirmiş olduğu *Şark Meselesi*'ne yeni bir boyut kazandırmıştır. Türk-İslam dünyasının Avrupa'ya en yakın temsilcisi olan Osmanlı Devleti'ne yönelik dünya çapında bir *Şark Meselesi*'nden ziyade başta İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya olmak üzere bu ülkeler zaman zaman bir araya gelip diğerlerine veya Türklere karşı bloklar oluşturdukları gibi kendi aralarında da ciddi çatışmalar yaşanmıştır. Çünkü bu süreçte her ülkenin ulusal politikaları *Şark Meselesi* olarak devam etmiş ve etmektedir.

Şark Meselesi, Batı dünyasının olaylara Avrupa merkezli bakışının ifadesidir. Bu yüzden *Şark Meselesi* dün vardı, bugün devam ediyor, yarın da olacak ve Müslüman Türk milletinin Anadolu'dan tamamen atılmasına kadar sürecektir. *Şark Meselesi* XVII. yüzyıla kadar Roma ve Bizans'ın Hıristiyanlık merkezli olarak Karadeniz'in kuzeyinden batıya gelen Türklere, takiben Anadolu yoluyla gelen Türklerin Avrupa'nın merkezine kadar ilerlemesi ve İbn Haldun'un ifadesiyle *Hıristiyan âleminin Akdeniz'de tahta parçası yüzdüremediği sürece kadar* Batı savunmada Türkler ilerleme sürecini yaşamıştır. 1683 yılı duraklamanın takiben de gerilemenin başlangıcı olmuştur. Bu dönemde *Şark Meselesi* kilisenin öncülüğünden çıkıp, *milli* devletlerin *milli* çıkarları doğrultusunda aynı amaca hizmet edecek biçimde gelişme göstermiştir. Nitekim tarihin Türke reva gördüğü katliamlardan birisi de *Balkan muhaceretidir*. Avrupalı devletlerin emperyalist duygularla sürdürmüş oldukları *Şark Meselesi*'ne bağlı olarak Osmanlı tebaası olan Rum, Sırp, Bulgar vb. unsurlar canavar kesilip, binlerce yıl birlikte yaşadıkları Türkleri insafsızca katletmişlerdir. Aynı ülkeler alkan meselesini bu vahşet tablolarının seyircisi olarak çözdükten sonra aynı yöntemi Anadolu'da Ermeni ve daha sonra da Yunanlılara uygulamışlardır. Bu vahşet, katliam ve soykırımının temelinde yatan ana sebep *Şark Meselesi* olarak görülmektedir.

Şark Meselesi'nin günümüzdeki boyutuna bakacak olursak; Avrupa'nın XVI. yüzyıla kadar kilise merkezli olarak uygulamış olduğu *Şark Meselesi* yöntemini bugün Atlas Okyanusu'nda Ural Dağları'nı uzanan Avrupa coğrafyasında AB adı altında yeni yapılanma aracılığıyla sürdürmektedirler. Söz konusu dönemde Hıristiyan kilisesi ile rolünü bugün Hıristiyanlık, Grek ve Roma kültüründen aldığını her şekliyle ortaya koymuş olan AB'nin Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne ekonomik,

siyasî, dinî ve kültürel alandaki dayatmaları, Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa devletlerinin reform, Islahat, Tanzimat vb. yenileşme yönündeki dayatmalarının sadece rolü üstlenmiş olan kişi ve kuruluşlarının değişmiş halidir. Ancak yöntem ve hedef büyük ölçüde benzerlik göstermektedir.

Bugün, AB üyesi ülkelerin de içersinde yer almış olduğu bazı ülkelerin parlamentosu aracılığıyla siyasî içerikli birbiri ardınca kararlar alınmasını gerçekleştirmişlerdir. Tarihî belgeler ve arşivlerin varlığını hiçe saymak suretiyle alınmış olan bu mesnetsiz kararların itici gücü *Şark Meselesi*'dir. Tarihî belge ve bilgileri yok saymakta, arşivleri inkâr etmekte olan çevrelerin ortak yalanı da *sözde Ermeni soykırımıdır*. Bize göre, günümüzde *Şark Meselesi*'nin takipçileri, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni, sadece *sözde Ermeni soykırımı yalanı* ile değil, buna ilave olarak önce ASALA, takiben PKK vb. siyasal taşeron örgütler aracılığıyla köşeye sıkıştırma hesabını yapmaktadırlar. Bu aşamada başarılı olurlarsa yine konuyu siyasallaştırmak suretiyle; Türkün tarihinde ve yüce dinimizin emirlerinde olmayan ve tarihimizde olmamış olan *soykırımı* lekesini alnımıza sürme, Anadolu'dan toprak talebi ve takiben tazminat hesaplarını yapmaktadırlar.

BİBLİYOGRAFYA

- AHMET CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, Cilt I, İstanbul 1994.
- AHMET SAİB, *Şark Meselesi*, Yay. Haz. Saadettin Gömeç, Ankara 2008.
- ALAN, Gülbadi, *Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri 2002 (TTK-2008, Baskıda).
- BOZKURT, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1996.
- ÇALIK, Ramazan, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Döneminde Ermeni Olayları*, Ankara 2000.
- ÇEÇEN, Anıl, *Türkiye Cumhuriyeti Ulus Devleti*, Ankara 2007.
- ERMENİ KOMİTELERİ, *Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını*, Ankara 2001.
- GÜNDÜZ, Şinasi, *Misyonerlik*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.
- GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1985.
- HALAÇOĞLU, Ahmet, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, İstanbul 2005.
- HOCAOĞLU, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Er-Tu Matbaası Yayınları, İstanbul 1976.
- HÜSEYİN NÂZİM PAŞA, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını No:15, Ankara 1993.
- IŞIKSAL, Turgut, "Ermenilerin Diğer Devletlerle İlişkileri", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, S.3, Mayıs 1985, s.46-49.
- KODAMAN, Bayram, *Türk Millî Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, Ortak Yayın, Ankara 1989.
- KOLBAŞI, Ahmet, *Merzifon, Yozgat ve Kayseri Ermeni Olayları*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kayseri 2005.
- MÜNİR SÜREYYA BEY, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001.
- OSMANLI ARŞİVİ YILDIZ TASNİFİ-ERMENİ SORUNU, C.2, 3, Editör Ertuğrul Zekayi Ökte, İstanbul 1989.
- OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER KATALOĞU, Cilt 11, 12, 13, 15, Başbakanlık Osmanlı Arşivi.
- OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLERİN SEVK VE İSKÂNI, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2008.
- ÖNDER, Ali Tayyar, *Türkiye'nin Etnik Yapısı*, İstanbul 2007.
- SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, 100. Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1990.
- ŞAŞMAZ, Musa, "Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)", *Yeni Türkiye Dergisi*, Mart-Nisan 2001, S.38, s.765-773.
- TÜRK-ERMENİ İHTİLAFI, Makaleler, Editör Hikmet Özdemir, TTK Yayını, Ankara 2007.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976.

YUVALI, Abdulkadir, "Ermeni İsyânlarında Misyoner Okullarının Rolü", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu 17-21 Haziran 1991*, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayınları, No. 675, Kars 1991, s.203-214.

YÜRÜKEL, M. Safa, *Soykırımlar Tarihi I- Batının İnsanlık Suçları*, Near East Publishing, 2007.

RUSYA İLE EÇMİYAZIN KATOGİGOSLUĞU'NUN İLİŞKİLERİNİN OSMANLI ERMENİLERİNE ETKİLERİ

Yrd. Doç. Dr. Adem ÖLMEZ

Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Osmanbey / Şanlıurfa-TÜRKİYE

Tlf.: 0 555 462 84 86, e-posta: ademolmez@yahoo.com

ÖZET

Ermeniler, başlangıçta Roma Kilisesi'nin öğretileri çerçevesinde inançlara sahip olan bir topluluktu. Ancak, 5. yüzyılda Hıristiyanlar arasında çıkan bir fikir ayrılığından dolayı kendi kiliselerini kurdular. Bu tarihten sonra Ermeniler kendi kiliselerini kendi inanç temelleri üzerinde şekillendirdiler. Bu çerçevede Eçmiyazın katogigosluğu Moğol istilasına kadar Ermenilerin tek ruhanî temsilciliği olmaya devam etti. Moğol istilasından sonra Ermeniler Anadolu'da farklı dinî merkezler oluşturmaya başladı. 1585'te Eçmiyazın Osmanlılar tarafından alınınca, kilisenin başı, 1828'de Eçmiyazın'ın Rusya tarafından işgal edilmesine kadar Osmanlı padişahları tarafından atandı. Rusya, Eçmiyazın katogigosluğuna I. Petro zamanından itibaren ilgi duymaya başladı. 19. yüzyılda Rusya, Ermenilerden politik olarak yararlanmaya başladı. Rus-İran Savaşı'ndan sonra, 40.000 Ermeni Rusya tarafından göç ettirildi. 1828'de Rusya, İranlılarla yaptığı Türkmençay Antlaşması ile Ermeni Kilisesi'ni tamamen kontrolüne aldı. 1828'den sonra Rusya, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri kendi devletlerine karşı kıskırttı. Böylece Ermeni Kilisesi ile Rusya'nın bağlantısı Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni karışıklıklarını artırdı. Birinci Dünya Savaşı sırasında da Ermeni ruhanî liderleri Rusya ile anlaştı. Savaş sırasında pek çok Ermeni, Rus ordusuna gönüllü katılmak için Rusya'ya gitti.

Ruslar, Çar I. Petro'dan (ölm. 1725) itibaren, güney bölgeler hakkında stratejik planlar yapmaya başlamışlardı. I. Petro Balkanlar, İstanbul ve Kafkaslar'da hâkimiyet kurulmasının öncelikli bir konu olduğunu, bu amaca ulaşmak için de buralarda yaşayan toplumları birbirine düşürmek gerektiğini tavsiye etmişti. I. Petro'nun bu tavsiyelerini, sonra gelen Rus Çarları, bu tavsiyeleri temel bir dış politika konusu olarak ele alarak, uygulamaya çalışmışlardı.

Osmanlı Devleti'nin zayıflama sürecine girdiği bir dönemde Rusya'nın güçlenerek temel politikalarına ağırlık vermesi, Osmanlı Devleti'nin sıkıntılı yüzyıllar yaşamasına neden olmuştu. Kırım Savaşı hariç, 18. ve 19. yüzyıllardaki Osmanlı-Rus Savaşları genellikle Rusların zaferi ile sonuçlanmış; bu durum da Osmanlı Devleti'nin dağılmasına zemin hazırlamıştı¹. Rusya bu temel politikasındaki ilk önemli başarısını 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile kazandı. Bu antlaşma ile Rusya, Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoksları himaye etme hakkını elde ederek,

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, I. Bölüm, TTK Yayını, Ankara 1982, s.70.

her vesile ile Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışabilmesinin zeminini hazırlamıştı².

Rusya'nın güneye doğru yayılma politikası içinde bulunan Kafkaslar'da egemenlik kurma ideali, bu süreçte yoğun olarak takip edilen bir konuydu. Yani Rusya Kafkas toplulukları arasındaki ayrılıklardan ve dinî farklılıklardan yararlanarak bölgeyi kendi egemenliği altına almanın hesaplarını yapıyordu. İşte Rusya'nın Eçmiyazın Katogigosluğu ile ilişkileri bu çerçevede ele alınıp değerlendirilmesi gereken bir konudur.

Rusya'nın 19. yüzyılın başından itibaren yoğunca ilgilenmeye başladığı Eçmiyazın Katogigosluğu, Ermeniler için tarihi, kültürel ve dinî olarak sembolik anlamlar taşıyan kutsal bir mabetti. Bu kilisenin tarihinin belirli dönemlerinde Ermeniler açısından en önemli dinî merkez olması, Ermenilerin dinî, kültürel ve siyasî yaşamlarında merkezî bir rol üstlenmesine neden oldu; dolayısıyla da siyasilerin konuya yoğunca ilgi duymasını sağladı. Eçmiyazın Katogigosluğu, bu öneminden dolayı Rusya, Osmanlı Devleti ve İran arasında sürekli çekişmelere neden oldu³.

2 Ali İhsan Gencer, "Ermeni Sorununda Dış Etkenlerin Rolü", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, (24-25 Mayıs 2001), Üniversite Yayını, İstanbul 2001, s.69-72.

3 Ermeniler, Ermenistan'da yaşayan bir subay olan Kırkor Lusaroviç'in aracılığıyla 4. yüzyılda Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi. Ermeniler Hıristiyan olduktan sonra, 451'de toplanan Chalcedoine (Kadıköy) konsülünde Roma Kilisesi ile aralarında bir görüş ayrılığı ortaya çıktı. Bu konsülde Hıristiyan din adamları Hz. İsa'nın niteliğini tartışarak; *İsa'nın iki niteliği bir kişilikte ötekiyle birleşir, ama bunlar ayrı ayrı nitelikler taşırlar. İsa'nın insani görünüşü tahta bir haç üzerine gerildi, tanrısal yönü değil* kararına ulaştılar. Ermeniler İsa'ya atfedilen iki niteliği kabul etmeyerek, *kendisinin baba ile aynı nitelik ve özde tanrısallığında* olduğuna inanmayı tercih ettiler. Elmon Karoğlu Hançer, "Ermeni Minyatür Sanatı", *Toplumsal Tarih*, S.92, Ağustos-2001, s.38. Kadıköy'de toplanan dinî toplantıya Eçmiyazın Piskoposu gelmedi. Onun غيابında verilen kararda Şark Kilisesi ikiye bölündü. Ermeniler Rumlardan ayrılarak Eçmiyazın Piskoposu'na tabi oldular ve onu katogigos yani *reis-i umumi-i ruhanî* diye isimlendirdiler. Daha sonra Moğollar (Tatarlar) Eçmiyazın Kilisesi'nin bulunduğu yeri harap edince Sis (Adana Kozan) ve Ahtamar (Van) ruhanî merkez edindiler. Bu kiliselerden Sis Kilisesi daha muteberdi. Çünkü asıl katogigos Sis'e gelmiş ve Ermeniler için kutsal bazı malzemeler bulunuyordu. Eçmiyazın'de Moğol tehlikesi geçtikten sonra, Ermeniler Sis Katogigosu'nu Eçmiyazın'e davet ettiler. Fakat katogigos ailesi Sis'e yerleşmiş olduğundan gelmedi. Bunun üzerine, hariçten katogigos atama usulü uygulanmaya başlanmıştır. Bu dönemden sonra Sis Katogigosluğu en üstün dinî merkez olduğunu iddia etmiş ise de kadim kilise

OSMANLI DEVLETİ'NİN EÇMİYAZIN KATOGİGOSLUĞU ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Eçmiyazın Kilisesi'ne Ruslarla Osmanlıların ilgileri hemen hemen aynı zamanlara rastladı. Bilindiği gibi Osmanlılar, 1583'te Revan'ı alarak Eçmiyazın Kilisesi üzerinde denetim sağladılar⁴. Bu dönemde Rusya henüz dünya politikasında güçlü bir devlet değildi⁵. Bu tarihten sonra, katogigosların seçimleri Osmanlı padişahları tarafından yapıldı. Daha sonraki dönemlerde Eçmiyazın Katogigosluğu'nun Osmanlı Devleti'nin sınırları dışında kalmasına ve Eçmiyazın'e bağlı Ermenilerin Osmanlı vatandaşı olmamasına rağmen katogigosluğun başkanı, Osmanlı Padişahları tarafından tayin ve azledilmeye devam edildi. Bu işler, İstanbul'daki Ermeni Patriği başkanlığında Ermeni ileri gelenlerinin teklifi ve padişahın tasdiki ile gerçekleştirilmişti. Osmanlılar, bazı Osmanlı vatandaşlarının da tabi olduğu Eçmiyazın Katogigosluğu'nu denetim altında tutmuşlar, ancak dinî inançlarına göre faaliyetlerinde tamamen serbest bırakmışlardı⁶. Hatta İstanbul'daki patrikler genellikle Eçmiyazın'de patrik olduklarından oraya saygılarını sürdürmüşler; her yıl Eçmiyazın'e surreler göndermişlerdi⁷.

Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak Güney Kafkasya, Anadolu ve İran'daki Ermenilere ulaşmanın en iyi yolunun Gregoryen Kilisesi'ne nüfus etmek olduğunu bilen Ruslar, kendi taraftarları olan bir şahsı tayin ettirmeye çalıştılar. Bizzat Çar'ın devreye girmesiyle 1802'de

---

zaman içinde en itibarlı dinî merkez konumuna yeniden kavuşmuştur. Bu arada bu iki kilise arasında rekabet yaşanmıştır. İstanbul patrikleri Eçmiyazın'de piskopos olmuş veya oraya gidip gelmiş insanlar olduklarından Eçmiyazın'e sürekli saygı duymuşlardır. Cevdet Paşa, *Tezakir* (21-39), TTK Yayını, Ankara 1991, s.235.

- 4 III. Murad (saltanat yılları: 1574-1595) döneminde yapılan Osmanlı-İran savaşlarında Osmanlılar başarı göstererek doğuda en geniş sınırlara ulaştıkları Ferhat Paşa Antlaşması'nı (1590) imzalamışlardı. Bu antlaşma ile Azerbaycan, Şirvan, Gürcistan, Luristan, ve Şehrizor Osmanlı egemenliğine girmişti. Bu sırada Osmanlı egemenliğine giren yerler arasında Eçmiyazın Kilisesi de vardı. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, 2. Kısım, TTK Yayınevi, Ankara 1982, s.245.
- 5 Bilindiği gibi 16. yüzyılda Rusya, henüz knezlikten çarlığa yeni geçiyordu. Bu nedenle güçlü devlet değildi. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, 2. Kısım, s.130.
- 6 Ali Arslan, *muhtemelen* kaydıyla Osmanlıların Eçmiyazın Katogigosluğu üzerinde denetim kurduğu tarihi 1583 olarak belirtmektedir. Bu ifadelerden katogigosların Osmanlı padişahları tarafından seçilmeye başlandığı tarih konusunun tam olarak net olmadığı anlaşılmaktadır. Ali Arslan, *Kutsal Ermeni Papalığı Eçmiyazın Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar*, Truva Yayınları, İstanbul 2005, s.20.
- 7 Cevdet Paşa, *Tezakir*, s.236.

Rus taraftarı bir rahip tayin edildi. Bu aşamada Ruslarla anlaşmazlığa düşmek istemeyen Osmanlılar, bu olaya göz yumdu⁸. 1804'te Rusya'nın İran'la yaptığı ilk savaştan sonra da Rusya ile Eçmiyazın Kilisesi komşu oldu⁹.

Bu arada Rusya 1816'da Moskova'da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü'nü kurarak, Ermeni konusunu daha sistemli şekilde ele almaya başladı. Rusya, İran ile yaptığı savaşlarda Ermenilerden yararlanarak Rus topraklarına davet etti. Bunun üzerine İran'daki Ermenilerin bir kısmı Rusya'ya göç ederek yerleşti. 1826 Rus-İran Savaşı Ermenilerin Ruslara yardım etmelerinin de etkisiyle Rusların savaştan galip çıkmalarıyla neticelenmiş ve Türkmençay Antlaşması'yla barış sağlanmıştı. Rusların İranlılarla yaptığı 1828 tarihli bu anlaşmanın 15. maddesi gereğince, Azerbaycan Ermenistanı'nda bulunan Ermenilerin İranlıların tecavüzlerinden korunabilmeleri için Rusya'ya kolaylıkla göç edebilmeleri için imkân hazırlandı. Rusya'nın eline geçen Nahçıvan ve Revan birleştirilerek *Ermeni Vilayeti* kuruldu¹⁰. Rusya bu şartları hazırladıktan sonra halkı göç etmeye kışkırttı; Rus işgali altındaki yerlerdeki Ermenilere, yerlerinde kalmaları halinde, Osmanlı Devleti'nden kötülük göreceklarını söyledi. Osmanlı da yaşanacak bir göçü önlemek için çeşitli tedbirler aldı¹¹. Bu çerçevede 11 Mart 1828 tarihli bir yazı ile Erzurum valisi Galip Paşa, Rus sınırındaki Ermenilerin iç bölgelere tehcir edilmesini Babiâli'ye teklif etti. Bundan bir ay kadar sonra patlak veren 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda da Ermeniler Babiâli'ye ihanet ettiler. Rusya da bunlardan yararlanmasını bilerek kendi ordusuna asker olarak yazdırdı. Ayrıca savaş sonrasında yapılan Edirne Antlaşması'nın 13. maddesi gereğince Kafkasya'da kurulan Ermeni vilayetine Anadolu Ermenilerinin göç etmelerini istedi. Rusya bu uygulaması ile Osmanlılara ve İranlılara

8 Arslan, *Ermeni Papalığı...*, s.38.

9 Davut Kılıç, "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesi'nin Rolü (1828-1915)", *Ermeni Araştırmaları*, S.2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, s.49.

10 Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C.XIII, S.17, TTK Yayını, Ankara 1988, s.365-468.

11 Ufuk Gülsoy, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü (TKAE) Yayınları, İstanbul 1993, s.28-43.

karşı askerî bir kordon teşkil etme hesapları yapıyordu¹². Bu yıllarda Rusya'ya yaklaşık 100 bin Ermeni göç etmişti¹³.

Eçmiyazın dinî makamının Rusların eline geçmesinden sonra, 1836'da Katogigos Ohannes zamanında *Pologenia* denilen bir kanunla Rusya, Eçmiyazın Katogigosu'nu bütün Ermenilerin katogigosu olarak tanıdı. Katogigosun dünyadaki bütün Ermenilerin gönderecekleri temsilcilerin de katılımıyla seçilmesi kabul edildi. Ayrıca, bu seçimin Çarın tasdikiyle onaylanması gerekiyordu¹⁴. Böylece Eçmiyazın Katogigosu hem bütün Ermenilerin lideri olarak kabul ediliyor hem de Rusya'nın kontrolüne giriyordu. Bu durum Rusya'nın menfaatleri için daha önemliydi. Çünkü bütün Eçmiyazın'ı kontrol eden büyük ölçüde bütün Ermenileri kontrol altında tutabilecekti. Eçmiyazın bu özelliğinden dolayı Rusya ve Osmanlı Devleti'nin egemenlik kurmak için mücadele ettikleri bir alan haline geldi.

OSMANLI DEVLETİ İLE RUSYA'NIN EÇMİYAZIN KATOGİGOSLUĞU ÜZERİNDE EGEMENLİK KURMA MÜCADELELERİ

Eçmiyazın'ın İran'ın elinden çıkarak Rusya'nın eline geçmesi, İstanbul Ermenilerinin de Eçmiyazın'e bakış açılarını değiştirmiştir. Sultan II. Mahmud döneminde Ermeni ileri gelenlerinden meşhur Kazaz Artin, hem saltanat nezdinde hem de Ermeni halk arasında sözü geçen bir

12 Beydilli, "1828-1829 Osmanlı...", s.368-408.

13 Beydilli, "1828-1829 Osmanlı...", s.383; Gülsoy, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda...*, s.23.

14 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. Baskı, Bilge Yayınları, İstanbul 1987, s.172. Rusya, 1836'da Rusya Ermenilerine ait bir kanunu kabul etti. *Pologenia* denilen bu kanun Kumandan Peputyans, Tiflis Nersesyan Okulu müdürü Profesör Azikin ve Tiflis Ermeni marhasası Archepiskopos Serope'den oluşan bir heyet tarafından hazırlanmış ve nihai şekli Kafkas valisi Razin, Katogigos Hovhannes ve General Paskeviç'ten kurulu bir komisyon tarafından tespit edilmişti. Bu kanun, katogigos ve sinodun görev ve yetkilerini şöyle belirliyordu: Kilise mesleğine girmek isteyenler hakkında emirler vermek veya uzaklaştırmak, evlenmeye dair meseleleri sonuçlandırmak, ölen kilise mensuplarının yetim ve dullarını himaye etmek, kiliselerin, manastırların, okulların başlarındaki rahiplerin memurların isimlerini, bunlardan ölenlerin evlenenlerin listelerini düzenleyerek her yıl Dâhiliye Nezareti'ne vermek, ruhanî daireler ve bölgelerin başlarında bulunan dinî reislerin işlemlerini teftiş etmek ve icabında gerekenleri cezalandırmak, seçimde iki katogigos adayını onaylamak Çara sunmak (Sinod tarafından), Sinod içinde bir *Prokurar* bulundurmak, ruhanî bölgeleri murahhasalar ile yönetmek. Arslan, *Ermeni Papalığı...*, s.43.

kişi olduğundan, Eçmiyazın'e surreler gönderilmesine engel olarak Sis Katogigosluğu'na daha fazla önem verilmesini sağlamıştı; ancak bu arada Sis ile Adana arasında aşiretler arasında karışıklıklar bulunduğundan, buralara gidip gelmenin zorluğu bu konuda istenilen sonucun elde edilmesini önledi¹⁵.

Bu arada Rusya, Eçmiyazın vasıtasıyla her taraftaki Ermenileri yanına çekmek için çabalıyordu. Bu amaçla Rusya, Rusya Sefareti baştercümanı reisülküttap Akif Paşa'ya Eçmiyazın'e gönderilen surrelerin gönderilmeye devam edilmesi için telkinlerde bulundu; ancak Kazaz Artin Ermenileri ikna ettiği gibi Akif Paşa'ya da; Eçmiyazın İran'ın elinde iken Osmanlı Devleti'nin etkisinde olduğunu, ancak şimdi Rusya gibi güçlü bir devleti etkisiz kılmanın mümkün olmadığını, Rusya'nın Ermenileri kendilerine cezp edeceğini, Osmanlı Devleti'nin ise bu durumu görerek Ermenilerden soğuyacağını, hâlbuki şimdi Osmanlı Devleti'nin hazinesinin Ermenilerin elinde olduğunu, Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı olan güveninin korunması gerektiğini, bütün bunlardan dolayı Eçmiyazın'e gönderilen surrelerin engellenmesi ve ilişkilerin zayıflatılması gerektiğini belirtti¹⁶.

Osmanlı Devleti, Sis Katogigosluğu'nu daha itibarlı bir kurum haline getirmek için Nigogos'un Sis Katogigosluğu zamanında çalışmalar yaptı. Nigogos Sis bölgesindeki Ermeniler tarafından seçilmiş ve buna dair hazırlanan mazbata Babıâli'ye verilmişti. Bunun üzerine Osmanlı Devleti büyük bir araziyi kiliseye verdi; Sis ve Adana arasında ulaşımı kolaylaştırmak için hanlar ve yollar yaparak İstanbul'daki Ermenilerin yüzlerini Sis'e çevirmeye çalıştı. Manastırın tamiratı için para tahsis etti. Bu gelişmeleri isteyenler olduğu gibi Eçmiyazın'le irtibatı kestiği için istemeyenler de vardı. Bunlar, Sis Katogigosu'nun bütün Ermeniler tarafından seçilmesi gerektiğini söyleyerek sadece Sis Ermenileri tarafından seçilen katogigosu reddettiler ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi Meclisi oy çokluğu ile Nigogos'un katogigosluğunu reddetti. Bunun üzerine Sis Katogigosu Nigogos; *İstanbul Patriği bizim işimize ne karışıyor. O bizim maruzatımızı Babıâli'ye tebliğ eder kapı kethüdamız hükmündedir* diyerek rest çekti. Nigogos bundan sonra, zeyt-i mukaddes ile yağlanıp katogigosluk makamına geçmiş ise de, Babıâli'ye yapılan baskılar sonucunda İstanbul'a çağrılarak menfi duruma düşürüldü.

15 Cevdet Paşa, *Tezakir*, s.236.

16 Cevdet Paşa, *Tezakir*, s.236.

Böylece Sis Katogigosluğu'nun itibarını yükseltmeye dair tezler başarılı olamadı¹⁷.

Tanzimat Dönemi'nde 1844'de İzmir marhasası Matyos Çubukçian'ın patrik tayin edilmesinden sonra Eçmiyazin Katogigosluğu ile bozulan ilişkiler yeniden düzelmeye başladı. Çubukçian, Eçmiyazin Katogigosları'nın adlarının Osmanlı Gregoryen Kiliseleri'nde okunmasını emretmişti. Bu uygulama Çubukçian'ın ölümüne kadar devam etti. 1858'de İstanbul eski patriği Matyos'un Katogigos seçilmesi, Osmanlı vatandaşı olan Matyos'un Osmanlı vatandaşlığından çıkararak Rusya'ya gitmesini gerektirmiş, Rus elçiliğinin bu yöndeki talebini de padişah kabul etmişti. Bu olay da gösteriyor ki artık Osmanlı padişahları katogigosluğun gün geçtikçe Rusya'ya yaklaşması ve Rusya'nın adeta bir kalesi haline gelmesine seyirci kalmanın ötesinde hiçbir şey yapamıyorlardı¹⁸.

1881'de Rusya'da III. Aleksandır'ın tahta çıkması Ermenilerin bir süre Rusya'ya karşı mesafeli durmalarına neden oldu. Çünkü Çar ülkesinde Rus dışında hiçbir halkı görmek istemiyordu. Bu sırada katogigos olan I. Makarios, Rusya'ya karşı tavır olarak Nisan 1891'de Rus Çarı'nın gönderdiği bir emirnameyi de protesto etti; 16 Nisan 1891'de ölüm döşeginde çevresindeki rahiplere Rusya'nın Ermeni işlerine karışarak Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırttığını, Müslümanlar'la Ermeniler arasının açılmasına neden olduğunu, Rusya'ya güvenilmemesi Osmanlı Devleti'ne ihanet edilmemesi gerektiğini anlattı. I. Makarios'tan sonra, Eçmiyazin Katogigosluğu seçimi Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki kıyasıya mücadeleye neden oldu. 1892'deki seçim sonunda Osmanlı Devleti'nin istemediği Krimyan kazanınca, Katogigosluk ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler iyice bozuldu. Rusya'nın Ermenilere kötü davranmasından dolayı Eçmiyazin Katogigosu Krimyan Katogigosluk merkezini Osmanlı Devleti'ne taşımaya çalıştı. Bu konuda Ermeni Patrikhanesi'nin de aracılığını kullanmak istedi; ancak, padişah II. Abdülhamid bu fikre kesinlikle karşı çıktı. Krimyan'ın katogigosluğu döneminde Anadolu'da meydana gelen her türlü karışıklık Eçmiyazin Katogigosluğu tarafından desteklendi. 1894'te Matyas İzmirliyan'ın İstanbul patriği olmasıyla İstanbul Patrikliği ile Eçmiyazin Katogigosluğu aynı amaçta birleşmiş oldular. Eçmiyazin Katogigosu Krimyan ve İstanbul Patriği İzmirliyan da Ermeni olaylarının desteklenmesini aleni

17 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s.238-239.

18 Arslan, "Eçmiyazin...", s.56-57.

olarak istiyorlardı. 1894'e kadar, Gregoryen Ermeni Patrikhanesi'ni kendisiyle aynı istikamette hareket ettirmeyi başaramayan Krimyan, İzmirliyan'ın patrik olmasıyla iki büyük dinî merkezin paralel hareket etmesi idealine kavuşmuştu. Böylece Krimyan'ın manevî liderliği yeniden inşa edilmiş kiliselerde adı anılmaya başlanmıştı. Patrik İzmirliyan'ın da istediği buydu¹⁹. Çünkü İzmirliyan bu tarihten itibaren Hınçak Komitesi başkanlığını da üstlenerek faaliyetleri bizzat idare etmek yoluna gitmişti. Bundan sonra İstanbul'da meydana gelecek kargaşaların bizzat tertipçisi haline gelmişti²⁰. Osmanlı hükümeti İzmirliyan'ın bu durumunu bilmekle beraber onu Osmanlı tarafına çekebilmek için çeşitli nişanlar vermekten de geri durmuyordu. İzmirliyan'a 26 Temmuz 1893 (12 Muharrem 1311)'te Üçüncü Rütbe Mecidî Nişanı takdim edilmişti²¹.

Hem Eçmiyazin'in hem de İstanbul Patrikhanesi'nin benzer görüşleri paylaşır hale gelmesi, Osmanlı Devleti'nin Ermeni kaynaklı faaliyetlere daha dikkat ve hassasiyetle yaklaşmasına neden oldu. Bu çerçevede 18 Haziran 1895 (24 Zilhicce 1312) tarihli bir Sadaret tezkeresinde Eçmiyazin Katogigosu tarafından silah almak için toplanan 100 bin rubleden bahsediliyordu. Bu para ile alınan silahların Anadolu'ya gönderileceğine dikkat çekilerek bunu önlemek için çalışılması gerektiği vurgulanıyordu. Yani bu tarihlerde Eçmiyazin Katogigosluğu şerrinden emin olunması gereken bir kurumdu²².

Eski patriğin isyancılara destek vermemesi, Ermenilerin bir kısmının patrik yanında yer alarak olaylara karışmamasına neden olmuştu. İşte bundan dolayı Londra Hınçak Komitesi'nin suikastı üzerine patrik istifa etmek zorunda kalmıştı. Ancak, İzmirliyan döneminde Patrikhane'de Osmanlı taraftarı olan memurların görevlerine tek tek son verilerek yerlerine komiteciler atanmıştı. Ayrıca, Patrikhane'de daha önce olmayan yabancılarla haberleşme bürosu kurdurarak, bu büroya Diksan Kelekyan ve Tilyan gibi komitecileri getirmişti. Galata Ermeni Okulu müdürü Artin Mirselciyan'ı da yabancı elçiliklerle sözlü haberleşmelere memur etmişti. Patrik bütün bunların yanında hükümet uygulama-

19 Arslan, *Ermeni Papalığı...*, s.56-90.

20 Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla...*, s.160.

21 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İ.Tal.*, Belge No:473/1329 B 17, 19 B 1329. Cevdet Paşa, padişahlarının kendi tebaasından pek çok Ermeni muteberanına rütbe ve nişanlar vererek siyasi menfaatlerine zarar verdiklerini söylemektedir. Cevdet Paşa, *Tezakir*, s.237.

22 BOA, *Y.A.Hus.*, Belge No:330/124.

larını açıktan açığa eleştirmeye başlamıştı. İzmirliyan İstanbul'da bu faaliyetleri yaparken Anadolu Ermenilerini de ihmal etmemiş; daha önce Patrikhaneye bağlı olmayıp daha yüksek bir dinî makam olan Sis Katogigosluğu'na da komiteci papaz Kirkos Aletcivan'ı atayarak orayı da emrine almıştı. Bu patrik aracılığıyla Adana ve Halep civarlarını da karıştırmaya başlamıştı²³.

Krimyan'ın 1907'de ölmesinden sonra yerine seçilecek katogigosun tartışıldığı bir dönemde II. Meşrutiyet ilan edilmişti. İttihad ve Terakki Partisi'nin yönetimde etkili olduğu bu dönemde II. Abdülhamit'in Kudüs'e sürgüne gönderdiği eski İstanbul Ermeni Patriği İzmirliyan, yeniden İstanbul'a geldi. İzmirliyan önce 4 Kasım 1908'de İstanbul Ermeni Patriği daha sonra 14 Kasım 1908'de de Eçmiyazın Katogigosu seçildi. Böylece Ermeni komiteleriyle doğrudan ilgisi olan bir kişi Ermenileri etkileyebilecek bir makama gelmiş oldu²⁴. Osmanlı padişahı İzmirliyan bu göreve geldikten sonra, onu Osmanî Nişan-ı Zışanı takdim etmeyi belki de Eçmiyazın'ı menfaatleri doğrultusunda kullanabilme ümidinin bir göstergesi olarak gerçekleştirdi²⁵.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA RUSYA EÇMİYAZIN İLİŞKİLERİ VE ERMENİLERİN RUSYA'YA GÖÇÜ

İzmirliyan'ın 1912'de ölümü üzerine, Kevork Sürenyan Eçmiyazın Katogigosu oldu. V. Kevork adıyla bilinen Sürenyan, Rusya ile tam bir mutabakat halinde çalıştı. Hatta V. Kevork, Rus Çarı II. Nikola'ya 2 Ekim 1912'de gönderdiği bir dilekçede; *Türkiye Ermenilerini himayesine alarak kendilerini yüzyıllardır devam eden zulümlerden kurtarmasını* istedi. V. Kevork, Rusya ile kurduğu bu ilişkilerle de yetinmeyerek Batı ülkelerinde Eçmiyazın Katogigosluğu'nu temsil edecek bir makam ihdas etti. Bogos Nubar Paşa'yı da bu makama getirerek katogigosluğun menfaatlerinin batı ülkelerinde savunulmasını sağladı²⁶. Katogigos Kevork, bütün Ermenilerin Rusya'ya bağlılığını Eçmiyazın Katoğikosluğu'nun resmi dergisi olan *Ararat*'ın 1914 tarihli Ağustos sayısında şu cümlelerle naklediyordu: *... Şimdi, Ermeni milletinin, geçmişte, tarihte, yüzyıllardır bilinen bağlılığını, Rus İmparatorluğu tahtına karşı olan sadakatini en yüksek inanç ve istekle*

23 Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla...*, s.217.

24 Arslan, *Ermeni Papalığı...*, s.92-97.

25 BOA, *İ. Tal.*, Belge No:473/1329 B 17, 19 B 1329.

26 Arslan, *Ermeni Papalığı...*, s.105.

*göstermesi zamanı gelmiştir. Manevî evladımızın kendinden öncekiler gibi vazifelerini kahramanca ve en büyük fedakârlıklarla yapacaklarından emin bulunarak, bu Katogigos emirnamemizle, bu büyük ve haklı harekete en kısa zamanda manevî ve maddî yönden yardım etmelerini ve vatanımız olan büyük Rusya'nın şerefi ve iyiliği için savaşa gitmeye hazır bulunanların bırakacakları yardımsız ailelere yardım etmelerini herkese tavsiye ederiz*²⁷.

V. Kevork, Rus Çarını *Ermenilerin hamisi* unvanıyla kutsamasından sonra Ermenilerin madden ve manen Ruslara yardıma zorunlu olduğuna dair bir *emirname-i ruhanî* yayınladı. Bundan sonra Osmanlı Devleti'nden kaçan Ermeniler ya Rus ordusuna katılarak Rusya'ya destek sağladı ya da sınır bölgelerinde gönüllü birlikleri oluşturarak Müslüman köylere saldırmaya başladılar²⁸.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Eçmiyazın Katogigosu V. Kevork'un yanında diğer Ermeni çete ve kuruluşları da niyetlerini ortaya koymuşlardı. İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi'nde yapılan bir görüşmede Patrikhane ve çeteler savaşta Rusya'nın yanında yer alacakları kararını aldılar. 1914 yılından itibaren şubelere konuyla ilgili talimatnameler göndermeye başladılar. Ayrıca 30 Kasım 1914'te Tiflis'teki Ermeni Bürosu, yayınladığı bir bildiri ile Ermenilerin kesin olarak Rusya saflarında savaşa girdiğini duyurdu²⁹. Bu kararlar üzerine Ermeni gençleri akın akın Rusya'ya göç etmeye başladı. Osmanlı Devleti'nin sınırları içinden kaçarak Rus ordularına katılanlar olduğu gibi, Osmanlı topraklarının dışındaki yerlerden de Rusya'ya giderek gönüllü olarak orduya katılanlar da oldu. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ermeniler Rusya'nın yanında Osmanlı'nın diğer düşmanları İngiltere ve Fransa ordusuna da katılıyorlardı. Sadece katılmakla da kalmıyorlar; aynı zamanda İtilaf Devletleri'nin Osmanlı üzerine saldırıya geçtiği 18 Mart 1915 tarihiyle eş zamanlı olarak Anadolu'nun muhtelif yerlerinde isyanlar çıkarıyorlardı³⁰.

Bu çerçevede, Osmanlı'nın elinden henüz yeni çıkmış kentlerdeki Osmanlı sefirleri İstanbul'a gönderdikleri yazılar ile gruplar halinde Ermenilerin Rus ordusuna katılmak için bölgeden ayrıldığını ve bunların

27 Kılıç, "Rusya'nın Doğu Anadolu ...", s.60.

28 Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, TTK Yayını, Ankara 2005, s.28.

29 Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü...*, s.25-26.

30 Hikmet Özdemir vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK Yayını, Ankara 2005, s.58.

gidişine bölgedeki Rus konsoloslarının yardımcı olduğunu belirtiyordu. Hatta normal şartlarda Rusya'ya gitmek için gerekli olan evrakın Ermeniler için aranmadığı onların kolaylıkla Rusya'ya gidebildiklerini belirtiyorlardı. Bu çerçevedeki yazılar Bükreş, Sofya, Köstence gibi yerlerden yoğunca geliyordu³¹. Bunların yanında Washington Sefarethanesi gibi uzak bölgelerden de konuyla ilgili yazılar geliyordu³². Böylece binlerce Ermeni Rus ve diğer İtilaf Devletleri birliklerine katılmak için hareket ettiler. Ermeni tarihçiler, Rus ordularında savaşan Ermeni askerlerinin 20.000 ile 250.000 kişi arasında olduğunu yazarlar. Bogos Nubar Paşa'ya göre, 200 bin gönüllü ve düzenli Ermeni, İtilaf Devletleri safında savaşa katılmıştı³³. Milletler Cemiyeti'nin Mülteciler Komisyonu, Büyük Savaş sırasında Türkiye'den Rusya'ya göç eden Ermenilerin sayısını 400.000 olarak gösterdi³⁴. 26 Şubat 1918 günü Paris'te yapılan müttefikler arası müzakerelerin öğleden sonraki oturumunda söz alan Ermenistan Cumhuriyeti delegasyonu başkanı Aharonian, 1914, 1915, 1916 ve 1917 yıllarında dünyanın her yerinden Ermeni gönüllüler, Rus ordusunda düzenli asker olan kendi soydaşlarıyla birlikte omuz omuza savaşa katılmışlardır; milletlerin özgürlüğü için savaşa katılan bu Ermenilerin sayısı 180.000'den daha fazladır demiştir. Ayrıca Alman istihbarat kaynaklarına göre, Şubat 1915 itibarıyla 592'si Osmanlı ve 11.854 diğer devlet uyruğundaki Ermenilerden olmak üzere toplam 12.446 Ermeni Fransız ordusuna alınmıştı³⁵. Dzadour Aghayan ise Birinci Dünya Savaşı esnasında Rus ordularında görev alan 5.000 Ermeni gönüllü ile 200.000 Ermeni'nin varlığından bahsetmektedir³⁶.

Ermenilerin burada görüldüğü gibi Ruslarla birlikte hareket etmesi Osmanlı hükümetini tedbir almaya itti. Önce başvuru Ermenilerin tarafsız kalması gerektiği politikasını zorunlu olarak terk edilerek iki ateş arasında kalmamak için Ermenileri savaş bölgesinden uzaklaştırmayı tercih etti³⁷.

31 BOA, HR.SYS., 2871/1-1, 4, 7.

32 BOA, HR.SYS., 2871/1-97.

33 Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü...*, s.26.

34 Burada verilen bilgiler, her ne kadar sığınmacı olarak geçse de bunların içinde Rus ordusuna katılmak için göç edenlerin de olduğu muhakkaktır. Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1998, s.132.

35 Özdemir vd., *Ermeniler...*, s.65.

36 Özdemir vd., *Ermeniler...*, s.66.

37 Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü...*, s.31.

Osmanlı Devleti savaş sırasında, sınırları dışında bulunan Eçmiyazın Katogigosluğu'nun kendi vatandaşlarını aleyhine kışkırtmasının fizikî tedbirini savaş bölgesinden uzaklaştırmak şeklinde alırken, kalıcı tedbir olarak da Osmanlı Birleşik Katogigosluğu'nu kurdu. 10 Ağustos 1916'da padişahın onayı ile yürürlüğe giren *Ermeni Katogigos ve Patrikliği Nizamnamesi* ile Osmanlı vatandaşı olan Ermenilerin Eçmiyazın Katogigosluğu ile alakasının kesilmesi amaçlandı³⁸. Bu uygulama ile Osmanlı Ermenileri, ruhanî ve idarî olarak bir merkezden yönetilmeye başlandı. Artık Van'daki, Adana'daki ve İstanbul'daki Ermenilerin hepsi, merkezi Kudüs'teki Mar Yakup Manastırı olan Osmanlı Katogigosluğu'na bağlıydı. Osmanlı Katogigosları hem katogigos hem de patrik ünvanını taşımaya başladı. İstanbul'daki Ermeni Patriği'ne de *patrik vekili* ünvanı verildi. Ancak Osmanlı Katogigosluğu uzun ömürlü olmadı. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda 17 Kasım 1918'de İngilizleri memnun etmek düşüncesiyle lağvedildi. Böylece, yeniden 1915'deki statükoya dönülmüş oldu³⁹.

SONUÇ

Ermenilerin en önemli ruhanî merkezi olan Eçmiyazın Katogigosluğu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi, yukarıda bahsedildiği gibi Ermeni olaylarında sürekli merkezî bir konumda yer almıştır. Rusya ve diğer Avrupa devletleri Ermenilerin dinî merkezlerinin kendi siyasî menfaatleri için ne kadar önemli olduğunu bildiklerinden sürekli siyasetlerinde bu kurumları dikkate alarak plan yapmışlardır. Başlangıçta Ermenilerin tek ruhanî temsilciliği olan Eçmiyazın Katogigosluğu, Moğol istilasından sonra kısmen önemini yitirmişse de daha sonra yeniden eski önemine kavuşmuştur. Osmanlı Devleti'nin zayıflama ve Rusya'nın yükselme döneminde bu kilise iki devlet arasında sürekli rekabete neden olmuştur. 1585'de Eçmiyazın'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra, 1828'de Eçmiyazın'ın Rusya tarafından işgal edilmesine kadar Kilise'nin tasarrufu Osmanlı padişahları denetiminde kaldı. 1828'den sonra da Kilise üzerinde Rusya'nın açık bir etkisi görüldü. Bunun sonucu olarak, 19. yüzyılda Rusya, Ermenilerden politik olarak yararlanmaya başladı. Rus-İran Savaşı'ndan sonra, 100.000 Ermeni Rusya tarafında göç ettirildi. 1828'de Rusya, İranlılarla yaptığı Türk-

38 Erdal İlter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Sitem Ofset, Ankara 1999, s.56.

39 Arslan, *Ermeni Papalığı...*, s.109-117.

mençay Antlaşması ile Ermeni Kilisesi'ni tamamen kontrolüne aldı. 1828'den sonra Rusya, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri kendi devletlerine karşı kışkırttı. Böylece Ermeni Kilisesi ile Rusya'nın bağlantısı Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni karışıklıklarını artırdı. Rusya Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da Eçmiyazin Kilisesi'nin desteğini aldı. Bu çerçevede Ermeniler Ruslarla birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı savaştı. Bu yıllarda Osmanlı Devleti'nde yaşayan binlerce Ermeni Rusya'ya göç ederek Rus ordusunda görev aldı.

BİBLİYOGRAFYA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

- HR.SYS. :2871/1-97.
İ.Tal. : 473/1329 B 17, 19 B 1329.
Y.A.Hus. :330/124.

TETKİK ESERLER

ARSLAN, Ali, “Eçmiyazın Katogigosluğu’nda Statü Değişimi ve Türk-Rus-Ermeni İlişkilerindeki Rolü”, *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001)*, Üniversite Yayını, İstanbul 2001.

_____, *Kutsal Ermeni Papalığı Eçmiyazın Kilisesi’nde Stratejik Savaşlar*, Truva Yayınları, İstanbul 2005.

BEYDİLLİ, Kemal, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C.XIII, S.17, TTK Yayını, Ankara 1988, s.365-468.

CEVDET PAŞA, *Tezakir (21-39)*, TTK Yayını, Ankara 1991.

ÇİÇEK, Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, TTK Yayını, Ankara 2005.

GENCER, Ali İhsan, “Ermeni Sorununda Dış Etkenlerin Rolü”, *Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, (24-25 Mayıs 2001)*, Üniversite Yayını, İstanbul 2001, s.67-75.

GÜLSOY, Ufuk, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Rumeli’den Rusya’ya Göçürülen Reaya*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü (TKAE) Yayınları, İstanbul 1993.

HOCAOĞLU, Mehmed, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Anda Yayını, İstanbul 1976.

İLTER, Erdal, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Sitem Ofset, Ankara 1999.

KAROĞLU HANÇER, Elmon, “Ermeni Minyatür Sanatı”, *Toplumsal Tarih*, S.92, Ağustos-2001, s.36-42.

KILIÇ, Davut, “Rusya’nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesi’nin Rolü (1828-1915)”, *Ermeni Araştırmaları*, S.2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, s.49-65.

MCCARTHY, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İnkılap Yayınları, İstanbul 1998.

ÖZDEMİR, Hikmet, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Göç ve Sürgün*, TTK Yayını, Ankara 2005.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. Baskı, Bilge Yayınları, İstanbul 1987.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, I. Bölüm, TTK Yayını, Ankara 1982.

**XIX.YÜZYIL SONLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE
YAŞAYAN ERMENİLERİN EVLERİNDE
ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİ HAKKINDA ELE
GEÇİRİLEN DOKÜMANLAR VE BUNUN ERMENİ
MİLLİYETÇİLİĞİNİN YAYILMASINDA ETKİLERİ**

Doç. Dr. Ahmet HALAÇOĞLU

Tlf.: 0505 295 10 95, e-posta: ahhalac@hotmail.com

ÖZET

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı Devleti'yle hiçbir problem yaşamadan hayatlarını sürdüren, Avrupalı büyük devletlerin siyasi ve diplomatik gündeminde yer almayan Ermeniler, ne oldu da bir anda Osmanlı iç politikasının ve de uluslar arası diplomasının gündemine girdi? Her şeyden önce her iki toplum arasında düşmanlıktan bahsetmenin mümkün olmadığı bir gerçektir. Peki, bu durumda *Ermeni Meselesi*'ni ortaya çıkaranlar kimlerdir?

Yukarıdaki sorunun cevabını dünya siyaseti ve konjonktüründe o dönemde meydana gelen köklü ve devrim niteliğindeki gelişme ve değişimlerde aramak gerekir. O dönemde dünyada iki önemli değişim ve gelişme yaşanmıştı. Birincisi, Sanayi İnkılabı'nın tabii sonucu olarak ortaya çıkan *sömürgecilik*, diğeri de Fransız İhtilali ve onun paralelinde ortaya çıkan *milliyetçilik* akımıdır. Tabii ki, Avrupalı büyük devletlerin dünyaya hâkimiyet planlarında bu iki olguyu silah olarak kullanma eğilimine girmiş olmaları ve bunun bir parçası olarak da Osmanlı Devleti'ne yönelik izledikleri politikaları dikkatle incelemek gerekmektedir.

Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkmasında Fransız İhtilali'nin doğal etkisi olduğu gibi Batılı güçlerin tahrikleri ve teşviklerinin, Ermeni Kilisesi ve Patrikhanesi'nin, Ermeni komitalarının, misyoner faaliyetlerin etkisi de göz ardı edilmemelidir. Böylece emperyalizmin temellendiği *Şark Meselesi* ve bunun sonucunda ortaya çıkan *Ermeni Meselesi*, Türkler ile Ermeniler arasında yıllarca sürecek olan düşmanlık tohumlarını ekmıştır.

Bunlardan özellikle misyonerlerin faaliyetlerinin ve yabancı okulların açılmasının ardından buralarda yetişen Ermeniler hangi cemaate veya mezhebe mensup ise o cemaati destekleyen ülkelere, iş bulma veya kurma maksadıyla göç etmeye, oralarda yüksek tahsillerini tamamlamak üzere gitmeye başladılar. Böylece yüzyıllardır gözden kaçan Ermeniler bir anda Avrupa kamuoyunun ilgisini çekmeye başladı. Avrupa'nın ilgisi Ermenilere yeni bir siyasi zemin, yeni ufuklar açmaya başladı. Anadolu'daki misyoner okullarında eğitilirken Müslüman-Hıristiyan ayrımıyla yetiştirilen Ermeni gençlerinin büyük bir kısmı, Avrupadaki eğitimlerinin ardından Anadolu'ya tekrar dönerek yeni kuşak Ermenilerin eğitiminde rol aldılar. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Avrupadan dönen eğitimli Ermeni gençlerinin faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin içinde yeniden bir yapılanma hareketine dönüştü. Bu hareket, Müslüman-Hıristiyan çatışmasından Türk-Ermeni çatışmasının başlangıcını teşkil etti. Böylece, Tanzimat'a kadar dinî cemaat statüsünde olan Ermeniler, bu okullar ve misyonerler vasıtasıyla Avrupa ile kurulan temas sonucunda vatan, millet, milli kültür, bağımsızlık gibi kavramlardan haberdar ve bunları ideal edinen yeni bir liberal, milliyetçi Ermeni aydın sınıfı ortaya çıktı.

XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde, büyük devletlerin tahriki, din adamlarının tesiri ve Ermeni milliyetçi liderlerinin milliyetçilik konusunda yaptıkları yayınlar vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne karşı Ermenilerin fikirlerinde değişimler başladı. Bunun hemen ardından Ermeniler millî maksatlarına ulaşmak için devlete karşı silahlı mücadele yöntemleriyle 1869'dan itibaren ihtilâl komiteleri kurmaya başladılar. Nitekim bu propagandalar neticesinde Anadolu'da yaşayan Ermeniler arasında milliyetçilik fikri yayılmış ve 1890'lardan sonra yaklaşık 40 kadar Ermeni isyanı patlak vermiştir. İşte tebliğimizde, Ermeni milliyetçi liderler ve kurulan ihtilâl komitelerinin, Anadolu Ermenileri arasında yayılan milliyetçiliğin temelini teşkil eden yayın faaliyetlerinden ve bunun Ermeni halkı arasında milliyetçiliğin yayılması bağlamında etkileri üzerinde durulacaktır.

Bugüne kadar Ermeni meselesi denince akla *1915 Tehcir Olayı* gelmiştir ve Ermeni meselesinde savunmamızın ana noktasını bu olay oluşturmuştur. Bu durumda da, bilmeyenlerin zihinlerinde, sanki 1915 Ermeni Tehciri'nden önce ve sonra Ermeni olayı veya meselesi olmadığı izlenimi uyanmaktadır. Oysa tehcirden önce Anadolu'da Ermeniler tarafından çıkarılan isyanlar, tehcirden sonra ASALA terör örgütünün yaptığı Ermeni terörü vardır. Ermeni destekçisi Avrupa ülkeleri ve Ermenilerce olayın hep Tehcir ve sözde soykırım meselesinde yoğunlaştırılması ve bizim de böyle bir soykırımın mevcut olmadığını tarihî belgelerle ispata çalışmaya uğraşmamız, tehcir öncesi ve sonrası olaylarının hep göz ardı edilmesine sebep olmaktadır. Çünkü tarihî olaylar bir süreçtir, devamlılık gösterirler, neden-sonuç ilişkisi vardır. Bunun için tehcir incelenirken mutlaka tehcirden önceki Ermeni isyanlarının sebepleri üzerinde de ayrıntılı durulması gerekir.

Şimdiye kadar her ortamda Ermenilerle 900 yıldır iç içe, kardeşçe yaşadığımız yazıldı, hatta yazdık. Bu hoşgörüden dolayı Ermenilerin çocuklarına bile zaman zaman Türkçe isimler verdiğini söyledik. Gerçekten de bu böyleydi ve her iki toplum arasında düşmanlıktan bahsetmek

mümkün değildi. Ancak bütün bunların *Ermeni Meselesi*'nin çözümünde hiçbir faydası olmadı. Bunun için artık meselenin daha derinlemesine incelenmesinde fayda vardır. Peki, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı Devleti'yle hiçbir problem yaşamadan hayatlarını sürdüren, Avrupalı büyük devletlerin siyasi ve diplomatik gündeminde yer almayan Ermeniler ne oldu da bir anda Osmanlı iç politikasının ve de uluslar arası diplomasının gündemine girdi? Bu meseleyi ortaya çıkaran kimlerdir ve amaç nedir?

Bu durumu her şeyden önce değişen dünya şartlarında aramak gerekir. Üç kıtaya yayılan ve dünyanın üç büyük imparatorluklarından biri olan Osmanlı Devleti XIX. yüzyıla gelindiğinde yarı sömürge durumuna gelmiştir. Osmanlı'nın Avrupa'da yaşanan teknik ve bilimsel gelişmelere ayak uyduramaması özellikle Sanayi Devrimi'nden sonra gelişen ve değişen Avrupa'da da güç dengelerinin bozulması Osmanlı Devleti'nin yarı sömürge durumuna gelişinde önemli bir gerçektir. Her ne kadar imparatorluğu kurtarma çalışmaları altında reformlar yapılmışsa da devletin teokratik yapısından kaynaklanan ikilik ortadan kaldırılamamış ve Osmanlı Devleti dönemin güçlü devletleri için hem iyi bir hammadde kaynağı hem de pazar konumuna gelişmiştir.

Değişen ve gelişen dünyada Fransa, İngiltere, Rusya ve ABD imparatorluk topraklarından daha fazla yararlanmak adına giriştikleri mücadelede gayrimüslim halkı kullanmışlardır. 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan itibaren ilk olarak Rusya, Ortodoks halkın haklarını korumak adına devletin iç işlerine müdahale etmeye başlamıştır. Rusya'yı daha sonra Fransa, İngiltere ve ABD izlemiştir. Her geçen gün artan müdahale ve Fransız İhtilali ile de yayılan milliyetçilik anlayışı gayrimüslimler üzerinde kendi millî devletlerini kurma fikrini doğurmuştur. Osmanlı Devleti içinde ilk olarak Rumlar Mora isyanı sonrası imzalanan Edirne Antlaşması ile bağımsız millî devletlerini kurmuşlardır. Büyük devletlerin, özellikle de İngiltere ve ABD'nin koruyucu kanatları altında ve onların her türü desteğini alan Ermeniler de XIX. yüzyılın sonlarından itibaren kendi bağımsız millî devletlerini kurabilmek adına ayaklanmışlardır.

1890'lardan sonra yaşanan yaklaşık 40 kadar Ermeni isyanının arkasında büyük devletlerin destek ve teşvikleri olduğu kadar, Ermeni milliyetçiliğini destekleyen Ermeni Patrikhanesi'nin, Ermeni çetecilerin,

misyoner faaliyetlerinin ve okulların, Ermeniler tarafından kurulan Hınçak ve Taşnak partilerinin de payı bulunmaktadır. Bütün bunların yanında misyoner okullarında okuyarak özellikle ABD'ye giden ve orada özgürlük, milliyetçilik kavramları ile tanışıp Anadolu'ya dönen Ermeni gençlerinin de faaliyetleri unutulmamalıdır. Ermenilerin maddî ve manevî olarak büyük devletler tarafından bu kadar desteklenmelerine rağmen kendi millî devletlerini kuramadıkları görülmektedir. Bunun gerçekleşmemesinde, Ermenilerin nüfus olarak Anadolu topraklarında çoğunluğu oluşturmamaları ve aralarında mezhepsel birliğin olmaması etkili olmuştur.

Ancak her ne kadar Ermeni meselesinin ortaya çıkışında Avrupa devletlerinin Ermenileri çıkarları doğrultusunda kullanmaları ve kışkırtmaları varsa da, olayın özünde herkes tarafından bilindiği üzere, Ermeni milliyetçiliği ve Ermenilerin millî devletlerini kurmak için isyan etmeleri yatmaktadır. Yani Ermeniler mensubu olduğu devlete karşı ihanet etmişlerdir. Bunda da Balkan devletleri, özellikle de Bulgaristan'ın özerklik ve bağımsızlık modelleri örnek alınmış ve uygulamaya koyulmaya çalışılmıştır. Bunun için önceleri hayırsever cemiyetleri şeklinde de olsa, millî cemiyetler kurarak teşkilatlanma yoluna geçmişler, daha sonra ise Avrupa devletlerinin dikkatini çekecek, kamuoyu oluşturacak faaliyetlere geçmişlerdir. Zira her bir Balkan Devleti de bu yolu takip etmiş ve *Düvel-i Muazzama* denilen Avrupa devletlerinin desteğiyle de millî devletlerini kurmuşlardır. Ancak Ermenilerin bu hareketlerinde Balkan devletlerinden farkları, Anadolu'nun hiçbir yerinde nüfus bakımından çoğunluğu oluşturmamaları ve isyan ettiklerinde de Balkanlardaki gibi topyekûn bir hareketi gerçekleştiremeyip, ancak bölgesel ve birbiri ardına çıkarılan isyanlar şeklinde kalmış olmalarıdır.

Millî devleti kurabilmek için her şeyden önce millî duyguların oluşması gerekmektedir. Millî duygunun oluşması ve bunun yayılması da eğitimden geçer. Bu her millet için geçerlidir. Ermeniler de bu yolu takip etmişlerdir. Ermeni isyanlarında elebaşçılık eden kişiler arasında din adamları ve kolej hocalarının bulunması halk üzerinde daha etkili olmaya çalışıldığı şeklinde yorumlanabilir. Ermeniler arasında eğitimin önemini vurgulaması bakımından, 1895 Maraş ve Zeytun isyanı¹ sırasında bir Ermeninin üzerinde bulunan şiirdeki şu iki satırlık mısra;

1 1895 Maraş ve Zeytun isyanı için bkz. Ahmet Halaçoğlu, *Bir Ermeni'nin İtirafı (1895 Maraş ve Zeytun Olayları)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2007.

Açalım her yerde mekteb, yazılalım bütün asker,
Demeyelim zabıt, nefer, öğrenelim ahlâk ve edep

Eğitimin Ermeni milliyetçiliği ve Ermeni mücadelesindeki etkiyi açıkça göstermesi bakımından önemlidir².

Ermeni milliyetçiliğinin yayılması için özellikle halkı galeyana getirecek ve onlarda millî duygular uyandıracak yazılar ve yayınlar daha çok Avrupa ve Amerika'da hazırlanmış olup Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirlere rağmen, yurda gizlice sokulmuştur. Osmanlı Devleti bu tür yayınlarla mücadele için yurtdışında ve yurtiçinde faaliyetlerde bulunmuş, bunların önlenmesine çalışmıştır³. Bunun için yabancı devletler nezdinde teşebbüslerde bulunulmasından başka, Osmanlı sefirlerinden de Ermenilerin yabancı ülkelerindeki bu faaliyetlerinin önlenmesine ve zararlı yayınların hükümsüz bırakılmasına çalışmaları istenmiştir⁴. Bu

2 Bu şiirler, *Palulu Menzik* isimli bir Ermeninin üzerinde Adana rejî kolcularınca bulunmuş ve adı geçen şahıs bu belgeyi yutmak üzere ağzına attığı sırada engellenerek elde edilmiştir. Bkz. Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Ankara 1994, s.190-195.

3 Bu konuda Osmanlı Arşivi'nde çok sayıda belge mevcuttur. Bu yayınlara birkaç örnek vermek istersek; Marsilya'da neşrolunan *Armenia* isimli Ermeni gazetesinin muzır neşriyatından dolayı İzmir'de bazı şahıslara gönderilen nüshalarına el konulmuştur. BOA, *Y.PRK.PT.*, Belge No:9/76. Halep'teki Amerika başkonsolosluğuna gelen Ermenice muzır neşriyatın araştırılması hakkında bkz. BOA, *A.MKT.MHM.*, Belge No:533/27. Sason ve Ermeni işleri hakkında muzır neşriyatta bulunan Berlin, Paris, Roma ve Brüksel gazetelerinin ülkeye sokulmalarının yasaklanması hakkında bkz. BOA, *Y.A.Hus.*, Belge No:315/18. Paris'te yayınlanan bazı gazetelerin Ermeni işlerinden bahisle muzır neşriyat yaptığından ülkeye gönderilmemesi için yabancı elçilere tebligat yapılmıştır. Konuyla ilgili bkz. BOA, *Y.A.Hus.*, Belge No:320/91. *Ermeni Meselesi* ve diğer bazı konularda muzır neşriyatlar yapan yabancı gazeteler için bkz. BOA, *Y.A.Hus.*, Belge No:320/96. Atina'da basılan muzır içerikli Ermenice yayınların Akka'daki Ermenilere ulaşmasını sağlayan Beyrutlu Mihail Simon adliyeye sevk edilmiş ve bu gibi evrakı dağıtanlara engel olunması için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. Bkz. BOA, *DH.MKT.*, Belge No:157/12. Rusya'ya firar eden Ermeni fedailerinin deniz yoluyla Samsun'a gelmeleri ve yanlarında muzır neşriyat getirmeleri için bkz. BOA, *A.MKT.MHM.*, Belge No:551/21.

4 Osmanlı sefirlerine Ermeniler hakkında yapılan tebligat üzerine Londra ve Petersburg sefaretlarından gelen cevaplarda Ermenilerin efâl ve hareketlerinin kontrol altında bulundurulduğu ve muzır neşriyatı hükümsüz bırakmak için mesai sarf edilmekte olduğu bildirilmiştir. Bkz. BOA, *Y.A.Hus.*, Belge No:285/54. Newyork'ta çıkan *Hayik* isimli Ermeni gazetesinin muzır neşriyatta bulunması ve Ermenilere askerî talimleri öğretmek gibi teşebbüslerde bulunmasından dolayı

tür yazıların yurda sokulmasında izlenen yol ise Bulgaristan yolu olduğu söylenmektedir⁵. Yurt dâhilinde de muzır yayınlar takip edilmiş, Ermenilerin fikirlerde heyecan uyandırarak müfsit teşebbüslerde bulunmasına imkân bırakılmaması valilere ve müstakil mutasarrıflıklara açıkça ihtar edildiği gibi muzır neşriyatın Devlet-i Aliye'ye sokulmaması hususuna itina gösterilmesinin de Dâhiliye ve Maarif Nezaretleri'yle Rüsumat Emaneti'ne tebliğ olunmuştur⁶.

İster Ermeni isyanlarından önce, isterse Ermeni isyanlarından sonra, Ermenilerin evlerinde yapılan aramalarda ele geçirilen zararlı neşriyat, mektup ve silah gibi malzemeler hakkında Osmanlı Arşivi'nde çok sayıda belge mevcuttur. *Muzır yayın* olarak adlandırılan bu belgelerin ne yazık ki hepsinin uzun uzadıya içeriği verilmemiştir. Ancak içeriği tam olarak verilen dokümanlar incelendiğinde Ermeni milliyetçiliğinin propagandası ve Ermeni olaylarının başlaması hakkında çok önemli bilgiler elde edilebilmektedir. Bu yazıların özellikle lider kadrosu veya eğitimci kişilerin evlerinde bulunması ve bunlar tarafından halka indirgenmesi, halk üzerinde daha etkili olması açısından önemlidir. Ele geçirilen yazı, gazete ve mektuplar Ermenice kaleme alınmış olup, yetkililerce ele geçirildikten sonra Türkçe'ye çevirileri yapılmıştır. Dokümanlar ve silahlar genellikle Ermenilerin evlerinin bodrum veya çatı katlarında duvarlara monte edilmiş gizli sandıklar içerisinde saklanmıştır.

Anadolu'da patlak veren onlarca Ermeni isyanından önce Ermenilerde milli duyguları uyandıracak, birlik ve beraberliği sağlayacak, Türk düşmanlığı aşılacak ve onları isyan için galeyana getirecek bu

---

Washington sefreti nezdinde teşebbüste bulunulması istenmiş, sefaretten gelen cevabi yazıda ise, Amerika'da matbuat serbestisi bulunduğundan, bunun ancak Amerika Devleti'yle dostluk çerçevesinde çözülebileceği bildirilmiştir. Bkz. BOA, *DH.MKT.*, Belge No:199/71. Bu yayınların devam etmesi üzerine Osmanlı Devleti Amerika'daki Ermenilerin muzır neşriyatının tezkibi için çalışmalar yapmıştır. Bkz. BOA, *A.MKT.MHM.*, Belge No:535/7. Yine *Hayik* adlı Ermeni gazetesinin Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri isyana teşvik ettiği hakkında Amerika Cumhurbaşkanı'nın beyanatı üzerine gazete muharriri Gabrielyan'ın reisicumhura gönderdiği mektup hakkında bkz. BOA, *Y.PRK.HR.*, Belge No:18/68. Alman gazetelerinde de Osmanlı Devleti aleyhinde muzır haberler yayınlamaları üzerine, bunun men edilmesi hususu Almanya Hariciye nazırına bildirilmiştir. Bkz. BOA, *Y.PRK.EŞA.*, Belge No:21/13.

5 Ermeni fesatçıları tarafından yayımlanan zararlı evrak-ı muzırın hemen hepsinin Bulgaristan'a gönderildiği ve oradan Osmanlı Devleti'nin diğer mahallerine dağıtıldığı hakkında bkz. BOA, *Y.PRK.A.*, Belge No:9/82.

6 BOA, *Y.A.Hus.*, Belge No:201/72.

tür dokümanların içeriğine örnekler verecek olursak; meselâ Haçador ve Ohannes isimlerindeki iki öğretmenin evlerinde yapılan aramada sandıklar içerisinde Ermeni milliyetçiliği ile ilgili bazı manzumeler bulunmuştur. Açıkça Türk düşmanlığı ve bağımsızlık propagandası yapılan *Ermenistan Manzûmesi* başlıklı bu yazıyı incelediğimizde, daha sonra Anadolu'da patlak veren Ermeni isyanlarının amacı ve kimler tarafından çıkarıldığını anlamak için zihinleri fazla yormaya gerek olmadığı görülür⁷:

Peder bana ruhsat ver ta'lîme gidelim. Aynalı tûfengi elime alalım. Bu ne fenâ zamandır mu'âvenet yok Ermeni kardaşlar Türk'ü kırmağa ittifak idelim. Bulgar milletinden numûne alalım. Biz de bu Türk'ün elinden kurtulalım. Mukaddes pederimiz Ermenistan ebedî kalsın. Sultan ve Sa'îd Paşa kibrisin(?) şeci' Ermenilere boru sadâsı. Vâh vâh daha yeter, daha yeter muhabbetle ittifâk idelim. Zâyi' olan tâcımız tekrâr alalım. Ey sevgili Ermeni senin ağladığın da kâfi. Vâh vâh daha yeter, daha yeter, muhabbetle ittifâk idelim. Zâyi' olan toprağımızı tekrar alalım. Ermeni milletine perişanlıktır. Vâh vâh daha yeter, daha yeter, muhabbetle ittifak idelim. Zâyi' olan tâcımız tekrar alalım. Ermeni milletine üserâlık kâfidir. Vâh vâh daha yeter, daha yeter, muhabbetle ittifak idelim. Zâyi' olan çırağımızı tekrar alalım. Ermeni milleti üstüne geliniz ye's idelim. Vâh vâh daha yeter, daha yeter, muhabbetle ittifak idelim. Zâyi' olmuş tâcımızı tekrar alalım. Sevgili pederim işte gidiyorum. Şimdi selâmetle kal biz İslâmlar elinde esiriz Ermeni dayansın. Ey akraba, ey dostlarım bırakınız biz gidelim. Ölünceye kadar böyle mi kalalım. Azadlık alalım. İşte gidiyorum sevgili birâderler. Efkârım güzel. Biz Türklere esir olmayız altı yüz seneden beri olduğu gibi. Mezar taşımın üzerine büyük taşlar koyunuz. Bundan sonra fakîr Ermeni milletin evlâdını seviniz. Vâlidem mezarımın taşı üzerine göz yaş serpiniz. Çiçeğim, gencim vâlideciğim.

Diyarbakır'ın Çüngüş kazasında da Ermenistan sevgisi ve Ermeni milliyetçiliğini aşıl原因an *İrkaran* isimli bir Ermenice kitap ele geçirilmiştir⁸. Toplam 26 sayfadan ibaret olan bu kitapta, bir dörtlülle Ermenilerin

7 Belgenin başında, belgeyi tercüme eden Mütercim Ömer Lütfi tarafından; *İşbu tercüme Çüngüş Ermeni mu'allimlerinden Haçador ve Ohannes'in sandığında zuhûr iden varakanındır* ibaresi düşülmüştür. Bkz. BOA, Y.PRK.UM., Belge No:47/140.

8 BOA, Y.PRK.UM., Belge No:47/139. Belge *İrkaran* isimli kitabın aynen tercümesi olup, mütercim Ömer Lütfi tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

bağımsızlık mücadelesinin temeline vurgu yapıldıktan sonra; *Vatan, Ermenistan'a Hitaben, Yürü Hutbesi, Medeniyet, Vatan (Şiir), Dertli Şarkı, Sana Düştüm Ermenistan, Ermeni Mezaristanına, Ermeni Zamanı, Münasebetsiz Şarkı, İla(?) Ermenistan'a, Dacadyan İttifakı, Dördüncü Sene, Vatan'a, Abdülaziz Han, İla Vatan Yıldızı'na, El Ele Tutmak Şarkısı, Galebe, Ermeniyuhînin(?) Garibliği, Marş, Ermenilerin Yıldızı, Dertad'ın Padişahlığı, Mah'a Gurbet, Abdülaziz, Kanun, İttifak, Oynamak Şarkısı, Bahar, Ermenistan Şarkısı, Azadlık, Lisan-ı Mader(?), Türkiyyü'l-İbâre Olarak Yazılan, Milletim İçin Ricâ, Yürümek Arzusu, Ermeni Askerlere Sene Yazısı, Vatanıma Muhabbet, Da'vet, Ermeni Evlatlarına, Virâne Vatanın Bâkire Kızının Gözyaşları, Ermeni Zeytun'da, Zeytunlu Çocuğun Defni, Kanun, Millet Kanununun Onbirinci Senesi, Ermeni Olarak Yaşayalım, Ermeni Olarak Ölelim, Ermeniyuhînin Figanı, Ermeni Çocuğun Mamekunyan(?) Vartan'ın Vefatında Ağlaması, Hicret, İla Ermenistan Vâlidesine, Vatan Sedâsı, Mekteb Ömrü, Vatan'a Figan, Vatanın Güneşi Söndü, Milletin Kanununa, Milletin Kanunu, Garibin Maksadı, Vartan Mamekunyan'ın Şarkısı, Dersaadet Patriği Haramyan'a Selam, Melûl Sedâ başlıklarıyla Ermenistan sevgisi ve milliyetçiliği aşlanmaktadır.*

Bu kitaptan yaptığımız alıntılardan da anlaşılacağı üzere, burada Türk düşmanlığından çok Ermeniler arasında millî birlik ve beraberlik oluşturulmaya çalışılmıştır. Kitapta bu düşünceleri yansıtan sayfalardan örnekler verecek olursak;

Eğer benim beyaz sakalım siyah ola idi,
At üzerine binüb bıyığım büke idüm.
Kuvvetim i'âde idüb şec' ola idim,
Elime kılıç alarak arza çka idim.

Ben araziye gide idim. Vîran olmuş araziye ki Ermeni kanlarıyla yoğurulmuşdur. Sevgili milletim sen millet-i nûr-ı kimyâsın. Senin ga'ib olmuş tâcın sana verir idim. Söyledim ey Ermeni kızlar sizin ağır esvâblarınızı satınız. Sizin elmas ve gümüş işlerinizi terk idiniz. Bizim kılıçlarımız paslanmış. Sizin canefs(?) gömleklerinizi bizim yaralı vücûdumuza sarmağa veriniz ve saçlarınızla yaralarımızı sarub bu vechle izhâr-ı muhabbet idiniz. Eğer ben zengin ve hânedân ola idim sandıklarım lira ve gümüş ile dolu ola idi başkası gibi yalnız beyhûde ve yalan millet-perver nâmıyla yaşamazdım. Şampanya şarabı ve haç yerine çokça tüfenk ve barut alırdım...

Vatan başlıklı yazıda;

Eğer benim vatanım be'sde batsa o benim canımdır. Eğer tilleri(?) derdde kalsa mahzûn söyler canımdır benim. Eğer Ermenistan'ın siyah bahtını görsem mücib-i âh u figânımdır. Benim vatanımın yarı ölmüş nefsi görülse nitekim söyledim figanımdır o. Ger küçük büyük sızlansalar işte o benim eşk-i figânımdır. Vatan için me'yûs ağlamak sadâları işidilürse işte o benim sadâmdır. Dört bin sene mugabber asırlardır hâtır itdikçe figânımı müstevcib oluyor. Ermenistan'ın derdli parçaları benim göğsümdür... Elleri başına, arkası toprağa ümidle yaslanmış olan Ermenistanımdır. Ne vakit görsem Ermenistan'ım başında tâç ile taht işte arzumdur o. İşte o vakit kucağında ola idim. Son nefesimi orada vermeğe va'adimdir...⁹.

Medeniyet başlıklı yazıda;

Ermeniler tâli'inizi müjdelemeğe kalkacak saatdir. Medeniyet-i asrın yeni tevellüd itmiş. Bayrak altına vatan sizi gülmeğe serverine çağırıyor. Sizin istikbâlinizde müftehir olmak yazılmışdır. Azad yürümeğe sâfi va'adler zamanıdır. Ümitsiz ve kör olarak ağlayarak mezara girmeyiniz. İlerü ilerü sizin çağırmağınız büyükdür. Şecî' evlâdları şecî' hayli asırdan beru sükût olarak sizi intizâr idiyorlar. Seyr-i ayak ile ileri ileri. Ermenistan vâlîde muhabbetiyle asırlarca size hasret azad sa'yınıza muhtâçdır. Anın lem'anı için ittifakla kalkınız Ermeniler terleyecek vakitdir. Sizin elinizden neler geçecek bu Ermenilik yüzünden sizin kurbanlığınız kâfidir. Yeter artık ittifak idiniz yeni asır yeni nizâm ileri ileri elh...¹⁰.

Sana Düşüm Ermenistan başlıklı yazı;

Sana düşdüm Ermenistan sende kalurum Ermenistan. Ölsem kalsam senin için can vücûdum veririm. Sana arzu ile gözüm açdım açmadım seni gördüm Ermenistan. Henüz yüzüm gülmeden ben sızlandım. Senin üzerine ağlamak derd, şiddetli yara dört etraftan beni sardı. Ne vakit Ermenistan çağırdım viranelerden sedâ aldım. Vâlidem beni derd ile doğurdu. Gözüm viranelerinde açdım. Bir zevk görmeyerek seni gördüm Ermenistan. Ah Ermenistan, Ermenistan nâmına ola-

9 BOA, Y.PRK.UM., Belge No:47/139, s.1.

10 BOA, Y.PRK.UM., Belge No:47/139, s.2.

yım Ermenistan. Bazı zevk ve serverde şimdi düşmüşsün zindana. Kurban olayım canına gibi beni doğurdun, büyüt-dün kucağında ben seninle daima ağladım. İla yevmü'l-kıyâm ağlayacağım canım canına bedel verelim aziz Ermenistan. Benim ecdâdım Ermenistan bir gün server görmedik. Görünmeden serverde yarayla öldük. Yeksân kangı göz görüb de virane-i atikinize ağlamadı. Kangı yürek senin için sızlanmaz...¹¹.

Ermeni Zamanı başlıklı yazı da ise;

Zaman var idi ki Ermenilerin de padişah ve hükümdarı ve silahşör bi-hesab askeri var idi. Kendi korkularından çekilürler idi. Vakit var idi ki anlar da çiçeklenmiş milletler gibi Hayık'ın memleketi düzmüş idi. Namları parlıyor idi. Fakat şimdi sahipsiz padişahsız esir ve köle ve derdli şurada burada gayet sefaletle başları tazyikdedir. Şimdi anlar bilâ teselli vatandan mahrum kalarak yazık tazyik altındadır.

Bunlardan başka söz konusu kitapta Ermeni halk arasında millet ve vatan sevgisi, vatan aşkı uyandıracak bazı alıntılar aşağıda sunulmuştur:

İla Ermenistan'a

Cennet şekli Ermenistan benî beşerin beşiği an-asıl benim vatanım Ermenistan, Ermenistan. Ermenistan devletlü nâmın benim yüreğimin kuvveti yüreğimin sebep-i tecdidi benim yegâne ümidim Ermenistan, Ermenistan. Ermenistan nâmın muhabbeti Hazret-i Nuh'un gemisinin mekân-ı istirahatı sende hayat buldu Nuh, Ermenistan, Ermenistan...

Dacadyan İttifakı

Ermenistan'ın yüksek ve müzeyyen tepelerden mukaddes melâ'ike müjde getiriyor. Ermenilerin İttifakının tebşîrâtıyla size müjde veriyor... Kin ve garazı ber-araf edelim. Yürek yüreğe el ele verib vatan muhabbetinin açılan arazisine koşalım. Mukaddes haça ümidi koyarak orada fedâ ve şehîd olalım. Ermeni korkma, yürek al yürek

11 BOA, Y.PRK.UM., Belge No:47/139, s.3.

ver fenâlar ber-taraf olsun. Kötüler ayrılısın, doğru Ermeniler ilerü geçsin. Haç ve muhabbettir doğru Ermenilerin nişânesi ve mûcib-i iftihârî muhabbet bayrakları açılısın. Barışmak sedâları çıksın. Hayk yek fikir olub muhabbetle birleşdi. Yalan söylediler ki dediler Hayk birbirini sevmez mukaddes Arardıyan vâlide sandalyesinin kucağında geliniz hem ecdâd geliniz birleşelim ve yanlışı validenin yüreği sağaldalım...¹².

Vatana

Ermenistan, sevgili Ermenistan. Evladlarım nâmınla eridi. Ne vakte kadar senden garib kalacağım. Ne vakit na'îl-i va'ad olacağım. Acaba gözüm görececek midir sizin gözlerinizin yaşı kat' olunmuş...¹³.

Milletim İçün Rica

Yarab bırak Ermenileri ve anları parlak et. Bırak Ermenileri biz de insanız yukarıki merhametinle mesrûr et. Yarab acele it bizim milletimiz tahlîs et. Yuvasında kapanmış kuşlar gibi anların gözleri bağla ve bizim milletimizi kuvvetli et. Bizim dağılmış olan milletimizi topla. Acele et bizim Arardıyan dünyası bugün başka milletlere hicret etmiş bizim Katagikosunun tahtını imar et¹⁴.

Ermeni Askerlere Sene Yazısı

Bir sene de geldi geçdi. Sen daha Ermeni askeri boş geziyorsun. Memleket uzak, teselliz, karanlık. Seni ihata etmiş bedbaht yüreklere ümitsiz kalmış. Kılıç ve mızrağın paslı aşağı komuşsun ve kuvvetli kolun mızrağına dayanmış. Senin ümidin Cenâb-ı Hakka kavî ey Ermeni askeri gözlerin kaldırub yukarı bak. Kim duruyor da intizâr ediyor. Tahlis eden Allah galebe nişanı elinde tutmuş ayağa kalk derûn-ı dilden ânâ duâ it. Asla tereddüd etme, çünkü sen Ermeni şecî' askerisin. Bundan sonra Allah merhamet itmiş millet-perver sâhib-i mesâ'î sana müjde her çalışdığın parlak nişana arzulu azadlıktır¹⁵.

12 BOA, *Y.PRK.UM.*, Belge No:47/139, s.4.

13 BOA, *Y.PRK.UM.*, Belge No:47/139, s.5.

14 BOA, *Y.PRK.UM.*, Belge No:47/139, s.11.

15 BOA, *Y.PRK.UM.*, Belge No:47/139, s.12.

Ermenistan'ın kâffesi göründü. Dağlar tepeler araziler nehirler başkasına hisse düşdük. Bir parça toprak yokdur ki Ermeni başını koyub rahat etsin. Pederleri gitdi, evladları dağıldı. Acem ve Kürdler sahib oldu. Canları çıkardı, gözleri öpdü. Ateş ve alevle Zeytun'a ulaşdı...¹⁶.

Millet Kanununun Onbirinci Senesi

Hayık evladları arza geliniz. Musalaha öpüşleri birbirimize verelim. Geliniz ol ittifaka ki va'ad etdik. Ayrılmağa yek vücûd yek can olalım. Ermeni milletine can verelim. Kâffemiz bir can bir yürek bir nam bir din ve bir kan cümlemiz vatanın evladları niçün böyle garib olmuşuz. Geliniz cümlemiz bir canız. Ermeniliğe yeni can verelim...¹⁷.

Ermeni Olarak Yaşayalım

İnsaniyet içinde biraderler Ermeni yaşayalım. Ermeni olarak bizi tarih satırları mühürlemiş. Ermeni nâmıyla bizi sema selamlıyor. Biraderler Ermeni olarak yaşayalım. Bizim toprak üzerinde bizim dünya mukaddestir...

Ermeniyuhinin Figanı

Ermenistan'ın ismini işitdiğim zaman yüreğim şiddetle oynuyor. Meşakkati zikir ettiğim esnada gözlerim sulanıyor. Acaba ânın gibi bir perişan vatan da var mıdır? Şiddetli derdle ağlar sızılar. Sesi istimâ' eden yok. Vartan, Dikran, Aram kalkub bakınız figanları bir def'a sizi mezardan uyandırısın. Bakınız Hayık'ın haneleri ne muhataralarda geziniyor. Ah Ermenistan ne vakte kadar evladların senden uzak dolaşarak figan edecekler...¹⁸.

Ermeniler ne vakte kadar ağlayalım. Ümitsiz olarak ağlayub zikir idelim. Ağlamak sızlanmak kadınlara yakışır. Bizim için ter ile

16 BOA, Y.PRK.UM., Belge No:47/139, s.14.

17 BOA, Y.PRK.UM., Belge No:47/139, s.16.

18 BOA, Y.PRK.UM., Belge No:47/139, s.17.

kan dökmek azadlık istersiniz. Ma'rifeti ittifakı seviniz, Ermeniliği kanunu seviniz...¹⁹.

Melul Sedâ

Sene geçti Ermeni serbestiyeti de beraber geçti. Cennet köşesinden son bahar selâmı da geçti. Şeci'ler silahları alub toprak altına indiler vah işte o günden beri başımıza Karagöl geldi. Ermeni gözler bizim için ağlasınlar, ah bize ağlasın, vah bize ağlasın. Mürüvetsiz tali' ile Ermeniler esir olduk Allah, melâ'ike, insan bizim sesimizi işitmediler. Muş bayırları yürek figanı sakladılar. Ermeni âşıkları bize ağlasınlar, ah bize ağlasınlar, vah bize ağlasınlar. Bizim dünyanın sökülmiş binaları altında peder ve validem oturarak güneşsiz yaşıyorlar. Ah bî-ilaç, ah sâhib yoktur. Merhametsiz Kürtlerin zulmüne kurban olmuşuz. Garib biraderler bize ağlasınlar, ah bize ağlasınlar vah bize ağlasınlar... İşte martin borusu çalıyor, beni muharebeye davet ediyor. Gidüb alevler içine atılalım. Çünkü benim iftiharım yalnız budur. Ömrümü kanımı vatan için kurban idelim, dökelim, kötü düşmanı urub kiralım. Benim vücudum ölü olarak götürülsün(kadını söyler) ilerü gidiniz, haydi korkmayanlar düşmana ağır yaralar veriniz(asker) düşman bize yaklaşıyor. Şeci' erkeklerimize karşı hırlıyor. Kan içici köpek bizim vatanımıza ölüm istiyor. Haydi ipleri çekinmeyerek dağidub kovalım. Demirler ile ateş ve şemsin yağdıralım...²⁰.

Maraş Meclis-i İdare a'zâsından Çorbacıyan Agob'un evinde yapılan aramada ise, 8 Kasım 1895(27 Teşrinievvel 1886) tarihinde tanzim edilen ve Marsilya'da Portakalyan Matbaasında basılmış olan 25 bendi havi 'Ermenistan Evlâd Nizamnamesi', 12 kişiden oluşan Cemiyet-i Fesâdiye'nin topluca resmini havi camlı muhafaza, 1870 tarihinde kazılmış Hıristiyanlık padişahının yani Ermenistan Kumpanyası, 1880 tarihinde kazılmış Ermeni Kadınlarının Kumpanyası ve Ermeni hükümeti isimlerine Ermenice hazırlanmış üç büyük mühür ile pek çok da 'evrâk-ı muzırira' ele geçirilmiştir²¹.

Ermeni cemiyet ve dernekleri tarafından yayınlanmış olan 'Ermenistan Evlâdının İttifakının Nizamnamesi'nde Ermeni gençleri ara-

19 BOA, Y.PRK.UM., Belge No:47/139, s.24.

20 BOA, Y.PRK.UM., Belge No:47/139, s.25.

21 BOA., A.MKT.MHM., Belge No:647/1, 647/35.

sında birliğin sağlanmasına çalışılmıştır. Bu nizamnameye göre, İttifakın maksadı Ermenistan'ın maddî, manevî ve ahlakî gelişmesini sağlamaktır. Bu maksadın gerçekleşmesi için de Ermenistan ve Anadolu'nun diğer bölgelerinden seçme Ermeni delikanlıları Avrupa veya daha başka gelişmiş ülkelere götürülerek, orada ilim ve sanat tahsil etmeleri için yardım edilmelidir. Nizamnameye göre, 'mukaddes maksat' olarak tabir edilen bu maksat için bütün şehir ve çevrelerinde bulunan Ermenilerin müttefik olmaları gerekmektedir. Bu kişilerin Ermeni milletine daha güzel hizmetler verebilmeleri için, daha sonra vatanlarına dönmelerinde kolaylıklar ve böylece döndüklerinde vatandaşlarının maddî, ahlakî ve fikrî gelişmelerine hizmet etmeleri sağlanmalıdır²².

Bundan başka, yukarıda isimlerini zikrettiğimiz ve Ermeni cemiyetleri deyince ilk akla gelen ve Ermeni milliyetçiliğinin doğmasında ve Anadolu isyanlarının çıkmasında en büyük rolü oynayan iki cemiyet, Hınçak ve Taşnak Cemiyetleri'nin programlarını incelediğimizde -ki bunlar da Trabzon Ermeni olayları sırasında yakalanan bir Ermeni elebaşının evinde yapılan aramada evrakları arasında bulunmuştur- bunların Ermeni halkı üzerinde ne derece etkili olduğu ve devlet içinde devlet gibi hareket edildiği anlaşılır. Bunlardan Hınçak Cemiyeti pek çok isteklerin yanında özellikle yayın, toplantı hürriyeti istemekteydi. Cemiyete göre Osmanlı Ermenistan'ında yaşayan Ermeniler esaret altındadır ve cemiyetin maksadı da Ermenileri bu sefaletten kurtarmak ve millî Ermeni devletini kurmaktır. Nitekim Hınçakyan Fırkası bu maksatlarına *ihtilâl* vasıtasıyla muvaffak olabileceklerine ve bunun için de *millî isyanlar* gerçekleştirmelerine inanmıştı. Bu şekilde Osmanlı Ermenilerinin bağımsızlıklarını elde etmelerinden sonra, diğer ülkelerdeki Ermeniler için de aynı şekilde hareket edilecek ve bunların üzerindeki Rus ve İran boyundurukları kaldırılarak, her üçünden bir *demokratik cumhuriyet* teşkil edilecektir. Kısaca bu programa göre fırka, hem milliyetçi, hem de marksist idi. Çıkarılması plânlanan isyanlar, özellikle ekonomik sıkıntının istismarına dayandırılacak, sınıf mücadelesi körüklenip daha sonra da milliyetçi bir devlet kurulacaktı²³. Ayrıca Hınçakyan Fırkası Nizamnamesi'ne göre, *Ermeni halkı kendisinin hürriyeti ve geleceği için*

22 Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi* I, s.120, 123.

23 Bu programın orijinal çevirisi için bkz. Ahmet Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, İstanbul 2005, s.29-34. Belge için ayrıca bkz. BOA, *İrâde-Askerî*, Belge No:20/21 Rebiyülevvel 1314-30 Ağustos 1896.

*kendi namusu üzerine yemin ederek, hayatının son dakikasına kadar Hınçakyan kırmızı bayrağına bağlı olup, maddî-manevî bütün gücünü bu uğurda feda etmeği taahhüd eder*²⁴ şeklinde millî andlar yapılmaktadır.

Taşnak Cemiyeti, diğer adıyla Ermeni İhtilâl Cemiyeti'nden maksat ise Osmanlı Devleti'nde genel boyutta ihtilâller yapılarak, Ermenilerin istiklalini kazanmaktır. Bunun için gerekli yerlerde ihtilâl cemiyetleri teşkil edilecektir. Bundan başka, Ermenilerin yanında Yezidiler, Asurlular ve Kürtlerin bir kısmının da silahlandırılması sağlanarak, bunların hükümete isyanlarına çalışılacaktır. Cemaatin oluşmasından sonra harp bölükleri de teşkil edilecek ve cemaat üyelerinin silahlandırılması için her türlü yol denenecektir. Bu ihtilâl cemiyeti de yayın hürriyetine önem vermiştir. Nitekim ihtilâl cemiyetinin *Truşak* isminde bir gazete yayınlamaktadır ki, bu gazete sayesinde, programa uygun her türlü genel meseleler halka duyurulmaktadır²⁵.

Ayrıca Portakalyan, gazetesi *Armenia*'da 1885 yılında yazdığı yazıda, Ermeni milletinin her tarafa dağılmış olduğundan bahisle, Ermenilerin haberleşme ve birbirleriyle münasebet kurmalarında en büyük vasitanın gazeteler olduğu ve bu sayede aralarındaki *ittihat ve ittifakın* sağlanacağı vurgulanmıştır²⁶. Bundan dolayı ister cemiyetlerin, isterse Ermenilerin birbirleriyle olan yazışmalarında en çok önem verdikleri şey, gazetelerin ellerine ulaşip ulaşmadığı sorusudur.

Nitekim bu tür milliyetçilik ve Türklere karşı Ermenileri galeyana getirici politikalar çok kısa sürede meyvesini vermeye başlamış, 1890 yılından itibaren Anadolu'da ciddi denilebilecek Ermeni olayları meydana gelmeye başlamıştır. 1895 yılının Eylül ayından itibaren ise Anadolu'nun pek çok vilâyetlerinde görülen ve yoğunluk kazanan Ermeni olayları, büyüklü -küçüklü olarak Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir.

Ermeni isyanlarının patlak verdiği dönemlerde de kışkırtıcı ve Ermeni halkı bütünleştirici faaliyetler devam etmiştir. Nitekim bu dönemde daha çok şiirler ve ağıtlar şeklinde yoğunluk kazanan bu faali-

24 Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s.11.

25 Bu programın orijinal çevirisi için bkz. Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları...*, s.37-40. Belge için ayrıca bkz. BOA, *İrâde-Askerî*, 20/21 Rebiyülevvel 1314-30 Ağustos 1896.

26 Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s.125.

yetlerle de özellikle Ermeni gençleri arasında Ermenilik canlı tutulmaya ve Ermeniler galeyana getirilmeye çalışılmıştır.

Meselâ Halep'te 1892'de ele geçirilen Ermeni şarkısında;

Savunalım kendimizi
Kanımızı emen Türklere karşı
Şiddetle savunalım
Ve kurtaralım kendimizi.

Sözleriyle Türk düşmanlığı aşılanmaya çalışılmıştır. Yine 1898 yılında Maraş ve Zeytun isyanlarının ardından;

Pek utanç verici oldu sonu babamın
Öldü yatağında Türklere savaşmadan
Bense hiç layık değilim Zeytunlu adına
Çünkü ancak üç Türk öldürdüm.
Böyle ölmek istemiyorum
Birçok Türk'ü öldürmeden
Ölmek, ölmek istemiyorum.

Sözleriyle Ermeni gençleri arasında Ermeniliğin canlı tutulmasının yanında, Türk düşmanlığı aşılanarak Ermeniler isyana davet edilmektedir²⁷.

Andırın'ın Taşoluk Ermeni köyünde de gizlice okunmakta iken ele geçirilen mecmuada bulunan şiirlerde de Ermeni milliyetçilik duygusunu uyandıracak satırlar yer almaktadır²⁸. 16 bölümden oluşan şiirden yer yer alıntılar şu şekildedir:

Birinci

Semâvi pederimiz
İsmin mukaddes olsun
Ermeni'ye semâvi saltanatınızı ihsân buyurun
Her şeyde irâdetin olsun
Ancak Ermeniler boyunduruk altında kalmasun
Ne kuru ve ne de taze ekmeğini istemez
Ancak cümle Ermenilerin destine silâh veriniz

27 Bu şiirler ve şarkılar için bkz. Hasan Babacan, *Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yay., Afyon 2007, s.12-14. Zeytunlu ve Maraş yöresi Ermenilerinin daha başka şiirleri için bkz. *Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, Ankara 1981, s.25.

28 BOA, Y.MTV., Belge No:260/8.

Sizden bizim irâdemizi kaldırmanızı istemiyoruz
Ancak kaldır üzerimizden islâmın fenâ vergisini
Yârab bizi sevk eyle muhârebe meydânına
Ki bununla felâh bula millet-i Ermeniyân

İkinci

.....

Acaba dâ'ima böyle mi kalacaktır
Dikenlerle mülemmâ olan sahra ovaları çimen-zâra tahavvül ider
Acaba bir gün gelecek midir ki Masis Dağının tepesinde bir bayrak
görüle
Ve her tarafa dağılmış olan Ermeni milletleri fevc fevc sevgili vatana
avdet eyleye.

Üçüncü

Artık Hayserin Ermenileri altun telli kemânileri sükût ettiler
Kâfi gözyaşları kesilsün bu yeni kemânîyi dinleyelim
Ki ânı mesrûriyet telleriyle semâ tezyîn etmiştir
Yaşa ey kemânî ihbâr eyle Ermenistan'ın sefil evladlarına
Ki anlar vatanımızın tatlı ve mu'azzez tebrikidirler
Ey kemânî kes artık Ermeni kahramanlarının kemikleri verilsin
Bizden haber ver ki burada daha Ermeniler hayattadırlar
Hayk'ın garib evladlarını da'vet eyle vatana doğru
Ve senin tatlı sadân da'imâ nidâ eylesün
Her milletler işitsünler ki dünya mahv olsa yine siz
Ermenistan ve aziz vatan deyu sadâ verir
Biz o memleketlerin evlatlarıyız ki misli yokdur cihanda
Taganni ile ânın sergüzeştini hiçbir bilâd içün vâki' olmamıştır.

Dördüncü

Tüfenk ve kılıç ve silahlarınızı alınız ey Ermeniler deyû
Türk Ermenistan'ın her tarafında büyük bir sadâ geliyor
Ey Ermeniler Ermenistan'a doğru şitâb ediniz deyu
Büyük bir emr dağdan dağa yankı veriyor
Şark, garb, şimâl, cenûb alt-üst oldu
İşte size mesrûriyetli havâdis
Hayk'ın kahraman evladlarının metîn ve cesûr yüreğinden
Her taraftan azadlık deyu nidâ olundu
Bölük bölük ey Ermeniler azadlık havâdisini istihsâl eyledik
Ahd ü peymân etmişiz aziz kan ile vatanımızı tahlis etmeğe

Ve düğüne gidercesine mahfûz bir halde mürâca'at etmeğe
Türk Ermenistan'ı ayağa kalkmışdır
Arslan gibi intikam intikam deyu istirhâm ediyor
Bütün yazıları kana boyanmış
Bütün ırmaklardan kanlar akıyor
Düşman şaşırılmış ric'at etmiştir
Külliyetlü para ve levâzımât terk etmiştir
Galebe galebe deyu çağırılım
Yaşasun yaşasun Ermenistan

Beşinci

Azadlık evladım İlhanyan Kalos'dan(?)
Ne vakit mahbusdan tahliye olunur isem
Tekrar cem'iyet teşkil edeceğim
Sabahleyin ale's-seher etrafımızı kuşatdırdılar
Tam dört gün dört gice dört yüz düşmanlar
Beş kişiden ibâret idik cümlemiz yek-dil yek-dühân idik
Tekrar teslim olmaz idik fakat ne çare ki aç idik
Kahraman havrun(?) ne oldunuz
Dünkü gün kurşun yediniz
Henüz can çekiştirirken
Tekrar muharebe ettiniz
Bizim mahallerimiz mağaralar taşlıklardır
Kendisi Sultan hamîd dahi dehşet içindedir
Kaçmak asla bilmez idik daimâ düşmana urur idik
Ermeni ahalisi uğuruna fedâ-yı cana müheyâ idik
Bu kara zincir bize şereftir
Bu karanlık zindan bize saraydır
Bizim arzumuz yalnız Kilikya'yı azad görmektir

.....

Dokuzuncu

Ermeni mahbushânededen havf etmez
Ermeni ölümden havf etmez
Ermeni toprağı için daimâ muhârebe etmek ister
Gidiniz söyleyiniz islâma bizim toprağımızdan ayrılısun
Ermeni talim etmiş muhârebe yaklaşmışdır
Beşyüz senelik alev bugün ayağa kalkdı
Gidiniz söyleyiniz İslâmlara vakt-i âhir takarrüb etdi
Kâfi artık bu kadar sefâlet kâfi artık bu kadar esâret

Kıralım biz de tok zincirlerimizi ve Ermenistan'a
Gitmeğe şitâb edelim
..... yazusunun üzerinde Ermeni kahraman bölükleri hazırlanmış
Ellerinde tüfenk muharebeye müheyyâ
Ne durursunuz sefil Ermeniler bölük bölük geliniz talime
Vatanınız sizi ister islâma karşı muharebeye

Onuncu

Silahlarımı alub muharebeye gideyim
Urayım muharebe ideyim ve mahv ideyim
Kör Acemler şimdi görsünler ki Ermeniler nasıl daimâ galib geliyorlar
İntikamımı bizim düşmandan alayım mel'ûn nefsinin ânın yüreğinden çıkarayım
Acem düşmanın kafaları Ermeni ayağı altında ezilsün
Oklarımı alayım yayımı kurayım okumu sokayım
Ve intikamımı çıkarayım
Ben Ermeniyim Hayk'ın evladı
Evladı ne için düşmanın ayağı altında kalayım
Hıristiyan salâhkârın askeri
Ne için ismim gaib olsun
.....

Onbirinci

Küçük çocuk beşiği sallamam ki uyuyasın
Senin birâderlerin ayağa kalkdılar yalnızsın geri kalacaksın
Sevgilim tatlı uykundan uyan
Gözlerin nuru görecekdir
Şarkdan nur doğdu Ermenilerin bahtı açıldı
Biz sultandan çok ricâ ve istirhâm itdik
Tazallüm-i hâl ile figân eyledik
Acı acı gözyaşlarımızla elini ayağını yıkadık
Lakin sefil Ermenilerin istirhâmâtına i'tibâr etmedi
Şimdi bakalım kılıçların şakırdısını işitecektir
Sultanın altun tahtı devrildi düştü
Ve tahtın altından binlerce milletlere azadlık tevellüd etti

Onikinci

Bizim sefil ve bi-kes vatanımız
Düşmanlarımız tarafından tepelendi

Şimdi intikamını almak üzere
Evlâdlarını davet ediyor
Bunca senelerden beru vatanımız
Zincir-bend olmuş
Kendi kahraman evladlarının aziz kanıyla
Halâs bulacaktır
İşte sevgili birâderim sana bir bayrak
Düşmanın ma'mûlâtıdır bu
Giceleri uykusuz kalarak
Göz yaşlarımla ısladım
Bizim vatanımıza ânın mu'azzez renkleri nişangâh olacaktır
Düşman karşusunda cevelân itmesün
Düşman dahi yıkılsun
Muharebe içinde taife-i nisâ köşk bir mahlûkdur
Gereği gibi kendi biraderine mu'âvenet etsün
İşte benim ma'mûlâtım işte sana bir bayrak
Acele kahramânâne esbe râkiben git muharebe eyle vatanımızı
tahlîs eyle
Her yerde ölüm birdir
İnsan bir defa ölecektir
Lakin mürüvvetli milleti azadlığı uğruna fedâ-yı can edenlere
Haydi karındaşım hakk sana yar ve muhibbi olsun
Haydi millet cevri artık çekmeğe kâdir değilim
Ancak canımı sana terfîk ederim
Haydi kahramânâne ol düşman arkamı görmesün
Söyledi ve kız bayrağı verdi
Rengârenk ipeklerle i'mâl idilmişidi

Nitekim bu tür ağıt, şarkı ve şiirler Anadolu'da Ermeni isyanı çıkmış her vilayette Ermenilerin üzerlerinde, evlerinde sıkça ele geçirilmiştir²⁹.

SONUÇ

Yukarıda örneklerini sunduğumuz, Ermenilerin evlerinde ve üzerlerinde ele geçirilen yazı, şiir ve mektuplar incelendiğinde Ermeni olay-

29 Ermeniler millî duygularını pekiştirmek ve aralarındaki birlik ve beraberliği kalıcı tutmak açısından zaman zaman piyesler de temsil etmişlerdir. Bunun en bariz örneğini *Adana Olayları* sırasında görürüz. Bunun için bkz. Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, Yay. Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1986, s.27-28.

larının başlaması hakkında çok önemli bilgiler elde edilebilmektedir. Ermenilerin daha çok *azadlık almak* ve *krallık kurmaktan* bahsettiği görülmektedir. Bundan da anlaşılacağı üzere, Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı tavır almaları ve gösteri, suikast ve isyan yolunu seçmeleri kendi milli devletlerini kurmak istemelerindedir. Nitekim bunun için daha 93 Harbi sırasında Rus ordularının İstanbul önlerine kadar geldikleri sırada bunu fırsat bilen Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, Eçmiyazin Katolikosluğu aracılığıyla Rus Çarından Rusya'nın Doğu Anadolu'da işgal ettiği toprakları Osmanlılara geri vermemesini istemiştir. Bununla da yetinmeyerek Ayastefanos'taki Rus karargâhına bizzat giderek Grandük Nikola ile görüşmüş ve Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından ilhakını, bu olmazsa bölgeye Bulgaristan'a olduğu gibi özerklik verilmesini, bu da mümkün değilse bölgede Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını ve bu ıslahat tamamlanıncaya kadar Rus ordusunun geri çekilmemesini talep etmiştir.

Ermeniler bu mücadelelerinde Avrupa devletlerinin desteğini temin etmeye çalışmaktan başka, kendi aralarında da birlik ve beraberliği canlandırmaya çalışmışlardır. Bunun için de öncelikle Ermeni gençlerinin Avrupa okullarında okumaları sağlanmış, daha sonra bu gençlerin yurtlarına geri dönerek Ermeniliğe hizmet etmeleri istenmiştir. Bu plânın başarıya ulaşmasında da hiçbir şeyden çekinmemişler, el altından gönderdikleri millî duyguları pekiştirici yazı ve şiirlerle, Ermenileri Ermeni çatısı altında birleştirmeye çalışmışlardır. Ayrıca bunun için özellikle Türk ve İslâm halk hedef gösterilerek, Ermeniler arasında Türk ve İslâm düşmanlığı aşılana çalışılmıştır. Nitekim Ermeniler arasında milliyetçilik fikri aşılıp, Müslüman-Türk topluma karşı düşmanlık tohumları ekildikten sonra, Anadolu'nun çeşitli vilâyetlerinde 40'ın üstünde Ermeni isyanı ve olayı patlak vermiştir. Bütün bunların tek tek incelenmesi durumunda olayın özü daha iyi anlaşılacaktır. Nitekim bu düşünceyle 1895 yılında çıkan Trabzon ve Maraş-Zeytun olayları tarafımdan ayrı ayrı kitap halinde neşredilmiştir.

İşte günümüzde Ermeni soykırımı iddialarıyla karşımıza çıkarılan 1915 *Ermeni Tehciri Meselesi* hakkında konuşulurken mutlaka 1915'ten önceki Ermeni-Türk ilişkisinin öncesinin de ayrıntılı incelenip, ortaya konulması gerekir. Zira Ermeniler planladıkları gibi Anadolu'da milli devletlerini kurmuş olsalardı, günümüzde *soykırım* olarak karşımıza

çıkan mesele de çıkmayacak, o dönemde ölen isyancı Ermeniler için *şehitlerimiz* tabiri kullanılacaktı.

Bütün bunları ortaya koyabildiğimiz takdirde 1915 Ermeni olaylarının, tabiri caizse, gökten zembille inmediği ortaya çıkacaktır. Ancak buradaki amacımın düşman bir millet yaratmak olmadığını belirtmek isterim. Amacım, gerçekte var olmayan bir suçun bir millete yüklenmeye çalışılmasının önüne geçmek ve bir suçlu aranıyorsa o suçlunun tarihî belgelerle ortaya çıkarılmasına çalışmaktır.

BİBLİYOGRAFYA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

A.MKT.MHM.	:533/27, 535/7, 551/21, 647/1, 647/ 35.
DH.MKT.	:157/12, 199/71,
İrade-Askerî	:20/21 Rebiyülevvel 1314-30 Ağustos 1896.
Y.A.Hus.	:201/72, 285/54, 315/18, 320/91, 320/96,
Y.MTV.	:260/8,
Y.PRK.A.	:9/82,
Y.PRK.EŞA.	:21/13,
Y.PRK.HR.	:18/68,
Y.PRK.PT.	:9/76,
Y.PRK.UM.	:47/139, 47/140,

TETKİK ESERLER

BABACAN, Hasan, *Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayını, Afyon 2007.

ERMENİ KOMİTELERİNİN İHTİLÂL HAREKETLERİ VE BESLEDİKLERİ EMELLER, Ankara 1981.

HALAÇOĞLU, Ahmet, *Bir Ermeni'nin İtirafları (1895 Maraş ve Zeytun Olayları)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2007.

HALAÇOĞLU, Ahmet, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, İstanbul 2005.

MEHMED ASAF, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları*, Yayına Hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1986.

HÜSEYİN NÂZİM PAŞA, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, No:15, Ankara 1994.

Prof. Dr. Ahmet KANKAL

**ERMENİ EDEBÎ ESERLERİNE YANSIMASI
BAĞLAMINDA ERMENİLERDE
MİLLİYETÇİLİK HAREKETLERİ**

Prof. Dr. Ahmet KANKAL

Nevşehir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Nevşehir-TÜRKİYE

Tlf.: 0 505 631 33 17 / 0 535 978 38 18, e-posta: ahmetkankal@hotmail.com

---

ÖZET

Bu çalışma, esas olarak, bugüne kadar Türkçe yayımlanmış olan Ermeni roman, öykü, anı, günce, deneme, inceleme ve tanıklık türünden eserlere dayanmaktadır. Kısacası, ister Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olsun ister olmasın, Ermeniler tarafından kaleme alınan eserlerde öncelikle Ermeni cemaatinde milliyetçilik fikrinin olup olmadığı yönündeki bilgiler değerlendirilecektir. Sıradan bir öykü, roman veya diğer türden eserlerde milliyetçilik konusunun ve milliyetçilik hareketlerinin nasıl işlendiği vurgulanacaktır. Daha sonra şayet Ermenilerde milliyetçilik fikri oluşmuşsa bu fikrin ortaya çıkışına Ermenilerin bizzat kendileri mi, Osmanlı yönetimi mi veya emperyalist devletler mi sebep olmuştur konusu irdelenecektir. Bu konuda Ermeni yazarların veya halkın düşünceleri nelerdir, şayet bir suçlama varsa suçlu olarak kim veya kimler görülmektedir? Milliyetçilik hareketlerinin başlangıcı ve bu süreç içerisinde yaşananlar nasıl değerlendirilmekte ve okuyucuya ne şekilde sunulmaktadır konusu üzerinde durulacaktır. Türkiye Ermenileri ile diaspora Ermenilerinin konuya bakışları arasında farkın olup olmadığı incelenecektir. Çalışmanın devamında Ermeni milliyetçilik hareketleri ve bu hareketlere karşı alınan önlemler, mukabil hareketler ve sonuçları bir bütün halinde değerlendirilip araştırmacıların dikkatine arz olunacaktır.

Bir kısım Ermeniler, özellikle diaspora Ermenileri tarafından öne sürülen ve bazı devletlerce de kabul gören 1915-1922 yılları arasında Türklerin Ermenilere yönelik soykırım uyguladığı yönündeki görüşler ve kabuller sürekliliğini devam ettirmekle birlikte, bu söylemlerin dünya kamuoyunun dikkatine sunulması konusunda farklı tempolar gözlenmektedir. Bu süreçte gözlenen tek şey sadece Türkleri suçlama konusundaki faaliyetlerin hızı, yani suçlamalardaki göreceli yavaşlama/ yavaşlatılma veya artış/arttırma ile ilgili değildir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin yöneticileri ve Türk halkının çoğunluğu tarafından benimsenen *tarihî olayları politikacılara değil, tarihçilere bırakalım* görüşü ve çağrısı Ermeni diasporası ile soykırımı kabul etmiş ülkelerin parlamenterleri tarafından kabul görmemektedir. Buna mukabil arşiv belgelerinin (resmi belgeler oldukları ve resmi görüşü yansıttıkları gerekçesiyle) yok sayılarak veya daha yumuşak bir tabirle göz ardı edilerek soykırım meselesini *asıl sözü edilen o tarihi olayların doğrudan tesiri altında kalan ve soykırımdan kurtulan görgü tanıklarının anlattığı anılar ve aktardığı halk şarkılarına* indirgeme çabaları diaspora Ermenilerince daha çok benimsenmektedir. Bu iddia ve faaliyetlere göre *bu hatıra ve şarkılar tarihin*

kavranması açısından ve olayları kanıtlayan belgeler ve birincil başvuru kaynakları olarak büyük önem taşımaktadırlar. Elbette bu iddia birçok açıdan tartışmaya açıktır, hatta dikkate alınmasına ve tartışılmasına dahi gerek yoktur görüşünü savunanlar bulunacaktır. Bazen her öne sürülen iddiaya cevap vermek de gerekemeyebilir. Konu siyasî açıdan ele alındığında yukarıdaki her iki kesime ilişkin iddia veya savunmalar doğru da kabul edilebilir, ancak konu bilimsel açıdan ele alındığında durum farklıdır. Tarihçilerin ortak kanaati; belge olmadan ortaya atılan her fikir tartışmaya açıktır, hatta belge olmadan konuşmak doğru değildir. Gerçi belge olduğunda onun içeriğinde bulunan bilgilerin değerlendirmesi de neticede bir yorumdur ve burada kişiler kendi görüşlerini/hissiyatlarını bu yoruma katacaklarından kişilerin objektifliği de tartışmalıdır, subjektif olmaları çok daha muhtemeldir türünden görüşler akademisyenlerin sık sık dile getirdiği konulardandır.

Hatıra ve şarkıların birinci elden kaynak olduğu, arşiv belgelerinin ise önemli olmadığı görüşü ve iddiası akli başında tarihçilerce kabul edilebilir değildir. Bununla beraber arşiv belgelerinin yanı sıra, hatıra türünden eserlerin dönemin diğer eserleri (bunlar belgeler de olabilir, yine hatıra türünden eserler de olabilir) ile karşılaştırılması ve kritiğinin yapılması kaydıyla belge olarak kullanılabilmesine tarihçilerin itiraz etmeyeceği de açıktır.

Epey bir süredir Türkçe yayımlanan Ermeni edebî eserleri üzerine ilgisi olan ve bunlara dayalı çalışmalar yapan bir tarihçi olarak¹ bu eserler

1 Ermeni edebî eserleri üzerine tarafımızdan yapılan çalışmalar şunlardır: Ahmet Kankal, "Ermeni Öykülerinden Türkçe Yayınlananlar Üzerine", *Millî Eğitim*, Sayı 157, Ankara 2003, s.213-225; Kankal, "Ermeni Toplumunda ve Aile Hayatında Kadın", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArd)*, Sayı 4, Diyarbakır Eylül 2004, s.105-135; Kankal, "Ermeni Edebî Eserlerinde Ermenilerin Türk Devletine ve Türk Toplumuna Bakışları", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArd)*, Sayı 5, Diyarbakır Mart 2005, s.1-22; Kankal, "Türkçe Yayınlanan Ermeni Öykülerinde Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti Devletleri İle Toplumuna Bakış", *XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002 Ankara) Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 2005, C.III, s.255-274; Kankal, "Ermeni Edebiyatında Türk ve Ermeni Toplamları Arasındaki Komşuluk İlişkilerine Bakış", Erciyes Üniversitesi Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS-I), Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk-Ermeni İlişkileri Örneği, 20-22 Nisan 2006 Kayseri.), *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C.I, Kayseri 2007, s. 221-235; Kankal, "Ermeni Öykülerine Göre Osmanlı-Türk Toplumunda Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi (20-21 Nisan 2002 Ankara) Bildirileri*, C. III, Ankara 2003, s.97-120; Kankal, "Türk Okurları Açısından Ermeni Öykülerinin Oluşturabileceği Sakıncalar Hakkında Bir Değerlendirme",

dikkatimizi hep çekmiştir. Özellikle de köy hayatına, sosyal olaylara, örf-adetlere, eğitime ve inançla ilgili konulara yönelik anlatılanlar, Anadolu'da yaşayan Türk ve Ermeniler arasında yaşayış ve inanış bakımından büyük farklılıkların olmadığını ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada herhangi bir iddianın ne sahibi ne de savunucusu olma amacı bulunmamaktadır. Ermeni edebî eserleri genel hatlarıyla ele alınıp değerlendirilecek, tek tek eserler ve içerikleri konusunda teferruat sayılabilecek bilgiler verilmeyecektir. Konu ile ilgili Ermeni edebî eserleri, çalışmanın sonunda kaynakça kısmında zikredilecektir.

Türkçe yayımlanan Ermeni edebî eserleri içerisinde siyasî içerikli olanların yanında Ermenilerin gündelik hayatı (ister kırsalda isterse şehirde olsun), hayatta karşılaşılan güçlükler, sosyal, kültürel, ekonomik, dinî ve ahlakî değişimler, diğer etnik unsurlarla olan ilişkilerini konu edenler çoğunluğu oluşturmaktadır. Dikkati çeken bir başka nokta da Türkiye'de yaşayan Ermenilerle diasporada yaşayan Ermenilerin ele aldıkları konular ve bu konuları işleyişleri yönündeki farklılıklardır. Örneğin Türkiye'de yaşayan Ermeniler daha çok sosyal içerikli konuları işlerken, diasporada yaşayan Ermenilerin siyasî içerikli konulara eğilmeleri gibi. Bunun çok değişik sebepleri olabilir. Her iki gurubun tehcire bakışı, olayları değerlendirme biçimi, yaşadığı ortam, ilişkide bulunduğu guruplar birbirinden farklıdır. Nitekim ister tehcire tabi tutulmuş ister tutulmamış olsun sonuçta Türkiye'de yaşayan Ermeniler hayatlarının geçtiği ve kendilerine ait topraklarda yaşamaktadırlar. Her ne kadar buldukları köylerden şehirlere göçmüş olsalar veya yaşadıkları şehirlerden İstanbul'a gitmiş bulunsalar da sonuçta devlet onların da devletidir, ilişkide buldukları topluluklar da o devletin vatandaşlarıdır. Fakat diasporada yaşayanlar açısından durum farklıdır, çünkü bir defa ister tehciri yaşamış olanlar isterse onların çocukları veya torunları olsunlar,

---

IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze Dış Tehditler) (16-17 Ekim 2003 Elazığ) Bildirileri, Elazığ 2004, s.415-422; Kankal, "Ermeni Yayınlarıyla Yapılan Tanıtım mı Propaganda mı? (Öykü ve Romanlar Bağlamında)", I. Kahramanmaraş Sempozyumu (6-8 Mayıs 2004 Kahramanmaraş) Bildirileri, C.II, İstanbul 2005, s.669-676; Kankal, "Türk Halk İnanışları İle Anadolu Ermeni Halk İnanışları Arasındaki Benzerlikler", VII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü-Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Başkanlığı, 27 Haziran-1 Temmuz 2006 Gaziantep (kongre bildirileri henüz basılmadığından bu tebliğ yayımlanmamıştır).

bunlar yaşadıkları yerlerden kopmuş (tabii ki onlara göre işin aslı kopma değil koparılma, terk etme değil sürülmedir) kimselerdir. Bu sebeple kendilerini Türklerin tehcire/sürgüne gönderdiğini düşünerek Türklere karşı büyük bir kin ve nefret besleyen, hatta oluşan ortak kin ve nefret sayesinde diasporada birlikteliğini devam ettiren, kin ve nefretten bir millet oluşturan, yine ayrıldıkları yerlere karşı büyük bir özlem içinde olan, oralara ilişkin hatıraları bulunan ve bu hatıraları sürekli tekrar ede gelen bir kesim söz konusudur. Ayrıca bunların ilişkide bulunduğu kesimler de farklıdır. Onlar, Türkiye’de yaşayan Ermeniler gibi Türklere birlikte yaşamaya veya onlarla her an ilişkide olmaya mecbur değildir. Türkiye’de yaşayan Ermeniler sonuçta suçlu olarak kimi veya kimleri görmüş ve görüyor olsalar da bu durumu ileriye taşınması gereken bir dava olarak görmeyebilir veya bunun her iki tarafa bir faydası olmadığını da düşünebilirler. Mesela onların, diasporadakiler gibi, Türk milletini suçladıkları düşünülecek olsa da neticede devir değiştiği ve muhatap oldukları Türklerin tarihte yaşanan olaylarla ilgisi bulunmadığı için daha sağlıklı düşünceleri söz konusu olabilecektir. Hâlbuki diasporada yaşayanlarda neslin değişmesine rağmen bugünkü Türklerin iddia ettikleri olaylarla uzaktan yakından bir ilgisi olmadığı halde suçlu olarak yine Türkleri görme eğilimi mevcudiyetini muhafaza edecektir, çünkü onlara göre bu hale gelmelerine ve bütün olanlara sebep Türklere ve bu düşünce atadan evlada, hatta toruna daha da artarak, şiddetlenerek devam etmelidir, devam ettiği takdirde Ermeniler arasındaki birlik ve beraberlik korunacaktır. Bunun aksini düşünenler sayıca azınlıkta kaldığı için ya susturulacak veya dışlanacak ya da kendileri selametleri açısından susmayı tercih edeceklerdir. Bu konuda her iki toplumun sağlıklı kararlar vermesini ve bir anda bütün yaşananları unutmasını beklemek de mümkün değildir. Toplumsal hafıza her ne kadar bazı şeyleri unutsa da izlerin tamamen ortadan kalkması veya silinmesi gerçekçi değildir. Tıpkı *nasıl ki hafızasız insan yoksa hafızasız millet de yoktur, zira hafıza insanın ya da halkın yaşadığı yıllardan ibaret olan hayatıdır; onun geçmişi, onun tarihidir* sözü ve bu sözün gerçekliği gibi.

Ermeni edebî eserlerinde zikredilen mekânlar, İstanbul, İzmit, İzmir, Afyon, Gümüşhane, Van, Ağrı, Iğdır, Erzincan, Sivas, Tokat, Malatya, Harput, Bitlis, Diyarbakır, Mardin, Adıyaman, Urfa, Adana, Gümrü, Erivan, Halep, Paris, Fresno (Amerika Birleşik Devletleri California eyaletine bağlı) şehirleri ile onlara bağlı bazı kaza, kasaba ve köyler-

dir. Hemen hemen bütün Osmanlı şehir ve kasabalarında az veya çok Ermeni nüfus bulunmasına rağmen henüz Ermenilerin diğer yerleşim yerlerine ilişkin yayınları bulunmamakta veya varsa da tarafımızdan bilinmemektedir. Bu şu açıdan önemlidir: Ermeni toplumu, incelenen eserlerde görüldüğü kadarıyla, gerek düşünüş ve gerekse yaşayış tarzı itibarıyla bir bütünlük arz etmemektedir. Bu durum, toplumun içinden çıkan ve çoğunlukla toplumun düşüncelerini aksettiren yazarlara ve onların eserlerine de yansımaktadır. Bu sebeple, tek tip Ermeni toplumundan, düşüncesinden, kültüründen ve dolayısıyla hareket tarzından bahsetmek zordur.

Bir defa bütün Ermeni edebî eserleri için geçerli olan şu konuyu belirtmekte fayda vardır: O da kimlik, milliyet duygusunun Ermenilerin tamamında var olduğu gerçeğidir. Ermeni inancı, bu kimliğin ve aidiyet duygusunun gelişmesi ve devamında en önemli etkidir. Onlardaki bu inanç sistemi, onların hem diğer Hıristiyan topluluklar hem de Müslümanlar arasında mevcudiyetlerini devam ettirmelerinin, kendilerini asimilasyona karşı korumalarının en kısa ve etkili yoludur. Ermeniler arasında zaman zaman mezhep ayrılıkları ve çekişmeleri olsa da bu durum ortak kimliğin ve milliyet duygusunun yozlaşmasına müsaade etmez. Dolayısıyla Ermeniler, inancı sayesinde millî duygularını, kimliğini koruyabilen ve yaşatabilen bir toplumdur. Hal böyle olunca kilisenin ve din adamlarının Ermeni toplumu üzerindeki etkilerini gündeme getirmenin de bir anlamı yoktur. Millî duyguların yanında Ermenilerde milliyetçilik fikrinin oluşması ve bunun fiiliyata dönüşmesi hususunda kilisenin rolünü göz ardı eden her çalışma eksik kalacaktır, ancak bu çalışmada bu konuya girilmeyecektir.

Anadolu'da yaşayan Ermenilerle Anadolu dışında ve özellikle de diasporada yaşayan Ermenilerin ele aldıkları konuların ve olaylara bakışları ile yorumlarının birbirinden farklı olduğu daha önce zikredilmişti. Anadolu'da yaşamış veya hala yaşayan yazarlar, Ermenilerdeki ayrılıkçı milliyetçilik fikrinden, onların Birinci Dünya Savaşı yıllarında bu fikirlerini gerçekleştirmek için özellikle de Ruslarla işbirliği yaparak harekete geçtiklerinden hiç bahsetmezler. Konuyu tehcir kararının alınması, uygulanması ve sonucu ölçeğinde işlerler, tehcir öncesi olaylardan bahsetmemeye özen gösterirler, gerek Türk gerekse Ermeni toplumu arasındaki ahenge vurgu yaparlar. Böylelikle okuyucuda, bir manada bu ahengi bozanın Türkler olduğu düşüncesi oluşur, oluşturulur. Hâlbuki

diasporada yaşayanlar ise Ermenilerin öteden beri milliyetçilik fikrine sahip olduklarından, bunu gerçekleştirmek için uygun ortamı bulduklarında da faaliyete geçtiklerinden söz ederler. Bu yazarlar eserlerinde, Rusların Doğu Anadolu bölgesini Türklerden alarak kendilerine bırakacaklarını düşündüklerinden, sonuç hiç de bekledikleri gibi olmayınca, hayal kırıklığına uğradıklarından bahsederler. Anadolu'da yaşayanlar, tehcir yıllarını anlatırken, bunun aslında Almanların bir projesi olduğundan, Almanların Rusya'ya doğru ilerlerken önlerinde bulunan ve Ruslara yardımları muhtemel olan Ermenileri Osmanlı Devleti vasıtasıyla uzaklaştırma isteğinden kaynaklandığı görüşüne vurgu yaparlar. Bu eserlerde daha çok dramatik konular işlenmektedir, ancak bunlarda devlet dolaylı olarak suçlanırken yerli halk (Türkler, Kürtler, Araplar) ise Ermenilerin muhatap oldukları bu duruma üzülen, hatta devletin almış olduğu kararın hilafına Ermeni ailelere yardım eden, onları yanlarında saklayan kimseler olarak gösterilmektedir.

Anadolu dışında yaşamış (tehcir sonrası Anadolu'dan ayrılmış veya diasporada doğmuş) yazarların eserlerinde tek suçlu vardır o da Türklerdir. Onlara göre başka milletler birer birer Osmanlıdan ayrılıp istiklallerini kazanırken bu hak Ermenilere çok görülmüştür. İttihat ve Terakki Partisi ileri gelenleri olayın baş aktörleridir, ancak bu durum sadece onlarla sınırlı değildir. *Türk milleti bir bütün olarak iradesiyle ve faaliyetleriyle bu projenin, bütün olup bitenlerin arkasındadır, o sebeple de suçludur* görüşü bu eserlerin ana fikri ve ana söylemidir. Hatta onlara göre Türkler bu uğurda sadece Ermenilere zulmetmemişler Kürtler de bundan nasibini almışlardır. Oysa Anadolu'da yaşayan yazarların eserlerinde Ermenilere zulmedenlerin çoğunlukla Kürtler ve zaman zaman da Çerkezler olduğu, Türklerin bunu engellemek istedikleri, ancak başarılı olamadıkları görüşü egemendir.

Diasporada yaşayan yazarların Türk devleti ve toplumu aleyhine söylemleri dikkat çekecek düzeydedir. Yalnız bu yazarların eserlerinde yer alan bilgiler arasında da bir birliktelik bulunmamakta, birliktelik sadece Türk devletine ve devlet görevlilerine yönelik eleştirilerde kendini göstermektedir. Anadolu dışında bulunan yazarların eserlerinde, Anadolu'dakilerin aleyhine, Türk halkının da tehcir esnasında Ermenilere zulmettikleri konusu vurgulanmaktadır. Bu eserlerde tehcire sebep olarak gösterilen olaylar isyan biçiminde değil de kahramanlık destanı şeklinde işlenmektedir. Olaylar bu şekilde incelendiğinden bağımsız

Ermeni devleti kurma isteği ve çabası içinde olan Ermeniler birer kahraman gibi gösterilmekte, Ermeni isyanlarına karşı önlem alan, mukabil hareketlerde bulunan Osmanlı Devleti ve onun idarecilerinin katliam yaptıkları dile getirilmektedir. Bu durum halk söz konusu olduğunda da aynıdır. Ermeni halkın Müslümanlara karşı yaptığı katliamlar dile getirilmez veya getirildiğinde de hak arama şeklinde verilirken, Müslümanların Ermenilere karşı hareketleri soykırım olarak nitelendirilmektedir.

Millî duyguların kabartılması ve ayrılıkçı hareketlerin teşviki açısından özellikle de Osmanlı zabitleri ve Hamidiye Alayı mensuplarının Ermeni kadın ve kızlarına tecavüzde buldukları, onları haremlerine kattıkları konuları yoğunlukla işlenmektedir. Bu duruma direnen kızların namussuz bir şekilde yaşamaktansa ölümü tercih edişleri dramatik bir biçimde anlatılmaktadır. Özellikle genç Ermeni erkeklerinin bu duruma kayıtsız kalmadıkları vurgulanmakta, yine Ermeni kadınların kendilerine karşı yapılan haksız muamelelere boyun eğmedikleri, kadınların mücadele azimleri ve silahlı Ermeni çetelerine yardımları söz konusu edilmektedir. Osmanlı yanında yer alan ve böylelikle soyuna ihanet ettiği vurgulanan Ermenilerin ařırđ milliyetçi Ermeniler tarafından çok kötü muamelelere maruz bırakıldığı açık bir şekilde aktarılmaktadır. Din adamlarına yapıldığı söylenen hakaretlerle Ermenilerdeki dinî duygular harekete geçirilmek istenmektedir.

Sonuç olarak, son yıllarda görebildiğimiz ve inceleyebildiğimiz kadarıyla beş ayrı yayınevi tarafından yayımlanmış olan Ermeni edebî eserlerinden bazıları, edebrnler olmanın yanında siyasî konuları da içine alan bir özellik taşımaktadırlar. XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan farklı etnik unsurlardaki hareketlilik Ermeni toplumunda da görülmektedir. Ancak Ermeni toplumundaki bu hareketlilik, mahiyeti itibarıyla Ermeni edebî eserlerine değişik şekilde yansımaktadır. Bazı eserlerde bu hareketlilikten bahsedilirken bazılarında bu durum göz ardđ edilmektedir. Eserlerin bir kısmında Ermenilerdeki milliyetçilik fikrinden ve hareketlerinden övgüyle söz edilirken, bir kısmında bu fikir ve hareketlilik yokmuş gibi gösterilmektedir. Bağımsız bir Ermeni devletinin kurulması için isyan eden, bu uğurda devlet görevlileri ile masum insanları katletmekten çekinmeyen Ermeni asiler birer kahraman gibi gösterilmekte, buna müdahale eden devlet görevlilerinin hareketleri ise soykırım olarak adlandırılmaktadır. Devlete bağlı ve onun koymuş olduğu kanunlara uyan Ermeni halkının haksız

yere tehcire tabi tutulduğu, Ermeni ailelerin parçalandığı, savunmasız halkın sürgün esnasında eşkıya ve yol üzerindeki insanlarca soyulup öldürüldüğü konusu sıklıkla işlenmektedir. Olayı soğukkanlılıkla ele almadıkça, doğruyu açık yüreklilikle söylemedikçe, hatasıyla sevabıyla toplumlari ve onların hareketlerini değerdendirmediğçe, ister edebî ve kültürel isterse siyasî ve tarihi olsun hiçbir eser tarih bilimi açısından bir değeri ifade etmeyecektir.

KAYNAKÇA

- AHARONYAN, Avetis, *Fedailer Özgürlük Yolunda*, Çeviren Figen Yılmaz, İstanbul 2001, Belge Yayınları.
- ARMEN, Mıgırdiç, *Hegnar Çeşmesi*, Çeviren Hasan Polat, İstanbul 1988 (2. baskı), Belge Yayınları.
- ARSLANYAN, Agop, *Adım Agop Memleketim Tokat*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.
- BİBERYAN, Zaven, *Babam Aşkale'ye Gitmedi*, Çeviren Sirvart Malhasyan, Aras Yayıncılık, İstanbul 1998.
- BİBERYAN, Zaven, *Yalnızlar*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2000.
- CEYHAN, Kirkor, *Atını Nalladı Felek Düştü Peşimize*, İstanbul 1999, Aras Yayıncılık.
- CEYHAN, Kirkor, *Kapıyı Kimler Çalıyor*, İstanbul 1999, Belge Yayınları.
- CEYHAN, Kirkor, *Seferberlik Türküleriyle Büyüdüm*, İstanbul 1998 (2. baskı), Aras Yayıncılık.
- ÇELİK, Jaklin, *Kum Saatinde Kumkapı*, İstanbul 2000, Aras Yayıncılık.
- ÇELİK, Jaklin, *Yılann Yolu*, İstanbul 2003, Aras Yayıncılık.
- ÇERKEZYAN, Sarkis, *Dünya Hepimize Yeter*, haz. Yasemin Gedik, İstanbul 2003 (2. baskı), Belge Yayınları.
- DAVID, Kherdian, *Hilâlin Gölgesinde Bir Ermeni Kızın Yazgısı*, Çeviren Haydar Işık, İstanbul 2001, Pêri Yayınları.
- GELENYAN (HAMASDEĞ), Hampartsum, *Güvercinim Harput'ta Kaldı*, Çeviren Sarkis Seropyan, İstanbul 1998 (2. baskı), Aras Yayıncılık.
- GOBELYAN, Yervant, *Memleketini Özleyen Yengeç*, Çeviren Hagop Gobelyan, İstanbul 1998, Aras Yayıncılık.
- GÜLER, Ara, *Babil'den Sonra Yaşayacağız*, Çeviren Sirvart Malhasyan, İstanbul 1996, Aras Yayıncılık.
- KEBABCİYAN, Raffi, *Konuş Halil Bey Konuş*, İstanbul 2000, Aras Yayıncılık.
- KOÇAR (KAPRIYELYAN), Hraçya, *Özlem (Garod)*, İstanbul 1996 (2. baskı), Nüjen Yayınları.
- MARGOSYAN, Mıgırdiç, *Gâvur Mahallesi*, İstanbul 1999 (7. baskı), Aras Yayıncılık.
- MARGOSYAN, Mıgırdiç, *Söyle Margos Nerelisen?*, İstanbul 2000 (6. baskı), Aras Yayıncılık.
- MARGOSYAN, Mıgırdiç, *Biletimiz İstanbul'a Kesildi*, İstanbul 1998 (4. baskı.), Aras Yayıncılık.
- MAVYAN, Vahram, *Her Yerde Ermeni Var*, Çeviren Klemans Çelik (Zakaryan), İstanbul 2003, Aras Yayıncılık.
- MINTZURİ, Hagop, *Armıdan Fırat'ın Öte Yanı*, Çeviren Silva Kuyumcuyan, İstanbul 1998 (2. baskı), Aras Yayıncılık.
- MINTZURİ, Hagop, *Atina, Tuzun Var Mı?*, Çeviren Silva Kuyumcuyan, İstanbul 2000, Aras Yayıncılık.
- MINTZURİ, Hagop, *Kapandı Kirve Kapıları*, Çeviren Nurhan Büyük Kürkciyan, İstanbul 2001, Aras Yayıncılık.
- MINTZURİ, Hagop, *İstanbul Anıları 1897-1940*, Çeviren Silva Kuyumcuyan, (notlarla basıma hazırlayan Necdet Sakaoğlu), İstanbul 2002, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- NAJARİAN, Peter, *Son Ermeni*, Çeviren Ece Eroğlu, İstanbul 2004, Aras Yayıncılık.

ÖZER, Antan, *Yaşamı Beklerken*, Çeviren Klemans Çelik (Zakaryan), İstanbul 1997, Aras Yayıncılık.

SAROYAN, William, *Aram Derler Adıma*, Çeviren Türkkaya Ataöv, İstanbul 1991. (3. baskı), Varlık Yayınları.

SAROYAN, William, *Yoksul İnsanlar*, Çeviren Memet Fuat, İstanbul 1990, Adam Yayınları.

SAROYAN, William, *Paris-Fresno Güncesi 1967-68 Ölüm, Dirim Ve Aya Kaçış*, Çeviren Beril Eyüboğlu, İstanbul 2001, Aras Yayıncılık.

SIRMAKEŞHANLIYAN, Yervant, *Balıkçı Sevdası*, Çeviren Ani Baronyan, İstanbul 2000. Aras Yayıncılık,

TOTOVENTS, Vahan, *Yitik Evin Vârisleri*, Çeviren Najda Demircioğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2002.

ZOHRAB, Krikor, *Öyküler*, Çeviren Hermon Araks, İstanbul 2001, Aras Yayıncılık.

ZOHRAB, Krikor, *Hayat, Olduğu Gibi*, Çeviren Kudret Emiroğlu, Ankara 2000, Ayraç Yayınevi.

**MEŞRUTİYET'İN ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN
DOĞMASINA ETKİSİ VE BU DÖNEMDE
TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ VE BU
İLİŞKİLERİN BASINA YANSIMASI**

Yrd. Doç. Dr. Ahmet OĞUZ

Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Kırşehir-TÜRKİYE

Tlf.: 0 533 359 76 63, e-posta: ahmetoguz@gazi.edu.tr

ÖZET

Osmanlı Devleti'ni kurtarmak için girişilen reform hareketlerinin en önde gelenlerinden birisi de hiç şüphe yok ki Meşrutiyet'in ilanıdır. Burada beklenen devletin kurtarılmasıdır. Hedef çizildikten sonra çare olarak üretilen fikir *Osmanlıcılık* idi. Yenileşmenin öncüsü olan *Yeni Osmanlılar* Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki bütün etnik unsurları yönetime katmak amacıyla Kanun-ı Esasî'yi ilan etmesi için yönetimi zorladılar ve bunda da başarılı oldular. Ardından I. Meclis-i Mebusan'ın açılmasıyla *Osmanlıcılık* fikri gerçekleştirilmiş oldu. Bu ilk denemenin her safhasında Kanun-ı Esasî'nin hazırlanmasından başlayarak mecliste ve Meclis-i Ayan'da da etnik unsurlara nüfusları nispetinde temsil hakkı verildi. Ermeniler de bunların içerisinde fazlasıyla yer aldı.

II. Meşrutiyet'in ilanı ise birincisinden çok daha farklı oldu. Jön Türk olarak nitelendirilen muhalefet, Meşrutiyet'in devletin zararına olduğunu düşünen Sultan Abdülhamit'e karşı amansız bir savaş verdi. Her türlü savaş unsurlarına yer verildi. Sürgünden suikasta bütün yollar denendi. Hatta vatani bölmek isteyen guruplarla bile çalışıldı. Sonuç olarak başarıya ulaşıldı. Bu başarıya giden yolda Jön Türler ve Ermeniler Meşrutiyet'i ilan ettirmek için büyük çaba sarf ettiler. Ortak düşman belledikleri Sultan Abdülhamit saltanatını devirmek için kullandıkları araçların birisi de basın oldu. *Jön Türklerin* yayın organı olan *Osmanlı Gazetesi*'nde (1897-1904) Türk-Ermeni işbirliğinin örnekleri verilmiştir. Bu örneklerin bir kısmı da bizim çalışmamızda yer almaktadır.

Türk-Ermeni ilişkileri, sorunun başladığı 1878 Berlin Anlaşması'ndan öncesi dönem hariç geriye doğru gidildiğinde hep iyi olarak nitelendirilir. Ermeni sorununun başlangıcını da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı olarak ele alınmaktadır. Biz de bu tarihi başlangıç olarak ele aldık. Daha önceleri kiliselerdeki Ermeni uyanışına yeri geldikçe değinilecektir. Bizim konumuz ise Meşrutiyet sürecinde Ermeni milliyetçiliğidir. Meşrutiyet yönetimi Osmanlı Devleti'nde Meclis-i Mebusan'ın açılmasıyla tatbik edilmiş, *Osmanlıcılık* prensibi üzerine ve etnik unsurların bir çatı altında toplanması düşüncesinden doğmuştur. İlk mecliste örnekleri aşağıda görüleceği üzere mebuslar, milliyetçilik tartışmalarının yapılmasına doğrudan izin vermemiştir. Ancak değişik görüşler altında bunlar bazen gündeme gelmiştir¹. İkinci Meşrutiyet'in ilanı sürecinde ise *Osmanlıcılık* prensibine daha çok bağlı olan taraf Türkler olmuş, Ermeniler ise özellikle istedikleri Doğu Anadolu bölgesinde köklü bir ıslahat yapmayan, daha açıkça Ermenilerin vatan oluşturmada isteklerine set çeken Sultan Abdülhamit'i tahtan indirerek isteklerine kavuşmak istekleri görülmüş-

1 Meclis-i Mebusan'da yaşanan tartışmalar için bkz. Ahmet Oğuz, *I. Meşrutiyet Meclis-i Umumi'sinin Açılışı, İşleyişi ve Kapanması*, Ankara 2004.

tür. Nitekim İttihatçılarla Ermenilerin 1908 tarihinden sonra araları iyice açılmış, sonra da düşman iki taraf haline gelmiştir. Milliyetçilik Ermenilerde Türklerden daha hızlı şekilde cereyan etmiş ve kimliklerini kazanarak Meşrutiyet'i Osmanlı Devleti'nden ayrılmanın yollarından biri olarak görmüştür. İttihatçılar ise bu süreci çok daha geç fark etmiştir². Jön Türklerle diğer gurupların aynı zeminde uzun süre kalamayacakları açıktı. Jön Türklerden Ahmet Rıza gurubu zaten Türkçü bir çizgide ilerlerken, Prens Sabahattin gurubu ise gayr-i Müslimlerin hiçbir yerde çoğunluk olmadığını³ dolayısıyla bağımsızlığa gidemeyecekleri gibi yanlış bir inanca sahipti. Osmanlılık zemininde ve Sultan Abdülhamit'e karşı ortak yürütülen mücadele 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanına kadar değişik aşamalar kaydetmiştir. Biz bu aşamaları Ermeni milliyetçiliğinin gelişimi ve Türk Ermeni ilişkileri bağlamında Ermenilerin faaliyetleri doğrultusunda ele alacağız.

İlk Meşrutiyet denemesi olan Kanun-ı Esasî'nin gereği olarak açılan Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında da Ermeni mebuslar bulunmaktadır. Ancak Osmanlı Devleti'nde Ermenilerle beraber daha pek çok gayr-i Müslim Osmanlı tebaası anılan mecliste temsil edilmiştir. Meclisin açılma gerekçesine uygun olarak Türk, Müslüman ve etnik azınlığa mensup diğer mebuslar hep *Osmanlılık* prensibini öne çıkarmıştır. Ancak zaman zaman mecliste yaşanan tartışmalar esnasında Ermeni kimliğinin bu mebuslarca öne çıkarıldığı da görülmektedir. Örneğin Erzurum mebusu Hamzasb Efendi, Ermenilerin beş yüz yıldır Osmanlı Devleti içinde mutlu yaşadıklarını bildirmişti⁴. Buna benzer dolaylı açıklamalar nadir de olsa diğer etnik unsurların içindeden de çıkmıştır. Meclis-i Mebusan, Osmanlı kimliği altında toplandığı için bireysel kimliklerin vurgulanmasına oto kontrol sistemiyle izin verilmemiştir. Özellikle *İntihab-ı Mebusan* kanunu ve *Vilayet Meclisleri* ile ilgili kanun tasarıları görüşülürken milliyetçilik temelli olmasa da din ve bölgesel temelli çetin tartışmalar yaşanmıştır. Daha çok üzerinde durulan ise dinî yapı ağırlıklı bir toplumun beklentileri söz konusu olmuştur. Mesela, vilayet meclislerinde müftünün veya diğer dinlere ait din adamlarının bulunup bulunmaması gibi.

2 Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908–1918)*, s.50.

3 Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.108.

4 *Meclis Zabıt Ceridesi*, Cilt I, s.175.

Ermenilerle ilgili bu dönemde en kayda değer tartışma meclise verilen bir soru önergesinde yaşanmıştır. Ermenilerin Edirne'ye yaklaşan Rus generalinden bağımsızlık talebi üzerine görüşme yapılmıştır. Aydın mebusu Mina Efendi, İstanbul gazetelerinde, Ermenilerin yabancı devletlere *istiklâliyet istidasına* dair bir haber olduğunu bunun araştırılmasını istediye de durumun nezaketi bakımından konu görüşülmeden kapatılır⁵. Anlaşılıyor ki konu her iki tarafın da malumudur.

Yine aynı dönem içinde İngiltere'ye giden bir Ermeni heyeti, 1878 Mart ayında II. Alexander'e başvurarak Lübnan'da otonom bir devlet kurmak istediklerini bildirmişti. Berlin Anlaşması'ndan hemen önce aynı heyet, Rusları ve Fransız Dışişleri Bakanı Waddington'u ziyaret etmiş, ancak kesin cevap alamamıştı⁶. Ruslar İstanbul yakınlarına gelince Ermeni patriği Nerses, Trakya'ya kadar gelen Rus komutan Grandük Nikola'ya üç kişilik bir heyet göndererek bağılıklarını bildirmişti⁷. Rusların görünürde Ermenileri desteklemesi tamamen bir aldatmaydı. Kendi ülkelerindeki Ermenilerin de bağımsızlık mücadelesi vereceklerinden korkarak sürekli onları baskı altında tutuyordu. Hatta bu baskıdan kaçmak için Ermeniler Müslümanların Girit'ten boşalttıkları yerlere göçmek istiyordu⁸. Bu durum bir noktayı daha ortaya çıkarmaktadır. Ermenilerin Rusya sınırında da milliyetçilik hususunda boş durmayıp faaliyette bulunduğu dur. *Osmanlı Gazetesi*'ne (1897-1904) göre Ermeniler, Avrupalı devletlerin özellikle İngiltere'nin koruması altında olan Girit'e gitmek ve onlardan yardım bulmayı ummaktadır. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki Ermeni istekleri artık içerde ve dış kamuoyunda bilinen bir gerçektir. Ermenilerin bu istekleri ve günümüz itibarıyla geldikleri nokta, Ermeni milletinin iç dinamikleri ya da Osmanlı Devleti'nin kötü idaresine bağlı saymak arabayı atın önüne koşmak gibidir. Ermenilerin gerek Rusya'da gerekse Osmanlı Devleti'nde yaptıkları çete faaliyetleri şartlarının iyileştirilmesi değil bağımsızlık mücadelesinin aşaması olduğu sonraki olaylardan anlaşılmaktadır. Özellikle 1878 tarihinden sonra

5 *Meclis Zabıt Ceridesi*, Cilt II, s.248.

6 Musa Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reform for the Armenians in Eastern Anatolia 1878-1897*, Ankara, TTK Yayını, Ankara 2000, s.8.

7 Ermenilerin Ayastefanos (Yeşilköy) Anlaşması'na Ermeniler lehine madde koymak için yaptıkları girişimler için bkz. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1986, s.2 vd.

8 *Osmanlı Gazetesi*, No:41,s.7.

Ermeni olaylarının başlaması ve Ermeni faaliyetleri göz önüne alınırsa Osmanlı Devleti içindeki en korumasız ve yardıma muhtaç kesimin Müslüman Türkler olduğu açıktır. Tanzimat'tan bu tarafa ıslahatların hemen tamamı gayrimüslim merkezli yapıyordu.

Sultan II. Abdülhamit (1876–1909) döneminin en ilginç olaylarından biri olarak niteleyebileceğimiz, bir dönem ortak çalışan ve sonra da tabii olarak birbirlerinin amansız düşmanı olan İttihatçılarla Ermeni milliyetçileri aynı safta mücadele etmiştir. Bu mücadelenin ortak zemini Abdülhamit yönetimine karşı olmak ve onu devirmek üzerine kurulmuştur.

I. Meşrutiyet'in ilanında büyük hisse sahibi olan *Yeni Osmanlılar* da Ermenilerle zaman zaman ilişki kurmuşlardı. Hatta anayasa hazırlama komisyonuna bazı Ermeni ileri gelenleri de seçilmişti. Mithat Paşa'nın yakın arkadaşı Oydan Efendi anayasa hazırlama komisyonunda görev almıştı⁹. Daha başka Ermeniler de vardı. II. Meşrutiyet döneminde de bu ilişki bir süreliğine de olsa ittifaka dönüşecektir. Bu ittifakı Ermenilerin büyük devletleri de arkalarına alarak İstanbul ve Doğu Anadolu başta olmak üzere birçok olay çıkarması da Jön Türkleri Ermenilerle olan işbirliğinden çevirememiştir. Doğuda çıkan olayları İttihatçılar, Ermeni milliyetçiliğinin uyanışı olarak değil Abdülhamit'in herkese yaptığı zulüm olarak vermiştir. Bu ittifakın sergilendiği en belirgin yerlerden birisi de basın olmuştur. Abdülhamit'e karşı eylemlerini yurt dışında sürdüren muhalifler, ortak düşman belledikleri Sultan'a karşı benzer ifadeleri kullanmıştır. İttihatçılar, haksız olarak nitelendirdikleri Ermeniler değil de olayları önlemekte yetersiz kalan Abdülhamit olarak değerlendirmiştir¹⁰.

İttihatçılar ve geniş anlamda da Abdülhamit'e muhalif olan tüm guruplar, yani Jön Türkler, yükselen Ermeni milliyetçiliğinin sonuç itibarıyla Türk milliyetçiliği ile bir süre sonra çelişeceğinin farkına varmadan bu birlikteliği sürdürmüştür. O gün için düşünülen Abdülhamit rejiminin yıkılmasıydı. Türk ya da geniş anlamıyla Müslümanlar, devletin kötü durumunu görüyorlar ve kurtuluş için Osmanlıcılığı esas alarak devleti toprak bütünlüğü çerçevesinde kurtarmayı amaçlıyordu. Gayrimüslim-

9 Kirkor Odyan Efendi (1834-1887), Midhat Paşa'nın ikinci sadrazamlığında danışmanlık yapmış, 1876 Anayasası'nın hazırlanmasına katılmış, *Ermeni Milleti Nizamnamesi*'ni hazırlayanlardan biri olmuştur.

10 *Osmanlı Gazetesi*, No:69, s.6; No:88, s.8.

ler ise Ermeniler de dâhil olmak üzere ıslahat adı altında bağımsızlığa doğru gidişin uluslar arası zeminini hazırlamaya çalışıyordu¹¹. Gerçekte Ermenilerle ilgili ister Doğu Anadolu bölgesinde isterse yurdun başkent yahut başka bir tarafında, Avrupa devletlerinden özellikle İngiltere'den Doğu Anadolu'da ıslahat isteklerini ve çıkar sağlama araçları olarak gördükleri için Sultan Abdülhamit'e baskılar artıyordu¹².

Sultan Abdülhamit, Ermeni isteklerine karşı hem iç hem de dış baskılara direniyordu. İçeride İttihatçılar, rejimi değiştirmeyi amaçlar-ken Ermeniler ise İttihatçılarla rejim ve Abdülhamit üzerinden ortaklık kuruyorlardı. Asıl olarak ise Ermeniler, bağımsız Ermenistan hayallerini gerçekleştirmek için çaba harcıyordu. Rusya da Ermenilere karşı yoğun bir baskı uyguluyor, göç ettirmek için ve Ermeni çetelerinin Rusya'ya geçmesini önlemek amacıyla sınır güvenliğini artırmıştı. Bu tavsiyeyi Osmanlıya da öneriyordu¹³. Buradan da anlaşılıyor ki, Ermeni faaliyetleri hem Rusya'da hem de Osmanlıda bağımsızlık niyetiyle ve Ermeni milliyetçilerinin öncülüğünde yapılıyordu. Bunu gerçekleştirmek ve yurt dışından özellikle İngiltere'den destek bulmak için ayaklanma vb. her türlü yola başvuru yapıyordu. Bütün Ermenileri bu fikre ikna etmek için de çaba harcanıyordu. Bu çabada kuşkusuz Ermeni kiliselerinin büyük desteği olmuştur¹⁴.

Fransız İhtilali'yle başlayan milliyetçilik akımı Ermeni kilisesinin öncülüğü ile başlamıştır. Milliyetçiliğinin kökeninde batılı anlamda millet/nation kavramı kiliseler öncülüğü ile yayılmıştır. İngiltere'nin Ermeni Protestan kilisesi kurmak için giriştiği faaliyetler Ermeni milliyetçiliğinin de çekirdeğini meydana getirmiştir. Daha sonra bu yolda devam edilerek Ermeni edebiyatı, dili ve kültürü üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Ancak Ermeni olaylarının aktivite kazanması Rus ve İngiliz isteklerinin Doğu Anadolu'da çelişmesi ve Ermenilerin kışkırtılmasıyla başlar. Berlin Anlaşması'nın 61. maddesiyle Ermeniler lehine ıslahat istekleri ve bu ıslahatlardan hiçbir tarafın memnun olmaması Osmanlı Devleti'yle Ermenileri karşı karşıya getirmiştir. Ermenilerle geçmişte

11 Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye Tanzimat'tan I. Dünya Savaşı'na*, Çeviren Babür Kuzucu, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s.461.

12 Hikmet Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s.58.

13 *Osmanlı Gazetesi*, No:111, s.6.

14 Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ocak Yayınları, Ankara 1997, s.110.

sorun yaşamayan Osmanlı Devleti artık onlarla karşı karşıya gelmeye başlamıştır. Hiç şüphe yok ki tüm Ermenileri bu çizgide görmek doğru olmaz. Bu fikre karşı gelenler de saf dışı edilmiştir. Ermeni sorununu Ermeni milliyetçiliğinden ayrı görmek mümkün değildir. Zaten Ermeni görüşünü de bağımsızlık yanlısı Ermeniler tayin etmiştir.

Ermenilerin faaliyete geçip aktivite kazanmaları Jön Türklerin faaliyete geçtiği zamanla aşağı yukarı aynıdır. O tarihe kadar teşkilatsız Ermeniler, teşkilatlanıp olaylar çıkarmak ve batılı devletlerin bilhassa İngiltere'nin dikkatini çekmek amacıyla 1887 tarihinde Hınçak, iki yıl sonra da Taşnak kurulmuştu. Bunların amacı başlangıçta Berlin Anlaşması'yla kendilerine söz verilen Doğu Anadolu'da ıslahat yapılmasını sağlamaktı. Bununla beraber Ermeni milliyetçiliğini de uyardırmaktı¹⁵. Zira önlerinde Bulgaristan gibi bir örnek vardı. Bulgarların yolundan giden Ermeniler İstanbul'da ve taşra da seslerini duyurmak amacıyla eylemlere başladılar. Bunlara pek çok örnek vardır. Sasun'da çıkan ayaklanma Batılı devletlerin dikkatini çekmek bakımından iyi bir örnektir. Ancak bu ayaklanma Sultan Abdülhamit'in emriyle sert bir şekilde bastırıldı. Bunun üzerine Avrupa'nın büyük şehirlerinde gösteriler yapıldı ve Türkler kınandı¹⁶. Ermenilerin bekledikleri yavaş yavaş gerçekleşecekti.

Ermenilerle ilgili bir diğer gelişme 30 Eylül 1895 tarihinde *Babîâlî Baskını*dır. Kumkapı Kilisesi'nde toplanan Ermeniler, Babîâlî'ye baskın yaparak Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmek istediler. Toplanan kalabalığı dağıtmakla görevli subay Servet Bey'i şehit ettiler¹⁷. İstanbul'da üç gün kanlı olaylar oldu. Halk müdahale etti, iki taraftan çok sayıda insan kaybedildi ve üstelik olaylar İstanbul dışına yayıldı. Sultan Abdülhamit bu olaylardan ürktüğü için önceden karar verilen ıslahatların yapılacağı taahhüdünde bulundu. Bundan yaklaşık bir yıl sonra 26 Ağustos 1896 tarihinde Osmanlı Bankası baskını gerçekleştirildi. Bunlarla beraber artık Ermeni davası uluslar arası bir dava olmuştu. İttihatçıların da Ermenilere karşı sempaticileri artmıştı. Ermenilerin olaylar çıkararak Abdülhamit'i

15 Anahide Ter Minassian, "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923*, Derleyen Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s.167.

16 Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005, s.212 vd.

17 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, TTK Yayınları, Ankara 1988, s.142.

zor durumda bırakmaları İttihatçıları fazlasıyla memnun ediyordu. Hatta doğudaki olayların sebeplerini Abdülhamit'in kötü idaresi ve Ruslar olduğunu söyleyerek *zavallı Ermenilere* destek olunuyordu¹⁸.

İstanbul'da da Ermenilere yönelik takibin artması ve birkaç Ermeni'nin İstanbul'da tutuklanması üzerine Patrik, Babıâli'ye protesto notası vermişti. Bunun üzerine İttihatçılar basın yoluyla Abdülhamit'i hem eleştiriyorlar hem de Ermenilere destek vermek için özellikle doğuda bulunan Ermenilerin kötü durumda olduğunu haber veriyordu¹⁹. Bunun üzerine de patrik Ermenilerin şartlarının düzeltilmesi için bir layiha vermiştir²⁰.

Hem I. Meşrutiyet'in ilanı sürecinde Yeni Osmanlılar II. Meşrutiyet'in ilanı sürecinde de İttihatçılar Meşrutiyet'i ilan etmeyen iktidara karşı tam bir birlik içinde hareket edememişlerdi. İşte bu amaçla İttihatçılar 4 Şubat 1902 tarihinde Paris'te İngiltere'nin de desteğiyle bir kongre yaparak özlenen birliği sağlamak istediler²¹. Mahmut Celalettin Paşa'nın oğulları Prens Sabahattin ve Lütfullah'ın önderliğinde Ahmet Rıza ve diğer ileri gelen İttihatçıların da katılımıyla bir kongre yapıldı. Kongre amacının tam aksine netice verdi ve Ahmet Rıza yanlılarıyla Prens Sabahattin yanlıları ayrıldılar. Etnik unsurlara özellikle Ermenilere daha yakın gelen Prens Sabahattin gurubu olmuştu²². Bu guruba yakın olan *Osmanlı Gazetesi* adı geçen kongreden az önce *bir Ermeninin ağzından* yayımladığı bir makalede, Ermenilerin kendilerini nerede gördüklerine yanıt veriliyor ve İttihatçıların görüşü aktarılıyordu. Aynı makalede Ermenilerin isyan etmelerinden dolayı asi sayılmaması gerektiğini dile getirerek, Ermenilerin Türklere asırlardır hizmet ettiklerini ve olaylara karışanların memleketlerinin değerlerini bilmeyen genç, tecrübesiz kimseler olduğu anlatılmıştır²³.

Ermenilerin artık bu tarihlerde kendilerini tamamen farklı olduklarının da işaretlerini vermiştir. Yine gazetenin aynı sayısında Ermeniler,

---

18 *Osmanlı Gazetesi*, No:66, s.8.

19 *Osmanlı Gazetesi*, No:4, s.8.

20 *Osmanlı Gazetesi*, No:8, s.8.

21 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s.61-64.

22 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s.282.

23 *Osmanlı Gazetesi*, No:99, s.6.

Cenevre’de yaptıkları bir oyun sırasında *Millî Marş* söylemiştir. Türklerin de katıldığı bu oyunda Ermenilerin kimliklerini ifade ediş şekillerini hayretle karşılamıştır. Gazetenin iddiasına göre civardaki halk ise millî marş ne demek bilmediği için marş *padişahım çok yaşa* anlamına gelen bir şeyler söylediklerini sanmıştır. Millî marşın ne demek olduğunu bilmeyen halkın durumu İttihatçılar tarafından eleştirilmiştir²⁴.

Bu yakınlaşmanın işaretlerini Osmanlı Gazetesi’nde²⁵ benzer makalelerde de görüyoruz. Jön Türklerin yayın organlarından biri olan gazete genel olarak Prens Sabahattin taraftarlarının elinde kalmıştır. Ahmet Rıza gurubunun Türkçü bir çizgi takip etmesi sebebiyle Ermeniler daha çok birinci olarak zikrettiğimiz gurubun içinde kalmayı tercih etmiştir. Çünkü Ahmet Rıza taraftarları ve devam eden dönem içinde Türkçülük akımını başlatan kimseleri bu gurup bünyesinde toplamıştır²⁶.

O tarihten bir süre sonra *Osmanlı Gazetesi*’nde *Nuyorık* adlı bir Ermeninin mektubuna verilen cevapta Türk ve Ermenilerin birlik olmalarına atıfta bulunarak Ermenilerin Meşrutiyet idaresi altında Türkler ve diğer unsurlarla eşit yaşayabileceği, ancak kendi idarelerini kuramayacakları belirtiliyor. Hatta ileri gidilerek ortak parti bile kurabilecekleri vurgulanıyor²⁷. Buna karşılık bir Ermeniden gelen cevapta, bu fikirlere karşı çıkılarak imtiyaz isteklerine dikkat çekiliyor²⁸. 17 Temmuz 1902 tarihinde Brüksel’de toplanan Ermeni kongresi ise, Rusların Ermeni isteklerine ilgisiz kaldığını belirtilerek, kendilerince *Ermenistan* olarak adlandırılan bölgede geniş çaplı ıslahat yapılmasını istiyordu²⁹. Türkler aleyhine eylemlere geçilmesi hem bu kongrenin hem de Paris’te İttihatçılarla yapılan kongrenin ortak temasıydı. Paris Kongresi’nin hedefini Ermeniler ve İttihatçılar Abdülhamit’i tahtan indirmek veya ortak muhalefet belirlemek olarak kararlaştırmıştı.

24 *Osmanlı Gazetesi*, No:89, s.8.

25 *Osmanlı Gazetesi* hakkında bkz. Gülser Oğuz, *Osmanlı Gazetesi (1897–1904)*, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

26 Örneğin Yusuf Akçura Paris’e gelince Ahmet Rıza’nın da yazdığı *Meşveret* gazetesinde yazılar yazmıştı. Ahmet Temir, *Yusuf Akçura*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s.29.

27 *Osmanlı Gazetesi*, No:108, s.4-5.

28 *Osmanlı Gazetesi*, No:111, s.5.

29 Esat Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, Documentary Publications, İstanbul 1988, s.805.

Ermeni kimliğinin ortaya konmasında en belirleyici olaylardan birisi de Mısır'da yapılan Ermeni kongresidir. Kahire'de 300 Ermeni'nin katıldığı toplantıda, Ermeni, ihtilal ve hürriyet yazılı kırmızı bayraklar ile millî marşlar çalmışlar ve Osmanlılıktan hiç bahsedilmemiştir³⁰. Bütün bunlar gösteriyor ki, Ermenilerin İttihatçılara belli etmedikleri ya da İttihatçıların göremedikleri/ görmek istemedikleri bir Ermeni kitlesi bağımsız bir Ermenistan oluşturma çabası içindedir. Bayrak ve millî marş gibi semboller edinmiş durumdadır. Buradan anlaşılıyor ki Ermenileri temsil eden veya öne çıkan bu guruplar, emellerini gerçekleştirmek için Meşrutiyet'i ve İttihatçıları araç olarak kullanıyordu. Ermenilerin olay çıkarmakla sorumlu gurupları eylemlerine Osmanlı Devleti'nin her tarafında devam ediyorlardı. Üstelik bu eylemler öncekilere oranla Avrupalı devletlerin daha çok dikkatini çekecek çaptaydı.

Ermeni ihtilâlcilerinin bu türden ses getiren önemli eylemlerinden birisi de Yıldız Suikastı'dır. Ermeniler son çare olarak emellerine ulaşmada en büyük engel olarak gördükleri Sultan Abdülhamit'i ortadan kaldırmak amacıyla bir suikast düzenlediler. Sultanın Cuma namazından döneceği saate ayarlı olarak arabasına saatli bomba yerleştiren Ermeniler, burada da emellerine ulaşamadılar. Ancak Avrupalıların bölgeye dikkatlerini çekmelerine ve ıslahat isteklerinin artmasına zemin hazırlamışlardır³¹.

Ancak Türklerin *Osmanlılık* olarak gördüğü Ermenilerin ise bağımsızlık mücadelesi olarak baktıkları dava birlikte devam ediyordu. Hatta Amerika'da çıkan *Hayranin* adlı Ermeni gazetesine atfen İttihatçılar da Ermeni vatandaşlarca teklif edilen birlikte hareket edilmesi fikrini hala destekliyor, diğer unsurların da katılarak Abdülhamit zulmüne birlikte son verilmesini öneriyordu³². Dışarıda bu ve benzer fikirler üretilirken, Doğu Anadolu'da Ermeniler ile Kürtlerin arası iyice açılmıştı. Karşılıklı olarak yapılan savaşlar ileride olacakların da zeminini hazırlıyordu³³. Bunda elbette ki 1897 tarihinden beri Sultan Abdülhamit'in düzene koyduğu ve kendisine değişik şekillerle bağladığı Hamidiye Alayları'nın da etkisi vardır. Abdülhamit'in savunduğu *İslâm Birliği* politikasını

30 *Osmanlı Gazetesi*, No:121, s.5.

31 Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul 1983, s.66.

32 *Osmanlı Gazetesi*, No:61, s.3.

33 Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde...*, s. 390.

Ermenilere karşı bu şekilde kullanılmıştı. Avrupalıların bölgedeki azınlık Ermenilere karşı ıslahat istekleri de halkı ve Kürt aşiretleri Sultan'a yaklaştırmıştı³⁴.

Ermenilerle ilgili devletlerarası çatışmaya bir örnek de Amerika'dır. Amerika, Osmanlı vatandaşlığından Amerikan vatandaşlığına geçen Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda buldukları süre içerisinde Amerikan vatandaşymış gibi muamele edilmesini istemiştir³⁵. Bu olay hemen Fransa ve İngiltere'nin tepkisini çekti ve bundan yararlanan Osmanlı yönetimi Amerika'nın teklifini reddetti³⁶. Bu örnek, misyonerlik faaliyetlerinde bir devletin diğerine oranla güç kazanmasına bile tahammüllerinin olmamasını göstermesi bakımından önemlidir. Ermeniler, Osmanlı Devleti içerisindeki şartlarının düzeltilmesi değil, farklı emellerinin olduğunu da göstermektedir. Bu davranışlar bağlılığın değil kopuşun göstergeleridir.

İmparatorluktan buna benzer kopuşların önlenememesi, Osmanlıcılık fikrini savunan *Jön Türkler* arasında paniğe ve yeni fikrî cereyanlar arayışına sebep olmuştur³⁷. Bu fikrî cereyan da Türkçülüktür³⁸. Türkçülüğün³⁹ özünü Osmanlıcılıkta olduğu gibi imparatorluğu kurtarmak amacı oluşturmaktadır⁴⁰. Türkçülük fikrinin gelişmesini sağlayan en önemli etken, milliyetçilik akımının Türkler üzerinde etkili olması ve bu bağlamda yapılan çalışmalardır⁴¹. İmparatorluktaki diğer etnik unsurlara oranla daha kötü durumda olan Türklerin durumu da *Jön Türklerin* bu fikrî cereyan üzerinde düşünmelerine sebep olmuştur⁴².

34 Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamit'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınları, İstanbul 1983, s.82.

35 *Osmanlı Gazetesi*, "Havadis", 12 Ağustos 1904, No:137, s.4.

36 *Osmanlı Gazetesi*, "Havadis", 15 Eylül 1904, No:138, s.4.

37 Yusuf Akçura, *Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1978, s.81.

38 Türkçülük fikri *Osmanlı Gazetesi*'nin yayın hayatında olmadığı yıllarda da işlenmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Akçura, *Türkçülük*, s.33-80.

39 *Osmanlı Gazetesi*'nde *Türk milleti*, *Türkiye memleketi* gibi terimlerin kullanıldığı görülmüştür. Bkz. Mustafa Refik, "Abdülhamid ve .... (?) Meselesi", *Osmanlı Gazetesi*, No:43, s.3.

40 Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul Tarihsiz, s.69-72.

41 David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, Çev. Şevket Serdar Türet-Rekin Erdem, Kervan Yayınları, İstanbul 1979, s.8.

42 *Osmanlı Gazetesi*, No:1, s.2-3.

Zira diğer etnik guruplarda olduğu gibi yukarıda belirttiğimiz üzere Ermenilerin faaliyetlerinin hedefi bağımsızlıktı.

Tanzimat devlet adamlarının vazgeçilmezi olan Osmanlıcılık temelinde imparatorluğu bir arada tutma fikri İttihatçılarda da kendini göstermiştir. O dönemde kullanılan klasik deyimle *İttihad-ı Anasır* fikri hiçbir azınlık için müspet netice vermemiştir. Ermenilerin de bu fikre sıcak bakmayacakları tabiidir. Hatta her iki gurup da hedefleri gibi görünen Meşrutiyet'in ilanı ve Abdülhamit'in iktidarına son verilmesi gerçeklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Dolayısıyla İttihatçılar da özellikle 1913 tarihinden başlayarak Türkçülüğe daha çok sarılmıştır⁴³.

---

43 Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çev. Nüzhet Salihoglu, Bağlam Yayınları, İstanbul 1987, s.50.

BİBLİYOGRAFYA

AKÇURA, Yusuf, *Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Türk Kültür Yayını, İstanbul, 1978.

AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara 2001.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri*, TTK Yayını, Ankara 1989.

AYDOĞAN, Erdal, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908–1918)*,

ESAT URAS, *The Armenians in History And The Armenian Question*, Documentary Publications, İstanbul 1988.

GÖYÜNÇ, Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayını, İstanbul 1983.

GÜRÜN, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005.

HANİOĞLU, Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul Tarihsiz.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, TTK Yayını, Ankara 1988.

KODAMAN, Bayram, *Şark Meselesi İşığı Altında Sultan II. Abdülhamit'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınları, İstanbul 1983.

KUSHNER, David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876–1908)*, Çev. Şevket Serdar Türet-Rekin Erdem, Kervan Yayınları, İstanbul 1979.

KÜÇÜK, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ocak Yayınları, Ankara 1997.

KÜÇÜK, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878–1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.

MARDİN, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895- 1908*, İletişim Yayını, İstanbul 1992.

Meclis Zabıt Cerideleri, Cilt I, II.

MİNASSIAN, Anahide Ter, "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923*, Derleyen Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

Osmanlı Gazetesi, "Havadis", 12 Ağustos 1904, No:137; 15 Eylül 1904, No:138.

OĞUZ, Ahmet, *I. Meşrutiyet Meclis-i Umumi'sinin Açılışı, İşleyişi ve Kapanması*, Ankara 2004.

OĞUZ, Gülser, *Osmanlı Gazetesi (1897–1904)*, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

Osmanlı Gazetesi, No:1, 4, 8, 41, 43, 61, 66, 69, 88, 89, 99, 108, 111, 121.

SELÇUK AKŞİN SOMEL, *Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

ŞAŞMAZ, Musa, *British Policy and the Application of Reform for the Armenians in Eastern Anatolia 1878–1897*, Ankara, TTK Yayınları, Ankara 2000.

TEMİR, Ahmet, *Yusuf Akçura*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1987.

YERASİMOS, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye Tanzimat'tan I. Dünya Savaşına*, Çeviren Babür Kuzucu, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

ZÜRCHER, Erik Jan, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çeviren Nüzhet Salihoglu, Bağlam Yayınları, İstanbul 1987.

Yrd. Doç. Dr. Ali BUDAK

XIX. YÜZYILDA OSMANLI ERMENİ BASINI VE DEVLETİN REJİM ÜZERİNE ÇARPICI BİR POLEMİK

Yrd. Doç. Dr. Ali BUDAK

Yeditepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Üsküdar / İstanbul-TÜRKİYE

Tlf.: 0216 344 96 59 /0532 596 55 05, e-posta: alibudaks@yahoo.com, alibudak@yeditepe.edu.tr

---

ÖZET

Tanzimat'tan sonra İstanbul'da Ermeni harfleriyle Türkçe birçok gazete ve dergi yayımlanmıştır. Bunlar içinde, *Mecmua-i Havadis* gibi çok ünlenmiş, Türkler arasında bile okuyucu kitlesi oluşturmuş olanlar da vardır. *Mecmua-i Havadis* ile devrin ilk günlük gazetesi *Ruzname-i Ceride-i Havadis* arasında, 1860 yılının Aralık ayında bir kalem kavgası cereyan etmiştir. Bu polemik, hem devrin sosyal hayatına ve gazetecilik anlayışına ışık tutmakta, hem de imparatorluğun sadık tebaası Ermenilerin kafasında bazı kimlik sorularının uyanmaya başladığının işaretlerini vermektedir. Kamuoyu önünde ilk defa *millet-i hâkime* ve *millet-i mahkûme* sınıflaması yapılarak, açıkça devletin sistemi tartışılmıştır. Tarafları ise, devrin iki önemli devlet adamı; *Mecmua-i Havadis*'te Vartan Paşa, *Ruzname-i Ceride-i Havadis*'te Münif Paşa temsil etmiştir.

Bildiride, ilk Ermeni kıpırdanmalarının başlamasından yaklaşık çeyrek yüzyıl önce yapılmış bu kalem kavgası ayrıntılı olarak işlenirken, Ermeni basınına da panoramik bir bakış atfedilecektir.

GİRİŞ

Ermeniler, yüzyıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun en uyumlu unsurlarından biri olmuşlardır. Türklerle en küçük bir geçimsizlikleri, sözkonusu bile değildir. Aksine, günlük hayatın akışında hep önemli roller üstlenmişlerdir.

Şüphesiz bu durum, başlangıçtan itibaren kendilerine gösterilen ihtimam ve tanınan özgürlüklerle yakından ilgili olmalıdır.

Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettikten sonra Rum Patrikliği'nin yanında bir de Ermeni Patrikliği kurulmasına izin vermiş, Bursa Piskoposu Hovakim'i de Türkiye Ermenileri Patriği sıfatıyla başına geçirmiştir. Samatya'daki Sulumanastır Kilisesi patrikhaneye dönüştürülürken, kuruma bütün Ermenilerin dinî ve sosyal işlerini görme, şikâyetlerini inceleme, mallarını idare etme hakları verilmiştir. Ayrıca Fatih, zanaatkâr, mimar, tüccar olarak, bağlılıklarına çok güvendiği Ermenileri İstanbul'a getirterek Samatya, Topkapı, Kumkapı, Edirnekapı gibi önemli semtlere yerleştirmiştir.

Daha sonra, Sultan II. Bayazıd'ın, Sulumanastır Kilisesi'nin cemaate ait olduğunu bir fermanla resmileştirmesiyle Ermeniler daha da rahatlamıştır. Bu arada Anadolu'dan payitahta akın sürmektedir. Özellikle Kanunî Sultan Süleyman'ın Van ve çevresini Osmanlı topraklarına katmasından sonra, kuyumculuk ve taş ustalığı yapan birçok ünlü Ermeni zanaatkâr da İstanbul'un yolunu tutmuştur. Daha sonra Gürcistan'ın fethini müteakip de benzer bir durum yaşanacaktır. Böylece İstanbul'da sayıları giderek çoğalan Ermenilerin nüfuzları da artmıştır. Aralarından saraya kapılananlar ve hızla yükselenler çıkmış; işçi, usta, kalfa ve mimar olarak çalışanlar ise, saray, cami, medrese, çeşme gibi yeni yapılara emek ve alın teri dökmüşlerdir.

Denilebilir ki, Osmanlı Devleti'nde diğer Hıristiyan unsurlarla birlikte Ermeniler, Müslüman halkın kullanamadığı birçok hakka sahip olmuşlardır. Fatih zamanından itibaren kendi okullarını açma, kitaplarını ve programlarını hazırlayıp seçme, tayin etme, diploma verme hakları vardır. Dinî ve sosyal işlerine, Sultan II. Mahmut'a kadar 350 yıl hiç karışılmamıştır. Patrikhanelerin kendi mahkemeleri, hastaneleri, okulları ve hatta hapishaneleri bile olmuştur. Bu yüzden Türkiye Ermenileri Rusya'dakilere göre, hem daha özgür hem daha kültürlü bir topluluk olarak şekillenmişlerdir¹.

Millet-i sâdıka olarak kendilerini tanınmış özel imtiyazlarla² Ermeniler, XVII. yüzyılda İran, Türkiye ve İtalya arasında ipek ticaretini ele geçirmişler; birçokları iltizam ve bankacılık yoluyla zengin olmuşlardır. Öyle ki, XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren darphaneyi yönetmeye ve devletin maliyesini kontrol etmeye başlamışlardır³. Daha sonra, 1850'li ve 1860'lı yıllarda, imparatorluğun yaşadığı büyük değişim ve dönüşüm hareketlerinin estirdiği rüzgârı da arkalarına alarak sosyo-ekonomik bakımdan daha da güçleneceklerdir. Artık, zengin Ermeni aileleri İstanbul'da, edebiyattan tiyatroya ve matbuata, ekonomiden sivil toplum örgütçülüğüne, Tanzimat'tan sonra çizgileri artık iyice

1 Abdülkadir Yuvalı, "Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatının Tarihi Temelleri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Cilt I, Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2007, s.85-87.

2 Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, Cilt 7, Ötüken Yayınları, İstanbul 1978, s.178.

3 Halil İnalçık, "İstanbul (Türk Devri)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 23, İstanbul 2001, s.235.

belirginleşmeye başlayan batı kültürünün hemen bütün alanlarında öncüdürler⁴. Adetleri, yaşantıları ve dilleriyle yaşadıkları mekâna sahiplenişleridir ki, Helmuth von Moltke'ye, kendilerine *Sanki Hıristiyan Türkler* dedirtmiştir⁵.

Gerçekten, XVI. yüzyıl başlarından itibaren, gayr-i Müslimler, özellikle de Anadolu Ermenileri önemli ölçüde Türk kültürünü benimsemişlerdir. Her cemaat kendi dilini konuşmakla birlikte İstanbul'da konuşulan ortak dil Türkçe'dir. Siyasi ve sosyal prestij sağladığından gayr-i Müslimler, Türkler gibi giyinmeye ve yaşamaya özen göstermişlerdir⁶.

Ne var ki, yüzyılın son çeyreğinde, Rusya ve Avrupa devletlerinin Osmanlıya dair politikalarını, Ermeniler üzerinden yürütmeleri büyüğü bozmuş, Türklerle Ermenilerin bu harika birlikteliği çözülme sürecine girmiştir.

OSMANLI ERMENİLERİ BASINI

Daha XIV.-XV. yüzyıllardan itibaren Ermeni harfleriyle Türkçe metinler meydana getirdikleri bilinen Ermeniler arasında da, Türk Halk Edebiyatı'nın *Koroğlu*, *Aşık Garip*, *Kerem ile Aslı* gibi geniş kitlelere mâl olmuş hikâyeleri nesilden nesile aktarıla gelmiştir. *Aşuğ* adı verilen gezgin veya yerleşik halk şairleri, tıpkı Türk âşıkları gibi halkın içinden, halkın dilinden söyleyerek sosyal bir işlevi yerine getirmişlerdir⁷. Boğos Arabyan ve Canik Aramyan gibi isimlerle XIX. yüzyılın başından itibaren Osmanlı matbaacılığına ağırlığını koyan Ermeni ustalar⁸, giderek bu

4 Bu konuda daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Ali Budak, "Ermenilerin XIX. Yüzyılda Yeni Bir Hayatın ve Edebiyatın Oluşum Sürecine Katkıları", *İstanbul Akademik Araştırmalar Dergisi*, Ağustos – Ekim 2006, Yıl 8, Sayı 30, s.137-156.

5 Helmuth von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, Çev. Hayrullah Örs, TTK Yayınları, Ankara 1960, s.25.

6 Halil İnalçık, "İstanbul ...", s.235.

7 Ayrıntı için bkz. Fikret Türkmen, *Türk Halk Edebiyatı'nın Ermeni Kültürüne Tesiri*, Akademi Kitabevi, İzmir 1992.

8 *Araboğlu* adıyla anılan nesih ve talik karakterlerini icat eden Boğos Arabyan, Osmanlı Devleti'ne ve matbaacılığına yaptığı katkılar nedeniyle bir berat ve nişanla onurlandırılmış, 1816'da Hassa Matbaası yöneticiliğine getirilmiştir. Boğos Arabyan, Vak'anüvis Asım Efendi'nin *Kamus* tercümesinin 1814 yılında Mühendishane Matbaası'ndaki basımına da nezaret etmiş ve bu amaçla, Asvador ve Klaust adlarındaki iki oğlu ile beraber Tabhane'ye taşınmıştır.

alanda yaygın bir üstünlüğe ulaşmışlardır⁹. Bu yoğun ilgi matbaadan matbuata ve gazeteciliğe de yansımıştır.

Esasen süreçte, gazetecilik Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün unsurları için özel bir konumdadır. Gazeteler adeta, ulusların, tarih, coğrafya, edebiyat ve hatta iktisat, içtimaiyat gibi disiplinlerde popüler öğretmenleri olmuştur. Sanki haber organı değil, birer eğitim ve öğretim araçlarıdır. Aslında bu da tabiidir. Çünkü Osmanlılar okumaya kitapla değil, gazete ve dergiyle başlamışlardır. Gerçi, matbaayı gayr-i Müslim cemaatler Türklerden evvel kullanmışlardır, ancak yayınları din kitaplarının dışına taşamadığı için gazeteler, onlar için de aynı işlevi görmüştür¹⁰.

Zaten, daha en başta, devletin politikası da bu temel üzerine oturtulmuştur. II. Mahmud'un batılılaşma adımlarının en önemlilerinden biri olan *Takvim-i Vekâyi*, bir gazete olmanın ötesinde, Avrupalı kültüre açılmış bir pencere gibidir. Türkçe nüshanın hemen ardından imparatorluğu oluşturan unsurların dillerinde de yayım yapılması, bu anlayışın göstergesidir. *Takvim-i Vekâyi*'nin 1 Kasım 1831'de yayımlanan Türkçe nüshasını, 5 Kasım'dan itibaren Fransızca'sı, yani *Le Moniteur Ottoman*, 5 Ocak 1832'den itibaren Rumca, 13 Ocak'tan itibaren Ermenice ve aynı senenin Nisan'ından itibaren de Arapça ve Farsça nüshaları izlemiştir¹¹.

Türk olmayan imparatorluk tebaası için özel gazetelerin çıkarılmasının devlet tarafından planlana geldiği, sonraki uygulamalarda da açık bir şekilde görülmektedir. Sözgelimi, *Ceride-i Havadis*'in sahibi Çorçil (William Churchill) Efendi'ye gazetesinin Arapça'ya çevrilip basılması için ruhsat itası emredilmiştir¹². Yine çok daha erken bir tarihte 1840'ta

9 1899 yılında yayımlanan Maarif Nezareti yıllık istatistiklerinde İstanbul'daki 90 matbaanın 32'sinin Ermeniler, 23'ünün Türkler, 15'inin Rumlar, 5'inin Yahudiler, 5'inin Levanten veya Avrupalılar, 2'sinin İranlılar tarafından yönetildiği görülmektedir.

10 İlber Ortaylı, "Tanzimat Devri Basını Üzerine Notlar", *Batılılaşma Yolunda*, Merkez Kitaplar, İstanbul 2007, s.38.

11 Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Basınının Başlangıcı Üzerine Bazı Düşünceler", *Osmanlı Basın Yaşamı Sempozyumu*, 6-7 Aralık 1999, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayını, Ankara 1999, s.12.

12 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade M.V.*, Belge No:15183, 12 C 1272 / 17 Şubat 1856.

hükümet Ermenice bir gazete çıkarmak için teşebbüse geçmiştir¹³. Nihayet, 19 Mayıs 1852 tarihinde tercüme odası memurlarından ve *Takvim-i Vekâyi*'nin Fransızca'sını çıkarmakla görevli Sahhak Abro ve Krikon Beylere Ermenice bir gazete çıkarma izni verilmiştir¹⁴.

Diğer yandan, *Takvim-i Vekâyi*'nin Ermeni harfleriyle Türkçe baskısı 1840 yılından itibaren yayımlanmaya başlamıştır. Yazı işleri müdürlüğünü Galust Arabyan'ın yaptığı gazetenin redaktörü ise Kevork Krikoryan'dır. 1840-1841 yılları arasında yayımlanan haftalık bir başka yayın organı ise Azdarar Byuzandyan (Bizans Habercisi)'dir. Haçadur Oskanyan'ın sahibi olduğu Ermenice siyaset, filoloji ve ticaret dergisi, 1841 yılından 1843 yılına kadar yayını Ermeni harfleriyle Türkçe olarak sürdürmüştür. Haçadur Oskanyan, 1843-1847 yılları arasında ise William Churchill'in sahibi olduğu *Ceride-i Havadis*'in Ermeni harfli Türkçe versiyonunun redaksiyonunda görev yapmıştır.

Sonraki yıllarda İstanbul'da Ermenice ve Ermeni harfleriyle Türkçe yayımlanmış gazete ve dergilerin sayısı hızla çoğalmıştır. 1840-1900 yılları arasında yalnızca İstanbul'da, Ermeniler tarafından çıkarılmış yüzden fazla süreli yayın sayılmaktadır ve yarından fazlası kısmen ya da tamamen Ermeni harfleriyle Türkçe basılmıştır¹⁵. Bunlar içinde; *Mecmua-i Havadis* (1852-1877), *Ahbâr-ı Konstantaniye* (1855-1858), *Zvarçakhos* (1855-1856), *Zohal* (1855-1856), *Ceride-i Ticaret* (1857-1858), *Münâdi-i Erciyas* (1859-1862), *Seyhan* (1860-1864), *Mecmua-i Havadis* (1861-1866), *Mecmua-i Fünûn* (1863), *Vard Kesaryo-Gülzâr-ı Kayseriyye* (1863), *Orakir Hayrenyats* (1863-1866), *Varaka-i Havadis* (1864-1870), *Rûznâme* (1865), *Manzume-i Efkâr* (1866-1896, 1901-1917), *Ararad* (1869-1872, 1876), *Müşveret* (1870), *Sedâ-yi Hakiket* (1870-1873), *Ser* (1870), *Avetaber* (1872-1911), *Heyal* (1873-1875), *Mimos* (1875-1877), *Moda* (1875-1876), *Mevsim* (1874), *Mamul* (1876-1878), *Şarivari* (1876), *Ruzname-i Masis* (1876-1877), *Terceman-ı Efkâr* (1877-1885), *Felek* (1882-1887), *Tohafi* (1884-1885), *Mecmua-yı Ahbar* (1884-1907), *Ceride-i Şarkıyye* (1885-1913, 1919-1921), *Musavver Cihan* (1885), *Ayine-i Litayif*

13 BOA, *Dâhiliye*, Belge No:1113, 21 Ş 1256 / 18 Ekim 1840.

14 BOA, *İrade M.V.*, Belge No:8257, 29 B 1268 / 19 Mayıs 1852.

15 Ermeni harfleriyle Türkçe yayımlanmış kitap ve süreli yayınlar için bkz. Hasmik A. Stepanyan, *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*, Turkuaz Yayınları, İstanbul 2005.

(1897), *Drakhd* (1909-1910) gibi gazete ve dergiler¹⁶ önemli yansımalar uyandırmışlardır. Öyle ki, o günlerde çok ünlenmiş ve uzun süre yayın hayatını devam ettirmiş *Mecmua-i Havadis* ve *Manzume-i Efkâr* gibi bazılarını izlemek için Türk okuyucuları Ermeni harflerini bile öğrenmişlerdir¹⁷. *Mecmua-i Havadis*, Osmanlı aydınlarının batı bilim ve kültürünü yaymak için, kendi aralarında, 1861 yılında kurmuş oldukları *Cemiyet-i İlmiye-i Osmâniye*'nin¹⁸ kıraathanesinde de muntazam olarak okunan süreli yayınlar arasında yer almıştır. Ayrıca, haftada iki kere yayımlanan *Varaka-i Havadis* ile aylık *Avidaper* ile *Jamanak* da kıraathanede okuyucu önüne konulan yayınlar arasında yer almışlardır¹⁹.

İLGİNÇ POLEMİK

Ermeni harfli Türkçe gazetelerin sayısının fazlalığında ve Türk okurları tarafından izlenmesinde, büyük ölçüde, *pervasız*, daha doğrusu kontrolsüz yayıncılıklarının rol oynadığı anlaşılmaktadır. *Mecmua-i Havadis*'in devrin önde gelen gazetesi *Ruzname-i Ceride-i Havadis*'le giriştiği bir kalem kavgası bu konuda açık ipuçları vermektedir. Polemiğe, *Ceride-i Havadis*'in bir ilavesi iken, Tercüman-ı Ahval'le rekabet için ayrı bir gazete olarak çıkarılmaya başlanan *Ruzname-i Ceride-i Havadis*'in yirmi dokuzuncu sayısında yer alan *Cerideci ile Bazı Müşterisi Beyninde Vuku Bulan Muhavere* başlıklı bir yazı sebep olmuştur. *Cerideci ile Müşteri, yani gazeteci ile okuyucu* arasındaki konuşma, hem gazetenin idarecisi Münif Efendi (Paşa)'nin gazetecilik anlayışını hem de devrin gazetelerinin bir analizini ortaya koymasına bakımından çarpıcıdır.

Müşteri sormaktadır; gazeteler neden *havadis* değil de *ulûm ve fûnûn* ağırlıklı olarak çıkmaktadır?

Cerideci son derece pragmatiktir. Amaç okuyucuya bilvesile *faideli şeyler* öğretmektir. Bu belki sınırlı gazete sayfalarında gereği gibi olmayacaktır, ama her şeyden bir nebze sunmak, okumaya vakitleri ve hâlleri

16 Hasmik A. Stepanyan, *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ...*, s.553-593.

17 Metin And, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu (1839-1908)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1972, s.36.

18 Osmanlı İmparatorluğu'nda resmî ilk sivil bilimsel örgütlenme olan *Cemiyet-i İlmiye-i Osmâniye* ile ilgili ayrıntı için bkz. Ali Budak, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004, s.171-220.

19 "Cemiyet Merkezinde Kıraathâne Küşâdı", *Mecmua-i Fûnûn*, Cilt II, No:22, Şevval 1280/Mart 1864, s.426-427. (Tam makale 423-427).

müsaait olmayanlara eğlence kabilinden bir takım malûmat vermek mümkündür. Böylece, hiç olmazsa kafalarda bir merak uyandırılacak, birçok kişi için *hazâin-i fûnûna dühûl* kapısı aralanmış olacaktır. Yalnız bu noktada dile özellikle dikkat edilecektir. Yazılar, okuyucunun anlatılanı anlayabilmesi için mümkün mertebe *açık ibare* yazılacaktır.

Müşterinin, niçin hep Avrupaî yeniliklerin öne çıkarılıp sunulduğu şeklindeki sorusunu ise gazeteci şu yolda cevaplamıştır: Amaç okuyucuya bir şeyler öğretmektir. Ama bunlar, hiç şüphesiz bilinenlerin tekrarı olmayacaktır. Herkes kabul ve teslim etmektedir ki; bir vakitten beri *Avrupalılar fûnûn ve sanayide ilerleyerek lisanları üzere pek çok kütüb-i nefise te'lif ve tedvin etmişlerdir*. Ne var ki bunlar henüz yeterince Türkçe'ye nakil ve tercüme olunmadıkları için çoğunlukça bilinmemektedir. İşte bunun için bu yeniliklerle okuyucuyu tanıştırmak, gazeteciler için *fâideli* bir iş olarak görülmektedir.

Peki, öyleyse, dışarıdaki olay ve gelişmelere gazetelerde daha fazla yer verilmesi gerekmez mi? Gazeteci, yani Münif Efendi, bu soruyu cevaplandırırken, Avrupa gazetelerinden söz etmek ve haberin ne olup olmadığına kısaca değinmek durumunda kalmıştır. İngiltere ve Fransa başta olmak üzere Avrupa'da yüzlerce gazete yayımlanmaktadır, ama söylenegeldiği gibi bunlardan birer ikişer haber seçerek dolu dolu gazete çıkarılabileceği fikri pek doğru değildir. Gazete denilen şey *bir büyük pazar gibi* olup içinde her sınıf insanın istek ve mizacına uygun şeyler bulunmalıdır. Avrupa gazetelerinde yer alan yazıların çoğu bizce anlamları olmayan, hatta saçma gelebilen yerel nitelikli konulardan oluşmaktadır. İçerikleri de farklıdır. Sözgelimi *Times* gazetesinin yarısı ilânlardan ve bir miktarı ticarî işler ve zaptiye davalarından ibarettir; haber denilmeye değer, içinde ancak birkaç satır bulunmaktadır. Fransız gazeteleri ise, *bir maddeyi her biri bir kalıba ifrağ ederek tabirat-ı muhtelifle ile beyan* etmektedirler. Bir sahifeleri tamamen ilân, diğer sahifeleri ise cinayet ve ticaret haberleriyle doludur. Münif Efendi bu noktada sözü *Tercüman-ı Ahval'de* tefrika edilmekte olan Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* oyununa getirmiştir. Eseri, *koca karılara mahsus bir mesel* olarak nitelendirmiş ve açıkça hafife almıştır. Rus gazetelerinde serbestiyet olmadığı için istifade edilir bir şey bulunmaz. İtalyan gazetelerinde ise,

Garibaldi'nin ve Napolyon'un durumları ve bir takım askerî harekât haberleri başlıca konulardır²⁰.

Cerideci ile *Müşteri* arasındaki konuşma, son bölümde politik bir zemine kaymıştır. Gazeteler üzerinde Babiâli'nin bir baskısı mı vardır? Eğer öyleyse; İstanbul'da Fransızca, İngilizce ve hatta Rumca ve Ermenice yayımlanan gazeteler, Türk gazetelerinin yazmadığı şeyleri nasıl yazabilmektedir?

Okuyucunun sorusu gerçekten zorludur. Aynı şekilde gazetecinin cevabı da çarpıcı olur. Uzun bir süre sadece iki Türkçe gazete yayımlanmıştır; biri *Takvim-i Vekâyi*, diğeri *Ceride-i Havadis*. *Takvim-i Vekâyi* çoğu kez zamanında çıkmadığı için devlete dair birçok haberin *Ceride'de* çıkması, onu giderek resmî nitelikli bir gazete hüviyetine sokmuştur. O yüzden *Ceride* çok dikkatli davranmakta, olur olmaz her haberi kullanmamaktadır. *Ceride'nin* sair gazeteler gibi siyasî bir tavrı da bulunmamaktadır. Devlet ve millet hakkında spekülâtif haber yapmayı da edebe aykırı bulmaktadır. Zaten bu zamanda bunun kimseye bir faydası da yoktur.

İmparatorluğun diğer ulusları tarafından çıkarılan gazeteler içinse, böyle bir sorumluluk bilincinden söz etmek mümkün değildir. İnce eleyip sık dokumadan her haberi yayımlayabilmektedirler.

MİLLET-İ HÂKİME- MİLEL-İ MAHKÛME

Cerideci ile *müşterisi* arasındaki bu konuşma ciddi polemiklere sebep olacaktır. İlk tepki, *Şair Evlenmesi* oyununa *koca karılara mahsus bir mesel* sataşmasından dolayı *Tercüman-ı Ahval'den* gelmiştir²¹. Fakat siyasal içeriği ve sonuçları itibariyle daha önemli karşı çıkış, *Mecmua-i Havadis'e* aittir. *Mecmua-i Havadis*, Hovsep Vartan Paşa²² tarafından çıkarılmakta-

20 *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, No:29, 25 Cemaziyülevvel 1277 / 9 Aralık 1860.

21 Türk basınındaki bu ilk polemikle ilgili ayrıntı için bkz. Ali Budak, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydın: Münif Paşa*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004, s.160-164.

22 *Hovsep Vartan Paşa* (1816-1879): Ermeni katoliklerinden olan Vartan Paşa, İstanbul'da 1231/26 Eylül 1816'da doğdu. Kumkapı Bezciyan mektebini bitirdikten sonra, annesi tarafından Viyana'ya katolik Ermeni Mikhitarist rahiplerinin yanına gönderildi. Burada kısa sürede öğrenimini tamamlayıp İstanbul'a döndü. 1836'da Hasköy, Nersesyan Mektebi'ne muallim oldu. Ayrıca Barutçubaşı Ohannes Bey Dadyan'ın çocuklarına özel ders verdi. Yirmi iki yaşında 1254/1838 de Tersane'ye tercüman olarak girdi. Bahriye baş tercümanlığına kadar yükseldi.

dır. Ahkâm-ı Adliye ve Encümen-i Dâniş azalıklarında bulunmuş ve *Akabi Hikâyesi* adlı Ermeni harfli Türkçe romanıyla bizde bu türün ilk örneğini vermiş olan Vartan Paşa²³, aynı zamanda ateşli, polemikçi bir gazetecidir. XIX. yüzyılın ortalarında Ermeniler arasında anlaşmazlıklar doğuran Katolik-Gregoryen mezhep meselelerine karışmış, kavgalara tutuşmuştur. Ermeni harfleriyle Türkçe olarak *Mecmua-i Havadis*'i çıkarmanın ve başyazarlığını yapmanın yanı sıra, *Tercüman-ı Efkâr*, *Manzume-i Efkâr*, *Sada-yı Hakikat* gibi yine Ermeni harfli Türkçe olan gazetelerde yazılar yazmıştır. Ayrıca, Ermenice çıkan *Mamul* (Basın) adlı mizahî mecmuayı daha sonra siyasî bir muhtevayla Türkçe yayımlamıştır²⁴.

Münif Efendi, *Mecmua-i Havadis*'in itirazını virgülüne bile dokunmadan gazetesine taşımıştır. *Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis*'in 3 Cemaziyülahır 1277 tarihli otuzdördüncü nüshasında yer alan karşı yazıdan; *cerideci* ile *müşteri* arasındaki konuşmada geçen; *Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâne'de millet-i hâkime olan ehl-i İslâm milel-i mahkûme hakkında sezavar buyrulan müsaadattan mahrum tutulması ma'dalet-i Seniye'ye mügâyir ve öteden beri tebaa-i gayr-i Müslime müsavat taleb ve istidâsında bulunduğu hâlde şimdi bu babda ehl-i İslâm teb'a-i sâire ile müsavat talebinde olmaları lazım gelir* sözlerine tepki duyulduğu anlaşılmaktadır.

Muhtemelen Vartan Paşa'nın kaleminden çıkmış olan yazıda, *Mecmua-i Havadis*'in tepkisi şu cümlelerle dile getirilmiştir:

İşbu muhaverede Ermeni ağzı zikrolunmuş olmağla bizim dahî bir şey dememiz lazım gelir ve bu diyeceğimizin esasını yine bir tarz ile müşterinin lisânında buluruz. Müşteri, İslâm milletine millet-i hâkimedir der ve milel-i sâireye millet-i mahkûme yani İslâm milleti

---

2. sınıf ula rütbesi, Osmanî ve Mecidî nişanlarını aldı. Yirmi beş yıl Bahriye'ye hizmet ettikten sonra 1277/1860 da Mülkî sınıfa intisab etti. 1293/1876 yılı Devlet Salnamesi'ne göre (s.37) Daire-i Teftişîye aza-yı daimîsi mütemaizi-i evveli görünmekte ve 3. Mecidî nişanını haizdir. Ahkâm-ı Adliye azalığına seçildi. Çeşitli layiha ve nizamnamelerin hazırlanmasına yardımcı oldu. Encümen-i Daniş'in aza-yı haricisi olan Vartan Paşa, 4 Rebiyülahır/28 Mart 1879'da uzun süredir çektiği göğüs hastalığından İstanbul'da öldü.

23 *Akabi Hikâyesi* ile ilgili bir değerlendirme için bkz; Ali Budak, "Ermenilerin XIX. Yüzyılda Yeni Bir Hayatın ve Edebiyatın Oluşum Sürecine Katkıları", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, İstanbul Ağustos – Ekim 2006, Yıl: 8, Sayı: 30, s. 137- 156.

24 A. Turgut Kut, "Ermeni Harfli Türkçe Telif ve Tercüme Konuları; Victor Hugo'nun Mağdûrin Hikâyesinin Kısalmış Nüshası", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 23-28 Ekim 1985, Tebliğler*, Cilt I, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1985, s.200. (Tam makale 195-214).

hükmeden millettir ve tebaadan olan sâir milletler dahî hükmolunan milletlerdir ve hakikat-i hâl dahi böyledir mâdemki İslâm olamayan milletlerin hükümette hissesi bu kadar ve hükümet nezdinde söz sahibi değillerdir onların gazeteler vasıtasıyla şu efkâra veya bu efkâra zâhib olmasında bir beis yoktur.

Mecmua-i Havadis'e göre, tebaa gazeteleri kendi milletlerine, Osmanlı gazeteleri ise bütün topluma hitap etmektedir. Bu çerçevede aslanan onların ne yazdığıdır, diğerlerinin önemi yoktur. Milel-i mahkûmenin fikirlerini serbestçe beyan edip açıklaması, onun mahkûmluğunun bir sonucu değil midir:

Velhasıl milel-i mahkûmenin efkârı hiç bir vakit millet-i hâkimeye galip gelemez lâkin millet-i hâkimenin efkârı buna kıyas olunamaz bu millete mahsus olan gazeteler hükümetin efkârından çıkamazlar ve çıkmamalıdır millet-i hâkime her kaç gazete olsa ve her kimler yazsa cümlesi resmî makamında tutulur çünkü millet-i hâkime gazetesidir onun için bunlarda olan mes'uliyet milel-i mahkûme gazetelerinde yoktur ve olamaz Rum ve Ermeni ve Bulgar ve Yahudi gazeteleri kendi milletine ve Osmanlı gazetesi ise umuma söyler ve mahkûmun hükmü olamaz bu hâkim ve mahkûm bahsinde her şey böyledir mesela zabitin muamelesi başka ve neferin başka ağanın başka hocanın başka şakirdin başka onun için ceride müşterisinin canı sıkılmasın milel-i mahkûmenin serbestane beyân-ı efkâr etmesi mücerred mahkûmluk sayesinde.

Mecmua-i Havadis'teki yazının hemen ardından Münif Efendi'nin cevabı yer almıştır. Münif Efendi, özellikle, *Mecmua-i Havadis* yazarının *Milel-i mahkûmenin serbestane beyan-ı efkâr eylemesi mücerred mahkûmluk sayesinde* cümlesine takılmıştır. İddia pek gariptir. Bunun son derece itibarlı ve güvenilir bir kişiliğe sahip olan bir kişi tarafından (Vartan Paşa kastediliyor) seslendirilmesi daha da gariptir. Elbette bunun kabul edilmesi mümkün değildir:

Mecmua-i Havadis'in şu müddeası pek garip olup bunun muharriri gibi hakkında kemal ü şevk ve itimadımız olan bir zat lisânından işitilmesi daha ağrebtir. 'Milel-i mahkûmenin serbestane beyan-ı efkâr eylemesi mücerred mahkûmluk sayesinde' demesine nazaran teb'a-i gayr-i Müslimenin yazdıkları şeyi ehl-i İslâm gazeteleri lisana alamazlar ve almamalılar imiş ve bunun sebebi dahi mahkûmluk

münasebetiyle sözlerinde te'sir olmaması imiş şu kazıyyenin suğarası yani teb'a-i gayr-i Müslime sözlerinin te'sirsiz bulunması maddesi teslim olunsa bile iddia olunan neticenin bundan istintaç olunamayacağı edna mertebe mülâhaza ile anlaşılır. Mecmua-i Havâdis bir kat daha izah-ı meram kastıyla şu kıyasının fesat ve butlanını izhar edip der ki; 'Rum ve Ermeni ve Bulgar ve Yahudi gazeteleri kendi milletlerine söyler ve Osmanlı gazetesi umûma söyler ve mahkumun hâkime hükmü olamaz ve o hâkim ve mahkum bahsinde her şey böyledir mesela zabitin muamelesi başkadır neferin başka ilâahire' ....

Münif Efendi için mahkûmun hâkime, neferin zabite hiçbir hükümün olmaması anlaşılabilir bir durum değildir ve böyle bir yaklaşım hiçbir memleket ve zamanda görülüp işitilmiş değildir:

Şu kıyasa göre mahkûm sözünün şâyân-i itibar olmaması cihetiyle her istediği şeyi söylemeye mezun olmalı ve bir uşak bulunduğu daire umûr ve husûsâtına müteallik efendisinin kâle alamadığı şeyleri bi-hesaben söylemeli imiş bu surette tâbiin akvâli metbûun niyyât ve efkârına düşse bile beis yok demek olur hiç bir memleket ve zamanda böyle bir kaide-i garibe ittihaz olunduğu görülmüş ve işitilmiş değildir....

Apaçık bir gerçektir ki; düşünce ve ifade özgürlüğü, hâkim olsun mahkûm olsun, zabıt olsun nefer olsun her insanın tabiatının bir gereğidir. Bunun yasaklanması düşünce sahibinin bile kudretini aşan bir durumsa da düşünceler ortaya konurken toplum menfaati de göz önünde tutulmalıdır. Çünkü insanın önce Allah'a sonra hükümete ve topluma karşı vazifeleri vardır:

İnsanın tab' ve neşir vasıtasıyla efkâr ve melhuzatını ilân ve işâa eylemesi hakkında cümlenin ma'lûmu olan ve akl-i selime dahi mutabık bulunan usul şudur ki serbestiyet-i tefekkür ve mülâhaza mukteza-yı tabiat-ı insaniye olup bunun men'i sâhib-i tefekkürün bile kudretinden hariç ise de efkârımızın beyan ve işâası hey'et-i içtimaiyye menafiinin icabına göre olmak iktiza eder. Çünkü Cenab-ı Hakka ve hükümete ve hey'et-i içtimaiyyeye karşı bazı vezayifin icrası üzerimize ve efkârımızın izhar ve işâasını ona tatbik eylemek muktazıdır ve işbu vezâif cemî-i memâlikte her bir devletin derece-i mâlûmât ve istidâdına ve zaman-ı maziden istihsal olunan ibret ve intibaha ve vakit ve hâlin iktizasına ve zaman-ı atı için riayet

olunacak levazım-ı ihtiyat ve basirete nazaran taraf-ı hükümetten ve vaz' ve te'sis olunan nizamat ve kavanin vasıtasıyla tayin ve tahdid kılındığından niyyat ve efkârımızdan dolayı ancak indellah mes'ul olup fakat kâlen veyahut kalemen ve tıbâaten bizden sudur ettikte ber-mukteza-yı nizam hey'et-i içtimaiyye tarafından muaf oluruz işbu usule riayette millet-i hâkime ve mahkume beyninde bir fark olamayıp bil-farz olsa bile beyân-ı efkâr-ı serbesti emrinde bi't-tariku'l-ula millet-i hâkime mazhâr-ı imtiyaz olması lazım gelir.

Kaldı ki Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün unsurlar ve sınıflar arasında eşitlik esastır. Hindistan ve başka ülkelerde İngilizlerin, Cezayir'de Fransızların yaptıkları gibi ayrımcı tutumlar söz konusu bile değildir. Esasen kendilerinin de milel-i mahkûmeye, yani devletin Türkler dışındaki unsurlarına aşağılayıcı nazarlarla bakmak, hakaret etmek, ayrımcılık yapmak gibi bir niyetleri asla bulunmamaktadır. Sadece, okuyucu tarafından ülkenin bir gerçeğinin altı çizilmiştir:

Hindistan ve mahall-i sâirede İngiliz ve Cezayir'de Fransız devletlerinin taht-ı tabiiyetlerinde bulunan bunca mahall-i milel-i mahkûme millet-i hâkimelerinin nail oldukları pek çok imtiyazat ve muafiyattan mahrum tutuldukları hâlde Memalik-i Mahrûsa-i Şahane'de bulunan kâffe-i sunûf-ı teb'a hakkında i'taf ve müsâadat-ı aliyye-i Hazret-i Padişahî heman derece-i müsavatta meşmûl olduğundan muradımız hâşâ milel-i mahkûmeye bir nazâr-ı hakaretle bakmak veyahut tarafeyn beynine tefrika bırakmak olmayıp muhavere-i mezkûrede müşterimizin vâki olan itirazı teb'a-i gayr-i Müslimenin şu babda temeyyüzü muvafık-ı ma'dilet-i seniyye olmasından ibarettir.

Zaten *Mecmua-i Havadis* de bunu onaylamaktadır. Ancak, bu serbestiyeti mahkûmluğun bir sonucu olarak nitelendirmektedir ki, tartışma buradan çıkmaktadır:

Mecmua-i Havadis dahi şu temeyyüzü tasdik ve ikrar eylediğinden ikisi beyninde hiç ihtilaf yoktur. Fakat mahall-i münazaa mecmuanın şu serbestiyeti mahkûmluk sıfatına nispet eylemesidir ve bu davanın ne derece bî-esas olduğunu isbatı şu istidlâlâtımız kâfidir zannederiz²⁵.

25 *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, No:34, 2 Cemaziyülâhır 1277 / 16 Aralık 1860.

SONUÇ:

XIX. yüzyıl siyasal tarihine bakıldığında, 1870'lere kadar ne Rusya'nın ne de öteki batı devletlerinin politikalarında Ermenilerin bir yeri ve rolü görülmemektedir. Rusların Ermeniler ile ilgisi Osmanlılar ile savaşlarında onlardan yararlanmaktan öteye geçmemiştir. Rus-Ermeni işbirliği Türkmençay Antlaşması ile sonuçlanan İran-Rus savaşında başlamış, 1828-1829 Osmanlı-Rus ve bir ölçüde de Kırım Savaşı'nda (1853-1856) sürmüştür. Ermeniler, 1870'ten itibaren, Avrupa devletlerinin ilgisini çekme çabalarına girişmiş, bunlar da Patrikhane ve ruhban sınıfı tarafından yürütülmüştür. Yani, Avrupa devletlerini kendi davaları ile ilgilendirebilmek için din öğesini geniş ölçüde kullanmışlardır. Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin yoğun olduğu bölgelerde düzen ve güvenliğin sağlanması için aldığı önlemleri, Müslümanların Hıristiyanlar üzerindeki baskısı diye çarpıtarak yansıtmışlardır. Özellikle, Hersek ve Bulgaristan ayaklanmaları başladığı sıralarda bu yoldaki propagandalar son derece artmıştır. Sonuçta, Osmanlıların yenilgisiyle sonuçlanan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından, Ayastefanos Antlaşması'na Doğu Anadolu'da Ermenilerin oturduğu vilayetlerde ıslahat yapılması hükmü de konulmuştur. Bu hüküm Berlin Antlaşması'nda da yer alacak ve böylece Ermeni sorunu uluslararası siyaset alanına girecektir. Rusya, Berlin Kongresi'nden sonra sıcak denizlere inmek için Balkanlar'ın kendisine geçit olamayacağını, bağımsızlıklarını sağladığı yeni devletlerin kendine hiç de minnet duygularıyla bağlı olmadığını anlamıştır. Sıcak denizlere inmek için önünde sadece Erzurum-İskenderun hattı kalmıştır ve bu hattı ele geçirmek için Ermenilerden yararlanması gerekmektedir. Bu nedenle Berlin Kongresi'nin ardından Ermeni ıslahatını diline dolayacaktır. Bu arada, İngiltere de, Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak biçimindeki geleneksel politikasını terk etmiş, imparatorluğu parçalamak ve onun toprakları üzerinde kendine bağlı ulusal devletler kurma politikasını izlemeye başlamıştır. Eğer bağımsız bir Ermeni devleti kurulacaksa, bunun kendisine bağlı ve Rusya'nın güneye inmesini önleyecek tampon bir ülke olmasını istemektedir. Nitekim 1880'de İngiltere'nin girişimiyle Berlin Antlaşması'nda imzaları bulunan devletler; İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya, Rusya, Osmanlı Devleti'ne verdikleri bir ortak nota ile antlaşmanın öngördüğü ıslahatın yapılmasını istemişlerdir. Gerçi bu girişimden bir sonuç çıkmamıştır, ancak, içeride Ermenilerin

bağımsızlık yolundaki faaliyetleri artmış; yerel Ermeni örgütlerinin yerini siyasal partiler almaya başlamıştır. Van'da kurulan *Armenikan*, Cenevre'de kurulan Hıncak ve Tiflis'te kurulan Marksist Taşnaksutyun adlı komiteler, batılı devletlerin ilgisini çekebilmek için kanlı tedhiş eylemlerine girişmişler, böylece durdurulamaz bir süreç başlamıştır.

Mecmua-i Havadis ile *Ruzname-i Ceride-i Havadis* arasındaki millet-i hâkime - millet-i mahkûme polemigi, henüz, Rusya ve İngiltere'nin politik oyunları gündemde değilken, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Ermenilerin bazı kimlik sorunları üzerinde düşünmeye başladıklarını açık göstermektedir. İşte bu hazır zemindir ki, kışkırtıcı dış politikaların kısa sürede içeride karşılık bulmasını sağlamış, yüzyıllar boyu kardeşçe yaşamış iki toplumu, kanlı bir trajedinin acemi aktörleri haline getirmiştir.

KAYNAKÇA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

İrade M.V. :15183/12 C 1272, 8257/29 B 1268.

Dâhiliye :1113/21 Ş 1256.

TETKİK ESERLER

AND, Metin, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu (1839-1908)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1972.

BUDAK, Ali, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*, Kitabevi, İstanbul 2004.

_____, "Ermenilerin XIX. Yüzyılda Yeni Bir Hayatın ve Edebiyatın Oluşum Sürecine Katkıları", *İstanbul Akademik Araştırmalar Dergisi*, Ağustos – Ekim 2006, Yıl 8, Sayı 30, s.137- 156.

İNALCIK, Halil, "İstanbul (Türk Devri)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 23, İstanbul 2001.

KUT, A. Turgut, *Ermeni Harfli Türkçe Telif ve Tercüme Konuları; Victor Hugo'nun Mağdûrin Hikâyesinin Kısalmış Nüshası*, Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 23-28 Ekim 1985, Tebliğler, Cilt I, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1985, s.195-214.

MOLTKE, Helmuth von, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, Çev. Hayrullah Örs, TTK Yayını, Ankara 1960.

ORTAYLI, İlber, "Tanzimat Devri Basını Üzerine Notlar", *Batılılaşma Yolunda*, Merkez Kitaplar, İstanbul 2007, s.37-45.

ÖZTUNA, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, Cilt 7, Ötüken Yayınları, İstanbul 1978.

STEPANYAN, Hasmik A., *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*, Turkuaz Yayınları, İstanbul 2005.

TÜRKMEN, Fikret, *Türk Halk Edebiyatı'nın Ermeni Kültürüne Tesiri*, Akademi Kitabevi, İzmir 1992.

YAZICI, Nesimi, "Osmanlı Basınının Başlangıcı Üzerine Bazı Düşünceler", *Osmanlı Basın Yaşamı Sempozyumu, 6-7 Aralık 1999*, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayını, Ankara 1999, s.7-14.

YUVALI, Abdülkadir, *Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatının Tarihi Temelleri, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Cilt I, Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2007, s.81-87.

BÜYÜK GÜÇLER, ERMENİ MESELESİ VE 1890'LI YILLAR: BİR ULUSLAR ARASI İLİŞKİLER [İR] PERSPEKTİFİ

Prof. Dr. Ali Fuat BOROVALI

Doğuş Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü İstanbul-TÜRKİYE

Tlf.: 0 216 456 52 88, e-posta: afboroval@superposta.com

ÖZET

Ermeni meseleleri daha ziyade 1915’le anılır olduğundan, 1890’lardaki çok önemli olaylar biraz geri planda kalmış gibidir... Ancak, özellikle 1894-1897 yılları arasında yaşananlar, olayların seyri hususu dışında, adeta bir büyük güçler diplomasisi [great power diplomacy] laboratuvarı niteliğindedir... Gerçektende 1890 bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Bismarck’ın sahneden çekilmesi veya el çektirilmesi ve Birinci Cihan Harbi sath-ı mailine girilmiş olması (la belle epoque denilen çeyrek-asır:1890-1914)...

Bu dönemde büyük güçlerin ortaya koyduğu politikalar, her ne kadar Tukidides’ten bu yana değişen fazla bir şey olmadığını gösteriyorsa da, Ermeni meselesi etrafında dönen / döndürülen diplomatik *dolaplar* bugüne dahi ışık tutacak mahiyettedir... Bu enter aktif iletişim modelinden [matrix] bizim çıkaracağımız dersler, sadece Ermeni politikamızı belirlemekle kalmayıp, Avrupa devletleri ve ABD, hatta Rusya ile ilişkiler, Kuzey Irak konusunun konjonktürel yorumu ve TC devlet politikalarının hangi parametrelere istinat etmesi gerektiği hususlarına da yön verebilecektir...

Bu tebliğ, bir tarihsel araştırma iddiasında olmayıp, IR (Uluslararası İlişkiler disiplini) çerçevesinde, büyük güçler diplomasisinin ve gerçekten de kıran kırana geçmiş bir dönemin, hem retrospektif değerlendirmesini yapmak, hem de Ermeni meselesinin tarihsel gelişiminin kavranmasına analitik katkıda bulunmak amacını gütmektedir...

Ayrıca IR/Üİ, politika üretimine yönelik bir bilim dalı (policy-oriented science) olduğuna göre, 2008 itibariyle bir büyük devletler güç denklemi (conjuncture) haritası çıkarılarak, bunun Türkiye’nin hassas konularına nasıl yansdığı, geniş perspektiften ele alınabilir...

Güç politikaları (real politik) açısından *Batı cephesinde değişen bir şey olmadığına* göre, bizlere düşen -gerek Tarihçi, gerekse IR/Üİci olarak- elimizdeki bütün metodolojik ve teorik imkânları kullanarak, dünyasal siyasanın (world politics) bütün karmaşıklığı ile veya rağmen kavranmasını sağlamak ve oluşan bilgileri topluma yansıtmaktır...

Ermeni meselesinin, çeşitli ülke politikacıları tarafından nasıl bir siyasî metaya dönüştürüldüğü hepimizin malumu... Bu bağlamda arada bir meselenin *tarihçilere bırakılması* gibi çağrılar yapıldığına şahit oluyoruz... Ancak tarihçilerin de, yerine göre koyu, yerine göre hafif (*lite*) bir tabiiyet/aidiyet içinde oldukları nazar-ı itibara alındığında, herhangi bir tarihçi grubunun da *objektif* hakikatler ve/veya subjektif eğilimlerden tamamen arınmış yorumlara varmaları pek mümkün görünmüyor... Peki meselelere, *sadece tarihçi* gözüyle değil de, Uluslararası İlişkiler/ Uİ (*International Relations/IR*) açısından baktığımızda durum nedir?.. Diploması Tarihi'nin IR yorumuna tabi tutulması ve de *güçler dengesi* (*balance of power*), analiz düzeyi (*level of analysis*) gibi metodolojik araçların kullanımını faydalı bir bakış-açısı/perspektif getirebilir mi?..

IR perspektifinin tarih yorumlarına yapabildiği katkılara güzel bir örnek, Amerikalı diploması tarihçisi Norman Rich'in *Great Power Diplomacy: 1814-1914* adlı kitabıdır... Yazar, kitabın tümünde olduğu kadar, Ermeni meselesini ele aldığı bölümde de (*The Re-emergence of the Eastern Question/The Armenian Problem*) tarihsel gelişmeleri hem kuvvetler-dengesi açısından irdeliyor, hem de sebep-netice (*causality*)

analizini sağlam bir metodolojiye istinat ettirmiş olarak, objektiviteye mümkün-mertebe yaklaşmış oluyor... Bu bir diploması tarihçisi açısından başarı olarak kabul edilmelidir ve bunda IR bazlı yaklaşımın katkısı şüphe götürmez...

Profesör Rich'in eserinin birçok ABD üniversitesinde *Diploması Tarihi* dersinde *text book* olarak okutulduğuna ve de çok sayıda Amerikalı talebenin Ermeni meselesiyle, bu *text-book* aracılığıyla tanıştığı gözönüne alınırsa, bunun olumlu bir haber olduğu söylenebilir... Diploması tarihine IR yaklaşımıyla bakmanın bir diğer yönü de, *public diplomacy* (kamusal etkileşim) denilen alanda, üniversitelerde/akademik ortamlarda ve ilgili kuruluşlar, mesela *think-tank*'lerde belirli bir meseleye nasıl yaklaşıldığı, bunların diplomatik tezlerimiz açısından neler ifade edebildiği gibi hususlar da, IR- disiplini kapsamına giren faaliyetlerden sayılır... Bu çerçevede, Norman Rich'in ABD'nin önde-gelen kampuslarından Brown Üniversitesi'nde, Tarih Bölümü öğretim üyesi olarak geçirdiği yılların içinden süzülerek geldiği belli olan analiz ve yorumların kendisine haklı bir saygınlık kazandırmış olduğu kesin... Ben de, akademik-dünyada genel-kabul gören bu analiz ve yorumların, Türkiye'nin tarih- tezlerine katkı yapabileceği tespitinden yola çıkarak, bu tebliği kaleme almış bulunuyorum... Dolayısıyla bu sunum, Ermeni meselesinin yerel-bölgesel mikro tarih boyutundan ziyade (ki bu araştırmalar çok önemlidir) *sistemik-makro düzeyde*, *Büyük Güçler* arasında devam ede gelen ve adına kuvvetler-dengesi (*balance of power*) denen mekanizma çerçevesindeki diplomatik-politik etkileri irdelemeye yöneliktir...

***

XIX. asrın sonlarına doğru ortaya çıkan bir *milliyetçi hareket*, gerek bölgesel dengeleri (Osmanlı-Rus), gerekse de Avrupa *Barişımı tehdit etmeye adaydır*... diye başlar Rich, konunun takdimine... Bu bir bakıma, Karl Marx'ın; *a spectre is haunting Europe* (Avrupa üzerinde bir hayalet dolaşiyor!) tespitini hatırlatır... 1850'lerin o hayaleti komünizm idi... 1890'larda Kafkas-sınırlarında dolaşan hayalet ise, tabii, Ermeni milliyetçiliği idi...

Rich'e göre, 1890'larda, Doğu Anadolu vilayetlerinde (*Eastern Anatolian provinces*) bir milyon kadar Ermeni yaşamaktadır... Yarım milyon kadar Ermeni ise, büyük şehirlere göç etmiş ve ticaret hayatında önemli

yerler edinmişlerdir... Her ne kadar, Ermeni *millî şuurunun yükselmesi*, Balkan Hıristiyanlarının örnek alınması noktasından hareket etmişse de, arada önemli bir fark vardır, Rich'e göre: *Ermeniler hiçbir yerde belirli bir nüfus yoğunluğu oluşturamadıkları gibi... üç-ayrı ülkeye dağılmış durumda idiler... ne bir vilayette (province), ne de büyük bir şehirde çoğunlukları yoktu... Din ve mezhep aidiyetleri bile farklılık arz ediyordu...*

Devamla şunları ekliyor, Rich:...*yıllar içerisinde [Ermenilerin] birçoğu, Müslüman olmayı seçmiş, bazıları da, diğer Hıristiyan mezheplerine kaymıştı [Katolik-Protestan gibi]... Bunlar böylece dile getirildikten sonra, Rich ilk bombayı patlatıyor:... Dolayısıyla, bağımsız bir Ermeni devleti için gerekli olan// olabilecek ne coğrafi, ne etnik, ne de başka bir zemin mevcut değildi, zaten .... (thus there was no territoria, ethnic or any other basis for an independent Armenian state)... Burada önemli olan, ne söylenmiş olduğundan ziyade, kim tarafından ve hangi çerçevede söylendiğidir..!*

İmparatorluk rejimi içerisinde, Ermeniler için en makul olanın hukukî statünün iyileştirilmesi (*improved legal status*) ve buradan yola çıkarak can/mal emniyetinin daha güvenli sağlanması istikametinde olmalıydı, diyor Rich... Derken ikinci bombayı da patlatır Rich... Ve bu şekilde, bir tarihçiden beklenebilecek *objektivitenin* aslında, gerçeklere bağlı kalma azminden başkaca bir şey olmadığını da ortaya koymaktadır:

...Fakat ne var ki, ileri uçtaki 'fanatik' Ermeni milliyetçileri (the more fanatic Armenian nationalists), 'bağımsız devlet' gibi gerçekçi olmayan taleplerini ısrarla sürdürmeye devam ettiler (persisted on their unrealistic demands for an independent Armenian state)... Bu tutumları nedeniyle de, sadece başarısızlıkla kalmayıp, Ermeni halkının üzerine büyük bir felaket getirmeyi de becerdiler (and thereby not only failed to achieve their goal but brought disaster to the Armenian people as a whole)...

Burada Rich'in, meseleyi en basit şekliyle kavramış olduğunu ve o şekliyle aktardığını görüyoruz... *Gerçekle ilgisi olmayan (unrealistic)* Ermeni taleplerini, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ne ve 1878 Berlin Kongresi'ne kadar geri-götürüp dayandırıyor, Rich... Bu noktada ilginç de bir tez atıyor ortaya: ...*Ruslar, kendi sınırları içinde, önemli sayıda Ermeni nüfus barındırdıkları cihetle, yanı başlarındaki Osmanlı ülkesinde bir Ermeni*

bağımsızlık hareketini teşvik etme gibi bir niyetleri yoktu... Zaten böyle de bir lükse sahip değillerdi, o dönemin şartları içinde... [Bu tabii, kulağa biraz tartışmalı gibi gelen tez, dönem tarihçileri tarafından irdelenebilir!]...

O dönem Rus politikasının Metternich tarzı (*conservative*) kurulu düzenin sarsılmasını istemeyen bir anlayışa dayanması pek de şaşırtıcı olmaz... Diğer Avrupa güçlerine gelince... Dönemin yaygın kuvvetler dengesi (*balance of power*) anlayışına göre Avrupa devletleri, Britanya başta olmak üzere, Osmanlı Devleti'ni Rusya'nın genişleme politikasına (*expansionism*) karşı bir kalkan/set (*bulwark*) olarak görme ve kullanma eğiliminde idiler... Aslında bunda pek yadırganacak bir şey de yoktu... Hatta etik/moralistik eleştirilere de fazla mahal olmaması gerekirdi... Ne de olsa, *balance of power* dönemin geçerli akçesi idi ve en azından 1914'e kadar Avrupa güvenlik sisteminin teminatı olarak görülüyordu. Ermeni meselesi de, o çarkın dişlileri arasında bir yerdedi...

Rich, ARF'ın (*Armenian Revolutionary Federation*) kuruluş tarihi olarak 1890 yılını verdikten sonra, şunu ekliyor: ARF'ın nihai amacı, *Osmanlı Ermenistanı'nın* bağımsızlığını temin ettikten sonra, bu oluşuma Rusya ve İran *Ermenistan'larını* da katarak, Büyük Ermenistan'ı yaratmaktı... Yani *Greater Armenia!* Bazı tarihçiler [mesela, Robert Melson] bu dönemde Sultan Abdülhamit II yönetiminin, Ermeni ayaklanmalarına neden bu kadar sert *tepki* verdiğini anlamakta zorluk çektiklerini belirtmişlerdir¹... Fakat görünen odur ki, olayın vahim stratejik boyutlarını neredeyse görmezden gelmektedirler...

Yani ortada, nihai amacını *Greater Armenia* olarak deklare etmiş, 1890 yılından itibaren örgütlü, potansiyel terörist bir kuruluş var... ve İstihbarat teşkilat'ları ile maruf Sultan, meseleyi herhalde vahim boyutu ile ele almaktan geri kalmayacaktır!.. Rich, bu konuya da açıklık getiriyor: *ARF'ın temel düşüncesi Osmanlı hükümranlılığına karşı, bir sürekli-devrim başlatmaktı. (ARF was committed to permanent revolution against Ottoman overlordship...)* Böyle bir *permanent-revolution* [illa *Troçkist* olması gerekmez!] girişimi karşısında Metternich'in yaklaşımı ne olurdu, acaba?.. Abdülhamid'e zaman zaman Osmanlı Metternich'i yakıştırmaları yapıldığını hatırlayacak olursak!.. ARF'ın başında bulunan lider-*kadrosu*, kendi başlarına böyle bir mecraya/*ve maceraya* girmenin pek akıllı olmayacağını kavramışlardı... Öyleyse, bir veya birkaç Avrupa

1 *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 24, No:3, 1982.

devletini seferber etmeyi denemeliydiler... Bu amaca yönelik olarak, bir terör kampanyası başlatarak, Osmanlının sert karşılık vermesini sağlamaları *gerekiyordu!*. Ve bu da gizliye *saklıya* ihtiyaç duyulmadan, açıkça ifade ediliyordu, ARF ileri gelenleri tarafından... Şunu vurgulamak gerekir ki, *bütün bunlar Rich'in değerlendirmeleri arasında yer almaktadır..!* Nihai hedef Avrupa kamuoylarını harekete geçirmektir... *To secure such intervention ARF began a terrorist campaign with the deliberate, frankly acknowledged purpose of provoking brutal Turkish reprisals... expected to arouse European public opinion...* Rich'in olayı bu kadar net ortaya koyduğunu gördükten sonra, Batıda yaygınca duyulan bir tabiri hatırlamadan edemiyor insan: *... there's nothing new under the sun..!* (güneşin altında yeni bir şey yok!).

***

1894 yılının Ağustos ayında patlak veren Sason olaylarının gelişimi, Rich'in anlatımında şöyle bir seyir izler: Önce şu tespit yapılır... Ermeni ayaklanmacıları (*revolutionaries*), Osmanlı mukabelesini (*reprisals*) *provoke* etmekte fazla zorlanmadılar... Sason olaylarının haberi Londra'ya ulaştığında, daha göreve yeni başlamış olan Lord Rosebery hükümeti kendini yoğun kamuoyu baskısı altında bulur... Rich, bu meyanda, selef Gladstone ve *halef* Rosebery'nin farklı ideolojik yaklaşımlar içinde olduğuna dikkat çeker... Genel ve yaygın kanaat olarak, Gladstone'un kendinden menkul *moralistik* tavır ve tutumları vardır... Ve devamlı ve bıktırıcı vaaz verme ihtiyacı, günümüzün de bazı Avrupalılarından farklı değildir... Ancak Rosebery, *selef*inden farklı olarak, *real-politik* bir çizgi izlemektedir ve Britanya'nın geleneksel bulwark (Osmanlı kalkanı) politikası geçerliliğini korumaktadır... Buna rağmen, kendisini bir (*public opinion*) kamuoyu yağmuru altında bulan Rosebery, bu baskıları görmezden gelemeyiz... (*too insistent to be ignored*)... Bugünün Gladstone ve Rosebery'leri *moralité real-politik* ikileminden kaynaklanan [meşru/*legitimate*] tartışmayı devam ettiriyorlar... Hatta her *şeye* rağmen, Rosebery'ler çoğunlukta diyebiliriz... Yani, *real-politik*'in baskın konumu devam ediyor... Bu artık iyi midir, kötü mü, herkes kendi karar versin!..

***

Bu aşamada, Rich'in bir başka önemli tespiti var: Birinci Cihan Harbine giden süreçte Ermeni meselesinin oynadığı ilginç role dikkat çekiyor Britanya, Fransa, Rusya cephesinin oluşmasında tam-belirleyici olmasa bile katalizör *rol* oynadığı iddiasına yer veriyor... Ardından da, Lord Rosebery hükümetinin, Ermeni meselesinin hallinde yeterli mesafe *alamaması nedeniyle*, halk desteğinin erozyona uğradığını ve bunun da hükümetin istifasına kadar varan sonuçları olduğuna dikkat çekiyor... Bütün bunlardan bizim çıkardığımız, Ermeni meselesinin, yakın tarih içinde, uluslararası arenada oynadığı vahim rolün mahiyetine daha henüz yeterince vakıf olmadığımızdır bunca olan-bitene rağmen!..

***

Lord Rosebery'den sonra *Downing Street'e* yerleşen [*bir başka Lord*] Salisbury, görevi devr-alır almaz, Ermeni meselesine dalmak durumunda kaldı, diyor Rich ...(*dived straight into the turbulence created by the Armenian problem*)... *Sene 1895...* ve Britanya' nın geleneksel bulwark politikasında boşluklar belirmeye başlamıştır... Ve bu gevşemenin (*loosening-up*) arkasında Ermeni meselesinin -ikincil de olsa- rolü bulunduğu tezi kabul-gördüğü takdirde, Osmanlının parçalanmasına kadar giden olaylar dizisinde tetikleyici rolü bulunduğu söylenebilir... En azından, Rich'in yorumları buna işaret ediyor... İngiliz diplomatları tarafından artık orada burada, Osmanlının paylaşımından bahsedilmektedir... Londra kulislerinde ve özellikle Lord Salisbury tarafından, dile getirilen şudur:...*Peaceful partition [of the Ottoman territories] among the Powers, including the assignment of Constantinople and the Straits to Russia...* Bunu (*Rich'in yazdığı şekilde*) orijinalinden vermek istedim, zira İstanbul ve Boğazların Rusya'ya tahsis (*assignment*) edilebileceği düşüncesinin, o zaman için diplomatik devrim niteliği taşıdığını iyice vurgulamak gerek... Osmanlı mülkünün *barışçı şekilde paylaşımı* fikri, Rusya açısından yeni bir şey olmadığını biliyoruz... I. Nikola'ya kadar gittiğini de... Ancak, Britanya'nın böyle bir düşüncüyü diplomatik hesaplara dâhil etmesinin miladı 1895'tir... Peki bu gelişmenin ardında ne vardır?.. Bizim Uİ/IR perspektifimize göre, kuvvetler dengesi'nin demir kanunları [*iron-law of oligarchy* gibi] işlemektedir ve daha şimdiden Kaiser Wilhelm II Almanya'sının çizme sesleri ayan beyan duyulmaktadır... Ermeni meselesi ise bu bağlam'da geleneksel katalizör rolünü sürdürmeye devam etmiştir... Yani, Almanya'nın parlamasıyla, birden

ön plana çıkan Britanya-Rusya pazarlıklarında, (*lubricant*) vites yağı fonksiyonunu yerine getirmiştir...

Zaten, Britanya'nın Kafkasya ilgisinin gerisinde de sanırız Coğrafya -*tutkusu yoktur!*... O bölgede proaktif şekilde bulunmanın başlıca hikmet-i sebebi Çarlık Rusyası ile oynanan diplomasi oyunudur... nam-ı diğer *Great Game!* [Britanya-Rusya İmparatorlukları arasında, XIX. asır boyunca, Orta Asya, Afganistan, Hint Okyanusu ekseninde oynanan büyük ölçekli (*grand strategy*) çekişme] ...*Filler güreşirken çimenler ezilir!* misali, Ermeni meselesi de, bu *grand-strategy* denen *tektonik* deprem dalgalarından nasibini [fazlasıyla] almıştır... Rich'in anlatımından çıkan sonuç işte budur...

***

Osmanlı (*partition*'unun) Londra mahfillerinde ciddi şekilde gündeme gelmiş olması, bazılarınca blöf olarak algılsa bile, *bulwark* politikasının *esnemeye* başlamış olması anlamına gelmektedir ki, bu hayırlı bir gelişme değildir... Londra bu mesajları yayarken, Avusturya'ya da gönderme yapıyor gibidir...*Kafamı fazla kızdırmayın... İstanbul / Boğazları Ruslara veririm ha!*... *Partition* (Osmanlı ayrışımı), Kaiser Wilhelm'in Ağustos 1895'teki İngiltere ziyareti sırasında da gündeme gelir...

Bir ay kadar sonra [Eylül 1895'te] gene olaylar, gene huzursuzluk (*agitation*)... ve gene karşı tedbirler (*reprisals*)... *Agitation* ve *reprisals* zaten kardeş olmuş gibidir madalyonun iki yüzü!.. Bu sefer, Salisbury hükümeti işi *Dardanelles'e* filo göndermeye kadar vardırır... (*to demonstrate its seriousness of purpose the British government sent a fleet to the entrance of the Dardanelles*)... Sene 1895... 1915'e 20 kala!.. Demek ki *Dardanelles'e* filo fikri, daha Winston Churchill'e intikal etmeden, *Admiralty*'nin [Britanya Bahriye Nazırlığı] seyir ü sefer haritalarında yerini almış!.. Ne var ki Avusturya, Boğazlar ve İstanbul'a müdahale fikrine şiddetle karşı çıkar... [Balkanlar'da *Great Game*'in yöresel verziyonu oynanmaktadır]... Fransa'dan da *multilateral intervention* (müşterek müdahale) için destek çıkmayınca, *Dardanelles* projesi suya düşer ve askıya alınır... Zaten Nelidov (Rusya'nın İstanbul Sefiri), ülkesinin potensiyel tavrını özetlemiş durumdadır... *Şayet {Dardanelles'e} unilaterale (tek-yanlı İngiliz) veya başka türlü bir müdahale olursa, Rusya'nın*

derhal Bosporus'u ele geçirmesi gerekmektedir... Buna İstanbul'un (sole) tek başına kontrolü de dâhildir...

Bütün olan bitenler sırasında, hepsinden daha ses getiren bir olay gerçekleşir... Ağustos 1896'da Ermeni *tedhişçileri* İstanbul'daki Osmanlı Bankası'nı rehin alırlar *agitation!*... Bu da payitahtta üç gün süren *karşı tedbirlere* yol açar (*reprisals!*).. Bu olay, modern terörizmin ağa babası (*godfather*) sayılmakta!.. Hatta, *post modern* terörizmin bile!.. Zira provokatif terör yoluyla diplomatik hatta stratejik netice alma taktiğinin öncülerinden [Filistin uçak ve gemi *hijack* olaylarına ilham vermiş olabilir!..] Hemen bir ay sonra [Eylül 1896'da] gerçekleşen Çar Nikola II'nin İngiltere ziyaretinde, sohbet konusunun ne olacağını kestirmek güç değildir!.. Boğazlar konusu gündeme geldiğinde ise Nikola şöyle bir benzetme yapar: ...(*Boğazlar*) benim evimin kapısıdır... ve benim o kapının anahtarına sahip olmam gerekir...

Salisbury'nin cevabını Rich şöyle kodluyor:...*Britain's former rigidity on the matter had been replaced by a more realistic flexibility and that in the event of a probable Ottoman disintegration he would be prepared to allow Russia to have the Straits...* (Britanya'nın bu konuda daha önceleri izlemekte olduğu *katı ve tavizsiz* tutum artık değişmiştir... Ve de *daha gerçekçi bir esneklik* kazanmıştır... Muhtemel bir Osmanlı çöküşü / dağılması esnasında, Britanya artık Rusya'ya istediğini vermeye hazır olabilir... Boğazlar!!) Bütün bu olayların arasında, Ermeni meselesinin hangi düzeyde rol oynadığını tespit etmek için derinlemesine *enter disipliner* çalışmalar yapmak gerekiyor²...

****

1890'ların (*narrative*) söylencesini bağlayacak olursak, Şubat 1897 Girit ayaklanmasının başlamasıyla, Ermeni meselesinin geri plana itildiğini görüyoruz... Salisbury durumu şöyle özetliyor: *the question of Armenian reform was a dead letter...* Bu noktada, Güney Afrika'da ön plana çıkan Boer meselesinin de etkin olabileceğini düşünebiliriz. Zaten Rich de, XIX. asrın son demlerini tarif erken farklı bir şey söylemiyor:... *Avrupalılar giderek daha öncelikli meselelere daldılar...*

2 Burada, Kenneth Waltz'dan yola çıkarak yapılacak (*level-of-analysis*) tespitlerini Anthony Giddens'in (*structuration*) metodolojisiyle birleştirmek yararlı sonuçlar verebilir...

Ancak Ermeni meselesi yapacağı tahribatı yapmıştı... İngiliz donanması Çanakkale önlerine gelerek prova yapmış ve tabii sistemik nedenlerden kaynaklanan İngiliz-Rus yakınlaşması, Osmanlıyı Almanya'nın kollarına itecek zemini hazırlamıştı... Herhalde ikili ilişkilerin zehirlenmesi açısından, 1890'ların Ermeni meselesini, yakın zamanların Kıbrıs meselesine benzetmek yanlış olmaz!..

1900'e -yani asrın dönüşümüne- gelinirken, Ermeni komitacılar provokasyona bir süre daha devam ediyorlar... Rich'in *melo-dramatik* anlatımıyla:...*gradually (they) abandoned their agitation having accomplished nothingbut the slaughter of thousands of their hapless compatriots..* (zamanla ajitasyonlarına bir son verdiler... Ama hiçbirşey başaramadan... Ve binlerce talihsiz soydaşlarının kılıçtan geçirilmesine yol açmış olarak)...

Ali ÖZUYAR

**İLK ERMENİ PROPAGANDA FİLMİNİN
ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN GELİŞİMİNDEKİ
ROLÜ VE BERN MASLAHATGÜZARI MÜNİR
SÜREYYA BEY'İN OLAĞANÜSTÜ MESAİSİ**

Ali ÖZUYAR

Sinema Tarihçisi (Sinematürk Dergisi Yazarı) Batıkent-ANKARA

Tlf.: 0 532 7412376 / 0 312 2520290, e-posta: aliozuyar@mynet.com

ÖZET

Sinema, ortaya çıktığı tarihten (1895) itibaren görsel, işitsel ve kurgusal yapısının kitleler üzerindeki yönlendirici etkisi, bu sanatın bir düşünceyi, öğretiyi, ideolojiyi ve inancı yayma, benimsetme ve kamuoyunu oluşturmada etkili bir propaganda aracı olmasına yol açtı. Osmanlı azınlıklarından olan Bulgar ve Ermenilerin sinemayı kendi siyasal politikaları doğrultusunda kullanmaları da sinemanın icadından çok kısa bir süre sonra oldu. Bu konuda ilk harekete geçenler Bulgarlar oldu. Bulgar Prensiği 1903 yılında sinemanın bu gücünden yararlanarak kendi yarattığı Makedonya sorunu karşısında Avrupa'nın desteğini almak için Osmanlı Mezalimi adlı bir propaganda film yaptırdı. İkinci adım 1919 yılında ABD'deki Diaspora Ermenileri tarafından atıldı.

ABD'deki Diaspora Ermenileri, ABD ve Avrupa'da kendi davalarını destekleyen bir kamuoyu yaratmak ve Ermeni milliyetçiliğini güçlendirmek için izleyenlerde Türklere karşı nefret uyandıracak bir filmin çalışmalarına başladılar. Çarınha Gerilen Ermenistan ve Açık Artırmadaki Ruhlar adıyla da bilinen bu ilk propaganda filmi 1919 yılında tamamlandı. Film, Aurora Mardiganian adlı bir Ermeni kızının M.I. Gates tarafından Tecavüze Uğramış Ermenistan: Büyük Katliamdan Kurtulan Hıristiyan Kızı Aurora Mardiganian adıyla kaleme alınan anı kitabından filme aktarıldı. Diaspora Ermenileri, filmin gerçekçiliğini artırmak için de dönemin Osmanlıdaki eski ABD büyükelçisi Henry Morgenthau'yu yardımcı bir rol ile filme dâhil ettiler. Finansmanı Ermenilere ve Suriyelilere Amerikan Yardım Komitesi (American Committee for Armenian and Syrian Relief) tarafından sağlanan ve Seling Stüdyosu'na yaptırılan bu film, önce ABD'de ardından da Avrupa'da gösterime girdi.

Filmin çekim ve gösterimi için 1919 yılının belirlenmesinin ardında ise önemli bir siyasal amaç yatıyordu. Bu dönemde Ermeni komiteleri, ABD yönetimine Ermenistan'ı kendi mandaterliğine alması için baskı yapıyordu. Bu amaçla da 1919'da Vahan Kardaşyan ve James W. Gerard tarafından Ermenistan Bağımsızlığı İçin Amerikan Komitesi – American Committee for Independence of Armenia – kurulmuştu. Komitenin amacı 28 Mayıs 1918'de merkezi Erivanda kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'nin sınırlarına Kafkasya'nın bir parçasını, Doğu Anadolu'yu ve Çukurova'yı ABD'nin yardımcılarıyla dâhil etmekte. Dolayısıyla bu film ile elde edilecek olan Amerikan kamuoyunun desteği, Senato ve Temsilciler Meclisi üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanılacaktı. Filmin Amerikan kamuoyundaki etkileri ekonomik ve siyasî açılardan beklenenin üzerinde oldu.

Film Amerika'da olduğu gibi Avrupa'da da büyük bir ilgi gördü, özellikle de İsviçre'de. Filmin gösterimi o dönemin Osmanlı Bern maslahatgüzarı Münir Süreyya Bey tarafından engellenmeye çalışıldı. İsviçre hükümetinin çıkarttığı her türlü zorluğa rağmen Süreyya Bey'in ısrarcı tavrı ve olağanüstü mesaisi neticesinde filmin gösterilmesi kısa bir süre sonra yasaklandı. Ancak bu yasak filme olan ilgiyi daha da artırdı.

Açık Artırmadaki Ruhlar adlı film Diaspora Ermenileri tarafından yapılan erken dönem ilk propaganda filmiydi. Kendisinden sonra yapılacak olan propaganda filmlerine model oluşturdu. Bunlardan başka Ermeni milliyetçiliğinin gelişiminde ve Avrupa'da Ermeni taraftarlarının artmasında büyük katkıları oldu.

GİRİŞ

Sinema, ortaya çıktığı tarihten (1895) itibaren görsel, işitsel ve kurgusal yapısının kitleler üzerindeki yönlendirici etkisi, bu sanatın bir düşünceyi, öğretiyi, ideolojiyi ve inancı yayma, benimsetme ve kamuoyunu oluşturmada etkili bir propaganda aracı olarak görülmesine yol açtı.

Osmanlı Devleti, Lumière Kardeşlerin icad ettikleri ve sinematograf adı verdikleri bu icaddan Mösyö Jamin adlı bir Fransız vatandaşının Babiâli'ye gönderdiği 17 Haziran 1896 tarihli yazısıyla haberdar oldu. Babiâli tarafından ilk başlarda *ilmî yönden faydalı bir araç*¹ olarak nitelenen sinema, bu özelliğinden dolayı 29 Mart 1903 yılında yayımlanan *sinema nizamnamesi* ile devlet tarafından kontrol altına alındı².

Osmanlıda kendi siyasal politikaları doğrultusunda sinemayı etkili bir propaganda aracı olarak devlete karşı kullananlar Bulgarlar oldu. Bulgar Prensiği 1903 yılında kendi yarattığı Makedonya sorunu karşısında

1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İ.RSM.*, Belge No: 6/1314-R-2, 12 Rebiyülâhir 1314.

2 BOA, *Y.PRK.AZJ.*, Belge No: 46/16, 29 Zilhicce 1320.

Avrupa'nın desteğini almak için *Osmanlı Mezalimi* adlı bir propaganda film yaptırdı. Filmde Makedonya ve Bulgaristan'daki Müslüman-Türkler, Bulgar çetelerin işledikleri cinayetlerden sorumlu tutuluyor ve cinayetlerin Müslüman-Türkler tarafından işlendiği iddia ediliyordu³. Bulgarlardan sonra sinemayı kendi politik amaçları doğrultusunda Osmanlı Devleti'ne karşı bir propaganda aracı olarak kullananlar ise Diaspora Ermenileri oldu. Bu yolla Batı kamuoyunda kendi davalarını destekleyecek bir kitle oluşturmak ve millî kimliği güçlendirerek toplumsal bir hafıza yaratmak istiyorlardı..

AÇIK ARTIRMADAKİ RUHLAR (AUCTIONS OF SOULS)

1915 yılında meydana gelen tehcir olayı ve tehcir sırasında yaşanan istenmeyen trajik olaylar, Diaspora Ermenilerinin, günümüze kadar geçen süreçte, siyasî söylem ve iddiaları için temel bir dayanak noktası oldu. Bu tarihî olayı, siyasî söylem ve iddialarının bir kanıtı olarak dünya kamuoyuna sunan Diaspora Ermenileri, tehcirden çok kısa bir süre sonra bu olayı siyasî amaçlarına ulaşmak için 20. yüzyılın en etkili sanatı olan sinemaya taşdılar. Bu tarihî olay, ilk kez Amerika'daki Diaspora Ermenileri tarafından 1919 yılında, propaganda niteliğinde bir film ile seyirci karşısına çıkarıldı. Sonuç istenilenin de ötesindeydi.

Tecavüze Uğramış Ermenistan (Ravished Armenia) ve *Çarmıha Gerilmiş Ermenistan (Crucified Armenia)* adlarıyla da bilinen ve sinema tarihinde daha çok *Açık Artırmadaki Ruhlar (Auctions of Souls)* adıyla yer edinen bu ilk propaganda filmi, ABD'deki Diaspora Ermenileri tarafından kurulan *Ermenilere ve Suriyelilere Amerikan Yardım Komitesi (American Committee for Armenian and Syrian Relief)* tarafından Seling Stüdyosu'na yaptırdı. Finansmanın tamamı bu komiteye aitti.

*Tüm ülkede (ABD) Ermenilere yardım edin*⁴ feryatlarının yükseldiği bir ortamda komite, bu feryatlarından olabildiğince yararlanmak için, tehcir olaylarından muzdarip olan genç bir Ermeni kızının (Aurora Mardigaian) *gerçek* olarak nitelenen anılarını sinemaya taşımayı uygun gördü.

Açık Artırmadaki Ruhlar, Aurora Mardigaian'ın 1918 yılında New York'ta yayımlanan ve yine Diaspora Ermenilerinin yaptıkları propa-

3 BOA, *İ.HUS.*, Belge No: 110/1321 B-075, 16 Receb 1321.

4 Giovanni Scognamillo, *Batı Sinemasında Türkiye ve Türkler*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1996, s.24.

gandalar ile çok satan anı kitabına dayanıyordu. *Tecavüz Edilen Ermenistan: Büyük Katliamdan Kurtulan Hristiyan Kızı Aurora Mardigaian'ın Öyküsü* (*Ravished Armenia, the Story of Aurora Mardigaian, the Christian Girl Who Lived Through the Great Massacre*) adını taşıyan kitap, Aurora Mardigaian'ın anlatımı doğrultusunda M.L. Gates tarafından kaleme alınmıştı⁵.

Ermenilere ve Suriyelilere Amerikan Yardım Komitesi, filmin izleyiciler üzerindeki inandırıcılığını ve etkisini artırmak için oldukça akılcı bir yöntem izledi. Filme kaynaklık eden anıların sahibi ve de kahramanı olan Aurora Mardigaian'a filmin başrolünü vererek kendini oynattı. Ayrıca dönemin Osmanlıdaki eski ABD Büyükelçisi ve aynı zamanda Ermenilerin önemli destekçilerinden biri olan Henry Morgenthau'yu da yardımcı bir rol ile filme dâhil ederek, onun tutmuş olduğu resmî raporlara da filmde yer verdiler. Morgenthau da Mardigaian gibi filmde kendisini oynadı. Bu durum elbette ki filmin gerçekçiliğini tartışmasız bir hale getirerek, hem ABD'de hem de Avrupa'daki seyirciler üzerinde oldukça inandırıcı oldu.

1915 Olayları'nın Aurora Mardigaian'ın gözünden anlatıldığı filmin konusu, birçok Amerikan Film Rehberinde (American Film Indexes) özetle şöyle idi: Birinci Dünya Savaşı'nda Türkler, Ermenileri gizlice Rusları desteklemekle suçlar. Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau'nun ricalarına rağmen İttihat ve Terakki hükümeti, Ermenileri toplattırıp güneye sürdürür. Aileler parçalanır, erkekler ve kadınlar birbirlerinden ayrılırlar. Birçok erkek Türkler tarafından katledilir. Sürgüne tabi tutulanlar, gıdasız ve susuz, çölü aşmaya zorlanırlar. Gece vakti yaşlı kadınlar tarafından kuma gömülen genç kızlar Türklerin 'namussuzluklarından' kurtarılabilirler. Bu panoramanın içinde Ağrı Dağı eteklerinde yükselen Harput kentinde yaşayan varlıklı bir Ermeni ailesinin kızı Aurora Mardigaian'ın öyküsü anlatılır.

Harput valisi, Aurora ile evlenmek ister. Ancak Aurora'nın babası, kızının Hristiyan dinini reddetmek zorunda kalacağından dolayı, bu teklifi geri çevirir. Teklifin reddedilmesi üzerine vali, Aurora'nın ailesini katlettirir. Katliamdan kurtulan Aurora bir İngiliz misyonuna sığınır. Ancak Türkler, Aurora ve diğer Ermeni kızlarını misyondan kaçıır.

5 Scognamillo, *Batı Sinemasında Türkiye...*, s.22.

İngiliz misyonunda öğretmenlik yapan Miss Graham, öğrencilerinden ayrılmamak için, Ermeni kılığına girip sürgüne katılır. Aurora'ya aşık olan çoban Antranik'in yardımıyla Miss Graham ve Aurora kafileden kaçmayı başarırlar. Fakat bir süre sonra Miss Graham ve Aurora Kürtlerin eline düşerler, tecavüze uğrarlar ve bir hareme satılırlar. Yeniden kaçmaya kalkışınca da bir esir pazarında satışa çıkarılırlar. Kürtlerin elinden kaçmaya başarmış olan Antranik, esir pazarında Miss Graham ve Aurora'yı satın alır. Ancak daha sonra onları manastıra kadar izlemiş olan Türklerin eline düşerler. Türkler, onların yeniden kaçmaya kalkışmamaları için, ibret olsun diye, çarمیha çakılmış bir dizi çıplak kız gösterirler. Buna rağmen kaçmayı başarırlar ve bir Amerikan misyonuna sığınırılar. Aurora, misyonun da yardımıyla katledilen halkı için yardım kampanyası başlatmak üzere Amerika'ya gider.

Filmde Ermeniler, sadece Ruslarla işbirliği yaptığı ya da Ruslara yardım ettikleri için zorunlu olarak sürgüne gönderilen ve sürgün sırasında Türkler ve Kürtler tarafından çeşitli insanlık dışı durumlara maruz kalan ve katledilen bir halk olarak gösteriliyordu. Türkler, katliam tutkunu, ırz düşmanı, kana susamış, kan akıtmaktan haz alan bir ulus olarak resmediliyor, böylece izleyenlerde Türklere karşı nefret duygusu uyandırılmaya çalışılıyordu.

Ağrı Dağı görüntülerinin California'daki Baldy Dağı'nda çekilen film aynı yıl ABD'de gösterime girdi. Dağıtımıcılığı Associated First National Pictures'in yaptığı filmin biletleri Amerika'da 10 dolardan satıldı. Elde edilen hasılat Yakındoğu'ya Yardım Komitesi (Committee for the Relief of the Near East) ile Ermeni Savaş Yardımı Cemiyeti (Armenian War Relief Association)'ne bırakıldı.

Filmin gişe başarısına dair *Moving Picture World* dergisi yazarlarından Amerikalı sinema tarihçisi Lewis Jacobs şu değerlendirmeyi yapıyordu: ...O zamanlar tüm ülkede (ABD) 'Ermenilere yardım edin' diye feryatlar yükseliyordu ve 'Açık Artırmadaki Ruhlar (Auetion of Souls)' doğudaki kıtlığın dramatik bir temsili olarak, Türklerin kurbanları için fon toplamaya çok yararlı oldu. Film, bağış kampanyasının büyük başarısında en önemli etkenlerden biri oldu⁶.

Filmin çekim ve gösterimi için 1919 yılını belirlemesinin ardında ise önemli bir siyasal amaç yatıyordu. Bu dönemde Ermeni komiteleri,

6 Scognamillo, *Batı Sinemasında Türkiye...*, s. 23-24.

ABD yönetimine Ermenistan'ı kendi mandaterliğine alması için baskı yapıyordu. Bu amaçla da 1919'da Vahan Kardeşyan ve James W. Gerard tarafından *Ermenistan Bağımsızlığı İçin Amerikan Komitesi – American Committee for Independence of Armenia* – kurulmuştu⁷. Komitenin amacı 28 Mayıs 1918'de merkezi Erivan'da kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'nin sınırlarına Kafkasya'nın bir parçasını, Doğu Anadolu'yu ve Çukurova'yı ABD'nin yardımlarıyla dâhil etmektir. Bunun yolu da kendi davalarına inandırdıkları Amerikan kamuoyunun Senato ve Temsilciler Meclisi üzerinde bir baskı oluşturmasıyla mümkün olabilecekti. *Açık Artırmadaki Ruhlar*, gelirden çok kamuoyu baskısını sağlamak için yapılmıştı.

MÜNİR SÜREYYA BEY'İN FİLMİN GÖSTERİMİNİ ENGELLEME ÇABALARI

Diaspora Ermenilerinin etkili bir propaganda ile yapmış oldukları tanıtım kampanyasının bir sonucu olarak Amerikan kamuoyunun filme karşı göstermiş olduğu yoğun ilgi, filmin Avrupa'daki gösterim ve başarı şansını da yükseltti. 1920 yılından itibaren Avrupa sinemalarında gösterime giren filme, seyircinin ilgisi Amerikan kamuoyundakinden farklı değildi. Filmin gösterileceği ülkelerden biri de İsviçre idi.

Dönemim İsviçre Maslahatgüzarı Münir Süreyya Bey, söz konusu filmin Cenevre'de gösterileceği haberlerinin duyulması üzerine harekete geçti. Durumu 31 Ağustos 1920 tarihli bir yazı ile Osmanlı Hariciye Nezareti'ne bildirdi. Hariciye Nezareti'nin cevabı gecikince de filmin İsviçre'deki gösterimini engellemek için Bern hükümeti nezdinde gerekli diplomatik girişimleri başlattı. Münir Süreyya Bey, Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 11 Ekim 1920 tarihli yazısında yaptığı faaliyetleri şöyle anlatıyordu:

Bendeleri Bern'deki teşebbüsümünden başka Cenevre kantonu ekâbir-i memurini nezdinde de ayrıca hususi teşebbüslerde buldum. Bern hükümeti vaziyetin nazikliğini anladığını söylemekle beraber İsviçre'nin tarafsızlığına aykırı olmadığı takdirde bu gibi gösterilerin, propagandaların yasaklanamayacağını beyan ediyor. Bir de gerçekleri göstermek için hazırlanmış ve olay mahallinde yapılmış olan bir filmin gösterilmesine mani olmanın İsviçre'de kabil olmadığını öne sürüyorlar. Eğer o film propaganda olarak başka bir memlekette yapılmış ise ve bu da ispat edilebilse o vakit yasaklamanın

7 Ercüment Kuran, *Türk İslâm Kültürüne Dair*, Ankara 2000, s.69.

daha kolay olduğunu ileri sürerek bu filmin arkasında acaba hangi kuvvet, hangi hükümet vardır, diye soruyorlar. Bu soruya cevap vermek için parasızlık dolayısıyla sefaret-i seniye de kuvvet olmadığı malumunuzdur. Bendeleri güzel bir dille bu filmin yasaklanması için Cenevre kantonuna emir verdirilmesini ısrarla rica ettim ve Ermeni propagandasını dilim döndüğü kadar bildirdim⁸.

Münir Süreyya Bey, gönderdiği yazısının bir bölümünde filmin yasaklanması ve bu mümkün olmadığı takdirde filmdeki dehşetli sahnelerin çıkartılması için sürdürdüğü çabaların müspet bir sonuca ulaşmasının oldukça güç olduğuna dikkat çekerek bunun nedenlerini şöyle ifade ediyordu: *İsviçre tarafsız bir devlettir. İsviçrelilere dokunmayacak şeylerde hükümet ekseriya bir şey yapmaz veya yapamaz, zira mesela Türkler aleyhinde icra edilecek böyle bir filmi hakikaten yasaklasa kendi tebaasından birçok halkı gücendirmiş olur, çünkü Ermeniler, Rumlar senelerden beri para dökerek, dil dökerek, mürekkep akıtarak Türklerin, Türk hükümetinin aleyhine şiddetli bir cereyan hâsıl etmişlerdir.*

Tehcir Kanunu çıkarılmadan çok önce başta Rusya ve İngiltere'nin kışkırtmalarıyla başlayan Ermeni olaylarında Osmanlının dış politikaya yönelik, gerekli tedbirleri almadığından ve gerekli diplomatik girişimlerde bulunmadığından da yakınan Münir Süreyya Bey, Ermeni Sorunu karşısında devletin ne kadar aciz bir politika izlediğini de şu sözlerle dile getirmekten imtina etmiyordu: Acaba ona karşı biz ne yapmışız? İsviçre'de aleyhimizde dönen entrikalar, cereyan eden propagandalar göz önüne getirilecek olursa bir şey yapmamış olduğumuz veya yapmış isek bile akılcı ve öngörülü bir surette hareket edememiş bulduğumuz derhal görünür⁹.

Münir Süreyya Bey, yine aynı yazısında İsviçre'de, Ermeniler ve Rumların Türkler aleyhine yaptıkları propagandalara karşı, sefaretin parasızlık dolayısıyla bu propagandalara karşı koyacak gücünün olmadığını ve bu durumun Ermeniler ve Rumların işlerini kolaylaştırdığını belirterek sefarete acil para yardımının yapılması gerektiğini bildiriyordu: *Sefarethanede bugün on para yoktur. Bugünkü günde ise parasız hiçbir şey yapmak kabil değildir. Bugün aç bir talebenin karnını doyuracak, hanesinden kovulmasına mani olacak kuvvette değiliz. İş bu merkezde olunca kişisel gayret ile iyi niyet ve çok çalışmakla ne yapılabilir: Önümüzde aşılacak yüce dağlar,*

8 BOA, HR.SYS., Belge No: 48/26.

9 BOA, HR.SYS., Belge No: 48/26.

ele geçirilecek müstahkem kaleler var: Ermeniler, Rumlar ve bunların muhipleri her fedakârlığı göze almışlar, bizi mahvetmek için her vasıtaya müracaat ediyorlar, onlara karşı bu bendeleri eli ayağı bağlı bir vaziyetteyim.

Filmin gösteriminin yasaklanmasından başka İsviçre'deki Ermeni ve Rumların Türkler aleyhine yapmış oldukları propaganda faaliyetlerini de durdurma gayreti içerisinde olan Münir Süreyya Bey, bu konuda birçok girişimde de buluyordu. Bunlardan biri de meramını anlatmak ve Türklere isnat edilen suçların bir dayanağının olmadığını ispatlamak için İsviçre basınıyla iletişim kurmaktı. Ancak böyle bir iletişimin kurulması pek mümkün görünmüyordu. Münir Süreyya Bey'e göre bunun iki önemli nedeni vardı. Birincisi parasızlık, diğeri de onların Hıristiyan olmasıydı. Süreyya Bey, Hariciye Nezareti'ne gönderdiği bir yazısında bu durumu şöyle izah ediyordu:

Rumlar, Ermeniler Hıristiyan olduklarından onlar tarafından Müslümanlara reva görülen mezalim diğer Hıristiyanlar nezdinde zulüm olmayıp olsa olsa ihkak-ı haktır, nefsi müdafaadır, bu da bir ayıp olmayıp onlarca bilakis bir Hıristiyanlık vazifesidir. Avrupa'da, Amerika'da hatta dünyanın birçok yerinde bize karşı hükümler olan bir zihniyettir. Bu kuvvete karşı gelecek, zemin ve zamana göre bu kuvveti ezecek diğer bir kuvvet varsa, o da ancak ve ancak paradır.

Genellikle Ermeni Meselesi ve özellikle Cenevre'de teşekkül etmiş olan uluslar arası 'Ermeni Muhipleri İttihadı' ve Yunanistan işleri hakkında Bern'e geldim gelmeli takdim eylemiş olduğum birçok telgraf ve yazıda Rum ve Ermeni propagandasının yoğunluğunu zikretmiş ve yalnız Kuzey Amerika'da Ermenilerin çıkarına olmak üzere altmış milyon dolar gibi büyük bir meblağ toplanmış olduğunu arz eylemiş idim. Bu paranın bir kısmı Ermeniler lehine ve bizim aleyhimize sarf edilmiş ve sarf edilmekte olduğu gibi Venizelos hükümetinin bazı siyasî kişilere ve birçok gazeteye ne çok paralar yağdırdığı da çoktan beri neredeyse halkın bildiği bir vaziyet almıştır.

İsviçre basını, Ermeni ve Rum mezalimini sütunlarına taşımazlar ve taşıyamazlar. Bu gibi malumatı yayımlamaya razı olacak gazeteler bulunursa da bunlar da ancak bol para ile istediğimizi yaparlar. Sefarette ise bu konuda sarf edilecek para yoktur ve şimdiye kadar bir akçe bile alınamamıştır.

İsviçre’de üniversite çevreleri, siyasiler ve bilim adamları nüfuz sahibi kişilerdir. Ve bunların kanaati her şeye tesir eder. İzin verildiği takdirde gerçekleri ve iddialarımızı kitap haline getirerek herkese göndermek mümkündür. Bunun için beş yüz İsviçre Frangının gönderilmesi gerekmektedir¹⁰.

Münir Süreyya Bey’in durumun hassasiyetini ve vahametini dile getirdiği tüm yazı ve telgraflarına rağmen, Babıâli’den istenilen para, İsviçre Sefareti’ne gönderilmedi. Hariciye Nezareti’nden Bern Sefareti’ne gönderilen bir yazıda Münir Süreyya Bey’in gayreti takdirle karşılanıyor, içinde bulunulan mali durum ifade edilerek hazineye para olmadığı belirtiliyordu¹¹. Parasız karşı propaganda yapılamayacağını defalarca dile getiren Münir Süreyya Bey, Babıâli’nin bu tavrına rağmen filmin yasaklanması ve bu mümkün olmadığı takdirde filmdeki bazı sahnelerin sansürlenmesi için başlattığı mücadelesini sonuna kadar sürdürdü.

Münir Süreyya Bey’in başlattığı bu mücadele kısa bir süre sonra olumlu bir sonuç verdi. İsviçre hükümeti filmin Cenevre’de gösterilmesini yasakladı. Ancak bir süre sonra Ermeniler, söz konusu filmin adını değiştirerek Bern’de gösterilmesini sağladılar. Durumdan haberdar olan Münir Süreyya Bey, tekrar İsviçre Hariciye Nezareti’ne müracaat ederek filmin Bern’de de gösterilmesini engelledi¹².

SONUÇ

Osmanlı Devleti tarafından *millet-i sadıka* olarak nitelendirilen Ermenilerde milliyetçilik duygularının ortaya çıkması ve güçlenmesi diğer Osmanlı azınlıklarına oranla oldukça geç bir tarihte başta Rusya ve diğer Batılı devletlerin çabalarıyla oldu. Diaspora Ermenilerinin siyasî eylem ve politikalarıyla da Ermeni milliyetçiliği içte ve dışta hızla güçlenmeye başladı. *Tehcir Kanunu*’nun çıkarılması ve bu kanunun uygulanması sırasında yaşanan istenmeyen olaylar, Ermeni milliyetçiliğini güçlendirdiği gibi Diaspora Ermenilerine de siyasî amaçlarını hayata geçirme konusunda istedikleri fırsatı verdi. Tehcir uygulaması sırasında yaşananlar, her türlü propaganda aracı ile sistemli bir katliam olarak dünya kamuoyuna sunuldu. Böylece kendi davalarına inanan ve onları bu davalarında destekleyen bir kamuoyu yaratılmaya çalışıldı.

10 BOA, HR.SYS., Belge No: 48/26.

11 BOA, HR.SYS., Belge No: 48/26.

12 BOA, HR.SYS., Belge No: 48/26.

Batı kamuoyunun dikkatini bu konuya çekmek için yapılan siyasi propagandalar bir yere kadar etkili olabiliyordu. Dolayısıyla yaşanıldığını iddia ettikleri trajediyi *göstermek* söz konusu propagandanın etkisini ve inandırıcılığı daha da artırabilirdi. Diaspora Ermenileri, bu noktadan hareketle söz konusu olayları kurmaca bir film ile gözler önüne sermenin Batı kamuoyunda daha etkili olacağını düşündüler. 1919 yılında ilk propaganda filmleri olan *Açık Artırmadaki Ruhlar* adlı filmi meydana getirdiler. Yillardır iddia edilen Ermeni söylemlerinin canlı bir halde beyaz perdeye yansması, milyonlar üzerinde oldukça etkili oldu.

Film, başta Amerika olmak üzere birçok ülkede gösterildi. Sadece İsviçre'deki gösterimi dönemin Bern Maslahatgüzarı Münir Süreyya Bey'in olağanüstü çabaları sayesinde engellendi. Ancak bu durum filme olan ilgiyi daha da artırdı. Bu ilgi bugün dahi sürmektedir. Bu öncü propaganda filmi, kuşkusuz diğer filmlerin yapılmasına zemin hazırladı. Yapılan bu filmler, Ermeni ulusal kimliğinin yaratılmasında ve güçlendirilmesinde oldukça etkili oldu. Diaspora Ermenilerinin *yeniden bellek inşa etme* çabalarını da kolaylaştırdı.

BİBLİYOGRAFYA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

HR.SYS. : 48/26.

İ.RSM. : 6/1314-R-2, 12 Rebiyülâhir 1314.

İ.HUS. : 110/1321 B-075, 16 Receb 1321.

Y.PRK.AZJ. : 46/16.

TETKİK ESERLER

GİOVANNİ, Scognamillo, *Batı Sinemasında Türkiye ve Türkler*, İnkılâp Yay., İstanbul 1996.

KURAN, Ercüment, *Türk İslâm Kültürüne Dair*, Ankara 2000.

Ali Şamil HÜSEYİNOĞLU

ERMENİ AYDINLARI SIRASINDAN TÜRK ALEYHTARI KADROLARININ HAZIRLANMASI

Ali Şamil HÜSEYİNOĞLU (İlmi İşçi)

Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü Bakü-AZERBAYCAN

Tlf.: (ev) 0099412-4299796, (cep) 0099455-7151847, e-posta: alishamil@yahoo.com, alishamil@mail.az

ÖZET

Türk-Ermeni ilişkilerinin uzun bir geçmişi var. Aynı bölgede yaşamaları kültürlerinde bir ortaklık da yaratmıştır. İster doğal tabiatta, ister cemiyette baş veren acıları da birlikte bölüşmüşlerdir. XIX. yüzyılın sonlarında birlikte yayamda çatlak baş vermiştir. Bunun sebebi dış güçlerin Osmanlı Devleti'ni çöktürmek ve tarih sahnesinden silmek isteği idi.

Savaşlarla Osmanlı Devleti'ni çöktüremeyeceklerini iyice anlayan sömürgeciler içten onu yıpratmak için uzum müddetli plan hazırladılar. Bu planın en mühim bir hissesi de halklar arasında nifak salmak, halkları devlete karşı ayaklandırmak idi. Bundan iyice yararlanan Rusya, Osmanlı topraklarını işgal etmekle sınırlarını güneye doğru genişlendiriyordu. Hıristiyan devletlerinin birçoğu Ermenilere destek olmak adı altında iş görüyor, Osmanlıya ağır darbeler vuruyorlardı.

Bir taraftan Osmanlı Devleti'nden göçürdüğü Ermenileri sınıra yakın bölgede yerleştirerek onlara oyuncak devlet yaratmayı planlıyor, o birin taraftan da onun planlarını hayata geçirecek kadrolar hazırlıyordu. Rusya üniversitelerine ve ordusuna çoklu Ermeni genci alınıyor, onlar sonradan devlet memurları, bürokratlar sırasına atanıyordu.

Türk-Ermeni ilişkilerinin çatlak vermesinde Rusya okullarını bitirmiş Ermeni gençlerinin çoğunun özel rolü olmuştur. İlk bakışta şu aydınlar milletini gerilikten kurtarmaya çaba gösteriyordu. Aslında ise onların yüzde iyi gözükken maksatlarının arkasında Rusya yetkililerinin kötü emelleri duruyordu.

Yüzyıllar boyu Ermeni toplantılarında âşıklar Türkçe okurlardı. Kaynaklar 300'den fazla Ermeni âşığının Türkçe şiir söylediklerini haber veriyor. Âşıklar Türkçe halk hikâyeleri söyleyende, şarkılar, maniler okuyanda Ermenilerin çocukları, ihtiyarları bile gözyaşlarını tutamıyorlardı.

Rusya yetkilileri Türk dilini, Türk kültürünü Ermenilere unutturmak için Ermeni aydınlarını görevlendiriyor. Hacatur Abovyan Türk âşık şiiri tarzında Ermenice cinaslı şiirler yazıyor. Onlarla yazar tarihi konuda eserler yazmaya görevlendiriliyor. Ermeni dilinde gazete, dergi ve kitap yayınına destekliyor.

Şunlar da Ermenilerde şuuraltı bir Türk düşmanlığı fikri oluşturuyor. Böylece Ermeni milliyetçilerinin yanlış ideolojisi formalaşmaya başlatılıyor.

Bildiride XIX. yüzyılda Rusya'nın Ermeni aydınlarını millî tarihlerini, kültürlerini araştırmak ve tebliğ etmek adı altında nasıl Türk aleyhtarı olduklarından söz açılıyor.

GİRİŞ

Ermeni tarihçilerinden Miladi V. yüzyılda yaşamış Pavstov Buzand, Agatangeğas, Movses Horanasi, Goryun, Yeğişe, Gazar Parpesi, VII. yüzyılda yaşamış Seboes ve Movsas Gağangatvası, XI. yüzyılda yaşamış Aristokes Lavitvarensi, XIII. yüzyılda yaşamış Girakes Gandzagetsi, XVII. yüzyılda yaşamış Arkel Tabrizi, Simeon Lexasi, Zakari Kanaketsi vb. eserlerinde savaşlardan çok yazmışlardır. Bu savaşlar hakkında bilgileri dikkatle inceledikte bir defa da olsun Türk-Ermeni, Ermeni-Müslüman savaşlarına rastlanılmıyor. Savaşlarda iki taraf gösteriliyor: hücum edenler ve savunanlar. Hücum edenler onlara karşı duranlarla aynı türlü davranıyorlar. Savunanlar arasında bölgede yaşayan halkların hepsinin durumunun aynı olduğu gösteriliyor.

XVIII. yüzyıldan başlayarak Ermeni tarihçilerinin ve yazarlarının eserlerinde büyük savaşlara, mahallî münakaşalara bile millî açıdan yaklaşımlar görüyoruz. Bunun da birinci sebebi günden-güne harbî gücü artan Rusya'nın bölgeyi işgal etmek, Avrupa devletlerinin Osmanlıyı çöktürmek planları ile bağlıdır.

Bunu milliyetçe Ermeni olan tarihçiler de döne-döne tekrarlamışlar. Mesela, Yesai Hasan Calalyanın tarafından kaleme alınan *Alban Ülkesinin Kısa Tarihi (1702-1722)* eseri Ermenice'den çeviren ve onu yayına hazırlayan tarihçi T.İ.Ter-Grikoryan yazıyor: *Karabağ ve Zengezur melikleri (Ermeni ağaları-A.Ş.), aynı zamanda tacirlerin numayendeleri kendi nazarlarını Rusya'ya dikmiştiler. Rusya çarı I. Pyotr Rus ticaret kapitali (sermayesi) için yeni pazarlara, Hindistan'a yol açmak için Doğuya yürümek fikrini götür-koy ediyordu. Zakafkazy (Güney Kafkasya), özellikle onun doğu kısmı çarın bu planlarında az rol oynamıyordu* (Calalyanın Yesai Hasan, 1992:6).

Soru varanıyor: Neden Ermeni melikleri dikkatlerini Rusya'ya yönetmiştiler?

Kazan'ı, Heşterhan'ı vb. bölgeleri işgal eden Rusya sınırlarını güneye doğru daha da genişlendirmek, Hindistan'a dek giderek İstanbul'u (Konstantinapol'u) kendi başkentine çevirmek istiyordu. Rusya'nın kurduğu bu tuzağı Hindistan'daki ve Avrupa'daki Ermeni ticaret şirketleri, Karabağ melikleri, Ablan katalikosu ve Gürcü çarı da destekliyor, bu işte onlara yardımcı oluyorlardı. T.İ.Ter-Grikoryan küçük ön sözde bu konuyu da aydınlatıyor. O, yazar: *Ganzasar mabedi Karabağ meliklerinin gizli toplantılarının düzenlendiği, I. Pyotra ve onun varislerine mektupların hazırlandığı, isyancıların ve meliklerin harbî kuvvelerinin toplandığı, Rus ordusu ile birlikte harbî ameliyatlarda iştirak planları hazırlama vb. görevleri hazırlamak merkezine çevrilmiştir.*

Harekâta daha gerçekçi karakter vermek maksadı ile Ganzasar katalikosu ve melikleri Aşağı Haçın mukaddes İakov Manastırı'nın başrahibi Vardapet Minas'ın şahsında kendilerinin salâhiyetli elçilerini şu mesele ile ilgili Rus hükümeti ile konuşmalara girmek için Petersburg'a gönderiyorlar.

...Her iki taraftan elçiler sık sık gidip geliyorlardı: Petersburg'a meliklerin ve Ganzasar katalikosunun mektupları ve haberleri, Karabağ'a ise çar hükümetinin ruhlandırıcı mektupları çattırılıyordu (Calalyanın Yesai Hasan, 1992:6).

Deli Petro Derbend'e dek gelse de orada duruş getire bilmeyip geri çekildi. Rus yetkilileri anladılar ki, halkın desteği olmadan Ermeni tacirleri, din adamları ve asilzadeleri Rusya'ya yardımcı ola bilmeyecekler. Halk ise yaşamından rahatsız olsa da, mevcut hâkimiyeti sevmese de

onunla komşu olan halkla aynı kaderi paylaşırdı. Aralarında bir kültür, yaşam birliği vardı. Rusya yetkilileri kültür ve yaşam birliğini bozmak için uzum müddetli plan hazırladı. Bu planı hayata geçirecek kadrolar hazırladığına önem verdi.

Soru yarana biler ki, Rusya neden Ermenilere böyle dikkat yetiriyordu? Hamin dönem Kafkasya'da Ermenilerden hem nüfuzca çok olan, hem de yetenekli Hıristiyan Gürcüler de vardı?

Rusya iyice biliyordu ki, Gürcülerin devletçilik geleneği var. Onlar bu gün Rusya ile iş birliği kursalar da yarın güçlenen gibi ondan ayrılacaktır. Ermenilerin ise bölgede devletleri olmadığından Rusya'nın yarattığı devleti kaybetmemek için hiçbir zaman Rusya'dan kopmayacaklar.

Avrupa devletleri Ermenilere diplomatik vasıtalarla yardım ediyorsa, Rusya bu işi açık hayata geçiriyordu. Rusya ve Avrupa saraylarında Ermenileri din adamları, yerli hâkimiyetten istedikleri payı ala bilmeyenler büyük ihtiramla kabul ediliyor, onlara maddî ve manevî destek veriliyordu. Yesai Hasan Calalyanın, *Alban Ülkesinin Kısa Tarihi (1702-1722)* kitabında bu konuya aydınlık getiren belge gibi değerlidir.

Ermenilerin yerli hükümetten istediği payı alamayan, kendi halkını daha çok sömürmeğe çalışan ağaları ve din rehberleri dış güçlerden yardım istedikleri zamanda Ermeni halkı nasıl yaşıyor ve nasıl düşünüyordu? Bu soruya cevap için başka kaynaklara değil, Ermeni aydınlarının yazdıklarını dikkatinize çattırmaya çalışacağız.

1.ERMENİ HALKININ VE YAZARLARININ TÜRKÇE'DEN YARARLANMA NEDENLERİ

XIX. yüzyıla dek Ermenilerin kullandığı yazı dili *Grabar* olarak adlanıyor. Bu dilde esasen kiliselerde dualar okunuyor, dinî kitaplar yazılıyordu. Bunu da halk iyice anlayabiliyordu. Halkın anlayabileceği dil XIX. yüzyılda formallaştırıldı ki, bu da *Aşhabar* olarak adlanıyor.

Halk zor anlaya bildiği kilise dualarını dinlemektense asan anladıkları ve duygu sallandıkları âşıkları dinlemeye daha çok heves gösteriyordu. Âşıkların çoğu Türklerdi. Bu Türklerin çoğu Müslüman olsa da, onların sırasında Hıristiyanlığın *Kirikorian* tarikatına mensupları da vardı. Ne yazık ki, son yıllara dek *Kirikorian* inançlı Türkler hakkında araştırmalar yapılmamıştır.

Buna göre de uzun yıllar *Kirikorian* inançlı Türkler de Ermeni gibi gösterilmiştir. Son yılların araştırmalarında Ermenilik bir millî mensubiyet değil, dinî mensubiyet olduğu fikri söyleniyor ve millî mensubiyet olarak hay olduklarına dair belgeler ortaya koyuluyor.

Ermeniler olarak adlandırılan halkın millî ve dinî mensubiyeti meselesi zamanında yeterince öğrenilmediğinden uzun yıllar ister Ermeni, ister Türk araştırmacıları 300'den fazla Ermeni âşığının Türkçe şiir yazdığını, Türk kültürüne hizmet ettiğini yazmışlar.

Önde söylediğimiz gibi kiliselerde yaygın olan *Grabar*'ı tekçe halk değil, aydınlar da iyice anlayamıyorlardı. Buna göre de onlar iyi anladıkları Türk dilinden yararlanıyorlardı. Konunun iyi uzmanı olan Ermeni araştırmacısı Prof. Dr. G. Antonyan, *Nizami ve Ermeni Edebiyatı* adlı eserinde yazıyordu: *XIII. yüzyıldan başlayarak bizim yazarlardan çoğu - Haçatur Ğeçapetsi, Ağtamaretsi, Konstantin Yertzakanetsi, Sayat Nova, Proşyan, Raffi, Tumanyan, Papazyan, İshakyan, Teryan vb. az çok Nizami yaratıcılığıyla bağlı olmuş, onun mevzularından, suretlerinden istifade etmiş, Azerbaycan halkının bu büyük şairinin ölmez poemalarını (uzun şiirlerini) derinden benimsemişler* (Abbasov İsrail, 1977:12).

Yine aynı yazar *Edebiyatta Ermeni-Azerbaycan Dostluğu* makalesinde başka bir Ermeni araştırmacısı Y.Torosyan'ın fikrine dayanarak Türk halk hikâyelerinin Ermeniler tarafından bilindiğini gösteriyor ve yazıyor: *Şarkın meşhur nağil (masal), muhabbet destanı (halk hikayesi) - 'Âşık Gerip', 'Aslı ve Kerem', 'Şah İsmayıl', 'Ferhat ve Şirin', 'Leyli ve Mecnun', kahramanlık motifleri ile zengin olan 'Koroğlu' Fars yahut Türk dillerinden Ermeni diline çevrilmeye, tebdil edilmeye yahut da ki, aynı mazmunda yaranmağa başlanıyor* (Abbasov İsrail, 1977:13).

Ermenilerin Türk diline, Türk edebiyatına ve kültürüne sevgileri uzun zaman onlarla birlikte yaşamalarına bağlı değildir. Ünlü Ermeni yazarı ve araştırmacısı, yeni Ermeni realist edebiyatının yaratıcısı Haçatur Abovyan şunu böyle anlatıyor: *...şairaneliyi, seslenmesi ve akıcılığı ile Tatar (Türk) dili gramer bakımından bütün diller arasında tek dildir* (Abbasov İsrail, 1977:13).

Yazar başka bir makalesinde ise şöyle yazıyor: *Bizim yeni dilimizin yarısı Türk ve Fars sözleridir... Onların dili bizim milletin ağzına o kadar tath geliyor ki, kendi dillerinde konuşanda böyle atasözlerini, masalları, mani*

ve şarkıları Türkçe deyrler. Yazarın Fars dilinden aldıklarını söylediği sözlerin çoğu da Ermeni diline Türk dili vasıtası ile geçmiştir.

Akademik Hraçya Acaryan ise 1906 yılda *Vağraşabat*'ta yayınlattığı *Yeni Ermeni Edebiyatı Tarihi* adlı eserinin ön sözünde yazıyor ki, Türk-Tatar dilinin tesiri neticesinde Ermeni dilinin grameri değişmiştir. Yeni *Aşhabar*'a çevrilmiştir.

Akademik M. Abeğyan'ın 1904 yılında *Vağraşabat*'ta yayınlattığı *Halk Nağmeleri* kitabında konuya aydınlık getiren fikirlerle karşılaşırız. O yazıyor: *Elimizde olan muhtelif varyantlarıyla 1700'e yakın dörtlük olmakla görüyoruz ki, bedbahtlıktan dilimiz kafiye bakımından yoksuldur. Aynı ahenkli sözler mahdut miktardadır. Bu sebepten de halk çok zaman kafiye için ancak tanış olduğu Türk diline müracaat ediyor.*

Bütün bunlar bir daha onu gösteriyor ki, Ermeniler zor gücüne Türk dilini öğrenmemiş, Türk kültüründen zor gücüne yararlanmamışlar.

2. TÜRK HALK EDEBİYATININ YAYILMASINDA VE YAYINLANMASINDA ERMENİLERİN ROLÜ

Türk Halk Edebiyatı'nı kendi kültürlerinin bir parçası hesap eden Ermeni yazar ve aydınlarının topladıkları, çevirdikleri ve yayınlattıkları kitaplar hakkında çok yazılmıştır. Araştırmacılar bunun 4 şekilde olduğunu gösteriyorlar:

1. Âşıklardan ve başka söyleyicilerden toplanarak Türk dilinde basılanlar,

2. Toplanmış halk edebiyatının nesir-düz yazısını Ermeni dilinde, şiirleri ise Türk dilinde yayınlattıkları,

3. Toplanmış halk edebiyatının tümünü Ermeni diline çevirip yayınlattıkları,

4. Halk arasında yaygın olan mevzuların yeniden Ermeni dilinde yazılarak yayınlatılması.

Türk halk edebiyatının Ermeniler arasında geniş yayılmasında ozanların, âşıkların, *gusan* ve *yanşakların* rolü büyük olmuştur. Bu konuda Ermeni araştırmacıları da yazmışlar. Mesela, Akademik M. Abeğyan'ın 1931 yılında Yerevan'da yayınlattığı *Gusanlar-Saz Şairleri* makalesinde

yazıyor: *Guzanlar-saz şairleri, âşıklar toylarda (düğün) vb. toplantılarda çoktan okumuşlar ve şimdi de okuyorlar.*

Akademik M. Abeğyanın *çoktan* dediği 10 yıldır mı, 50 yıldır mı, 100 yıldır mı? Buna Levoyan sanki aydınlık getirerek yazıyor: *Öten (XVII.-XVIII.) yüzyıllarda bizim âşıklar Türk dilinde şarkı söylüyor, Türk dilinde şiir yazıyorlardı. Birçok ünlü âşıklarımız var ki, onların Ermeni dilinde hiçbir eseri bile yoktur.*

Konuyu bir az da aydınlatan A. Arşaurin 1941 yılında yayınlattığı makalesinde yazıyor: *Bu fakt onu gösteriyor ki, Türk dili Ermeni halkının ve Ermeni âşıklarının doğma dili olmuştur. Aksi takdirde dinleyenler karşısında muvaffakiyet kazana bilmezdi ve onların dili dinleyenler için anlaşılmaz olurdu.*

Ermeni tarihini yazan araştırmacılar bile Türk dilinin zenginliğinden, Ermeni kültürüne etkisinden söz açmadan geçemiyorlar. Ünlü Ermeni tarihçisi Leo 1945 yılında Yerevan'da yayınlattığı *Ermeni Tarihi* kitabının 3. cildinde yazıyor: *Âşık kendi masal ve şarkılarının konusunu aldığı hayatın tasviri için Türk dili kullanmış ki, Ermeni halk ağzından daha selis, daha ifadeli ve daha zengindir.*

Onu demek lazımdır ki, Ermeniler XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında Türk halk edebiyatının toplanmasında, yayılmasında ve basılmasında hiç de Türklerden az rol oynamamışlar.

Böyle bir kültür yakınlığı ve *sevgi* olan yerde düşmanlık nasıl yarana biliyor? Bu soruya cevabı Ermenilerin toplum yaşadıkları Osmanlı ülkesinden önce diş memleketlerde aramak lazım geliyor.

3. DIŞ MEMLEKETLERDE DÜŞMANLIK YAPACAK KADROLARIN HAZIRLANMASI

Rusya ve Avrupa ülkelerinin güçlenen devletleri Osmanlıyı çöktürmek için yollar arıyordular. Şu işi görebilecek kadrolar hazırlamak işine para ayırtmaktan geri durmuyorlardı. Şu işi uzun zamanlı planla hayata geçiriyorlardı.

Rusya XVIII. yüzyılın sonlarında çar II. Katerina Ermenilere Ararat Krallığı'nın kurulması hususunda onlara yardım edeceğini söyledi (Arslan Ali, 2005:28). 1816 yılında kadro hazırlamak için Moskova'da *Ermeni Doğu Dilleri Enstitüsü* kuruluyor. Kafkasya'da Ermeni nüfusunu

artırmak için 1828 ve 1829 yıllarında bağlanmış anlaşmayla İran'dan ve Osmanlı ülkesinden Kafkasya'ya Ermenileri getiriyor.

Bilindiği gibi Rusya ile Fransa XVIII. yüzyıl ve Büyük Britanya ile Amerika ise XIX. yüzyıldan başlayarak Osmanlı ve İran topraklarındaki politikalarını hayata geçirmek maksadıyla bu ülkelerdeki Hıristiyan kişiler, o sıradan Ermeniler üzerinde nüfuz sahibi olmaya çalışıyorlardı. Fransa'nın XVIII. yüzyıldan itibaren yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri neticesinde ve nihayet Fransa'nın tazyiki ile Katolik cemaati 1831 yılında Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde İngiliz misyonerler 1815 yılından, Amerikalı misyonerler ise 1826 yılından itibaren faaliyete başlamış ve Ermenilerin bir kısmını Protestanlaştırmışlar ve nihayet Büyük Britanya'nın tazyiki ile 1846 yılında Osmanlı topraklarında Protestan Kilisesi kurulmuştur.

Amerikalı misyonerler ilk olarak 1834 yılında Urmiye'ye gelmişler. İngilizler ve Fransızlar da aynı şekilde XIX. yüzyılın ilk on yılından itibaren İran'da misyonerlik faaliyetine başlamışlar.

Dış memleketlerde Ermeni kadrolarının hazırlanması hakkında en ilginç belgeyi yine de Ermeni kaynaklarından alabiliyoruz. Ermeni yazarı Avetik İsakyan şunu böyle anlatıyor: *Çok genç yaşlarımda Avrupa'ya gittim. ...Talebelerin karşısında ırkçılık nazariyesi hakkında nefis basılmış ciltlerle kitaplar vardı. Bunlar büyük ve küçük halklar hakkında düşmanlıkla yazılmış kitaplardı* (Yerevanlı Akber,1975:19).

1828-1829 yıllarında şimdi *Ermenistan* olarak adlandırılan bölgeye İran ve Osmanlıdan 130 bin, sonraki zamanda ise 600 bin Ermeni getiriliyor (Aşırılı Akif, 2005:12). Sonraki yıllarda da bu iş devam ettiriliyor.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra doğuda çıkarlarını artırmak için Büyük Britanya Berlin Kongresi'nde Ermeni konusunu kendi işi adlandırdı. Bununla da Ermeni konusundan büyük devletler şark sömürgeciliğinde istedikleri gibi yararlandılar. Büyük Britanya ve Rusların yardımı ve himayesi ile Ermeni teşkilatlarının kurulması hızlandırıldı. Hınçak Komitesi Kafkasyalı Ermeniler tarafından 1887 yılında İsveç'te kuruldu. Daşnaksütyun Komitesi ise 1890 yılında Kafkasya'da faaliyete başladı. Onların amacı da Osmanlıda faaliyet gösteren Ermeni

derneklerini birleştirerek bir Ermenistan devleti kurmaktı(Uçarol Rifat, 1995:376-377).

Ermeni Komiteleri bu tarihlerde Osmanlı Ermenilerini ayaklanmaları için tahrik etmeye başladılar. Bunun neticesinde 1894'te Bitlis isyanı baş verdi. İsyanlıları ve suikastçıları Büyük Britanya, Rusya ve Fransa açıkça destekliyordu. Şunu 1905 yılında Sultan II. Abdülhamit'e edilen saldırıda tutuklananların mahkemesi bir daha ispatladı (Uçarol Rifat, 1995:378).

Bu da açıkça onu gösteriyor ki, Rusya ve Avrupa devletlerinin 100 yılda hazırladıkları kadrolar ve bu işe koydukları yatırımlar netice verdi. Ermenilerin çoğu düne dek birlikte yaşadıkları halklara düşman gibi bakmağa başladı. Bu da her iki taraftan binlerce insanın ölümüne ve evlerini yitirmesine sebep oldu.

Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeniler İtilaf Devletleri'nin yanında yer alarak Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa girdiler. 7 Noyabr (Kasım) 1917 tarihinde Bolşevikler Rusya'da iktidarı ele geçirdikten sonra Rusya savaştan çekildi. 1918 yılının Ocak ayında Kafkasya Rusya'dan ayrıldı. Önce Kafkasya geçici hükümeti, sonra yerine Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri kuruldu.

Kaynaklara göre, 1905-1907 ve 1914-1920 yıllarında Ermenilerin eliyle Kafkasya'da öldürülen Türklerin sayısı tahminen 500 bin kişiyi geçti.

SONUÇ

Rusya Birinci Dünya Savaşı'nda kaybettiklerini yeniden ele geçirmek için tarih sahnesine yeni adla çıktı. Sosyal adalet sloganlarıyla halkları aldatarak, binlerce insanı ise kurşunla, açlıkla, sürgünler ve ceza evleri ile mahvederek *Sovyetler Birliği* adlı devlet kurdular. Şu devlet de sözde beraberlikten, halkların kardeşliğinden, söz azatlığından dem vursa da emelde şunların tersini yaptı.

Yaratılmış Ermenistan Cumhuriyeti'nden zaman-zaman yalnız Türk-Müslüman halkları değil, başka halklar da çıkarılmakla orada Ermenilerin çoğunluğuna nail oldular. Açtıkları okul ve üniversitelerde Türk düşmanlığını tebliğ ettiler. Eskiden olanları unutturmak için kur-nazcasına davranarak yeni ve sahte tarihler yazdırttılar.

Böylece bin yılın tarihi ve kültürü unutturularak komşu halklarla düşmanlık hissi aşıl原因an bir sistem yarattılar. Bu sistemin baş elamanları ise Ermeni halkına aydın, yazar, bilim adamı gibi tanıtılan dış güçlere uşaklık yapanlar oldu. Halkını candan seven, hakikati yazan Ermeni aydınları ise kurşuna dizildi, sürgün ve ceza evlerinde mahvedildi.

Tarih 100 yıldan, 200 yıldan ibaret değil. Başta Rusya olmak üzere, Avrupa ve Amerika'nın sömürgecileri Ermenileri ne kadar kıskırtırsalar da bunun sonu olmayacak. Onlar zayıfladıkta Ermeniler eski çağlara dönmeye, ötenleri yeniden öğrenmeye mecbur olacaklar.

BİBLİYOGRAFYA

- ABBASOV, İsrail, *Azerbaycan Folkloru XIX Esr Ermeni Menbelerinde*, Bakû 1977.
_____, *Azerbaycan Destanlarının Yayılması ve Tesiri Meselesi*, Bakû 2007.
- AKİF, Aşırh, *Türkün Hocalı Soykırımı*, Bakû 2005.
- ARSLAN, Ali, *Kutsal Ermeni Papalığı*, İstanbul 2005.
Ermeni Terorizmi ve Cinayetleri, Azerbaycan Bilimler Akademisi, Bakû 1994.
- HESENLİ, Cemil, *Azerbaycan Tarihi (1918-1920)*, Ankara 1998.
- HÜSEYİNOĞLU, Ali Şamil, "Azerbaycan'da Gagavuzlarla İlgili Belgeler", 14. KIBATEK *Edebiyat Sempozyumu*, Gagavuz Kültürü, 6-10 Ekim 2007, Moldova, Chişinau 2007.
- MEMMEDOV, İsrail, *Sovyet Ermenistanında Azerbaycan Kitabı (1925-859)*, Yerevan 1985.
- RAMAZANOV, Yusif, *Azerbaycan Dilinde Yazıp-Yaradan Ermeni Âşıkları*, Bakû 1976.
_____, *XIX. Esr Ermeni Nesrinde Azerbaycan Folkloru Motifleri*, Bakû 1985.
- SEYİDOV, Mireli, *Azerbaycan-Ermeni Edebi Alakaları*, Bakû 1976.
_____, *Sayat-Nova*, Bakû 1954.
- TARVERDİYEV, Gövher, *Azerbaycan Medeniyeti Ermeni Devri Metbuatında*, Bakû 1985.
- UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul 1995.
- YEREVANLI, Akber, *Ermeni-Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı*, Yerevan 1958.
_____, *Azerbaycan-Ermeni Edebi Alakaları*, Yerevan 1968.
_____, *Avetik İsakyan ve Azerbaycan Edebiyatı*, Yerevan 1975.
- YESAİ, Hasan, Calalyanın, *Alban Ülkesinin Kısa Tarihi (1702-1722)*, Ermenice'den Çeviren T.İ.Ter-Grikoryan, 1992.

18. YÜZYILDA ERMENİ MESELESİNİN ORTAYA ÇIKIŞINDA RUSYA’NIN ROLÜ

Aygün Abbasova

Sumqayıt Devlet Üniversitesi, Genel Tarih Bölümü Öğretim Görevlisi (Baş muallim)

ÖZET

Bugün Azerbaycan Cumhuriyeti'nin komşusu olarak yaşayan az sayıdaki Ermeni, aslında bu arazilerin yerli ahalisi değil ve hatta XX. yüzyılın evvellerinde kurdukları Ermenistan devletini de tarihi Azerbaycan topraklarında yaratılmıştır. Yeni kurulmuş devletin arazileri eski Türk toprakları idi. Hatta devletin başkenti bile Azerbaycanlıların asırlarca yaşadıkları ve ekseriyet teşkil ettikleri Revan şehri oldu. Büyük bir destekçiye dayanmakla menfur iddialarını hayata geçirmek fikri Ermenilerde hala XVIII. yüzyılın evvellerinde şekillendi. Öyle ki, XVIII. yüzyılın evvellerinde Azerbaycan arazisinde yaşayan az sayıdaki Ermeniler (yeri gelmişken onların ekseriyeti sonradan Ermenileşmiş Albanlar idi) Rusya sarayına müracaat ederek, Rus çarını *mazlum Hristiyanları zalim müslümanlardan azad etmek* fikrini ortaya atmışlardı.

Rusya'nın denizlere ve Hindistan'a en kısa ve elverişli yol olan Hazar Denizi'nin sahillerine ilgisini anlayan Ermeniler *Hristiyanlara yardım* düşüncesini ortaya atmakla Rus Çarı'nın bu eyaletlere yürüyüşü için çok elverişli *sebep* yarattılar.

Rus sarayına gelerek bir taraftan Güney Kafkasya'da yaşayan Hristiyanların *ağır hayat şartlarından, Türkler tarafından zulme maruz kaldıklarından* söz eden Ermeniler, onlara maddi ve harbi destek bakımından yardım etmek için külli miktarda donanımları olduğu hakkında I. Petro'ya malumat verirdi. Hatta bu malumatlarında bazı Azerbaycan şehirlerini de Ermeni yaşayış meskenleri gibi anlattılar.

Ruslar, Rus çarlığı ve Sovyetler Birliği kadar hiçbir millet ve devlet, Ermenileri kendi çıkarları için kullanmamıştır. Rakibi olan devletlerin bölgede daha çok güçlenmesini istenmeyen Rusya, Ermeni iddialarını sürekli desteklemiş ve Büyük Ermenistan'ın kurulması için büyük çaba harcamıştır. SSCB'nin kurulmasıyla Kafkaslar'da da güçlenen Ruslar, Dağlık Karabağ problemini de bilinçli olarak çözümlenmiş, bunu her iki millete karşı siyasi bir koz olarak kullanmıştır.

Azerbaycan Türklüğünün millî davasını anlatmakta Türkiye ve Azerbaycan diasporalarının daha etkili olmaları gerekir. Ermenilerin bugünkü Ermenistan topraklarında bile tarihte çoğunlukta olmadıkları, Rus çarlığının emperyalist politikasında bir araç olarak kullanıldıkları konuları, en az Karabağ sorunu kadar önemlidir ve üzerinde çalışılıp, dünyaya anlatılması gerekir. Bütün bunlardan hareketle denilebilir ki, Azerbaycan'ın bugün karşılaştığı sorun, yalnızca Dağlık Karabağ sorunu değil, aslında bir *Ermeni* problemidir.

19.y. y. başlarından itibaren Azerbaycan Tarihinde “Kuzey”, “Güney” kavramlarını oluşturmuş Rusya’nın söz konusu bölgeye olan ilgisinin tarihi daha 10.yüzyıla kadar uzanmaktadır. Fakat başlangıçta ekonomik çıkarlarla sınırlanan bu ilgi zaman zaman siyasetleşmeye, 18. yüzyıl başlarında Rus dış politikasının ana hedefine dönüşmüştür. Ekonomik ve stratejik bakımdan uygun konuma sahip olması asırlarca bu bölgeyi komşu devletlerin çıkar çatışmalarının odağına dönüştürmüştür. Sağlığında Hazar kıyısında bulunan bölgeleri ele geçiren Rus İmparatorluğunun kurucusu I. Petro vefatından sonraki dönemler için ‘Rus nüfuzunun Asya’da yükseltilmesi için Sunni-Şii çatışmasından yararlanmak, Türkiye ve İran arasındaki dengeyi bozmak, onların bir araya gelmesini engellemek gibi ‘vasiyetleriyle varislerine bir nevi gelecek faaliyet programı bırakıp gitmiştir. Böyle bir vasiyetnamenin varlığını inkar eden Rus tarihçileri ve politikacıları uzun yıllardır gerek Avrupa, gerekse de Asya ile ilgili yürüttükleri politikalarında söz konusu tavsiyeleri esas hedef olarak kabullendiklerini davranışları ile kanıtlamaktadırlar.

17.yüzyıl sonlarına doğru iktidara gelen Rus Çarı 1.Petro tüm yönlere, özellikle, sıcak denizlere doğru çok faal bir işgalcilik politikası yürütmeye başladı. Ekonomik bakımdan komşu olduğu Avrupa devletleriyle karşılaştırır olursak, çok geride kalmış Rusya'nın tarihinde bu dönemden sonra yeni bir dönemin başladığını görürüz. Ziraat alanında gelişmiş Rusya'yı büyük sanayi ülkesi yapmak için 1.Petro devletin iç ve dış politikasını değiştirerek, yeni yöntemlere doğru ilerleme kararını verdi. Tabii ki, bu değişiklikler sanayinin ham maddeye, yönetici tabakanın şöhrete, devlet hazinesinin ise maddi imkanlara olan ihtiyacını artırmaktaydı. Rus Çarı sırf bu ihtiyaçlarını karşılamak için Hazar kıyısı bölgelerin doğal zenginliklerini ele geçirmek niyetindeydi. Moskova Çarı tarafından (I.Petro kastediliyor-A.A.) ortaya atılan, haç ve hilal arasında iki asır süren çekişme Balkan'ın Güney kısımlarından başlayıp, Güney Kafkasya'nın sahillerinde son buldu¹. Ekonomik çıkarlarına gerekli olduğu kadar siyasi çıkarlarına da faydası dokunan Hazar'ın Batı kıyısı Rusya'nın gelişmesi için her bakımdan gerekliydi. Hatta Kuzey Savaşı'yla uğraştığı zamanda bile I.Petro Doğu'yu bir an bile unutmuyor, "fakir Rus halkının Avrupa ve Asya arasında bulunan ticaret yolunda aracılık yapmasıyla, ne kadar zengin olacağını bilinci içindeydi"². Bu devirde kıyılardan uzakta kalmış Rusya'nın karşısında askeri ve diplomatik politikada ön sıralarda ilk önce Baltık Deniz'i ve Kara Deniz sahillerini işgal etmek duruyordu. Ama 1711'de gerçekleştirdiği Prut Seferinde başarısız olmuş ve böylece kendisini mahcup duruma düşüren barış sözleşmesini imzalamakla savaş durumunu geride bırakmıştır. Slovyov, Prut barış sözleşmesinin Rusya'yı düşürdüğü zor durumlara rağmen bunları söylüyordu, "bu barış sözleşmesinin tarihi önemi sözleşmeden sonra Doğu meselesinin ilk defa Slavyan meselesine dönüşmesiydi"³. Daha sonra şöyle devam ediyor: "Petro Dünya Hıristiyan halkına yardım etmek için acele ediyordu ve bunun karşılığı olarak da onlardan yardım isteyecekti"⁴. Bu söylenenlerden şöyle mantıksal bir sonuca varabiliriz ki, Petro hıristiyanlarla ilgilenmek değil, onlardan faydalanmak niyetinde olmuştur. Mesela, Petro Kara Deniz'e çıkmak için sürdürdüğü çekişmede, Avrupa'da Türkiye'ye karşı müttefik bulamadıktan sonra, 18.y. y. da temeli atılan vasıtalara dendi. Böylece o, Türk'lerle sürdür-

1 İstoriya russkoy armii i flota. Kniqa İzd-vo Obrazovanie – M. 1911 – t. I, s.85.

2 Solovyov S. Pyotr I na Kaspiyskom more. Vestnik Evropi. CPb. 1868. s.163-164

3 Solovyov S.Publicnoe ctenie o Petre Velikom. M. İzd-vo Pravda 1984. s. 550.

4 Solovyov S.Publicnoe ctenie o Petre Velikom. M. İzd-vo Pravda 1984. s. 550.

düğü savaşta Osmanlı İmparatorluğunun hıristiyan azınlıkları arasında propaganda yaparak, Sultan'ın hıristiyan vassalları olan Moldova ve Valahiya ile sözleşmeler imzaladı⁵. O, İran'la savaşta da, Türkiye'de olduğu gibi Şah'ın hıristiyan zümresine güveniyordu⁶. Hatta Petro'nun Gürcüler ve Ermenilerle kurduğu yeni ilişkileri Balkanlar'daki Ortadokslarla olan ilişkilerinden daha sağlamdı⁷. İşin ilginç tarafı Ermeniler ve Gürcüler Petro döneminden başlayarak Sırlarla Karadağlıların rolünü Doğu'da paylaşan, bir nevi onların işbirlikçileri olmuşlardı⁸. Böylece Kara Deniz'e açılma umudunu kaybeden I. Petro kendini diğer Güney denizi olan Hazar' a adapte etmiştir. I. Petro Hazar'ın Batı ve Güney sahillerini işgal etmekle bazı isteklerini gerçekleştirmek fikrindeydi: 18.y. y.'ın 1. döneminde Avrupa ile Doğu arasında ticaretin gelişmesi için dünyaca mühüm olan üç yolun olduğu herkes tarafından bilinen bir gerçektir: A) Okyanus yolu: Afrikadan geçerek Okyanusla gerçekleştirilen, Bender-Abbas ticaret limanı aracılığıyla Güney-İran yolu. B) Deniz-kara yolu: Türkiye ve Akdeniz'den naklolunan bu yolun başlıca ticari mıntıkları Halep ve İzmir şehirleriydi. C) Hazar-Volga yolu: Bu yol genellikle Rusya topraklarından geçiyordu⁹. Avrupa'yla ticari işbirliğine katılmış Doğu ülkelerinin transit yolunu Türkiye'ye değil de, Volga-Hazar yoluna yapmakla, I.Petro Rusya'nın dünya ticaretinde rolünü her tarafa duyurabilirdi. Azerbaycan'ın da içinde bulunduğu bu bölgelere karşı siyaset Petro'nun döneminde yönünü değiştirdi. Artık Petro Güney Kafkasya'da ve Hazar Deniz'inde sağlam politikaya önem vermeye başladı. İleride beklenen Güney Kafkasya'ya karşı düşünülen yürüyüşlerdeki esas amaç Hazar'ın sahil şeridinin alınmasıydı. Ancak bu hedefe ulaşmada Rusya'nın çıkarları Türkiye ve İran ile denk geliyordu. Petro Hazar sahili bölgede kendini kanıtlamak için Güney Kafkasya'nın Batı yönünde derinliklere dalmanın gerekliliğinin bilinci içindeydi. Aksi takdirde bu ülkelerin sınırında yer alan Osmanlı Devleti, bu siyasetin

5 İstoriya diplomatii. V 5-i tomax. T. I /Pod. Red. V.P. Potyomkina. M. Qosudarstvennoe sosialno-ekonomiçeskoe idatelstvo. 1941.s.268

6 İstoriya diplomatii. V 5-i tomax. T. I /Pod. Red. V.P. Potyomkina. M. Qosudarstvennoe sosialno-ekonomiçeskoe idatelstvo. 1941.s.268

7 Summer V.H. Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu. İstanbul. Tük Dünyası Araştırmaları Vakfı. 1993. s. 91

8 Summer V.H. Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu. İstanbul. Tük Dünyası Araştırmaları Vakfı. 1993. s. 83

9 Litsov V.P. Persidskiy poxod Petra I 1722-1723. M. İzd-vo Moskovskoço Univer-siteta. 1951. s. 50 – 51.

gerçekleşmesine engel olacaktı. Rus Çarı stratejik ve ekonomik açıdan verimli olan Hazar'ın Batı sahillerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun kuvvetlenmesinden korkuyordu. Osmanlılarla Hazar'ın kıyılarına doğru en yakın yolların üzerinde yerleşmesi, Ermeni ve Gürcülerin barındıkları yerlerin stratejik önemini yükseltiyordu. Bütün bunları göz önünde bulundurarak, I. Petro siyasi olayların hızlı bir şekilde geliştiği uluslararası alemde, hiçbir delil olmadan Güney'e, hem de lider devletlerin çıkarlarının üst üste düştüğü bir bölgeye yürüyüş edemezdi. Bunun için çok büyük bir “sebe” gerekiyordu. “Sebe” ise bu bölgede oturan hıristiyanlara, “talihsiz Ermenilere ve Gürcülere, zalim müslümanlara karşı mücadelede yardım göstermek” fikri oldu. Bu dönemde Güney Kafkasya'da barınan hıristiyanların arasında yalnız Gürcülerin devlet kurumları vardı. Ermeniler ise uzun asırlardan beri kendi devletlerini kaybederek, dağınık şekilde oturuyorlardı.

Tarih boyu yaşananların üzerine bir çizgi çekip, sahtekarlık yaparak “kendilerinin çok geniş topraklara sahip oldukları” fikrini ileri süren ermeniler, “aynı devletin” yeniden “kurulması” için dünyanın aynı o devirdeki siyasi durumundan başarıyla faydalanmayı denediler. Türkiye ve İran'ın Ermenistan'da uyguladığı orta asırlara ait kudretli devletlerin işgalçi politikasını, yönetim sisteminde feodal zulmüne dini görünüm kazandırarak, “tüm hıristiyan işlerinin- ister dini, isterse de evrensel-müslüman kurullarla yönetilmesi”¹⁰ gibi göstererek, müslümanların hıristiyan zümre üzerindeki hakimiyetini dini hakimiyet şeklinde olduğunu kanıtlamaya çalışırlar. İster müslümanların isterse de hıristiyanların yabancılara karşı sınıfsal ve sosyal mücadelesinin, müslüman-hıristiyan mücadelesi gibi sunulması çağdaş Ermeni tarihi edebiyatında kendi geleneksel konumunu korumaktadır. Rusya 17.yüzyıl sonlarında, onun Kara Deniz'e açılan yolunda büyük engel olan Osmanlılara karşı koalisyonu Avrupa'da arıyordu. Bu nedenle de Ermeni faktöründen faydalanmak henüz gündemde değildi. Rusya Türklere karşı yalnız başına savaş açmanın mantıksız olduğunu biliyordu. Daha 1658'de Gürcü çarları Osmanlı İran yürüyüşlerine karşı gelmek için Moskova'dan yardım dilemişlerdi. Ancak Osmanlı Devletinden sakınan Rusya hiçbir yardımda buluna-

10 Armyanskoe voysko v XVIII veke. İz istorii armyano-russkoqo voennoqo soğrujestvo. Podqotovil k izdaniyu A.N. Haçatryan. Erevan. İzd-vo AN. Arm. SSR. 1968. s.17.

mamıştı¹¹. Lakin Rusya Avrupa'da Türkiye'ye karşı müttefik bulamadı. Aynı zamanda "Ermenistan Devleti" kurmak hayaline kapılan Ermeni rahipleri ve sözde politikacıları da bu meseleyi çözmek için yeteri kadar güçlerinin olmadığını anlayarak dışarıda-,Avrupa' da taraftarlar aramaya başladılar. Ermenistan devletinin kurulması için bağımsızlık veya yarı bağımsızlık kazanmak teşebbüsünün önünde, genelde halkın içinden dini açıdan büyük nüfuz sahibi katalikoslar, patrikler ve din yetkilileri görünüyordu¹². Bağımsız Alban kilisesinin 8.y. y. başlarında Arap işgalleri sırasında sırf ermeni kilisesinin sahtekar faaliyeti sonucu kapatılarak, ermeni kilisesine nakledilmesi herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Alban kültürü, tarihi silinerek, ortadan kaldırıldı ve ermenilere ait kaynaklar olarak gösterildi. Cavcevadze'nin tabirince "...tarihi evrakları iptal etmek, bozmak, delilleri yok etmek, silmek ve değiştirmek Ermenilerin sanatkarlık alanlarıdır"¹³. Zaman geçtikçe bu delil Ermeni yetkilileri, din yetkilileri tarafından Alban kültürünün ve Alban etnolojisinin tamamen kaybolmasına yol açtı. Rus tarih bilim adamı İ. P. Petruşevski yazıyor; Karabağ nüfusunun müslüman ve hıristiyan dinine inançları zayıf olmuştur. Başlangıçta onların inanç ve imanları genel olmuş ve oldukça kuvvetlidir. Karabağ ahalisinin maddi, manevi, ziraat, inam ve inanç üzerine kaynaklara dayanarak araştırma yapan İ. P. Petruşevski, Karabağ'ın tarih boyu hiçbir zaman Ermeni kültürünün merkezi olmadığı kanaatine varıyor. Karabağ kültürünün eşi ve benzeri yoktur, sadece Azerbaycan halkına aittir¹⁴. Kaynaklarda 19.y. y. başlarında Karabağ'da barınan, "kendileri Ermeni olarak geçen" hıristiyan ahali ile sonradan buraya göç etmiş Ermeni ahalisinin kültürel gelişmesi, maddi ve manevi kültürlerinde ortaya çıkan büyük farklılıklar konusunda geniş bilgi verilmektedir. Yerli Ermenilerle sonradan gelenler arasında anlaşma sorunu yaşanıyordu. Hatta onların giysileri bile farklıydı. Zaman geçtikçe gelmeler yerlilere dillerini unutturmuşlar. Yapılan araştırmalar, etnoloji ve topooloji bilgileri gösteriyor ki, daha 19.y. y. başlarında Karabağ'ın hıristiyan ahalisinde gelme ermeniler aracılığıyla kısmen ermenileşme gitse

11 Dr. Hakkı Dursun Yıldız. Doğu'dan günümüze büyük Osmanlı tarihi. İstanbul.1989.s. 190.

12 Esat Uras. Tarihde ermeniler ve ermeni meselesi. İstanbul. Belge yayınları, 1976.s.190.

13 Vermişev H.A. Materiali dlya istorii gruzino-armyansix otnoşeniy. SPb. Puşkinskaya Skoropeçatnya. Leştukov 4, 1904. s. 47

14 Halilov H.D.Qarabağın elat dünyası. Baki. Azərneşr. 1992, s.10.

bile, ahali tamamen asimilasyona uğramamıştır¹⁵. Günümüzde Moskova arşivlerinde korunan, Ermenilerin I.Petro'ya yazdıkları mektuplarında bile kendilerine “akvan” diye hitap ettikleri açıkça görülüyor.

Ermenilerin bağımsız devlet kurmak isteği ve Rusya İmparatorluğunun Hazar'ın Batı kıyılarını zaptetme planları neredeyse bir birine denk geliyor ve bu yüzden de I.Petro fırsatı kaçırmamayı düşünüyor. Öncelikle “mazlum hıristiyanları zalim müslümanlardan kurtarmanın yolunu” Avrupa'da arayan İsrail Ori'nin gösterdiği “fedakarlık” onu Fransa, Almanya, Avusturya'ya kadar gitmeye mecbur etmişti. Ancak içinde buldukları tarihi durum, bu dönemde Avrupa'yı Osmanlılarla karşı karşıya gelmekten sakınmaya mecbur etti. Çünkü, Mukaddes İttifak'ın Osmanlılarla savaşı daha yeni bitmişti ve Avrupa'nın çıkarlarına iyi gelen barışı bozmak akıllarından bile geçmiyordu.

Bu büyük devletin karşısında zor duruma düşen Avrupa devletleri fırsatı kaçırmadan, problemleri bu konuda daha çok çıkarları olan Rusya'ya yönelttiler ve bu konuda başarılı oldular. Avrupa devletlerinin isteği üzerine Rusya sarayına gelen İsrail Ori, I.Petro'ya bu topraklara yürümeye heveslendirmek için yanlış bilgiler veriyordu. Burada yaşayan Ermenilerin sayısını abartılmış şekilde gösteriyor ve aynı zamanda bu yerlerin doğal zenginlikleri, verimliliğinden bahsediyordu. İsrail Ori Azerbaycan'ın bazı yerleşim yerlerini Ermeni şehri olarak gösteriyordu. Örnek olarak Şamahı'yı gösterebiliriz. I.Petro Ori'nin açıklamalarını çok büyük ilgiyle karşıladı. Ancak İsviçre ile aralarında olan savaşın daha bitmemesinden dolayı Hazar'a kıyı bölgelere yürümeye acele etmedi. 18.y. y. başlarından I.Petro'nun Doğu siyaseti ile Ermenilerin Güney Kafkasya'da bağımsız devlet kurmak fikirleri bir birine denk geliyordu.

Ori anlıyordu ki, I.Petro'nun Güney Kafkasya'ya gelmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun karşı çıkmasıyla karşılaşacaktı. 1703'te Ermenistan'ın hakkında düzenlediği sahte coğrafi haritayı Elçi Emirliğine (Posol Prikazına) sunmasıyla Ori Petro'nun ilgisini buraya yöneltiyordu ki, Güney Kafkasya'da Erevan kalesinden başka kale yoktur, “Allahın yardımıyla o kale alınırsa tüm Gürcistan ve Ermenistan ele geçer”¹⁶. Doğu Anadolu'da kaleler azdır, hem buraya esas ermeniler ve Rumlar yerleşmişler. Bu

15 Halilov H.D.Qarabağın elat dünyası. Baki. Azernesr. 1992, s. 20.

16 Armyano-russkoe otnoşeniya v I treti XVIII veka. Sbornik dokumentov v 4-x tomax. T. II çast I /Pod red A.R.İonnisyana. Erevan İzd-vo Arm. SSR. 1964.s. 256-257.

Konstantinopol'a (İstanbul'a) direk yoldur¹⁷. “Bu yerleri çok kolaylıkla işgal edip, kendi yönetiminize geçirebilirsiniz.” Lakin Osmanlılara karşı sadece bunlar düşünülmeyp, aynı zamanda Türkiye'nin içinde çatışmalara yol açmayı, buradaki ermenileri, Gürcileri, Rumları hatta Kürtleri, Arapları, Suriyelileri ayaklandırma teklifini sunuyordu¹⁸. Güney Kafkasya'ya yapılacak yürüyüşün Osmanlı İmparatorluğu tarafından karşı koyulacağı herkes tarafından biliniyordu ve Rusya'nın bu meselede kararsızlık göstereceğini Ori biliyordu. Bu takdirde o Ruslar'a Osmanlıların barışmaz düşmanı olan Avusturya ile ittifaga girmeyi uygun görüyor. Eğer Osmanlıların Rusya'nın Güney Kafkasya'ya yürüyüşünü önlemeye çalışsalar, Ruslar onların barışmaz düşmanı olan Avusturya ile ittifaka girerler¹⁹. Sözgeşi şu hususa da değinelim ki, “Ermenilerin kurtarılması”yla ilgili Avrupa yöneticilerine ve Rus Çarına sunulan planlar arasında büyük farklılıklar vardır. Şöyle ki, eğer Ori'nin 36 bölümden oluşan “Pfals Projesinde” Avrupa devletlerine kendi güçleri zoruna ermenileri kurtararak yeni yaranacak olan Ermenistan devletinin taht-tacı vaad ediliyordusa (bu projede Rusya'nın rolü, sadece topraklarından ordunun geçmesine izin verecekti), 18 bölümden oluşan “Moskova projesinde” ruslardan birtek ermeni, gürcü askeri hisselerile elbirliği içinde mücadeleye devam etmek rica ediliyordu²⁰. Ori'nin hazırlamış olduğu bu dilekçelerde ricada bulunduğu devletlerin her birine, Güney Kafkasya meselesinde onların kendi çıkarlarının olduğunu göz önünde bulundurarak hitap ediyordu. Ve bu arada tabii ki, yine de ermenilere yakışır bir hareket sergilemekteydi. Büyük ihtimal ki, Avrupa devletlerine “Ermenistan Devleti”nin taht-tacı vadediliyorken, zaten arazi açısından uzak olan bu “devletin” yönetiminin yerlilere sunulacağı düşünülmüştür, ama Rusya'ya bunun gibi 7. “kompromis” (güzeşt) yapılamazdı. Çünkü, Rusya ona yakın bir yerde yer alan bu bölgeyi imparatorluğu

17 Armyano-russkoe otnoşeniya v I treti XVIII veka. Sbornik dokumentov v 4-x tomax. T. II çast I /Pod red A.R.İonnisyana. Erevan İzd-vo Arm. SSR. 1964. s. 256-257.

18 Armyano-russkoe otnoşeniya v I treti XVIII veka. Sbornik dokumentov v 4-x tomax. T. II çast I /Pod red A.R.İonnisyana. Erevan İzd-vo Arm. SSR. 1964. s. 257.

19 Armyano-russkoe otnoşeniya v I treti XVIII veka. Sbornik dokumentov v 4-x tomax. T. II çast I /Pod red A.R.İonnisyana. Erevan İzd-vo Arm. SSR. 1964. s. XIX.

20 Armyano-russkoe otnoşeniya v I treti XVIII veka. Sbornik dokumentov v 4-x tomax. T. II çast I /Pod red A.R.İonnisyana. Erevan İzd-vo Arm. SSR. 1964. s. XVIII.

içine alabilirdi. Ve bununla da Ermenilerin “devlet kurmak” hayalleri hayal olarak kalırdı.

Böylece İsrail Ori “Ermeni meselesini” Rus politikasının merkezine sürüklemeyi başardı. Sırf bu nedenle (Ermenileri zalim müslümanlardan kurtarmak- A. A.) Rusya 18. yüzyılın 20. senesinde Hazar sahili bölgelere yürüyüşe başladı. Onun vefatından sonra bu misyonu 18.y. y. başlarından onunla bu yolda yürüyen Minas Vardapet devam ettirdi. Minas kendi çalışmalarıyla Rusların Güney Kafkasya’ya yürüyüş etme fikrinden dönmeleri için elinden geleni esirgemedi. Ori'nin vefatından sonra “Ermenilerin müslüman zulmünden kurtarılması meselesinde Rusya'nın gözetim rolünü” daima I. Petro'nun Doğu siyasetinde en mühim bir mesele olarak göz önünde bulundurmaya muvaffak oldu.

Hazar çevresi bölgelere yürüyüş sırasında gerçekleşmesi düşünülen projelerden başlıcası, Gürcü ve Ermenilerle askeri siyasi ittifakın yapılmasıydı²¹. Buna hem Rusya, hem de Kafkasya’da oturan ermeni ve Gürcülerin askeri ve siyasi çıkarlarının aynı olması sebep oluyordu. Bilhassa, Rus hükümeti ordusuyla bu toprakları işgal edeceği takdirde, büyük orduyu bu yerlerde yerleştirmenin mümkün olmayacağını, sade Rus halkının buraya taşınıp, yerleşmesinin ise doğru olmayacağını biliyordu. Bölgeyi elde tutmanın tek yolu burada devamlı şekilde oturabilecek, zamanı geldiğinde onları kullanabilecek bir zümreye ihtiyaç duyuyordu. Bu açıdan Ermeniler ve Gürcülerden vazgeçemezdi. Bunların sayesinde Rus ordusunun yiyecek ihtiyacı karşılanabilirdi. Bu canlı koruyucuların sayesinde Türkiye ve İran’dan gelecek olan tehlikelerin önü alınmıştı. Aynı zamanda çıkacak savaşlar sırasında da bu insanların oturdukları bölgeler büyük risk altındaydı. İster Rus-Ermeni, isterse de Rus-Gürcü sözleşmelerinde askeri meseleler ön plana alınıyordu. I. Petro Hazar Denizi uğrunda hem Rusya-İran, hem de Rusya-Türkiye savaşlarının çıkacağı takdirde Ermeni ve Gürcülerin burada önemli yer tuttıklarını anlayarak, onları kendi gözetimi altında tutmaya hazır olduğunu bildirdi.

Yerli hıristiyan halkıyla ilişkilerin kurulması Ruslar için çok gerekliydi. Çünkü, onların bu bölgelere yürüyüşü zamanı askeri hizmetlerinden öte bazı diğer yardımları da dokunabilirdi. Hem onlar burada

21 Payçadze Q.Q. Russko-qruzinskie politiçeskie otnoşeniya v I polovine XVIII veka. Tb. Sabçota Sakartvela 1970. s. 44

devamlı oturduklarından dolayı buraların doğasına yabancı değillerdi. Yürüyüş sırasında Minas Vardapet'in Rus ordusunun içinde bulunması bir tesadüf değildi. Bundan başka hıristiyan ahali, özellikle de Ermeniler Rus ordusunu yiyecek ve gerekli araçlarla tatmin etmek meselesini kendi üzerlerine almışlar. Önceden düşünülmüş plana göre Rus ordusu Hazar kıyısı bölgelerde, Derbent-Bakü arasındaki arazide Vaxtang'ın yönettiği Ermeni ve Gürcü ordu birlikleriyle birleşmeliydi. Ancak tarihi kaynaklar yürüyüşten önce Petro'nun bu bölgelerdeki Ermenilerle ilgili çok az şey bildiğini gösteriyor. Aslında bir süre sonra Güney Kafkasya toprakları hakkında bilgi edinmek maksadıyla, görünüşte ise resmi elçi misyonuyla Sefevi sarayına gönderilen A. Volinski'ye verilmiş talimatın 8. maddesinde şöyle yazıyordu: “O, Ermeni halkıyla ilgili, onların sayı ve nerede oturduklarına dair, onların (Ermenilerin) arasında asilzadeler var mı? Ve onların Çar'a olan ilgilerini öğrenmek için araştırma yapmalı.” Petro Güney Kafkasya'da bulunan hıristiyan halkların hepsi ile temasta olmak ve zaman zaman onların yardımından faydalanmayı düşünüyordu. Volinski'nin aktardığı bilgilere göre “henüz İran'a sefer etmeden bir kaç sene önce Muhterem İmparator İran'ın iç durumuyla ilgili Gürcü Çarı Arcil ve Ermeni patriklerinden haber alıyordu”²². Volinski'nin Sefeviler Devleti'ne seferi Rusya-İran ilişkilerinde dönüş noktası oldu. Sözde sefir Şah hükümetinin sunduğu ekonomik-ticari ilişkilerini tartışmak ve ticaret ilişkileri kurmak misyonu ile gönderilse bile, aslında Petro ileride yürüyüş yapmayı tasarladığı toprakları tanımak, bu yerlerle ilgili bilgiler edinmek fikrindeydi. İmzalanacak bu sözleşmeyle Sefeviler'in diğer devletlere her hangi bir istekte bulunmalarını kısıtlamak istiyordu. Bundan dolayı Volinski, “ülkenin ekonomik-siyasi durumu, askeri gücü ve kaleleriyle ilgili bilgiler edinip, Güney Kafkasya ve İran'da bulunan hıristiyan ahali ile gizli ilişkiye girmekle görevlendirilmiştir. Aynı zamanda onlara nezaketli davranarak, kendine ilgi çekmeli, bu yerlerde hıristian ve iranlılardan farklı olarak diğer inançlı insanların olup olmadığını kontrol etmeli, eğer varsa onların durumu araştırılmalı”²³. 1722 yılında Petro Hazar çevresi topraklara taarruz etti. Ancak bazı nedenler yüzünden her şeyi yarıda bırakıp Rusya'ya döndü. Petro'nun Hazar sahili bölgelere yürüyüşü Ermeni ve Gürcülere vaad edildiği gibi Bağımsız Hıristiyan Devleti'nin kurulması ile sonuçlanmadı. Ermeni ve

22 RQADA F.100, opis.3 1715 – 1717 dok. 1

23 Tumanskiy F. Opisanie poxoda qosudarya Petra Velikoqo k lejaşim pri Kaspiyskim provinsiyam. SPb. Rossiyskiy Maqazin 1793. s. 26-27

Gürcüleri kurtaracağı üzerine verdiği sözüyle hem ekonomik, hem de siyasi açıdan, aynı zamanda stratejik yönden yararlı olan Hazar kıyılarını ele geçiren Petro yürüyüşünü yarıda bıraktı. Rus İmparatoru'nun Ermenilere vadettiği “müslümanların zulmünden kurtarma” meselesi boşa çıktı. Hatta bundan sonra yaşanan olaylar Petro'nun kendi çıkarları için Ermenileri kurban verdiğini kanıtladı.

12 Eylül 1723 senesinde Rus yöneticileriyle Peterburg'a gelmiş şah temsilcisi İsmail Bey arasında imzalanmış antlaşmaya göre Ruslar İran'ı “Gürcü ve Ermenilerin saldırılarından koruyacak”, karşılığındaysa Astrabad, Bakü, Gilan ve Mazandaran'ı Rusya'ya vermeyi tasarlıyordu. Bu olaylardan böyle bir sonuca varabiliriz ki, Çar Ermenilere yardım etmek yerine, Ermenileri susturmayı üzerine görev olarak almıştır. Maskara yerine konulduklarından habersiz olan Ermeni yetkilileri, yine de Ruslar'ın kapısını çalmaya devam ediyorlardı.

18. asırda Rusya Güney Kafkasya, özellikle de Azerbaycan'da daha da güçlenmesi için burada büyük ordu tutmalı ve maddi açıdan durumu düzene sokmalıydı. Bunun için içinde buldukları dönemde, onlar için daha ucuza başa gelen hıristiyan yardımından faydalanmak daha uygundu.

Doğrudan deniz kıyısında bulunan ahalinin Osmanlı Türkleri ile aynı mezhepten, yani sunnilerden oluşan kısmı Rus korumasından kaçınacağı halde Güney Kafkasya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan topraklarına göç etmeliydi. Çar hükümeti yürüttüğü bu siyasetle bölgede bulunan müslümanların sayını azaltmak ve kendi güvenliği için burada hıristiyanların sayını çoğaltmayı düşünüyordu. Bu olayda yine daha çok Ermeniler oyuna geliyordu. Bu da onlarda “vatana bağlılık”, “toprak sevgisinin” olmamasından kaynaklanıyor ki, rahat bir şekilde bir yerden diğer bir yere geçmelerinde sorun çıkmıyordu. Ruslar da bunun farkındaydı. Aynı zamanda yürüyüşlerini yarıda bırakıp, geriye dönüş yapan I.Petro, yaptırdığı Mukaddes Haç (Svyatoy Krest) kalesine Rusya'ya kaçmış 4.Vahtangı ve onun çevresinde bulunanları yerleştirmeyi düşünüyordu. Böylece o, bu topraklara Ermeni ve Gürcülerin de taşınmasına ilgi uyandırmak istiyordu. Bu insanları Derbend ve Bakü'ye yakın bir yerde yerleştirmek onun planlarından biriydi. Çünkü bu yerler ayaklanmaların, isyanların yaşandığı bölgelerdi. Ve bu hıristiyan güçler siper rolünde olabilirdi. Rusya hükümetini Ermenilerin ve Gürcüle-

rin çıkarları değil, onların nerede ve nasıl yerleştikleri, bu yerleşimde hıristiyan nüfusunun Rusya'nın işgalci siyasetine daha çok faydalarının dokunması ilgilendiriyordu.

Ermenileri müslüman ülkelere göç ettirmek, 1.Petro ve ondan sonra gelenlerin stratejik planlarındandı. Yukarıda söylediğimiz gibi ortak istekler böyleydi: “Mümkün kadar Ermenileri Gilan'a ve orada bize ait olan diğer yerlerimize geçirmeliyiz. Eğer onların nüfusu artarsa, farslar başka yerlere göç edecekler ve farslardan arınmış yerler onlara, Ermenilere verilecektir”²⁴. Aslında Ermeniler birkaç kere taşınmak meselesini ortaya atmakla her zaman Rusya hükümetinin dış politikasında kendilerini gündeme getirmek için çaba gösteriyorlardı. Onlar Rusya'nın Azerbaycan'ı işgalini hızlandırarak, burada kendileri için siyasi-ekonomik haklar kazandırmaya gayret gösteriyorlardı. Bütün bunlara rağmen bazı Ermeni aileleri bu teklifi kabul ederek Hazar kıyısı vilayetlere göç ettiler. Ermenilerin taşınıp Azerbaycan topraklarında oturmalarına dair Çar hükümetine yolladıkları rica mektubu çok ilginçtir. Mektupların birinde: “Ermeni halkı bizden rica ediyor ki, biz onları yeni elde ettiğimiz İran eyaletlerinde, Bakü, Gilan, Derbend ve diğer uygun yerlerde yerleştirelim”²⁵. Artık işgal olunmuş topraklara hıristiyan nüfusunun yerleştirilmesinde amaç, ileride Güney Kafkasya'ya düşünülmüş yürüyüşlerde yolları doğru tespit edebilmektir²⁶. Petro'nun Hazar sahili bölgeye yürüyüşleri ve sonraki olaylar, gerektiğinde Rusya yönetim kurumlarının Güney Kafkasya'daki hıristiyanların çıkarlarını büyük zevkle kurban vereceğini açıkça gösteriyordu. Petro'nun esas amacı gerçekleşti diyebiliriz. 1723'te Safevi Devleti, 1724'te de Osmanlı Devleti ile Güney Kafkasya'yı bölmekle ilgili anlaşma imzalandı. Litsov Rusya'nın Güney Kafkasya'nın hıristiyan halkını oyuna getirerek kendi çıkarlarına hizmet etmeye nasıl zorladığını böyle anlatıyor: “Petro Hazar'ın Batı kıyılarında sağlam ordu kurana kadar, Osmanlıların bas-kın yapacağı takdirde Türk'lerin karşısına Gürcü, Ermeni ve küçük Rus ordu hisseleriyle çıkacaktı”²⁷. Ancak Güney Kafkasya hıristiyanlarının

24 Litsov V.P.Persidskiy poxod Petra I 1722-1723. M. İzd-vo Moskovskojo Univer-siteta. 1951. s. 239.

25 Mustafazade T.T. Azerbaydjan i russko-tueskie otnoşeniya v I treti XVIII v. Baku, Elm, 1993.s. 142

26 AVPRİ. F 100. SPA. Opis 6, delo 5.

27 Litsov V.P.Persidskiy poxod Petra I 1722-1723. M. İzd-vo Moskovskojo Univer-siteta. 1951. s. 239.

da Ruslar'a "güven"i azaldı. 25 Temmuz 1725'te Patrik ve Karabağ Melikleri mektup yazarak "taşınmak için yer rica etmediklerini, sadece askeri yardım istediklerini" bildirdiler²⁸. 18.yüzyıl ortalarında Rusya iç problemlerle uğraştığından Kafkasya meselesini kısa süreliyiine unutmıştu. Bu yüzden bu bölgelerin diğer komşu devletlerin baskısı altında kalmaması için Kafkasya meselesinin geçici olarak dondurulmasını lüzumlu gördü. İşin en ilginç tarafı, bu yerlerde hıristiyan ahalinin barındırılması olabilirdi ki, bu siyasetin de temeli I.Petro tarafından atıldı. 1728-1731 yıllarında Müşruk, Şabran ve diğer komşu yörelerde, göç etmiş Ermenilerin nüfusu artmaktaydı. Böylece Rus diplomatisinin Güney Kafkasya'da siyasi amaçlara ulaşmak için acente gibi kullandıkları böyle anlatılıyor, "...Ermeniler rusların elinde maşa rolünü oynuyor ve bu devletin siyasetine alet oluyor idiler"²⁹. II.Katerina yönetimin başına geçtikten sonra Eçmiedzin katolikosları yeniden Rusya ile ilişkiler kurdular. 1768 senesinde II.Katerina katolikos Simon'un dilekçesine karşılık olarak takdir yollamış, "katolikosa ve Ermeni halkına" imparator merhameti vaad etmişti.

18.yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da müstakil hanlıklar kuruldu. Bu hanlıklar aralarında tartışarak komşu toprakları kendi çevrelerinde birleştirmeye gayret gösteriyorlardı. Bir birleriyle tartışan bu küçük devlet kurumları bazen İran, bazen de Rusya'dan yardım dileyerek, aslında yabancıların bu topraklara sokulmasına yol açıyorlardı.

Öte taraftan da 1787-1791 Rusya-Osmanlı savaşında başarılı olduğunu gören Rusya, Güney Kafkasaya, ilk önce tabii ki, Azerbaycan için istilaçlık planlarının gerçekleştirilmesinde Kafkasya hıristiyanlarını bir alet gibi kullanması meselesi yine ortaya çıktı. Bu yüzden de, Ermeni politikacılarıyla ilişkilerin yeniden canlanmasına önem verildi. Az önce belirttiğimiz gibi bu dönemde yine de Ermeni din yetkilileri ellerinden geleni esirgemediler. Ermeni kökenli Arxiyepiskop İ. Argutinski Ocak 1790'da G. A. Potyomkin'e dilekçe yazarak Karabağ meliklerinin "zor durumlarını" anlatarak "zalimlerin esaretini devirmek için" onlara yardım etmelerini rica ediyordu. Rahip devamında yazıyordu, eğer bu

28 Litsov V.P.Persidskiy poxod Petra I 1722-1723. M. İzd-vo Moskovskojo Univer-siteta. 1951. s. 230

29 Ezov Q.A. Snoşeniya Petra Velikojo s amyansim narodom. SPb. Tipografıya İmperatorskoy Akad. Nauk. 1898. s. 423

imkansız olsaydı, meliklere ve onlara bağlı ahaliye Hazar sahilinde, Derbend etrafında barınmalarına izin verilmeliydi.

1795'te Ağa Muhammed Şah Gacar hakimiyetini Kuzey Azerbaycan ve Doğu Gürcistan'da genişletmek için Güney Kafkasya'ya yürüyüş etti. Bu sırada yaşanan olaylar Rusya'nın işgalçi politikasının iç yüzünü ortaya koydu. Mayıs 1795'da II.İrakli'nin İran ordusunun karşısına çıkmak için 3000 kişilik Rus askeri istemesini II.Katerina hiçbir yanıt vermeden çok sakin karşılamıştı. Her halde Rus Çariçesi yaşanan bu siyasi olayların içinde Gürcistan'ı kurban vererek "Güney Kafkasya'ya geçip, Hazar kıyılarını ele geçirmek" gibi planlarını gerçekleştirmek için sebep arıyordu. Rus yetkililerinin II.İrakli'ye tutumu Rusya'nın Güney Kafkasya'da barınan hıristiyan nüfusuyla ilişkisinde gerçek anlamda mezhebdaşlarına yardım etmek isteğinden değil, zamanı geldiğinde "onlara yardım bahanesinden faydalanmak olduğunu kanıtladı. Ağa Muhammed'in Tiflis'e baskın edip şehri dağıtması meselesini kendi tabirince bu şekilde değerlendiren P. Butkov yazıyor, "hiç şüphesiz Rus sarayı Gürcüler tarafından bu kadar zayıflığı, Ağa Muhammed Şah Gacar'dan ise bu kadar zalimliği ve ani hareketi beklemiyordu"³⁰. Buradan varacağımız mantıksal sonuç şudur: Rusya İmparatoriçesi bölgede barınan hıristiyanları düşünüp, ilgilenmekten ziyade Hazar çevresi arazilere sokulmak için bahane arıyordu. Ağa Muhammed Şah Gacar'ın bu topraklara ayak bastığını biliyor ve ilerde bunu Rus ordusunun müdahilesi için "sebe" gibi değerlendiriyordu. Sadece saldırının "...bu kadar ani ve zalim olacağını beklemiyordu."II.Katerina Rusya'nın Güney Kafkasya'daki sarsılmış onurunu onarmak için, aynı zamanda Azerbaycan'ın kesin işgali için askeri hazırlıklara başlanması emrini verdi. 16 Kasım 1795 fermanı ile sadece Gürcistan'ın değil, Bakü ve Şirvan'ın da Rus ordusu tarafından "korunması" isteniyordu. Katerina'nın General Gudoviç'e 16 Kasım 1795'te yolladığı fermanında Ağa Mehemed Şah Gacar'ın kesinlikle Hazar kıyılarına girmesine izin vermemesini söylemişti³¹. Kendi Doğu siyasetini gerçekleştirmeye çaba gösteren, işin asıl tarafı Azerbaycan için tasarlanan yürüyüşe hazırlanan Rus yönetimi, bu dönemde Şirvan'da barınmış Ağa Mehemed Şah Gacar'ı kuşkulandırmamak için, Güney Kafkasya'ya şimdilik az sayıda kuvvet yollamaya karar verdi. Bir hususa

30 Mamedova Q. O poxode V.Zubova v Azerbaydjan 1796 q. Baku. Elm. 2003. s. 18

31 İstoriya russkoy armii i flota. Kniqa İzd-vo Obrazovanie – M. 1911 – t. I, s.85.

da değinelim ki, ordunun kısıtlı olarak yollanması Ruslar tarafından yapılan manevradan başka birşey değildi. Buradaki amaç, Dağıstan ve Azerbaycan yöneticilerine yardım görüntüsü kazandırmak ve onları Ağa Mehemmed Han'a bağımlı olmaktan çekindirmektir³². 1796 senesinin yazında ise Valerian Zubov'un önderliği ile Rus ordusu Güney Kafkasya'ya doğru yürüdü. Zubov'un ordusunda Ermeni kökenli İoaşif Argutinski de bulunmaktaydı. Bölgede oturan Ermeniler Zubov'u "hırs-tiyanların kurtarıcısı" gibi görüyorlardı. V. Zubov'a sunulmuş yönergede, Rus ordusunun yürüyüşünün esas görevlerinden biri Karabağ meliklerini ve onların zümrelerini Rusya'nın baskısı altında tutulması söyleniyordu. Ancak Ermenilerin Azerbaycan topraklarında kendi devletlerini kurmak gibi hayalleri bu sefer de boşa çıktı. 6 Kasım 1796'da Yekaterina vefat etti. Yöneticiliği ele alan 1.Pavel, Rus ordusunun Güney Kafkasya'dan çıkarılmasıyla ilgili emrini verdi.

19.yüzyılın başlarında halkımızın siyasi bağımsızlığının, ulusal arazi ve doğal zenginlikleri üzerindeki sahiplik haklarının elinden alınması, Çarlık Rusyasının daha 18.yüzyılda Azerbaycan topraklarına karşı olan çıkarlarının önceden belirlenmiş olmasının sonucuydu. Bunları aşağıdaki şekilde ele alabiliriz: Bu bölgenin Çarizmin tarih boyu düşman saydığı Türkiye'ye oranla askeri-stratejik bölge olması; doğal zenginliklerinden dolayı geniş ham madde ve geniş imkanlı satış pazarı olması; Doğu ile Batı'yı bir arada tutan transit-ticari ilişkilerinin en uygun yolu olması. Bu saydıklarımız toprakların değerini artırıyordu ve tabii ki, aynı zamanda Çarizm de bu toprakları elde etmek için değişik planlar yapıyordu. Bu planlar askeri zorbalık yöntemlerinden ziyade, imparatorluğun yıllarca ayarladığı "yardımcı usüllerle", ideolojik güçlerle sözü geçen işgalci politikanın görünürde "kurtarıcılık misyonu", "ezilen halklara destek", "mazlumlara himaye" gibi sloganlarla kapatılmaktaydı.

32 Mamedova Q. O poxode V.Zubova v Azerbaydjan 1796 q. Baku. Elm. 2003. s. 25.

KAYNAKÇA

ARMYANO-RUSSKOE OTNOŞENİYA V I TRETİ XVIII VEKA, Sbornik dokumentov v 4-x tomax. T. II çast I /Pod red A.R.İonnisyana. Erevan İzd-vo Arm. SSR. 1964.

ARMYANSKOE, voysko v XVIII veke. İz istorii armyano-russkoqo voennoqo sodrujestvo. Podqotovil k izdaniyu A.N. Haçatryan. Erevan. İzd-vo AN. Arm. SSR. 1968.

AVPRÍ. F 100. SPA. OPÍS 6, delo 5.

ESAT URAS, Tarihde Ermeniler ve Ermeni Meselesi. İstanbul. Belge Yayınları, 1976.

EZOV, Q.A. Snoşeniya Petra Velikoqo s amyansim narodom. SPb. Tipografiya İmperatorskoy Akad. Nauk. 1898.

HALİLOV, H.D.Qarabağın Elat dünyası. Baki. Azerneşr. 1992,

İSTORİYA, Russkoy Armii i Flota. Kniqa İzd-vo Obrazovanie – M. 1911 – t. I,

İSTORİYA DİPLOMATİİ, V 5-i tomax. T. I /Pod. Red. V.P.Potyomkina. M.Qosudarstvennoe sosialno-ekonomiçeskoe idatelstvo. 1941.

LITSOV, V.P.Persidskiy poxod Petra I 1722-1723. M. İzd-vo Moskovskoqo Universiteta. 1951.

LITSOV, V.P.Persidskiy poxod Petra I 1722-1723. M. İzd-vo Moskovskoqo Universiteta. 1951.

MAMEDOVA, Q. O poxode V.Zubova v Azerbaydjan 1796 q. Baku. Elm. 2003.

MUSTAFAZADE, T.T. Azerbaydjan i russko-tueskie otnoşeniya v I treti XVIII v. Baku, Elm, 1993.

PAYÇADZE, Q.Q. Russko-qruzinskie politiçeskie otnoşeniya v I polovine XVIII veka. Tb. Sabçota Sakartvela 1970.

RQADA, F.100, opis.3 1715 – 1717 dok. 1

SOLOVYOV, S. Pyotr I na Kaspiyskom More. Vestnik Evropi. CPb. 1868.

SOLOVYOV, S.Publicnoe ctenie o Petre Velikom. M. İzd-vo Pravda 1984.

SUMMER, V.H. Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu. Tük Dünyası Araştırmaları Vakfı. İstanbul 1993.

TUMANSKİY, F. Opisanie poxoda qosudarya Petra Velikoqo k lejaşim pri Kaspiyskim provinsiyam. SPb. Rossiyskiy Maqazin 1793.

VERMİŞEV, H.A. Materiali dlya istorii qruzino-armyansix otnoşeniy. SPb. Puşkinskaya Skoropeçatnya. Leştukov 4, 1904.

YILDIZ, Hakkı Dursun, Doğuşdan Günümüze Büyük Osmanlı Tarihi. İstanbul.1989.

Doç. Dr. Ayten SEZER ARIĞ

OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİNİN ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞUNA ETKİSİ

Doç. Dr. Ayten SEZER ARIĞ

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Beytepe / Ankara-TÜRKİYE

Tlf.: 0 312 297 68 70 /116, e-posta: aytens@hacettepe.edu.tr, sezer.ayten@gmail.com

---

ÖZET

Osmanlıda eğitim 19. yüzyıla kadar devletin işi değildi. Bu iş cemaatlere bırakılmıştı. Daha çok vakıflar kanalıyla açılan okulların, programları da bu kurumlar tarafından belirlenirdi. Farklı etnik köken ve dini inanca sahip unsurlardan meydana gelen Osmanlıda eğitim de farklılık gösteriyordu. Gerek bu durumdan gerekse kapitülasyonlarla tanınan haklardan yararlanan yabancılar 19. yüzyıldan itibaren azınlık milliyetçiliğinin doğmasında önemli rol oynadılar.

Bu çalışmada, Osmanlı eğitim sisteminin yapısı ve bu yapıdan yararlanan iç ve dış çevrelerin Ermeni milliyetçiliğinin doğuşuna etkileri üzerinde durulacaktır.

GİRİŞ

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti farklı etnik köken ve dinî inanca sahip unsurların birarada yaşadığı bir ülke idi. Bu unsurlar önceleri hiç bir şekilde etnik kökenleriyle anılmayıp, dinî ve mezhebî anlamda millet olarak nitelendirilirdi. Dolayısıyla bu topluluklar Türk, Rum, Bulgar, Arap olarak değil; Müslüman, Katolik, Protestan, Gregoryan, Ortodoks ya da Yahudi olarak adlandırılırlardı¹. *Millet Sistemi* denilen bu sistem gereği dinî topluluklar kendi dillerini konuşmakta, kendilerine ait dinî ve eğitim kurumlarını açmakta serbesttiler. Bu sistem sayesinde gayrimüslimler kendi dinlerini, geleneklerini, kültürleri ile dillerini korumuşlar; mahkemelerini, okullarını, yardım ve sağlık kuruluşlarını kendileri kurmuşlardı. Osmanlıdaki gayrimüslimlerin durumunu ele alan pek çok eserde de vurgulandığı gibi gayrimüslümler Roma ve Bizans dönemlerine nazaran, bu dönemde anılan bütün faaliyetlerini adalet ve

---

1 Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1989, s.1.

hoşgörü ortamı içinde özgürce yürütmüşlerdi². Bunun en açık örneğini eğitim ve öğretim alanında kendilerine tanınan haklar oluşturur.

Başlangıçta dinî temele dayanan bu millet sistemi çeşitli sebeplerden dolayı 19. yüzyıla gelindiğinde etnik temele dayanır hale geldi. Bunda 1789 Fransız İhtilali sonrası dünyaya yayılan milliyetçilik, eşitlik ve hürriyetçilik akımlarının tesiri oldukça fazladır. Nitekim, kendi dil, din ve kültürlerini muhafaza eden azınlıklar söz konusu akımlardan ilk etkilenen unsurlar oldular. Zira, bunlar çoğunlukla ticaretin yanı sıra, diplomasi, basın yayın ve tercüme işleriyle uğraşmalarından dolayı, Batılılarla yakın temasta oldukları için milliyetçi ve hürriyetçi fikirleri yakından takip etmişlerdi. Ayrıca, gelişen sömürgecilik hareketi ile başta Rusya ve İngiltere olmak üzere *Şark Meselesi*'ni halletmek için Balkanlar, Ortadoğu ve Akdeniz'e hakim olmak isteyen Batılı büyük devletlerin bölgede Osmanlıya karşı yürüttükleri yıkıcı faaliyetlerin oldukça önemli payı olmuştur. Bu sürecin doğup gelişmesinde Osmanlı topraklarında yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin etkileri de gözardı edilemez.

Ermeniler, Osmanlı idaresinde yaşayan farklı din ve etnik kökendeki topluluklardan biriydi. Diğer unsurlarda olduğu gibi kendilerine de aynı haklar tanınmıştı. Yüzyıllar boyunca birbirleri ile büyük bir sorun olmadan birarada yaşayan Türkler ile Ermenilerin, 19. yüzyılın sonlarına doğru ilişkilerinin bozulduğu ve aralarında düşmanlığın ortaya çıktığı görülür.

Bütün bu gelişmelere paralel olarak 1800'lü yılların başında Osmanlı topraklarındaki azınlıkların ayaklanmalarından sonra devlete bağlılıklarıyla bilinen pek çok Ermeninin bazı önemli mevkilere geldikleri bilinmektedir. Böyle olmakla beraber aleyhte yürütülen çalışmalar sonucunda 19. yüzyılın sonlarına doğru bir kısım Ermeninin örgütlenerek ayaklandığı, olaylar çıkarttığı, hatta Birinci Dünya Savaşı esnasında Doğu Anadolu'da devlet kurma düşüncesine kapılarak İtilaf Devletleri ile işbirliği yaptığı görülmüştür.

2 Osmanlı millet sistemi hakkında bkz. Cevdet Küçük, "Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (TCTA)*, Cilt 4, s.1007-1024; M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, İstanbul 2004; İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul 1986, s.999-1000.

Bütün bu olayların yaşanmasında bir başka deyişle Ermeni milliyetçiliğinin uyanmasında rol oynayan pek çok faktörden söz edilebilir. Bu tebliğde, Osmanlı eğitim sisteminin Ermeni milliyetçiliğinin doğuşuna etkileri üzerinde durulacaktır.

OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİ

Bir ülkenin eğitim ve öğretim kurumları ile takip ettiği sistem o ülkenin geleceğini belirlemede oldukça önemli bir yere sahiptir. Zira, toplumun siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik yapısındaki değişim ve gelişmede eğitimin etkisi tartışma götürmez bir gerçektir.

Kuruluşundan itibaren eğitimin önemine inanan Osmanlı Devleti'nde dönemin en ileri eğitim kurumları ile sistemi uygulanmaya çalışılmıştır. Gayrimüslimlere (Müslüman olmayanlar-Hıristiyanlar ve Museviler) tanınan din ve vicdan hürriyeti, eğitim ve öğretim alanında da uygulanmıştır. Ülkedeki etnik ve dinî farklılık, eğitim ve öğretime de yansımıştır. Bundan dolayı her din ve mezhepten unsurlara ait farklı okullar ile bu okulların sayısı kadar da eğitim sisteminden söz etmek çok abartılı olmaz. Zira her tebaanın eğitim kurumu ve bu kurumlarda uyguladığı programlar değişiklik gösteriyordu.

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı topraklarındaki belli başlı eğitim ve öğretim kurumları şöyleydi:

1-Bir tarafta Türk ve Müslüman tebaaya yönelik faaliyette bulunan sıbyan okulları ve medreselerden oluşan klasik eğitim kurumları ile 18. yüzyıldan itibaren açılan modern eğitim kurumları,

2-Diğer tarafta Rum, Ermeni ve Yahudilere ait azınlık okulları,

3-Öte tarafta ise azınlıklara tanınan serbestiyet ve haklardan yararlanarak açılan ve sayıları 19. yüzyıldan itibaren hızla artan daha çok Katolik ve Protestan misyonerlerin açtığı yabancı okullardı.

Osmanlıda eğitim ve öğretim 19. yüzyıla kadar Devletin denetiminde olmayıp, vakıflara bağlıydı ve genelde dinî temele dayalıydı. Dinî, sosyal ve kültürel alanda olduğu gibi eğitim ve öğretim alanında da *millet sistemi* uygulandığından Müslüm ve gayrimüslimler kendi eğitim ve öğretim kurumlarını kendileri açar ve kendileri yönetirlerdi. Devlet, eğitim işini her cemaatin en yüksek dinî temsilcisi olan Patrik ve onun başında bulunduğu kiliseye bırakmıştı.

Avrupa'da meydana gelen gelişmeler doğrultusunda Osmanlıda uygulanan eğitim sistemi 19. yüzyıldan itibaren Batıya dönük olarak hızla değişip gelişmeye başladı. Bu yüzyılda gerek başgösteren iç isyanların önüne geçmek gerekse Batı karşısında elde edilen yenilgilere son vermek amacıyla yeni düzenlemeler yapılma ihtiyacı hissedilmiştir. Bu yeniliklerin bir diğer amacı da devleti içinde bulunduğu olumsuz ortamdan kurtarmak ve onu eski gücüne kavuşturmak için batıdaki gelişmeler doğrultusunda devletin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik yapısında değişiklikler meydana getirmektir.

III. Selim (1789-1807) ve III. Mahmud (1807-1839) dönemlerinde yapılan bu yenilikler yenilgilerin de etkisiyle daha çok orduda yapılmış, askerî ve teknik okullar açılmıştır³. II. Mahmud ile başlayan Müslüman ve Müslüman olmayan tebaayı eşit görme anlayışı Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) devam etmiştir. Döneme adını veren 1839 tarihli ferman ile Müslim ve gayrimüslim bütün tebaanın can, mal, namus ve ırzının güvence altına alındığı ifade edilmiştir. Fermanla eğitimle ilgili herhangi bir hüküm bulunmamasına rağmen, Tanzimat Dönemi yöneticileri gerçekleştirecekleri yeniliklerin ancak eğitim ile yerleşebileceğine inanmışlar ve bu alanda da önemli çalışmalar yapmışlardır. Eğitimin devletin denetimi altına alınarak sistemleştirilmeye çalışıldığı bu dönem, Batı kurumları yanında Batı fikirlerinin de Osmanlıya girdiği dönem olmuştur.

Batının üstünlüğü karşısında çareyi Batı kurum ve düşüncesini almakta gören Tanzimatçılar 1856'da yayınladıkları Islahat Fermanı ile azınlık haklarını daha da genişletmişlerdi. Hemen her alanda Müslüman tebaa ile Hıristiyan tebaayı eşitleyen bu ferman ile eğitimde de eşitlik getiriliyordu. Hıristiyanların askerî okullar dahil tüm yeni açılan okullara kabul edilecekleri, cemaatlerin kendi bünyesinde meslek, ticaret ve diğer okulları açabilecekleri izni verilmişti. Yalnız bu okulların eğitim programları ile öğretmenleri Devlet tarafından denetlenecekti⁴.

3 Bu okullardan bazıları Mühendishane-i Bahri-i Hümayun (1773), diğeri sonra açılan Mühendishane-i Berri-i Hümayun (1796) adlı deniz ve kara mühendislikleri, Tıbbiye (1827) ve Harbiye (1834), ile Tanzimat Dönemi'nde açılan Mülkiye (1859), Galatasaray Sultanisi (1868) ve Dârülfünun (1863) gibi yeni modern eğitim ve öğretim kurumlarıdır.

4 Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin...*, s.56. Ankara 1989.

Fransız İhtilali'nin getirdiği vatandaşların eşitliği ilkesi çerçevesinde yapılan bu yeni düzenlemelerin ana amacı Müslüman ve Müslüman olmayan tebaayı eşitlemeye çalışmaktı. Azınlıkların haklarının korunması için Batılı büyük devletlerin Osmanlı üzerindeki baskılarını arttırdıkları gözönüne alınırsa bu fermanlardan en fazla yararlananlar gayrimüslimler dolayısıyla Ermeniler olmuştur.

Batılılaşma sürecindeki Osmanlı eğitim ve öğretim sistemine baktığımızda, modern ve laik esaslara dayalı olarak açılan okullarda verilen eğitim Avrupa tarzındaydı. Bu okullarda çoğunluğu Fransız asıllı Avrupalı ve Ermeni eğitimlere öğretmenlik yapma hakkı verilmiştir. Müfredat programlarında yapılan değişikliklerle Arapça ve Farsça'nın yanında Fransızca da okutulan yabancı diller arasında yer almıştır. Ayrıca II. Mahmud döneminden itibaren Avrupa'ya gönderilen öğrencilerden de yararlanılması anılan okullarda batılı anlayışın gelişmesine yol açmıştır. Eski eğitim kurumları yanında açılan bu yeni okullarda yetişen genç nesil batıdaki gelişmeleri takip ederek oradaki siyasî, bilimsel, kültürel ve teknolojik gelişmelerden etkilenmişlerdi.

Bütün bu gelişmelerden yararlanan Ermenilerin de bu dönemde elde ettikleri imtiyazlardan yararlanarak eğitime çok önem verdikleri, başta Tıbbiye olmak üzere devletin açtığı modern bazı teknik okullara devam ettikleri dikkati çekmektedir. Bu tebaa mensuplarının da Avrupa'ya eğitim maksatlı öğrenci göndermelerinden dolayı giden gençlerin de batının milliyetçi ve özgürlükçü fikirlerinden etkilendikleri görülür.

Yalnız bütün bu yeni fikirler Müslüman Türk aydınlarını ayrılıkçı fikirler yerine Osmanlılık düşüncesine yöneltirken, Ermeniler gibi Hıristiyan tebaada ayrılıkçılığa sebep olmuştur. Bunda aşağıda değineceğimiz yabancı misyonerlerin açtıkları okullarda verdikleri eğitimin de çok payı olmuştur.

ERMENİ EĞİTİM VE ÖĞRETİM KURUMLARI

Osmanlı hoşgörüsünün en güzel örneğini gösteren Padişahlardan biri Fatih Sultan Mehmed'di. Onun İstanbul'da yaşayan Hıristiyanların can, mal emniyeti ile din ve ticaret serbestliğini tanıması⁵ o çağın insan hakları bakımından ileri bir hareketti.

5 Fatih'in 1453'te Hıristiyanlara tanıdığı haklar ve *Galata Ahitnamesi* denilen belge hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK

Fatih aynı hakları ve hatta daha fazlasını Ermenilere de uygulayarak 1461 tarihinde İstanbul'da Ermeni Patrikhanesi'ni kurdu muştur. Ermeni Patrikine geniş yetkiler vererek, onu Ermenilerin dinî, sosyal ve eğitim meselelerinin çözümüne memur etmişti. Osmanlı idaresi boyunca askerlik yapmayan ve ticaretle uğraşarak zenginleşen Ermeniler, kendi kendilerini idare etmişler, kendi dinî, sosyal ve sağlık kuruluşları yanında, kendi okullarını kendileri kurup yönetmişler, kendi dillerinde kitap ve gazete yayınlamışlar ve saray tarafından önemli devlet hizmetlerine atanmışlardı.

İlk dönemlerde Osmanlı eğitiminden yararlandıkları bilinen Ermenilerin, 18. yüzyıla kadar sınırlı sayıda da olsa kendilerine ait daha çok kilise yanlarında açılmış birkaç eğitim kurumuna rastlanmaktadır. Bu yüzyıldan itibaren yürütülen Batılılaşma hareketlerinin sağladığı eğitim ve öğretim özgürlüğünden yararlanan Ermeniler özellikle İstanbul ve İzmir gibi şehirlerde dinî ve laik okullar açmaya başladılar. Bu okullarda Ermenice –Alfabe, Hıristiyanlık ile ilgili bilgiler, Ermenice ve Türkçe yazı ve alfabe ile hesap dersleri okutuluyordu⁶.

Ermenilerin eğitim ve öğretim faaliyetlerinin gelişmesi biri dışarıdan diğeri içeriden olmak üzere iki yönlü olmuştur. Venedik ve Viyana gibi yerlerde açılan merkezlerde Mekhitaristler kiliseler kurmuş ve Avrupa'da yayınlanmış bilimsel eserler Ermenice'ye çevrilmiş ve Ermeni ulusal bilincini oluşturacak eski Ermeni eserleri yayınlanmıştır.

Ermeni okullarının açılmasındaki bir diğ er faktör de gerek Tanzimat Fermanının getirdiği haklar gerekse Islahat Fermanı ile verilen yetkileri kullanmaları olmuştur. Islahat Fermanı'nda yer alan hükme göre⁷, her

---

Yayınları, Ankara 1984.

6 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt 1-2, Eser Matbaası Yayınları, İstanbul 1977, s.752

7 1856 tarihli Islahat Fermanı'na göre; *...ahalisi edyanı muhtelifede bulunan cemaatlerden mürekkep olan şehir ve kasaba ve karyelerde ise her bir cemaatin takımı sakın olduğu ayrıca mahalde balâda bast ü beyan olunan usule ittibaen kendi kilise ve hastane ve mektep ve mezarlıklarını tamir ve termime muktedir olabilmesi... ve saltanatı seniyem tebaasından bulunanlar mekatibi şahanemin nizamatı mevzualarında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şeraiti ifa eyledikleri takdirde cümlesi bilafark ve temyiz Devleti Aliye'min mekatibi askeriye ve mülkiyesine kabul olunması ve bundan başka her bir cemaati maarif ve hiref ve sanayie dair milletçe mektepler yapmaya mezun olup, fakat bu makule mekatib-i umumiyenin usul-i tedrisi ve muallimlerinin intihabı azası tarafı şahanemden mansub muttelit bir meclisi maarifin nezaret ve teftişi tahtında olması...* fikrine yer verilmişti. Bkz. Suna Kili-Şeref Gözübüyük,

cemaat kendi kilise, hastane ve okul ile mezarlıklarını tamir edebilecek ve Osmanlı tebaası yaş ve imtihanca belirlenmiş olan şartları yerine getirdikleri takdirde hiçbir ayırım gözetilmeden devletin asker ve sivil okullarına kabul olunacaklardı. Ayrıca her cemaatin eğitim ve sanat okulları açabilecekleri hakkı tanınmıştı.

Islahat Fermanı'nın ilanından kısa bir süre sonra yayınlanan 5 Muharrem 1273 (1857) tarihli tezkirede de idadi mektepleri ile Harbiye, Bahriye ve Hendesehane-i Berrî-i Hümayun için onar nefer gayrimüslim alınmasına ilişkin Tanzimat meclisinin kararının Padişaha arz edildiği belirtilmiş 1863 tarihli irade-i seniyyede de Rum, Ermeni, Ermeni Katolik ve Bulgar milletlerinden sekizer neferden 32 çocuğun alınıp bunlardan onaltısının Harbiye ve Bahriye mektepleriyle Hendesehane'ye gönderileceği, geri kalanlarının Paris'te kurulan Mekteb-i Osmaniye'ye gönderilerek orada hukukî ve askerî anlamda eğitim görecektir. Bu irade üzerine 1857'de Paris'te açılan okula gayrimüslim öğrenci gönderilmiştir.

Yine, Tıbbiye'den başka 1868'de Fransız örneğine göre açılan ve her cemaatten öğrencinin alındığı Galatasaray Lisesi'nde, 48 Ermeni Gregoryen ile 19 Ermeni Katolik öğrenci vardı⁸.

Tanzimat Dönemi'nin getirdiği bir diğer hak da Rum ve Yahudiler de olduğu gibi Ermeniler için de 1863 tarihli Ermeni Millet Nizamnamesi'nin yayınlanmasıdır. Nizamnameye⁹ göre milletin yapılması gerekli görevleri evvela millet kişilerinin kültürel ve maddî ihtiyaçlarının karşılanmasına gayret etmek, sonra Ermeni kilisesinin inanç ve efsanelerine leke ve zarar getirmemek, ondan sonra da insanoğullarına ayrıca lazım olan öğrenim ve eğitimi her sınıf erkek ve kız çocuklarına eşitlik üzere öğrettirmek, dördüncü olarak kilise, hastane, okul ve benzeri yapıları ve millî bağışları şen ve mamur halde tutmak istenir.

Ermeni Anayasası niteliğindeki bu nizamnameye göre cemaat işlerini yürüten cismanî meclis 20 kişiden oluşacaktı. Yine bu meclis tarafından oluşturulacak Maarif Komisyonu avamdan ve erbab-ı maariften olmak üzere yedi üyeden meydana gelecek ve mektepleri yönetecek, öğret-

---

Türk Anayasa Metinleri, Ankara 1985, s.15-16; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI.Cilt, 2.baskı, Ankara 1976, s.2-3.

8 İhsan Sungu, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *Bellekten*, Cilt 7, Ankara 1943, s.315-347.

9 Nizamname metni için bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. Baskı, İstanbul 1987, s.156-171.

menlerinin yetiştirilmesine, okulların ders kitaplarının sağlanmasına gayret gösterecekti. Nizamnamenin üçüncü bendinde eğitim ve öğretim konusunda getirilen ile Ermeni milletinin görevleri arasında kültürel ve maddî ihtiyaçlarının karşılanmasına gayret etmek, Ermeni kilisesinin inanç ve efsanelerine zarar getirmemek, eğitim ve öğretimi kız ve erkek çocuklarına eşit olarak vermek gibi fikirlere yer verilmişti.

Nizamname ile Ermeniler, umumi meclis tarafından seçilen ve din işleri ile birlikte eğitim, sağlık, vakıf, vergi ve kısmen adalet işlerinin sürekli komisyonlar tarafından yürütülmesini sağlayan bir Teşkilat Kanunu'na kavuştular.

Ermeni Maarif Komisyonu'nun belirlemelerine göre 1871'de İstanbul'daki 48 Ermeni mektebinde 3.936'sı erkek, 1.886'sı kız olmak üzere toplam 5.822 öğrenci öğrenim görüyordu. Yine bir görüşe göre de 1874'te Anadolu'da 469 ilk ve ana mektebi vardı¹⁰.

Bu nizamname ile batı uygarlığı ve eğitimine doğru adım atılmış, İstanbul'da ve diğer illerde birçok okul ile kültür kurumları açılmış, Ermeni dil ve kültürünün gelişimine etken olmuş, daha çok gazete ve dergiler yayınlanmıştır¹¹.

Daha önce Bitlis ve İstanbul gibi şehirlerde kurulan manastır ve okullarda dinî ve dünyevî bilimler okutulurken, Şinork Mıgırdıç Miriçyan adlı kişinin devlet izniyle İstanbul Kumkapı'da açtığı ilk resmî okul -verilen gramer eğitimiyle- Ermeni eğitim sisteminin gelişiminde bir dönüm noktası olmuştur¹². 1803-1812 tarihleri arasında İstanbul'un hemen her semtinde ücretsiz eğitim veren Ermeni cemaat okulları açılmış olup Anadolu'da da okul açılması istenmiştir.

10 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, TTK Yayınları, Ankara 1993, s.107.

11 K. Ozanyan, *Ermenilerin Tarihi Vazifesi*, 1919. Ermenice'den nakleden Uras, *Tarihte Ermeniler ve...*, s.175.

12 Ermeni milletinin eğitim sistemindeki değişimler için bkz. Tekeli-İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim...*, s.35-36; 1830'da yayınlanan Ermeni okullarını düzenleyen Dahili Nizamname'nin maddelerinden birinde; *Talebenin münhasıran Ermenice konuşmasına ve yabancı kelimeler kullanmamalarına ayrıca ehemmiyet vermelidir* görüşüne yer verildiği ifade edilmektedir. Bkz. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*.

Ermeni okulları hakkındaki bilgilerin genellikle Ermeni kaynaklarına dayalı olarak verildiği dikkati çekmektedir. Bir Ermeni kaynağına göre 1834'te Anadolu'da 120 Ermeni okulu vardır¹³.

1897 yılında Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni cemaatine ait okulların sayısı aşağıdaki gibidir¹⁴:

<u>Cemaatin Adı</u>	<u>İptidaiye</u>	<u>Rüştiye</u>	<u>İdadiye</u>	<u>Toplam</u>
Gregoryan Ermeni	553	86	14	653
Katolik Ermeni	49	20	2	71
Protestan Ermeni	185	9	4	198
Toplam	787	115	20	922

1901-1902 tarihlerinde İstanbul ve Anadolu'daki tüm Ermeni okullarında 104.500 öğrenci öğrenim görüyordu. Ermeni okullarının çoğu çeşitli dernekler tarafından açılmıştı.

Ana okulundan yüksek okula kadar çeşitli seviyelerdeki Ermeni okullarına ilaveten kız ve erkek Ermeni yetimhanelerini de eklemekte yarar vardır.

Tanzimat'ın getirdiği yeni haklarla Devletin açtığı yüksek okullara gitme hakkını elde eden Ermeniler ilk 1841'den itibaren her yıl yaklaşık 40 Ermeni Tıbbiye'ye girmeye başlamıştır. 1859'da yapılan bir istatistiğe göre, 42 Ermeni okulunda 4376'sı erkek, 1555'i kız olmak üzere toplam 5531 öğrenci vardır¹⁵.

Bu dönemde bir Ermeni okulunun müfredat programında; Ermenice Gramer, Ermenice, Türkçe ve Fransızca Hüsnü Hat, İlm-i Siyasî ve Tabii Coğrafya, Hesap, Cebir, Fransızca Gramer, Resim, Türkçe Gramer, tarih, Hendese, Mantık ve Ticaret gibi dersler yer alıyordu.

13 Tekeli-İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim*, s.106.

14 *İstatistik Umumi İdaresi, Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin 1313 Senesine Mahsus İstatistikî Umumiyesi*, Âlim Matbaası, İstanbul 1316, s.82'den aktaran, Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasî Mücadeleler*, Ankara 2000, s.113.

15 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, s.757.

1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi ile okulların idaresi özel olarak oluşturulan maarif komisyonuna bırakılmıştır. Meşrutiyet döneminde devlet okullarına giden Ermeni sayısının oldukça arttığı belirtilir. Maarif komisyonunun 1910 tarihinde hazırladığı istatistiğe göre; 44 Ermeni okuluna devam eden öğrenci sayısı 6516 olup, öğretmen sayısı ise 153'ü kadın 166'sı erkek olmak üzere toplam 319 idi. Cemaat okulları yanında özel okullar da açılmıştır¹⁶.

YABANCI MİSYONER OKULLARI

Osmanlı Devleti'ndeki din ve eğitim özgürlüğünden yararlanan bir diğer kesim misyonerlerdi. Ermeni milliyetçiliğinin doğmasında misyonerlerin ve açtıkları okullarda verdikleri eğitimin etkisi gözardı edilemez.

Kapitülasyonlar ve değişik tarihlerde yapılan antlaşmalar ile Fransa, İngiltere, Rusya ve Amerika'ya Osmanlı Devleti'ndeki *Hıristiyanların hamiliği* tanınmıştı. Batılılaşma hareketleri ile başlayan özgürlükçü ortamdan yararlanan misyonerler 18. ve özellikle 19. yüzyıldan itibaren Anadolu'da teşkilatlanmaya başlamışlardı¹⁷. Başta Ermeniler olmak üzere diğer gayrimüslimleri İngilizler ve Amerikalılar Protestan, Ruslar Ortodoks, Fransızlar da Katolik yaparak sayılarını arttırmak dolayısıyla onların hamiliğini üstlenerek Osmanlı içişlerine karışma gerekçesi elde etmek istiyorlardı. Osmanlı'nın gayrimüslimlere tanıdığı dinî hoşgörü batılı ülkeler tarafından Osmanlı aleyhine kendi çıkarları lehine kullanılmıştır.

1869 Nizamnamesi ile Osmanlı tebaasının ve yabancıların özel okul açmaya ve geliştirmeye izinli sayılmışlardı.

Gerek Patrikhane'ye bağlı cemaat okullarında gerekse misyonerlerin açtıkları kolejlerde Ermeni gençlerine Fransız Devrimi'nin milliyetçilik fikirleri öğretilmiştir.

19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren yabancı okulların sayıları 72 Fransız, 83 İngiliz, 465 Amerikan, 7

16 Ermeni okulları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, s.749-765.

17 Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s.28.

Avusturya, 7 Alman, 24 İtalyan, 44 Rus, 2 İran, 3 Yunan olmak üzere 707'yi bulmaktadır¹⁸.

Sayılar da görüldüğü gibi Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerine 19. yüzyılın başlarında başlamasına rağmen en hızlı ve en etkili bir şekilde çoğalan ve sayıları en fazla olan okullar Amerikalılara aittir. Amerikalıların da Ermeniler üzerinde çalıştıkları gözönüne alınırsa sonuçlarını tahmin etmek zor olmasa gerek. Ermeniler arasındaki çalışmaları ile Amerikalı misyonerler Osmanlı Devleti'nde bir Protestan Ermeni cemaati oluşturmayı başarmışlardı. Misyoner çalışmaları sonucunda Gregoryen Ermeni cemaati yanında 1831'de Ermeni Katolik, 1850'de Ermeni Protestan cemaatleri kurulmuştur.

Misyonerlik, Hıristiyanlığın farklı mezheplerine mensup kişi ve kuruluşları tarafından bu dine inanmayanları Hıristiyanlaştırmak için gösterilen çabalar olarak ifade edilebilir. Görünen amacı dinî olan bu faaliyetleri ile misyonerler, kendilerinin ifadesiyle *dinsiz* dünyayı Hıristiyanlaştırmak, bilmeyenlere İncil'i öğretmek, Hıristiyan olmayanları bu dine davet etmek için çalışırlar. Bu çalışmaları sonucunda varmak istedikleri nihai hedefleri ise yeryüzünde güçlü bir Hıristiyan topluluğu oluşturmaktır.

Misyonerlerden istenen şey öncelikle gittikleri ülkenin dilini, dinini ve kültürlerini öğrenip inceleyerek eksiklikleri belirlemek ve ona göre hareket etmektir. Kendi din, dil ve kültürlerini yayabilmek için okul, matbaa ve hastane gibi kurumları açtıkları görülmüştür. Bu kurumlar arasında en etkili olanları çeşitli seviyelerde açtıkları okul ve kolejlere dir. Kısacası, okul, kolej, yabancı dil kursları, hastane, dispanser, sağlık ocağı, yayınevleri, kızılhaç vb. kurumlar kanalıyla amaçlarına ulaşmaya çalışmaktadırlar.

Başlangıçta dinî gayelerle Osmanlı topraklarına gelen Katolik ve Protestan misyonerleri azınlıklara tanınan geniş haklar ve yabancılara verilen kapitülasyonlardan da yararlanarak çalışmalarını yoğunlaştırdılar.

Ermeni Meselesi, Batılı ülkelerin desteğinde *Şark Meselesi*'nin bir parçası olarak ortaya çıkarılan bir meseledir. Yukarıda da ifade edildiği

---

18 Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, Arba Yayınları, İstanbul 1989, s.25.

gibi dinî açıdan azınlıkların hamisi olarak Osmanlı iç işlerine karışan Batılılar, ülkeyi bir baştan bir başa misyonerlerin açtıkları kolej, hastane ve dinî kurumlarla kuşattıktan sonra onların Osmanlıdan ayrılmaları için zemin hazırlamışlardır.

Osmanlı topraklarına ilk gelen misyonerler Katoliklerdir. Fransız olan bu misyonerler İstanbul'daki yabancı ve azınlıkların eğitimi ile ilgilenmek üzere 16.yüzyılın sonlarına doğru bölgeye gediler ve dinî kurumlarının yanında okullarını da kurdular. Daha çok Fransa'nın hakimiyet kuracağı bölgelerde yoğunlaşan bu okulların sayısı 1914'e gelindiğinde 59.414 öğrencinin öğrenim gördüğü 500'e ulaşmıştı. Suriye, Filistin, Mısır, Irak ile Harput'tan Sivas'a kadar olan bölgeyi içine alan bölgelerde faaliyette bulunan Fransız Katolik misyoner okullarının öğrencilerinin büyük çoğunluğunu Rum ve Ermeni gençleri oluşturuyordu. Kendi okullarının yanısıra Ermeni Katolik okullarının da Fransız misyonerleri tarafından yönetildiği bilinmektedir.

19. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarına gelen ve Ermeniler için çalıştığı bilinen bir diğer misyoner grubu Almanlara aittir. Yakındoğu'daki Alman çıkarlarını koruyacak kesimin yetiştirilmesi için İstanbul, İzmir, Beyrut ve Selanik bölgelerinde okullar kuran Alman misyonerlerinin Elazığ bölgesinde de Ermeniler için okul açtıkları kayıtlar arasında yer almaktadır.

Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren diğer misyonerler Protestanlardır. Bunlar da 19. yüzyılda Osmanlı'nın içinde bulunduğu olumsuz durumdan yararlanarak Osmanlıda misyonerlik çalışmalarına ağırlık verirler. Nasıl ki Katoliklerin hamisi Avusturya ile Fransa, Ortodoksların Rusya ise bunlara İngiltere ile Amerika Birleşik Devletleri de katılarak, misyonerleri vasıtasıyla bir Protestan topluluğu oluşturmak için çalıştılar.

1856 Islahat Fermanı ile sağlanan vicdan hürriyeti prensibi çerçevesinde mezhep değiştirme serbestiyetinden de yararlanan Protestan misyonerler eğitimi Protestanlaştırma programının bir parçası ve aracı olarak gördüklerinden çeşitli seviyelerde okullarını açtılar.

Bu okulların en önemlileri Amerikalı misyonerler tarafından açıldı. 19. yüzyıl içinde Osmanlı ile olan ilişkilerini hızla geliştiren Amerika, 1830 tarihli Türk-Amerikan Ticaret Antlaşması'nın 1. ve 4. maddelerine

göre *en ziyade müsaadeye mazhar devlet* kaydı ile Osmanlı ülkesinde bulunan Amerikan vatandaşlarına kapitülasyonlardan yararlanma hakkını elde etti. Bu durumu fırsat bilen Amerikan misyonerleri eğitim, İncil'i yayma, iyilikseverlik, sosyal, tıbbî ve kültürel faaliyetlerle Osmanlı topraklarını adeta bir baştan bir başa işgal etmişlerdi. Daha çok Yahudiler, Müslümanlar ve Müslüman olmayan azınlıkların yaşadıkları bölgelerde faaliyetlerini sürdüren misyonerler, bunlar arasında fazla başarılı olamayınca çalışmalarını Ermeniler üzerinde yoğunlaştırdılar. Cyrus Hamlin isimli misyonerin *Doğu'nun Anglo-Saksonları* dediği Ermeniler uygun bir hedef olarak seçildiler ve Osmanlıda *Ermeni Meselesi*'nin doğmasında ve Ermeni komiteleri tarafından çıkarılan olayları desteklemede anılan misyonerlerin büyük rol oynadıkları bilinen bir gerçektir.

Amerikalı misyonerler tarafından açılan okulların büyük kısmı 1810'da Boston'da kurulan ve kısaca *American Board* olarak anılan *American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)* isimli teşkilata aittir. Bu teşkilatın ilk misyonerleri Pleny Fisk ile Levi Persons 1820 Ocağında İzmir'e gelerek ilk misyonu kurdular. Önceleri İstanbul ve İzmir gibi kıyı şehirlerine gelen Amerikalı Protestan misyonerleri daha sonra iç bölgelere doğru faaliyet alanlarını genişlettiler ve Osmanlı topraklarını Avrupa, Doğu, Batı ve Merkezî Türkiye olmak üzere dört misyon bölgesine ayırdılar.

Bunlardan Avrupa misyonu hariç diğer üç misyonun Ermeniler üzerinde çalıştıkları dikkati çeker. Anılan misyonlar ve çalışma alanları şöyledir: Güney-Kuzey Ermenistan misyonları olarak da bilinen Batı Türkiye Misyonu, İstanbul, İzmit, Bursa, Merzifon, Kayseri ve Trabzon yörelerini; Merkezî (Orta) Türkiye Misyonu, Toroslar'ın güneyinden Fırat nehri vadisine kadar olan bölgeyi (özellikle Maraş ve Antep illerine ağırlık veriliyordu.) içine alan Doğu Türkiye Misyonu ise Harput, Erzurum, Van, Mardin ve Bitlis'ten Rus ve İran sınırına kadar olan bütün Doğu Anadolu topraklarını içine alıyordu. Bu son 20. yüzyılın başında Doğu, Batı ve Merkezî Türkiye Misyonları'na ait yaklaşık 20 bin öğrencinin öğrenim gördüğü 337 okul vardı. Bu okulların % 42'si Batıda, % 30'u Merkezî Türkiye'de % 20'si ise Doğu Türkiye Misyonu'ndaydı.

En önemli Protestan kolejlerinden biri olan 1863'te İstanbul'da Cyrus Hamlin isimli misyonerin açtığı Robert Kolej anılmaya değerdir. Yüklü bir program uygulanan kolejde Almanca, İngilizce ve Fransızca

gibi batı dillerinin yanında başta Bulgarca ve Ermenice olmak üzere 15'e yakın değişik dilin öğretilmesi kolejin çok yönlü amaçlarını ortaya koyması bakımından önemli bir husustur.

Bu Kolej'den Ermeniler için 1876'da Harput'ta açılan bir diğer okul Osmanlıların Fırat Koleji dedikleri Ermenistan Koleji (Armenian College)'dir. Kolejde bir taraftan Protestan papazı yetiştirecek diğer taraftan da Ermenilere dilleri, tarihleri ve edebiyatları ile milliyetleri hakkında bilgiler verecek programlar takip edilmiştir. Öğretmenlerinden büyük kısmı Ermeni olan okulun eğitim dili de Ermenice idi. Türkçe derslerinin de verildiği okulda, yüksek kısıma devam eden öğrencilerin İngilizce bilme zorunluluğu vardı. Kolejın yüksek kısmından 20. yüzyılın başına kadar 148 erkek 125 kız öğrenci mezun olmuştu ve bunların büyük bir kısmı öğretmen olarak görevlendirilmişti. 1905-1915 dönemindeki mezunların bir bölümü Beyrut'taki Suriye Protestan Koleji'nde tıp ve eczacılık eğitimi görmüş, bir bölümü de 1915 olayları esnasında Amerika'ya göç etmiştir¹⁹.

Bu kolejden on yıl sonra 1886'da Merzifon'da kurulan Anadolu Koleji de Ermenilerin ilgi duyup devam ettiği bir okuldu. Bütün azınlıklara ve Müslüman Türk öğrencilere açık olan kolejın daha çok Ermeni ve Rum öğrencilere hizmet verdiği belgelerle ortaya konmuştur. İngilizce, Türkçe, Ermenice, Rumca kolejde öğretilen diller arasındaydı

Okulda görev yapan misyoner George E.White'ın anılarına göre, 1913-1914 senelerinde 10'u Amerikalı, 11'i Ermeni, 9'u Rum, 1'i Rus ve 1'i İsviçreli 32 eğitimcinin görev yaptığı okulda 300'ü yatılı olan 425 öğrenci öğrenim görüyordu. Bunlardan 200'ü Rum, 160'ı Ermeni, 40'ı Rus 25'i ise Türk asıllıydı. 1890'larda ortaya çıkan olaylarda bazı Ermeni örgütünün bildirilerinin okul duvarlarına asılması rahatsızlık uyandırdı. 1916 yılında binalarına el konulan kolej askerî hastaneye dönüştürüldü. 1919'da öğretime yeniden başlayan okulda 72'si Rum 70'i Ermeni 7'si Türk 1'i Rus 150 öğrenci ile 11 öğretim elemanı vardı. 1921 yılında Zeki Ketani isimli öğretmenin bir suikast sonucu öldürülmesi okulda karışıklığa yol açtı. Olayların büyümesi üzerine kapanan okul Yunanistan'da Selanik yakınlarında bir yere nakledildi. Tarsus'ta 1888'de

19 Ermenilere yönelik çalışan bu eğitim kurumu 1895 yılındaki olaylardan oldukça etkilenmiş ve zarar görmüştür. Dünya Savaşı esnasında 1915'teki olaylara da karıştığı tespit edilen okulun binalarına 1916'da dönemin *İttihat ve Terakki* hükümeti tarafından binalarına el konulmuştur.

açılan Aziz Pavlos Enstitüsü Albay Eliyot Shepard tarafından kuruldu. Okulun başına ABD’de öğrenim görmüş Harutyan S. Cenanyan adlı bir Ermeni getirildi. Okulda 1895-1896 ders yılında yedi öğretim elemanı ve 80 öğrencinin (65 Ermeni, 14 Rum, 1 Amerikalı) bulunuyordu. Dil ve müzik öğretimine önem verilen okulda 1902-1903’te 204 öğrenci öğrenim görüyordu. Bunların 152’si (% 75) Ermeni, 36’sı (% 18) Rum, 12’si (% 4) Arap, ikisi Türk, biri Kürt ve biri de İtalyan’dı.

Yürütülen çalışmalar sonucunda bir Ermeni devletinin kurulmasından sağlayacakları çıkarları gözönünde bulunduran Amerika, misyonerleri vasıtasıyla bu işi geliştirip destekler. Bu konuda Vladimir Tsanoff’un 2 Eylül 1903 tarihli *Boston Evening* gazetesinde yayınlanan *Türkiye’de Çıkarlarımız* başlıklı yazıda...*Makedonya ve Ermenistan Osmanlıdan koparılırsa ABD’nin bu yörelerle ticareti muazzam artacaktır* görüşüne yer verilmiştir. Yürütülen bu çalışmalar sonucunda Dünya Savaşına gelindiğinde Amerika’nın Osmanlı topraklarında 9 hastane, 426 okul ve 25 000 öğrenciyeye sahip olduğu görülmektedir.

Açtıkları bu kolejlerde okuttukları ders kitapları ile Ermenice’yi; Ermenistan Tarihi ve Coğrafyası ile Edebiyatı’nı öğreterek onların millî şuurlarının uyandırılmasını sağladılar. Ayrıca konsolosları vasıtası ile ülkeye gizlice soktukları ayrılıkçı fikirleri işleyen çeşitli gazete, dergi, kitap, kartpostal harita ve benzeri yayınlarla da bu fikirlerin yaygınlaşmasını kolaylaştırdılar.

SONUÇ

Sonuç olarak denilebilir ki, Osmanlının kendilerine sağladığı her türlü hoşgörü ve haklardan yararlanan Ermeniler on asra yakın birlikte yaşadıkları Müslüman Türklere karşı devletin zayıfladığı dönemde ayaklanmışlardı. Kendilerine tanınan dinî ve eğitim serbestliği ile millî kimliklerini koruyan Ermeniler, Batılı ülkelerin de desteği ile ayrılıkçı emellerine ulaşmak için düşmanlıklar yapmışlardır.

Osmanlının açtığı okullara gitmeyen Ermeniler Avrupa ve Amerika’daki okullara giderek orada eğitim görmüşler ve yurda dönerek Ermeni uyanışının temelini atmışlardır.

Tanzimat’ın getirdiği haklardan yararlanan Ermeniler örgütlenmeye başladılar. 1840’lardan itibaren cemaat işlerini yönetmek için meclisler oluşturmuşlardı.

1863 Nizamnamesi ile anayasal haklara kavuşan Ermeniler bu imtiyazlardan yararlanarak okullar açtılar ve kendi dillerinde yayınlar yapmaya başladılar.

Osmanlıda uygulanan eğitim sisteminin bir sonucu olarak azınlık ve yabancı okulların denetimsiz olarak yürüttükleri faaliyetlerine 1915 yılında yayınlanan bir talimatname ile kısıtlama getirilmişti. Buna göre, azınlıklar ancak kendilerinin oturduğu mahalle veya köylerde okul açabileceklerdi. Kendi dilleri yanında Türk dili ile öğrenim yapacaklar ve okullar Maarif Nezareti ve mülkiye amirleri tarafından denetlenecektir. Bu gibi uygulamaların da savaş ortamında olunmasından dolayı sağlıklı bir şekilde yerine getirildiğini söylemek zordur. Zira, okulların çoğu eğitime devam edememiş, askerî vb. amaçlarla kullanılmış ya da zararlı faaliyetlerinden dolayı kapatılmışlardı.

BİBLİYOGRAFYA

BOZKURT, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1989.

ERGİN, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1-2, Eser Matbaası Yayınları, İstanbul 1977.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VI, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1976.

KENANOĞLU, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi*, İstanbul 2004.

KILIÇ, Davut, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasî Mücadeleler*, Ankara 2000.

KİLİ, Suna-Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara 1985.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, Arba Yayınları, İstanbul 1989.

KÜÇÜK, Cevdet, "Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (TCTA)*, Cilt 4, s.1007-1024.

ORTAYLI, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt:4, İstanbul 1986.

SUNGU, İhsan, "Galatasaray Lisesi'nin Kuruluşu", *Bellekten*, Cilt 7, Ankara 1943.

SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, 100. Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1990.

TEKELİ, İlhan, Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, TTK Yayınları, Ankara 1993.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. Baskı, İstanbul 1987.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt I-IV, TTK Yayınları, Ankara 1988.

Arş. Gör. Aytül TAMER

ABD DIŞ POLİTİKASI BAĞLAMINDA ERMENİ ULUŐÇULUĐUNUN DÖNÜŞÜMÜ

Arş. Gör. Aytül TAMER

Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi, Ankara-TÜRKİYE

Tlf.: 0 312 212 64 95 (Dahili-117) / 0 533 217 47 20, e-posta: aytultamer@gmail.com

---

ÖZET

19. yüzyıldan 20. yüzyıla savaşların temelinde yatan, sınırları çizen ve ülkeleri belirleyen emperyalizm/emperyalist ülkeler, özgürlük ve devlet kurma vaatleriyle küçük ve topraksız ulusları kendi çıkarları için kullanmışlardır. ABD için I. Dünya Savaşı süreci ve sonrası bu pazardan pay almak için ilk adım, önemli bir aşamadır. W. Wilson'ın *ulusların kendi kaderini tayin etme hakkı* ilkesi ABD'nin savaş sonrası dış politikasının sloganıdır. Bu ilke ışığında, küçük ve topraksız ulusları destekler gibi görünen ABD aslında kendi sömürgeci dış politikası bağlamında bu ulusları kullanarak kendine dünya politikasında güçlü bir yer edinmeye çalışmıştır. Bu çalışmada ABD'nin Türkiye ve Ortadoğu'ya yönelik dış politikası bağlamında Ermeni ulusçuluğunun dönüşümü incelendi. Dönüşüm, ABD'de yaşayan diaspora Ermenileri tarafından yayınlanan dergiler çerçevesinde ele alındı. İncelenen bu dergiler, *Armenia* (1904-1907), *The New Armenia* (1908-1929) ve *The Armenian Herald* (1917-1919)'dır. Ulusal bir toplumsal bellek yaratmada etkili unsurlar olan kahramanlık hikâyeleri, anılar -harita, fotoğraf- etkili bir şekilde kullanılan görsel malzeme Ermeni ulusçuluğunun dönüşümü incelenmesinde kullanıldı. Bu çerçevede, dergilerde yer alan görsel malzemeler ulusçuluğun boyutları ve dönüşüm hakkında oldukça önemli veriler sunmaktadır. Bildiride, Ermeni ulusçuluğunun dönüşümü, dergilerin yayın politikasının değişimi, görsel malzemenin biçimlendirilişi ve bunlara neden olan ABD dış politikasının yönelimleri üzerinden ele alınacaktır.

GİRİŞ

İktidara sahip olanlar güçlerini pekiştirmek, iktisadî ve siyasî konumlarını sağlamlaştırmak ve toplumsal-kültürel değerlerini küresel olarak egemen kılmak için farklı alanlarda mücadele ederler. Bu alanların en önemlilerinden biri *tarihtir*. Bu nedenle iktidarların konumunu ve kararlarının meşruiyetlerini etkileyecek tarihsel olgu ve olaylar, belgeler ve bilimsel çalışmalar ışığında değil, siyasî kararlar bağlamında değerlendirilmektedir.

19. yüzyıl dünya tarihi açısından bir anahtar vazifesi görür. 16. yüzyıldan 20. yüzyıla siyasal, ekonomik ve toplumsal gelişmelerin nedenlerini ve sonuçlarını döngüsel bir biçimde 19. yüzyılda bulabiliriz¹. 19. yüzyılı önceki yüzyıllardan ayıran temel öğelerden biri ulusçuluktur. Büyük imparatorluklar içinde yaşayan ulusların arasında hızla yayılan ulusçuluk, liberalizm ve endüstrileşme ile birlikte, *eski düzenin* sonunu getiren devrimlere neden olmuştur. Endüstri Devrimi sonucu birbirini takip ederek, tetikleyerek ortaya çıkan göç olgusu, kent oluşumu ve kapitalizmin üretim ve tüketim ilişkileri ulus inşası sürecini hızlandır-

1 O. Sander, *Siyasî Tarih*, İmge Kitabevi, Ankara 1997, s.106-132.

mıştır². 19. yüzyılın ikinci yarısından 1914'e kadar uzanan süreçte güç dengelerinin yeniden sağlanması çalışmalarının temelinde endüstri ve bilimsel devrim yatar³.

Endüstri Devrimi'nde Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da mevcut olan kömür, ekonominin temel güç kaynağıdır. Buhar, kömür ve demirin birleşimi, siyasal, toplumsal ve ekonomik sonuçlarıyla birlikte *demiryolu çağını* açtı. Demiryolları, eskiden hem ticaret hem de savaşı sınırlayan kötü karayollarının yerini alarak; ticaretin ve savaşın yayılmasına ve hızlanmasına neden oldu. 1870'lerle birlikte bilimsel buluşlar ve bunların üretime uygulanması, devletin desteklediği ve örgütlediği büyük ve zengin kuruluşların eline geçmiştir. Böylece doğal kaynaklar ve bilim kitlesel üretim için çalışmaya başlamışlardır. Bu aşamada hammadde kaynakları değişir; çelik, petrol ve kimyasal maddeler üretim sürecine dâhil edilir. Demiryollarının gelişmesi, buharlı gemilerin yapılması, elektrik kullanılarak uygulanan yeni soğutma ve ısıtma teknikleri, tüneller açılarak Avrupa-içi mesafenin kısalması ve Süveyş Kanalı'nın açılması hızla artmakta olan Avrupa nüfusunun yaşam standartlarının iyileşmesini sağladı. Endüstrileşme ile birlikte fabrikaların artması ve işçilerin şehirlere yığılması *kitle toplumu* kavramını getirdi⁴.

Endüstri Devrimi sürecinde kapitalist sistemin ihtiyaç duyduğu işgücünü sağlamak için temel eğitim şarttır. Okuma-yazmanın yaygınlaşması ile dünyada olan bitenden haberdar olma isteği basına duyulan talebi artırır. Dolayısıyla, kitle toplumunun ve onu yöneten-yönlendiren iktidarın ihtiyaçlarını karşılayacak kitle iletişim araçlarında hızlı bir gelişme görülür.

Kitle iletişimi 20. yüzyılın en önemli olgularından biridir. 19. yüzyıldan 20. yüzyıla emperyalizmin hem ürünleri hem de beslendiği kaynaklar kitle savaşları ve kitle iletişim araçlarıdır. Kitle iletişimi emperyalizmin yayılmasında etkili araçlar sunmuştur. Emperyal amaçlar güden iktidar sahiplerinin mücadelelerinin haklılığını kanıtlamaları ve mücadelele-

2 H. Kohn, *The Idea of Nationalism*, MacMillan, New York 1969, s.263-268.

3 Sander, *Siyasî Tarih*, s.152-155. 1870 sonrasında endüstri devrimi nitelik değiştirir ve ikinci aşaması ortaya çıkar. Bazı kaynaklar bu ikinci aşamayı *teknolojik devrim* olarak adlandırır. Ancak bu aşama bilimsel buluşlar ve bunların uygulamaya geçirilmesi ile ortaya çıktığı için *bilimsel devrim* olarak adlandırmak doğru olacaktır.

4 Sander, *Siyasî Tarih*, s.155-157.

rine destek sağlayabilmeleri için kitle iletişim araçları önemli bir zemin oluşturur. Kitle savaşlarında da – I.-II. Dünya Savaşları, Vietnam ve Körfez Savaşları vd.- kitle iletişim araçları iktidar sahiplerinin amaçlarına hizmet etmiştir. I. Dünya Savaşı'nda da propaganda faaliyetlerinde başat araç olarak emperyal devletlerin politikalarının meşruiyeti için kullanılmışlardır.

İlk kitlesel savaş olan I. Dünya Savaşı tüm insanlığın gözleri önünde yaşanan bir süreç olmuştur, çünkü kitle iletişim araçları ile her ne amaçla olursa olsun isteyen herkes savaşın gidişatı hakkında *bilgi sahibi* olabilmıştır. Ne var ki, kitle iletişim araçlarının aktardığı *bilgiler*, siyasal-ekonomik iktidarın, emperyalist-küresel politikalarına hizmet etmiş, daha doğru bir deyişle propaganda araçları ola gelmişlerdir⁵.

Sömürgecilikten emperyalizme geçiş yapan bu devletlerin dış politikaları egemenlik ve paylaşım mücadelesi çerçevesinde şekillenmiştir. I. Dünya Savaşı bu mücadelenin ilk adımı olmuştur. Bu mücadelede petrol en önemli unsurdur. Bu nedenle 20. yüzyılın başında emperyal devletlerin paylaşım mücadelesi, Ortadoğu üzerinde oynanan oyunlar, çekişmeler ve antlaşmalar çerçevesinde ele alınmalıdır. Osmanlı İmparatorluğu da bu çerçevede merkezî bir konumdadır. I. Dünya Savaşı sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması emperyal güçlerin çıkarınadır⁶.

19. ve 20. yüzyılda özellikle Osmanlı İmparatorluğu dâhilinde bulunan uluslar arasında ulusçuluk ideolojisi ve ulus-devlet hayali yayılmış ve *Batı* tarafından Osmanlıyı güçsüzleştirmek ve emperyal paylaşıma açmak için ulusçuluk propagandası yapılmıştır. Nitekim I. Dünya Savaşı'nda da aynı emperyal politika ve ulusçuluk propagandası devam etmiştir. Savaş sırasında Osmanlı dâhilindeki dinî ve etnik azınlıklar üzerinden propaganda faaliyetleri yürütülmesi imparatorluğun parçalanmasında etkili bir rol oynamıştır. Ulusçuluk ideolojisini bu gruplar arasında yayarak, emperyal politikalarını devam ettirmek isteyen Batının siyasal ve ekonomik iktidar sahipleri, propaganda yoluyla mücadelelerini meşru kılmaya çalışmışlardır.

---

5 A. Pratkanis-E. Aronson, *Age of Propaganda: the Everyday Use and Abuse of Persuasion*, W. H. Freeman, New York 1991; H. Laswell, *Propaganda Technique in World War*, MIT, Massachusetts 1971.

6 Sander, *Siyasi Tarih*, s.165-170.

19. yüzyıldan 20. yüzyıla savaşların temelinde yatan, sınırları çizen ve ülkeleri belirleyen emperyalizm/emperyalist ülkeler, özgürlük ve devlet kurma vaatleriyle küçük ve topraksız ulusları kendi çıkarları için kullanmışlardır. I. Dünya Savaşı, dünya üzerindeki ülke sınırlarının yeniden çizildiği en büyük paylaşım savaşıdır. ABD için I. Dünya Savaşı süreci ve sonrası bu pazardan pay almak için ilk adım, önemli bir aşamadır. W. Wilson'ın *ulusların kendi kaderini tayin etme hakkı* ilkesi ABD'nin savaş sonrası dış politikasının sloganıdır. Bu ilke ışığında, küçük ve topraksız ulusları destekler gibi görünen ABD aslında kendi sömürgeci dış politikası bağlamında bu ulusları kullanarak kendine dünya politikasında güçlü bir yer edinmeye çalışmıştır.

Ulusçuluk ideolojisinin ürünü ya da sonucu olan ulus devleti *sınırları belirlenmiş bir toprak parçası içinde yasal güç kullanma tekeline sahip ve yönetimi altındaki halkı türdeşleştirerek, ortak kültür, simgeler, değerler yaratarak toplumu birleştirmeyi amaçlayan bir tür devlet* olarak ele alıyoruz⁷. Ulusçuluk ideolojisinin yayılmasında, ulusal dillerin oluşumu ve sistemleşmesinde dönemin etkin iletişim aracı olan matbaa önemli bir rol üstlenmiştir⁸. F. Bacon, matbaanın *dünyanın durumunu ve görünüşünü* değiştirdiğini söyler⁹. Anderson'a göre, yeni ulusal toplulukların oluşumuna asıl olumlu etkide bulunan yeni bir üretim ve üretim ilişkileri sistemi(kapitalizm), bir iletişim aracı (matbaa) ve dilsel çeşitlilik arasındaki etkileşimdir¹⁰.

Bu çalışmada yukarıda sunulan tarihsel boyut ve siyasal-sosyal kavramlar çerçevesinde 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yani I. Dünya Savaşı'nın öncesi ve sonrasında ABD'nin Türkiye veya daha doğru bir deyişle, Ortadoğu'ya yönelik dış politikası bağlamında Ermeni ulusçuluğunda görülen dönüşüm incelendi. Ermeni ulusçuluğunun dönüşümü, ABD'de yaşayan diaspora Ermenileri tarafından yayınlanan dergiler çerçevesinde ele alındı. İncelenen bu dergiler, *Armenia* (1904-1907), *The New Armenia* (1908-1929) ve *The Armenian Herald* (1917-1919)'tır. Dergilerde yer alan ulusal bir toplumsal bellek yaratmada etkili unsurlar olan kahramanlık hikâyeleri, anılar, haritalar, mekân ve *kahraman* fotoğrafları ve karikatürlerin etkili bir şekilde kullanımı ele alındı. Dergide yayınlanan

7 M. Guibernau, *Milliyetçilikler*, Sarmal Yayınları, İstanbul 1997, s.97-98.

8 L. Febvre-H. J. Martin, *The Coming of The Book*, Verso, London 1990, s.319-320.

9 B. Anderson, *Hayali Cemaatler*, Metis Yayınları, İstanbul 1995, s.52.

10 Anderson, *Hayali Cemaatler*, s.58.

politika yazılarına bu makalede yer verilmedi, çünkü görsel malzemenin *gerçeklik, bellek* yaratma konusundaki işlevine özellikle vurgu yapılmak istendi. Kuramsal açıdan B. Anderson'ın¹¹ çizdiği ulusçuluk inşası veya *ulusların yaratılması* noktasında izlediği çerçeveden yararlanıldı. Aynı zamanda görsel malzemenin popüler kültür ürünü olarak imaj yaratmada kullanımını açısından da J. Storey'nin çalışmasından faydalanıldı¹².

Toplumsal bellek, kendi geçmişlerini hatırlayarak veya yaratarak kimliklerini oluşturan toplumlar açısından önemlidir. Toplumsal bellek oluşturmada en etkili öğelerden biri şüphesiz tarihtir. Mevcut siyasî çerçevede bu tarihi yazan, yani toplumsal belleği oluşturan da güçlü olan, egemen olandır. Toplumsal bellek inşası, sadece kendisi için değil, öteki için de yapılır. Kendini -eskiliğini, şanlı tarihini, kültürünü- diğer topluma göstermek, kabul ettirmek isteyen toplum da bir hatırlatma, bellek oluşturma sürecine girer¹³. Bu bağlamda, makalemizde ulus inşası sürecinde -hem kendi hem öteki açısından- toplumsal bellek yaratmada kullanılan belirli unsurlar, özellikle görsel malzeme, üzerinden çalışma yürütüldü.

B. Anderson, ulus inşasında üç olguya ya da yapıya yüklenen göreve özellikle vurgu yapar: Nüfus sayımı, harita ve müze/müzecilik¹⁴. Ulusun sahip olduğu tarih, müze ile ulusun yaşadığı ya da sahip olduğu coğrafya, harita ile ulusu oluşturan, bir grup insanı *ulus* yapan niceliksel var oluş, nüfus sayımı ile şekillendirilir, meşruluk kazanır. Toplumsal bellek ya da *ulus/* ulus devlet yaratmak açısından önemli bu üç öge incelenen dergilerin sunduğu malzemeyi anlamlandırmada oldukça etkin bir kuramsal zemin sağlamaktadır.

Karikatürlerin incelenmesinin nedeni dönemin koşulları ile ilgilidir. Televizyon ve radyo çağından önce -sessiz sinema ve posterlerin haricinde- karikatür savaş döneminde fotoğrafın yerine gazetelerin en çok kullandığı ve en önemli, etkili görsel malzemeydi. I. Dünya Savaşı yıllarında tüm dünya basınında karikatürler zaman zaman sözlere aktarılması zor ya da tehlikeli mesajları okuyucuya taşımışlardır¹⁵. Aynı zamanda, görsel malzeme okunabilirliği sağlamak açısından önemli

11 Anderson, *Hayali Cemaatler*.

12 (Storey, 2000.)

13 P. Connerton, *Toplumlar Nasıl Anımsar?*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1999.

14 Anderson, *Hayali Cemaatler*, s.182.

15 M. Bryant, *World War I in Cartoons*, Grub Street, London 2006.

Resim 1

karikatürler sunularak örnekler verilmeye çalışıldı.

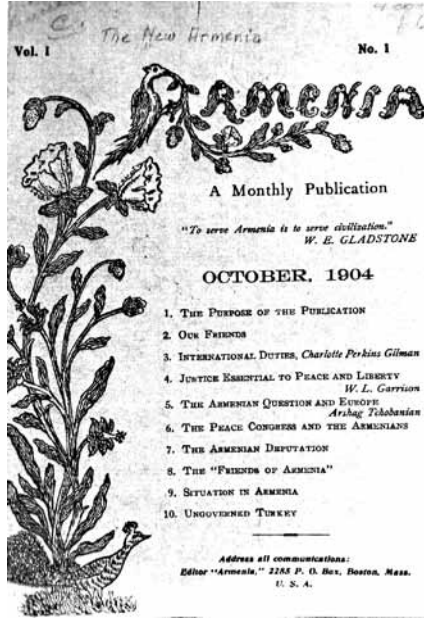
Makalede, Ermeni ulusçuluğunun dönüşümü, dergilerin yayın çizgisinin değişimi, yazılı ve görsel malzemenin biçimlendirilişi, bunlara neden olan ABD dış politikasının yönelimleri üzerinden ele alındı. Ancak, hem tarihsel bilgileri tekrar etmemek hem de makalenin temel araştırma konusuna odaklanılması amacıyla ABD dış politikası ayrı bir başlık altında ele alınmadı. Ayrıca, ABD sınırları dâhilindeki Ermeni ulusçuluğu ele alınacağı için makalenin sınırlılığı açısından, Osmanlı Devleti sınırlarında propaganda faaliyetleri gösteren Amerikan misyonerlerine ve okullarına da bu çalışmada değinilmeyecektir. Derginin kronolojik incelemesi çerçevesinde yeri geldikçe ABD dış politikasının çizgisi ve mevcut durumu hakkında bilgi verilerek, dergilerden sunulan örnekler ele alındı. Görsel örnekler konusunda belirtmek gerekir ki, birçok görsel malzeme olmasına rağmen en belirgin olanlara yer verildi.

olduğu gibi, karikatürler de öteki, *düşman* ile dalga geçmenin, küçük düşürerek okuyucuyu eğlendirmenin bir yoludur. Karikatür ve diğer görsel malzemelerle yaratılan *imajlar* yanında yer aldığı metni aydınlatmaktan çok okuyucunun zihnindeki çağrışım potansiyeli açısından önemlidir. Görsel malzeme ile oluşturulmak istenen çağrışım zincirinin anahtarı ortak tarihsel ve kültürel kodlardır. Çağrışım düzeyi bu kodlarla belirlenir ki bunlar popüler kültürün unsurlarıdır¹⁶. Bu makalede de ABD toplumunda ve orada yaşayan Ermeni toplumunun zihnindeki kodlar ve bu kodların oluşturacağı çağrışım zinciri bağlamında etkili olacak

16 (Storey, 2000:107-109)

MİLLİYETÇİLİĞİN ŞEKİLENİŞİ VE DÖNÜŞÜMÜNÜN ÖRNEKLERİ: ERMENİ DERGİLERİ

Dergilerde yer alan görsel malzemenin analizine geçmeden evvel, incelenen dergiler hakkında kısaca bilgi vermek gerekmektedir. *Armenian Herald*, ilk sayısı Aralık 1917, son sayı Şubat, Mart, Nisan 1919¹⁷ tarihli bir dergidir¹⁸. Boston'da, Amerika Ulusal Ermeni Birliği (*The Armenian National Union of America*) tarafından yayınlanır. Yazarları arasında Bogos Nubar, G. Pasdermadjian gibi siyasî açıdan önemli Ermeni karakterlerin yanı sıra Alicia Stone Blackwell gibi *Ermeni dostu* olarak adlandırılan Amerikalı isimler de yer alır. *Armenian Herald*'ta Ermeni Ulusal Delegasyonu'nun açıklamalarına yer veriliyor.

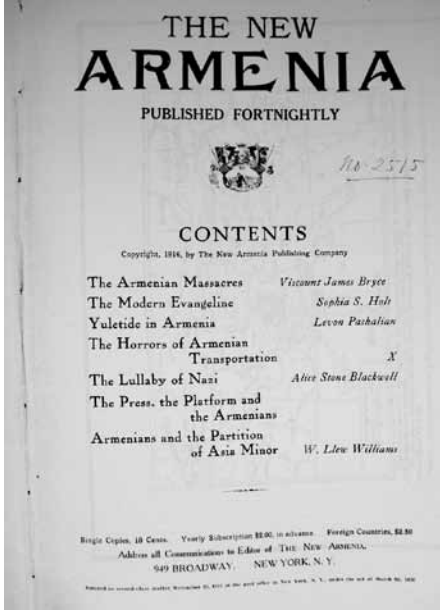
Resim 2

Popüler kültür öğelerden uzak olduğunu ve görsel malzemenin neredeyse yok denebilecek seviyede olduğunu da belirtmek gerekir. İleride bahsedilecek diğer dergilerle karşılaştırıldığında oldukça ciddi bir üslupta, bilimsellik iddiası içeren yazılar yayımlandığını görüyoruz. Yazıların büyük çoğunluğunda, Ermenistan'ın jeopolitik önemi, Batı için bu toprakların anlamı ve nasıl faydalanabileceği vurgulanıyor. Bazı yazıların uluslararası politikalar açısından etkilerini veya güncelliğini hala koruduğu söylenebilir. Örneğin, G. Pasdermadjian'ın *G. Pasdermadjian Why Armenia Should Be Free?* veya E.H. Clement *Armenia and America* ve W. J. Bryan *Armenia, the Torch-bearer of American Ideals*. *Armenian Herald*'da Aralık 1918-Nisan 1919 tarihleri arasında dizi halinde yayınlanan Pasdermadjian imzalı *Why should be free Armenia?*

17 *The Armenian Herald*, Cilt II, No:3.

18 Resim 1.

çalışmada kurulacak Ermenistan'ın Batılı güçler nezdindeki yeri ve önemi ortaya konmaktadır.

Resim 3

Dergide yer alan *Public Opinion* köşesi ile Ermenilerin kamuoyu oluşturma çalışmalarında başarılı olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Dergide, özellikle Ermeni kültürel değerleri, şiir, epik hikâyeler vb. üzerinden bir ulusçuluk yapılıyor.

İkinci dergi, *Armenia* ilk sayısı Ekim 1904, bu isimle son sayısı Kasım 1915¹⁹ tarihlidir²⁰. Aralık 1915'den itibaren²¹ *The New Armenia* adı ile yayımlanmaya başlanır. Aylık yayınlanan *Armenia*, merkezi Boston olan *Armenia Yayıncılık Şirketi* tarafından yayımlanıyor. Derginin sloganı William E. Gladstone

tarafından söylenmiş olan bir cümledir: *To serve Armenia is to serve civilization (Ermenistan'a hizmet, uygarlığa hizmettir.)* İlk sayısında yayınlanma amacı şu şekilde açıklanır:

Medeni dünyanın bilincini sarsan trajik olaylar çerçevesinde tüm dünyanın ilgisini Ermenilere ve Ermenistan'a yöneltmek. Ermeni katliamının korkunçluğu, doğal olarak, adalet ve özgürlüğün liderleri arasında bir sempati ve öfke oluşmasına neden oldu. Türk zorbalığı ve baskısına karşın oluşan bu yaygın sempati geçici bir karaktere sahiptir, çünkü Ermenilerin tarihi, dini, edebiyatı ve karakteri hakkındaki gerçek bilgilere sahip değillerdir. ... bizim temel amacımız, dost vatandaşlarımız arasında Ermenilerin geçmişi ve bugünü hakkındaki özgün bilgileri yaymaktır²².

19 *Armenia*, Cilt 7.

20 Resim 2.

21 *Armenia*, Cilt 8/No:1.

22 *Armenia*, Ekim 1904; C.1, No:1, s.3-4.

Derginin amacını açıklayan bu paragrafta söz konusu edilen Amerikan vatandaşlığıdır. Keza ilk sayıda yazıları yer alan isimler ki derginin de en önemli destekçisidirler, Friends of Armenia /Ermeni Dostları isimli bir derneğin üyeleridir. Yine ilk sayıda Arshag Tchobanian'ın *Ermeni Sorunu ve Avrupa* başlıklı yazısına²³ özellikle derginin amacını yansıttığı için geniş bir yer ayrılmıştır. *Ermeni Dostları Derneği* üyesi olan Alicia Stone Blackwell'in yazıları dergide sıklıkla görülmektedir. Aynı zamanda diğer Ermeni Dostları Derneği üyelerinden olan Amerikalılardan gelen mektuplar sıklıkla dergide yer bulmaktadır. Görsel malzeme az olmakla birlikte, siyasî yazıların yanı sıra, şiir ve edebiyat/edebiyat tarihi içerikli yazılara her sayıda yer verilmektedir.

Üçüncü dergi olan *The New Armenia*, *Armenia*'nın devamı niteliğindedir²⁴. Derginin sadece adı değil, tarzı, içeriği de değiştirilmiştir ve siyasal duruşunda bir keskinleşme fark edilmektedir. Ancak, derginin cilt numarası da aynen devam ediyor. Başlangıç, 1 Aralık 1915 tarihli 8. Cilt, son sayı ise, Nisan 1929 tarihli, 20. Cilt'tir. 1918'e kadar 15 günde bir yayınlanan dergi, 10. Cilt ile birlikte aylık yayınlanmaya başlar. 1921, yani 13. Cilt sonrasında ise 2 hatta 3 ya da bir yayınlandığı görülür. Derginin sloganı *Armenia* ile aynıdır: *To serve Armenia is to serve civilization*, William E. Gladstone .

New Armenia'da, hem *Armenian Herald* hem de *Armenia*'dan farklı olarak görsel malzemeye yani popüler kültür öğelerine ve ulusçuluğun inşası açısından önemli olan tarihsel veri, harita, nüfus bilgileri vb. içeren tablo-resimlere sıklıkla yer verilmektedir.

Dergilerin genel değerlendirmesi açısından özellikle 1915-1920 yılları arasında ABD taraftarı bir politika izleyen dergiler, 1920 sonrasında, ki özellikle Lozan Antlaşması sonrasında ABD'den de uzaklaşıyor. Ermenistan'ın kurulamayışının nedeni ABD politikalarında aranıyor. I. Dünya Savaşı yıllarında, ABD savaşa girmeden önce Amerikan kamuoyunda destek sağlamak amacıyla yardım faaliyetleri düzenleyen Ermeniler, dergilerinde ajitasyona, duygusal sömürüye yoğun biçimde yer veriyorlar. Görsel malzeme ile de kanıtları belirginleşen bu durumun

23 Aynı yazı daha önce *The International Monthly* (Şubat, 1902) dergisinde yayımlanmıştır.

24 Resim 3.

en büyük nedeni 1904-1921 arası genel olarak tüm dünyada ve özel olarak da ABD dış politikasında yaşanan dönüşümdür.

ABD, Avrupalı devletlere oranla Osmanlı İmparatorluğu için daha kapalı bir kutu olmuştur. ABD'nin Osmanlı topraklarında yürüttüğü misyoner faaliyetleri ABD dış politikasının yönelimini ortaya koysa da²⁵, açıkça bir askerî mücadeleye girişilmediği için gerçek emeller hep örtük kalmıştır. Özellikle 1912 seçimlerinde ABD başkanı olarak seçilen Wilson'un malî destekçisinin H. Morgenthau olması Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik politikanın şekillenmesinde önemlidir²⁶. Aynı zamanda, Ortadoğu'nun petrol zenginlikleri, 1917 Devrimi sonrası Mezopotamya ve Doğu Anadolu'da bir set oluşturma politikaları ABD dış politikasının şekillenmesinde etkindir. I. Dünya Savaşı'nın ilk günlerinden itibaren süreci hem yakından takip eden hem de ekonomik açıdan fayda sağlayan ABD'de, Wilson tarafından dönemin ünlü gazetecisi ve propagandacısı G. Creel'e 1917'de Committee on Public Information'ı kurdurması ve yürütülen faaliyetler güdülen ABD politikasını gözler önüne sermektedir²⁷.

I. Dünya Savaşı öncesinde ve sürecinde paylaşım mücadelesi açıkça izlenen, Ortadoğu ve Osmanlı üzerindeki emellerini saklamayan İtilaf Devletleri'nin, gizliden yanında duran ama bir yandan da mesafeli bir politika güdüyormuş gibi görünen ABD'nin planları 1917 Rus Devrimi ile bozuldu. Devrim sonrasında Lenin hükümetinin gizli anlaşmaları ortaya koyması ile Wilson açıklama yapmak ve konumunu belirlemek zorunda kaldı. Hem Amerikan kamuoyunun I. Dünya Savaşı'na girme konusunda kendisine verdiği sınırlı desteği kaybetmemek hem de ABD'ye mesafeli bir konum sağlayarak, barış görüşmelerinde ABD dış politikasının hedefleri doğrultusunda kararlar almak için temel ilkeler belirlendi. Wilson, 1918 başında açıklanan 14 İlke'nin 12. maddesi *Türkler de dâhil olmak üzere Osmanlı topraklarında yaşayan tüm ulusların*

25 U. Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika: Kendi belgeleriyle 19. Yy.'da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İmge Kitabevi, Ankara 2000.

26 N. Mazıcı, *ABD'nin Güney Kafkasya Politikası Olarak Ermenistan Sorunu (1919-1921)*, Pozitif Yayıncılık, İstanbul 2005, s.33.

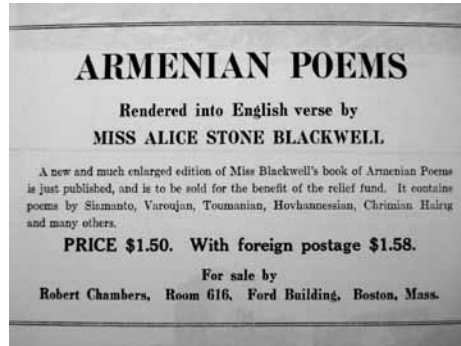
27 G. Wolper, *The Origins of Public Diplomacy: Woodrow Wilson, George Creel, and the Committee on Public Information*. The University of Chicago, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Chicago 1991.

*kendi geleceklerini belirleme (self-determination) haklarının bulunduğunu ortaya koyuyordu*²⁸.

Bununla birlikte, devrim sonrasında Sovyet iktidarın sömürge yönetimler altındaki halklara devrim ve ulusal özgürlük için destek vermesi sonucunda İngiltere ve ABD Ortadoğu politikalarında değişiklik yapmak, daha doğru bir ifadeyle yaparmış gibi görünmek zorunda kaldılar²⁹. Savaşın ortaya koyduğu en somut nokta, petrolün yaşamsal boyutu ve vazgeçilmezliği oldu. I. Dünya Savaşı'nın bitmesi ve Osmanlı İmparatorluğu varlığının sona ermesi ile bir yandan Ermenilerin Ermenistan kurma tahayyülü gerçeklik kazanmaya başlamış, ama diğer bir yandan Rusya ittifaktan ayrıldıktan sonra İtilaf Devletleri'nin paylaşım politikaları sekteye uğramıştır.

Rusya'nın savaştan ve doğal olarak paylaşımından çekilmesi sonucunda ABD'nin savaşa katılımının sağlanmasının nedeni, Avrupa'nın ABD'yi maddî ve askerî destek olarak görmeleridir. ABD'yi Paris Barış Konferansı sonrasında, İtilaf Devletleri'nin Osmanlı topraklarında fiili anlamda egemenliklerini sağlamaya çalışmaları sonucunda, Wilson İlkeleri'nin uygulamaya konamamıştır. Bu ikiyüzlü politikalar karşısında Wilson, uluslararası platformda kendisine yönelik güveni ve desteği sağlamak amacıyla General J. Harbord'a ünlü raporu hazırlatmıştır³⁰. Mazıcı'nın da belirttiği gibi, raporda *söylemde Ermenilere bağımsız bir devlet kurmak amacı taşıyan bu çalışmalar... Ermenilerden/ Ermenistan'dan çok bölgenin maden ve petrol zenginliklerine ve bunlara ulaşılabilirlik öğelerine dikkat edilmektedir*³¹.

Wilson, raporlara rağmen Ermenistan haritası oluşturarak, Amerika'nın Ermenistan'da bir manda yönetimi kurmasına yönelik çalışmalarda bulunmuştur. Ne var ki, 1920 sonrasında, özellikle Kurtuluş

Resim 4

28 İ. Ş. Kaymaz, *Mezopotamya'da Emperyalist Kapışma ve Çekişme*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006, s.110-111.

29 Kaymaz, *Mezopotamya'da Emperyalist...*, s.112.

30 Mazıcı, *ABD'nin Güney Kafkasya...*, s.127-128)

31 Mazıcı, *ABD'nin Güney Kafkasya...*, s.129.

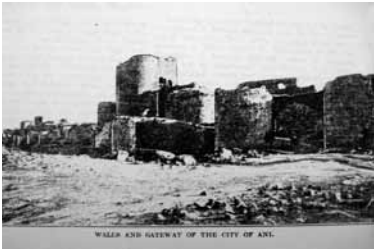
Resim 5

Resim 6

Resim 8

Resim 11

Savaşı'nın başlaması ile kendi ülkelerindeki kamuoyu tepkisinden çekilen İtalyanlar ve Fransızlar Ankara hükümetine sempati ile yaklaşmışlar, daha sonra da zaten işgal ettikleri yerlerden çekilmeye başlamışlardır. Aynı zamanda ABD kamuoyunda da Ermenistan'a asker gönderilmesine karşı çok büyük tepkiler doğmuştur. Wilson'ın tüm desteğine karşın hem ABD'deki seçimlerde Cumhuriyetçi Parti adayının Ermenistan'ı manda etmeye karşı propagandasının daha çok oy toplaması hem de SSCB ile ters düşmek istemeyen ABD, Ermenistan dâhil hiçbir etnik gruba devlet kurmaları için destek vermeyeceğini açıklamıştır³². Kafkaslar ve Ortadoğu'da uzlaşım ve çatışma arasında gidip gelen ABD'nin dış politikası II. Dünya Savaşı'na kadar örtük bir şekilde devam etmiştir.

ERMENİ ULUSÇULUĞUNUN İNŞASI VE DÖNÜŞÜMÜNÜN ÖRNEKLERİ

Edebiyat, toplumsal bellek yaratımında önemli bir unsurdur. Resim 4'de görülen *Armenian Poems/ Ermeni Şiirleri* başlıklı kitabın reklâmı sadece örneklerden biridir³³. Ermeni toplumunun edebî zenginliğine ve tarihselliğine sık sık vurgu yapılmaktadır. Ermeni dostu olarak adlandırılan Alicia Stone Blackwell tarafından derlenen şiir kitabının sıklıkla reklâmı veriliyor. Reklâmda kitabın gelirinin yardım

32 Mazıcı, *ABD'nin Güney Kafkasya...*, s.131-132.

33 *New Armenia*, C.9, No.1: Ocak 1917.

fonlarına aktarılacağı belirtiliyor. Bunun yanı sıra dergilerde yer alan diğer şiirlerin güzel vatana ve kahramanlara hitaben yazılması da ulus inşası açısından önemli olduğu gibi, Amerikalılar arasında bir kamuoyu oluşturmak açısından da gereklidir.

New Armenia dergisinde sıklıkla *Pro-Armenia* dergisinin reklamları verilmektedir. Paris'te yayımlanan ve *A Journal devoted to the Near Eastern Question* başlığı taşıyan *Pro-Armenia*'nın *New Armenia*'nın Fransızca versiyonu olduğu belirtiliyor.

Mekân, toplumların hafızalarının inşası için farklı bir veri sunar. Özellikle tarihsel mekânlar, gerçeklik kazandırır. Toplumun eskiliğine bir kanıttır. Ermeniler için önemli iki mekân: Ağrı Dağı ve Ani şehridir. Şiirler, çizimler ve fotoğraflarla efsanevî Ağrı Dağı'na ve Ani şehrine atıfta bulunulur. Ermeni medeniyetinin eskiliğine atıfta bulunmak ve ulus-devleti kurmak için talep edilen bölgenin sahiplenilmesi için kullanılıyor³⁴.

Kahramanlık hikâyeleri ve bu hikâyeleri ete kemiğe bürüten fotoğraflar ulusçuluk açısından oldukça önemli bir silahtır. *Bizlik* duygusu oluşturmada, *biz* ile gururlanmada işlevsel açıdan katkı sağlar. Hem geçmişteki kahramanlar hem de güncel kahramanların fotoğrafları sıklıkla yer alır. Ne var ki 1916-1917 yılında Rus ordusunda savaşan gönüllü askerlere ve kahramanlara atıflar yapılırken³⁵ daha sonra bunlara yer verilmediği ya da Resim 8'de olduğu

Resim 10

Resim 12

34 Resim 11.

35 Resim 6, Resim 10.

Resim 13

Resim 15

Resim 16

gibi atıfta bulunduğu görülmektedir. Ermeni Subayların fotoğrafları ve kahramanlık hikâyeleri de ulusal kimliğe destek sağladığı gibi, Amerikan kamuoyunda da Ermenilerin kendilerini savundukları ama yine de yardıma ihtiyaç duydukları düşüncesi oluşturuluyor. Örneğin, Andranik, hikâyeleri ile ulusal kahraman, askerî bir deha olarak sunuluyor. Bu fotoğrafların büyük çoğunluğu Rus ordusunda yer alan Ermenilerin. Özellikle, Türklere karşı yapılan çatışma ya da yapılan isyanlar farklı yansıtılmakta, kahramanlık hikâyelerine dönüştürülmektedir. Örneğin, *Van kuşatması: Türklere karşı Ermeniler başarılı bir şekilde kendilerini savundular*³⁶. Fotoğraf altı yazı ile Van şehri Ermenilerin ve Türkler burayı işgal etmek için kuşatmışlar, kahraman Ermeniler de kendilerini *nefs-i müdafaa* olarak savunuyorlar gibi bir izlenim uyandırılmaya çalışılıyor.

Makalenin giriş kısmında da dile getirildiği gibi, karikatürler savaş döneminde fotoğrafın yerine gazetelerin en çok kullandığı ve en önemli, etkili görsel malzemeydi. I. Dünya Savaşı yıllarında tüm dünya basınında karikatür oldukça önemli bir görev üstlenmiştir. Aynı zamanda, karikatürler “düşman” ile dalga geçmenin, küçük düşürerek okuyucuyu eğlendirmenin ve zihinlerde yaratılan çağrışım zincirini sonsuzlaştırır. Karikatürlerin anahtarı ortak tarihsel ve kültürel kodlardır:

Resim 14

önyargılar, korkular³⁷ vb. Aşağıda örnekleri sunulan karikatürler ile ötekinin çirkinliği, kötülüğü üzerinden *mazlum Ermeni milleti* imajı çizilmektedir. *Armenia* ve *Armenia Herald*'ta karikatür görülmemektedir. Bunun nedeni *New Armenia*'nın 1915-1929 arasında popüler öğeler kullanarak Ermeniler ve hatta daha çok Amerikalılar arasında duygu sömürüsüne dayalı bir destek oluşturma kampanyalarıdır. Karikatürler üzerinden yaratılan Türk imgesi, *The Turk: Military Necessity*³⁸, görülmektedir. Yardım kampanyalarında olduğu gibi karikatürlerde de kadın-çocuk ögesi en çok kullanılan malzemedir. Tüm karikatürlerde Türklerin imajı

37 (Storey, 2000:108)

38 Resim 12; *New Armenia*, C.8, No:1, 1 Aralık 1915.

Resim 18

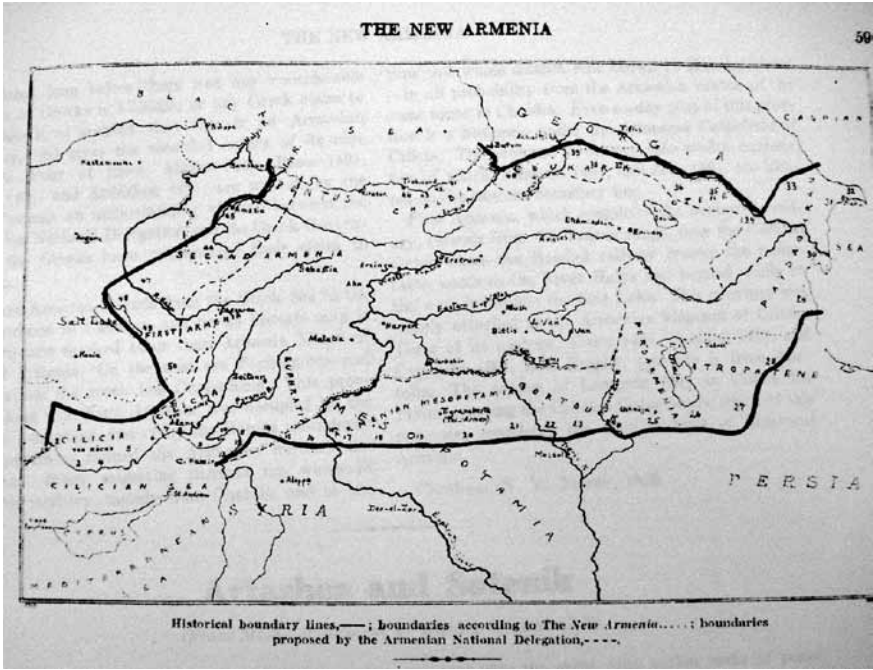
oldukça rahatsız edicidir: karanlık esmer ve çirkin suratlar, eli silahlı ve hatta genelde kanlı göbekli, bıyıklı adamlar.

Diğer bir örnekte, Türkler ve Almanlar -ki onlar da Belçika'da insanları katletmekle suçlanıyorlardı- arasında özdeşlik kurulmaktadır. Bunun sebebi, Alman mezaliminden oldukça ürkmüş olan Amerikalıların aynı hissi Almanya müttefiki olan Osmanlılar için de duymasıdır. Tabii aslında vurgulanması gereken bir diğer nokta da dergide Osmanlı İmparatorluğu ya da millî kimlik olarak Osmanlı değil her zaman Türk kimliğinin vurgulanmasıdır. Almanlar kartal ile temsil edilirken, Türkler de şahin türünde ağır ve tembel bir kuş olarak resmedilmektedir: *1.500.000 Ermeniden 800.000'den fazlası 15 Mayıs 1915'den beri Türkler tarafından katledildi*³⁹. Keza Resim 13'te de görülen karikatür aynı temele dayanmakta; Alman-Türk mezalimi, müttefiklerin ortak katil tarafları vurgulanmaktadır: *Alman Subay: Bunlar Londra Zeplininden; Türk: Bunlar Ermenilerden*⁴⁰.

39 Resim 15; *New Armenia*, C.8, No:1, 1 Aralık 1915.

40 *New Armenia*, C.8, No:3, 15 Ocak 1916.

Resim 17

ABD ve Ermeni ilişkilerinin umut dolu olduğu günlere dair bir karikatür⁴¹, Avrupalı devletlere bakış açısı hakkında ipuçları vermektedir: *Yardım ilk Amerika'dan*⁴². ABD'nin 1917'de kullanmaya başladığı ünlü afişlerde yaratılan Sam Amca karakteri ile Ermenilere ilk yardımın Amerikalılardan geldiği belirtilmektedir. Birçok karikatür ve yardım afişinde olduğu gibi mağdur ve mazlum kadın ve çocuk ögesi burada da ana malzemedir.

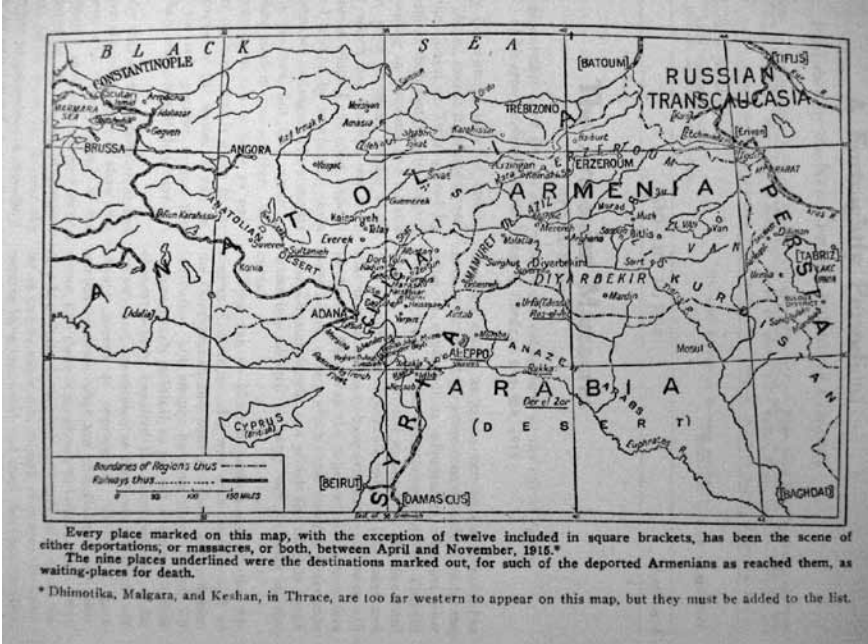
Dönüşümü anlamak için bir ipucu olarak görülebilecek olan bu karikatürde 1904-1920 tarihleri arasında vurgulanmayan bir noktaya yer veriliyor⁴³: *Petrol zengini Ermeniler*⁴⁴. Öncesinde mazlumluk üzerinden propaganda faaliyetleri yürüten Ermeniler, mezalim, katliam ve harap kadın-çocuk ögelerini ajitasyon konusu olarak kullanılır ve bu yolla taraftar toplanmaya çalışılırken bu karikatürde de görüleceği gibi bölgenin ekonomik çıkarlara atıfta bulunuluyor. İlk önce *zavallı, fakir*

41 Resim 16.

42 *New Armenia*, C.9, No:13, 1 Temmuz 1917.

43 Resim 14.

44 *New Armenia*, (*Chicago Tribune*'den alıntı): C.13, No:1, Ocak-Şubat 1921.

Resim 19

Ermenileri himaye etmek istemezken, petrol ile birlikte tüm Avrupa devletleri Ermenilere yöneliyor. Amerika ise *tutarlı ve çıkarıcı olmayan* bir pozisyonda.

Dergilerde yer alan harita ile sahip olunan coğrafyanın sınırları belirlenir, *yurt* ya da *vatan* fotoğrafları ile geride kalan güzel hatıralara atıfta bulunulur. Harita bölgesel sınırları çizdiği gibi görünülük ve gerçeklik kazandırır. Şehir, kasaba adlarının Ermenice olması. Thongchai'nin belirttiği gibi *harita temsil ettiği gerçekliğin modeli değil, o gerçeklik için bir modeldir*. Harita düşünce yansımalarını somutlaştıran bir araçtır⁴⁵. Anderson dediği gibi tarihsel bağlar, kutsanmış geçmiş anlatılırken tarihsel haritalar, adlandırmalarda ortaya atılır⁴⁶.

I. Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında diasporanın taleplerinin ve propaganda faaliyetlerinin farklılaşmasının izleri bu dergilerden takip edilmiştir. Burada iki örnek vererek bu dergilerin önemini altını çizmek gereklidir. Birincisi, *Armenia*'da yayınlanan haritalardır. Ulusal bellek

45 Anderson, *Hayali Cemaatler*, s.193.

46 Anderson, *Hayali Cemaatler*, s.194.

Resim 20

oluşturmada önemli bir unsur olan harita, diaspora dergilerinde oldukça sıklıkla yer alır. I. Dünya Savaşı öncesinde ve ilk yıllarında haritanın sınırları Doğu Anadolu'daki altı vilayetle sınırlı iken savaşın sonlarına doğru, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun güçsüzleştiği sırada, ulusal sınırlar genişlemiş Kafkasya'dan Akdeniz'e *Büyük Ermenistan* haritaları dergilerde yer almaya başlamıştır.

Amerika Ulusal Ermeni Birliği tarafından yayımlanan *Armenian Herald*'da⁴⁷ Osmanlı İmparatorluğu içinde yer alan bir Ermenistan haritası bulunmaktadır. Bu harita Osmanlı ve Ermenistan'ı aynı çerçevede yer veren tek haritadır. Haritaların genelinde bölge Türkler tarafından işgal edilmiş, aslında Rumlar, Ermeniler ve Kürtler bölgenin hâkimi olarak sunuluyor. Daha sonraki haritalarda Kürt ve Rumlarda çerçeveden çıkarılıyor. Ulusçuluğun dönüşümü açısından önemli bir göstergede, 1917 öncesinde Ortadoğu haritalarında *Kürdistan* ya da Karadeniz'de *Rum-Pontus* adlandırmalarına yer verilirken, ABD'nin

47 Resim 18; Ocak 1918.

STATISTICAL ANALYSIS OF THE RACIAL ELEMENTS IN THE ARMENIAN PROVINCES OF ERZERUM, VAN, BITLIS, HARPOOT, DIARBEKR, AND SIVAS; DRAWN UP IN 1912 BY THE ARMENIAN PATRIARCHATE AT CONSTANTINOPLE.

NOS.	NATIONS AND RACES	ERZERUM	VAN	BITLIS	HARPOOT	DIARBEKR	SIVAS	TOTAL	%	TOTAL %
1.	Turks	245,000	47,000	40,000	102,000	45,000	192,000	666,000	25.4	} 3.4 Moslems, 45.1
2.	Armenians (immigrants)	1,000	—	10,000	—	—	45,000	62,000	—	
3.	Persians	15,000	—	—	—	—	—	15,000	—	
4.	Lezes	10,000	—	—	—	—	—	10,000	—	
5.	Chipses	—	3,000	—	—	—	—	3,000	—	} 9.2 16.3
6.	Sedentary Kurds	35,000	32,000	35,000	26,000	35,000	35,000	242,000	7.1	
7.	Nomadic Kurds	40,000	40,000	42,000	30,000	25,000	15,000	182,000	7.1	} 9.2
8.	Chipses	35,000	—	5,000	80,000	27,000	—	140,000	5.3	
9.	Zaza-Timbi-Tchariklia	30,000	—	47,000	—	—	—	77,000	2.9	} 9.7 Various, 9.7
10.	Yezidis	3,000	24,000	5,000	—	4,000	—	37,000	1.4	
11.	ARMENIANS	215,000	184,000	180,000	168,000	165,000	165,000	1,018,000	39.9	} 45.2 Christians, 45.2
12.	Nestorians, Jacobites, and Chaldeans	—	18,000	16,000	5,000	60,000	25,000	124,000	4.7	
13.	Greeks and other Christians	12,000	—	—	—	—	30,000	42,000	1.6	
		630,000	350,000	382,000	450,000	384,000	507,000	2,618,000	100 %	100 %

	Moslems.	Various Religions.	Christians.	Summary of Totals.
Turks	686,000	Kizilbaslis - 140,000	Armenians - 1,018,000	Christians - 1,132,000 = 45.2 %
Kurds	424,000	Zaza - Timbi - 77,000	Nestorians - 124,000	Moslems - 1,178,000 = 45.1 %
Other Moslems	80,000	Yezidis - 37,000	Greeks, etc. - 42,000	Various Religions 254,000 = 9.7 %
TOTAL	1,178,000	TOTAL - 264,000	TOTAL - 1,182,000	GRAND TOTAL - 2,618,000

Reprinted from "La Question Arménienne à la Lumière des Documents," by Marcel Léart (Paris, 1913)

The Armenian population of Cilicia or Lesser Armenia, 205,050; of Erivan, Elizavetpol, Kars, Tiflis, and other parts of the southern Caucasus, 1,804,662.

Resim 21

savaşa girmesi ve manda yönetimi ihtimalinin doğması ile bu coğrafi isimler haritalardan kaldırılır.

Resim 17'de yer alan haritada tarihsel Ermenistan bölgesi sınırları ile Ermeni Ulusal Delegasyonu'nun sınırları karşılaştırılıyor⁴⁸. Sonuçta, delegasyonun daha az topraklara razı olduğu düşüncesi belirtiliyor. Ayrıca tarihsel sınırlar vurgusu ile Ermenilerin eskiliğine bir kez daha atıfta bulunulmuş oluyor.

1915'te Sevk ve İsyân Kanunu sonrasında, göç ettirilen Ermeni nüfusun göç haritası, şehir adları ve harita üzerinde gidilen mesafe gösteriliyor⁴⁹. Haritanın altında yer alan notta, Trakya bölgesinin de dâhil edilmesi gerektiği belirtiliyor.

New Armenia'nın 1921-1924 tarihleri arasında yayınlanan 13., 14., 15., 16. ve 17. ciltlerinin iç kapaklarında yer alan harita: Map of United Armenia/Birleşik Ermenistan Haritası⁵⁰, ABD dış politikasının

48 *New Armenia*, C. 12/ No:4, Nisan 1920.

49 Resim 19: *New Armenia*, C.8 No:4, 15 Ocak 1916.

50 Resim 20.

etkilerini gözler önüne seriyor. Daha öncede belirtildiği gibi yerlerin adlandırmaları değişiyor: *Armenia Minor*, *Lesser Armenia* gibi adlar veriliyor. Aynı zamanda sınırların da genişlediği görülüyor. ABD desteğini çekeceğini açıkladıktan sonra, bu tür çalışmalarla Ermenistan'ın büyüklüğüne atıfta bulunulurken, aslında Ermenilerin daha azına da razı olacağı vurgulanıyor.

Ulus-devlet kurma sürecinde homojen, tek ulusa yapılan vurgular sonucu, *New Armenia*'nın 1921-1924 tarihleri arasında yayınlanan 13., 14., 15., 16. ve 17. ciltlerinin dış arka kapaklarında yer alan tablo⁵¹ ile talep edilen bölgelerdeki Ermeni nüfusun yoğunluğu belirtilerek, diğer dinî-etnik grupların nüfusları ile karşılaştırma yapılıyor. Anderson'un da belirttiği gibi nüfus ulus-devlet inşasında bilimsel olarak değerlendirilen önemli bir ölçü birimidir.

SONUÇ YERİNE

Bu çalışma sonucunda, ABD dış politikasının değişim geçirmediği sadece güncel çıkarlar ve politik oyunlar çerçevesinde bazen açıktan bazen de üstü örtülü –ki genelde gizli bir elle- biçimlerde Ortadoğu bölgesindeki emellerine ulaşmak için manevralarda bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda, 19. ve 20. yüzyılda ulus-devlet kurma serüveni yaşayan ya da tahayyül eden ülkeler ABD'nin desteğini almış gibi görünseler de çoğunlukla yanılmışlardır. Bu çerçevede Ermeniler de tüm propaganda faaliyetlerine rağmen emellerine ulaşmakta başarılı olamamışlardır.

Bu makale ile araştırmacılar tarafından sıklıkla dile getirilen uluslararası politikaların Ermeni meselesi ya da burada ele alınmaya çalışıldığı dar şekliyle, Ermeni ulusçuluğundaki dönüşüme etkisi görsel öğeler üzerinden değerlendirildi. Bir makale sınırları düşünülürse, ulusçuluk ve popüler öğeler; propaganda faaliyetleri ve bunların medyada sunumu daha birçok araştırmaya malzeme olabilecek veriler sağlayacağı gibi, kafalarımızda oluşturulmaya çalışılan *imgelerin* kökenleri ve çıkış noktaları da analiz edilmiş olacaktır.

---

51 Resim 21.

KAYNAKÇA

- ANDERSON, B., *Hayali Cemaatler*, Metis Yayınları, İstanbul 1995.
- BRYANT, M., *World War I in Cartoons*, Grub Street, London 2006.
- CONNERTON, P., *Toplumlar Nasıl Anımsar?*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1999.
- ERHAN, Ç., *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitabevi, Ankara 2001.
- FEBVRE, L., – Martin, H. J., *The Coming of The Book*, Verso, London 1990.
- GUİBERNAU, M., *Milliyetçilikler*, Sarmal Yayınları, İstanbul 1997.
- LASSWELL, H., *Propaganda Technique in World War*, MIT, Massachusetts 1971.
- KAYMAZ, İ. Ş., *Mezopotamya'da Emperyalist Kapışma ve Çekişme*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006.
- KOCABAŞOĞLU, U., *Anadolu'daki Amerika: Kendi belgeleriyle 19. Yy.'da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İmge Kitabevi, Ankara 2000.
- KOHN, H., *The Idea of Nationalism*, MacMillian, New York 1969.
- MAZICI, N., *ABD'nin Güney Kafkasya Politikası Olarak Ermenistan Sorunu (1919-1921)*, Pozitif Yayıncılık, İstanbul 2005.
- PRATKANİS A. - E. ARONSON, *Age of Propaganda: the Everyday Use and Abuse of Persuasion*, W. H. Freeman, New York 1991.
- SANDER, O., *Siyasî Tarih*, İmge Kitabevi, Ankara 1997.
- WOLPER, G., *The Origins of Public Diplomacy: Woodrow Wilson, George Creel, and the Committee on Public Information*. The University of Chicago, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Chicago 1991.

SÜRELİ YAYINLAR

- Armenia*, 1904–1907
- The New Armenia*, 1908-1929
- The Armenian Herald*, 1917-1919.

**DOĞU SORUNU KAPSAMINDA ALMANYA’NIN
ERMENİLERE YÖNELİK İZLEDİĞİ
POLİTİKALAR-TESSA HOFMANN’IN
İDDİALARININ ANALİZİ VE KRİTİĞİ-**

Öğr. Gör. Dr. Barış ÖZDAL

Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Bursa-TÜRKİYE

Tlf.: 0 224 294 11 65 / 0 535 972 73 20, e-posta: ozdalb@uludag.edu.tr.

ÖZET

1815 yılında yapılan Viyana Kongresi'nde ilk kez gündeme gelen emperyalizmin Avrupadaki gelişim süreci içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarının paylaşımı üzerine *Düvel-i Muazzama* olarak tanımlanan devletler tarafından yapay olarak yaratılmış bir sorun olan *Doğu Sorunu*, 1853 Kırım Savaşı ve 1856 Paris Kongresi'nden itibaren tüm boyutları ile ortaya çıkmıştır. Prusya liderliğinde 1871 yılında ulusal birliğini sağlamasını takiben Almanya ise *Weltpolitik* politikası ile *Doğu Sorunu*'nun aktif bir tarafı olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni tebaasının bağımsızlık talepleri kapsamında Almanya'nın izlediği politikalar özel olarak analiz edildiğinde, zaman içinde değişmekle birlikte, bu devletin ilk etaptaki tutum ve politikalarının diğer devletlerden farklı olarak *karışmama* ilkesine dayandığı saptanmaktadır. Daha geniş bir ifade ile belirtirsek, ulusal birliğini diğer devletlere nazaran geç sağladığı ve genelde uluslararası sistemde özelde ise Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarının paylaşım mücadelesi olan *Doğu Sorunu*'nda, güçlü bir aktör olarak daha sonradan yer aldığı için Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü destekleyen bir politika izlemiştir.

Bu politika bağlamında Almanya, I. Dünya Savaşı süreci içerisinde kendi çıkarları doğrultusunda tutum ve politika değiştirmiş ve Türk-Ermeni ilişkilerine müdahil olmaya ve bu ilişkileri yönlendirmeye başlamıştır. Bu politika değişikliğini takiben, askerî güvenlik gerekçeleri ile 27 Mayıs 1915 tarihinde yürürlüğe konulan *Sevk ve İskân Kanunu*'nun ise kimi Alman subaylarının ve yöneticilerinin yönlendirmesi ile uygulandığı ileri sürülmüştür.

Dönemin Alman Dışişleri Bakanlığı bu iddialara başta, Frank G. Weber Lepsius tarafından yazılan ve 1916 yılında yayımlanan *Der Todesgang des Armenischen Volkes* adlı eseri kaynak gösterilerek cevap vermeye çalışmıştır. Fakat bu eserde kullanılan dokümanların manipüle edildiğinin ileri sürülmesi ve referans olarak gösterilen Andonian belgelerinin 1984 yılında sahte olduğunun saptanması üzerine, aynı yazarın *Deutschland und Armenien 1914-1918* adlı eseri 1986 yılında Tessa Hofmann tarafından yeniden piyasaya sürülmüştür.

Yukarıda genel ve soyut olarak belirttiğimiz bilgiler doğrultusunda çalışmamızda, Almanya'nın günümüzdeki *en ünlü Ermeni Sorunu uzmanı* olarak kabul edilen Tessa Hofmann'ın eserlerinde ortaya attığı iddia ve tezler irdelenecek ve bu kapsamda Almanya'nın Ermenilere yönelik izlediği politikalar güncel boyutlarını içerecek biçimde analiz edilecektir.

GİRİŞ

Selçukluların 11. yüzyılın başlarında Doğu Anadolu'ya düzenlediği akınlarla başlayan Türk-Ermeni ilişkileri, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş yıllarından itibaren Ermenilere *Millet-i Sadıka -Treue Nation* adını verecek şekilde gelişmiş ve 14. yüzyıldan 19. yüzyılın başlarına kadar sorunsuz bir biçimde devam etmiştir. 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bir yandan ulusçuluk-milliyetçilik akımının Osmanlı Ermenilerini etkilemesi, diğer yandan da Çarlık Rusyası, İngiltere ve Fransa gibi devletlerin Ermeni toplumunu kendi politik ve ekonomik çıkarları için himaye etmesi ve zaman zaman da kışkırtması sonucunda ise etkileri günümüze dek süren *Ermeni Sorunu* ortaya çıkmıştır¹.

- 1 Genel hatlarıyla aktardığımız Türk-Ermeni ilişkilerinin gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için tarafımızdan yazılan ve yayımlanan şu çalışmalara ve bunlarda referans olarak kullandığımız kaynaklara bakınız: Barış Özdal, "Ayastefanos ve Berlin Anlaşmaları İtibarıyla Ermeni Sorunu", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 4, Sayı 8, Ağustos 2006, s.109-119; Özdal, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Taraf Olduğu Uluslararası Anlaşmalar İtibarıyla Ermeni Sorunu (1918-1922 Dönemi)", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Yıl 2, Sayı 4, Aralık 2006, s.173-188; Özdal, "Ermeni Sorununun Analizinde Önemli Bir Parametre: Tehcir", *Global Strateji Dergisi*, Yıl 3, Sayı 10, Yaz 2007, s.95-104.

Daha geniş bir ifade ile belirtirsek, 21 Temmuz 1774 tarihinde imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'nı² takiben, 1789 Fransız Devrimi'nin etkisiyle 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimüslim tebaasında ulusal bilinç gelişmeye başlamıştır³. 1815 yılında yapılan Viyana Kongresi'nde ise *Doğu Sorunu*⁴ ilk kez gündeme getirilmiştir. Emperyalizmin Avrupa'daki gelişim sürecinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarının paylaşımı sırasında Düvel-i Muazzama olarak tanımlanan devletler⁵ tarafından yapay olarak oluşturulan *Doğu Sorunu* kapsamında, ilk olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da ilerlemesinin durdurulması, takip eden süreçte önce Avrupa'daki topraklarının paylaşılması, 20. yüzyılda ise tüm topraklarının bölüşümü

- 2 Küçük Kaynarca Andlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu Rusya'ya, Hıristiyan tebaasının dinlerini ve kiliselerini koruyacağını taahhüt etmiştir. Bu antlaşmanın 7. maddesi itibarıyla Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan tebaanın hamisi konumuna getirilmiştir. Rusya ayrıca, 14. madde hükümleri uyarınca Beyoğlu'nda bir Ortodoks kilisesi inşa etme, eski bir kiliseyi onarma ve bu kiliseleri kullanma hakkı elde etmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya 1798-1919*, Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara 1970, s.27-32; Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, 3. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 2006, s.12, 271; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarih (1789-1914)*, 3. Baskı, TTK Yayını, Ankara 2003, s.15-17; Sander, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, 3. Baskı, TTK Yayını, Ankara 2003, s.142-144.
- 3 McCarthy'nin de belirttiği gibi, Osmanlı gayrimüslim tebaasının ulusçuluğu, İtalyan ve Alman ulusçuluğunda da görülen ırkçı karaktere bürünmüş ama dinle, milliyet fikri arasındaki bağ hiçbir zaman yok olmamıştır. Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çeviren Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi Yayını, İstanbul 1998, s.4-12. Bu konuda ayrıca bkz. Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi ...*, s.80-96.
- 4 *Doğu Sorunu* hakkında kapsamlı bilgi için bkz. Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çeviren: İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi...*, s.97-98; **Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, Cilt I, 9. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1993, s.51-58; Bayram** Kodaman, *Şark Meselesi'nin Işığı Altında II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1993; *Doğu Sorunu ve Millî Mücadelenin Dış Politikası*, Der Yayınları, İstanbul 1985; Karl Marx, *Türkiye Üzerine (Şark Meselesi)*, Çeviren Selahattin Hilav, Attila Tokatlı, 2. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1974; Hüner Tuncer, *Doğu Sorunu ve Büyük Güçler (1853-1878) Osmanlı'nın Kader Yılları*, Ümit Yayınları, Ankara 2007; Yerasimos, Stefanos, *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye -Tanzimat'tan I. Dünya Savaşına-*, Çeviren: Babür Kuzucu, 5. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s.376-381; Yerasimos, *Milliyetlet ve Sınırlar -Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu-*, Çeviren: Şirin Tekeli, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s.45-75.
- 5 *Düvel-i Muazzama* yani *Büyük Güçler* olarak tanımlanan devletler şunlardır: Rusya, Avusturya, İngiltere, Fransa, Prusya. Bu devletlere 1871 tarihinden itibaren Almanya da eklenmiştir.

öngörülmüştür. Bu sebeple, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarında yaşayan gayrimüslim tebaa, Düvel-i Muazzama tarafından dinsel ve etnik unsurlar kullanılarak, bağımsızlıkları yönünde isyan çıkarmaları için kışkırtılmış ve desteklenmiştir. Bu bağlamda önemle belirtilmesi gereken husus, Düvel-i Muazzama'nın çıkarları doğrultusunda Sırp, Bulgar ve Yunan isyanlarına destek vermesine rağmen, dönemin bazı Ermeni patriklerinin⁶ ve Ermeni cemaatinin önde gelen kimi temsilcilerinin Avrupa'da yürüttükleri propaganda faaliyetlerine, pek itibar etmedikleridir. Planlı bir şekilde uygulanan Doğu Sorunu'nun gelişim süreci içinde belirttiğimiz bu sebepten ötürü, 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Paris Barış Andlaşması⁷ ve Islahat Fermanı'nda, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan gayrimüslimlere, Müslüman tebaa

- 6 Osmanlı İmparatorluğu aleyhine propaganda faaliyeti yürüten bazı patriklerin isimleri şöyle sıralanabilir: Mıgırdiç Hirimyan, Nerses Vorjabedyan, Harutyun Vehabedyan, Haren Aşıkyan, Mateos İzmirliyan, Yegice Turyan, Hovannes Arşaruni, Zaver Efendi, vd. Genel olarak Ermeni Patrikhanesi'nin ve isimlerini belirttiğimiz patriklerin çalışmaları hakkında ayrıntı bilgi için bkz. Kamran Gürün, *Ermeni Dosyası*, TTK Yayınları, Ankara 1983, s.29-35; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s.174-198; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi ...*, s.566-568.
- 7 1853 Kırım Savaşı sonrasında, dönemin Fransa Dışişleri Bakanı Kont Walewski başkanlığında 1856 yılında yapılan Paris Konferansı'na İngiltere, Fransa, Sardunya, Avusturya, Prusya, Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya katılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, 30 Mart 1856 tarihinde Paris Barış Andlaşması'nın imzalanması ile sonuçlanan bu Konferansa katılarak, Avrupalı devletlerle çok önceden diplomatik ilişkiler kurmasına rağmen, ilk defa *Avrupa Uyumunu*'nu temsil eden devletlerle eşit statüde bir toplantıda temsil edilmiştir. Bu Andlaşmanın 7. Md.'sinde de vurgulandığı gibi taraf devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğini ve toprak bütünlüğünü kabul etmişler ve bu vesileyle de *Avrupa Sistemi*'nde yer aldığını resmen açıklamışlardır. Andlaşma bir bütün olarak değerlendirildiğinde ise *Düvel-i Muazzama*'nın, bir yandan yukarıda belirttiğimiz üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korum yükümlülüğünü üstlendiği, diğer yandan da elde ettikleri imtiyazlarla, Osmanlı yönetimi ve denetimi altında olan gayrimüslim tebaanın özerkliklerini ve bağımsızlıklarını elde etmeleri için destekleyici faaliyetlerde buldukları görülmektedir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi ...*, s.257-284; Mehmet Gönlübol, *Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma*, Üçüncü Baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:236, Ankara 1975, s.54-56; Şenol Kantarcı, *Tarih Boyunca Ermeni Sorunu: Başlangıçtan Lozan'a*, *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Hazırlayanlar: Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ömer E. Lütem, Genişletilmiş İkinci Baskı, TEİMK ve ASAM-ERAREN Ortak Yayını, Ankara 2003, s.19; Murat Sarıca, *Siyasal Tarih*, 2. Baskı, AR Basım Yayım, İstanbul 1983, s.138-144; Tuncer, *Doğu Sorunu...*, s.11-77; Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde...*, s.100-104; Sander, *Anka'nın Yükselişi...*, s.214-218.

ile eşit haklar ve ayrıcalıklar tanınmış; fakat somut olarak Ermeniler ile ilgili düzenlemelere yer verilmemiştir. Diğer bir deyişle *Ermeni Sorunu*, Düvel-i Muazzama tarafından, Osmanlı İmparatorluğu'nun içişleri sorunu olarak değerlendirilmiştir.

Ancak, Avrupalı devletlerin Ermeni propagandalarında yer alan iddiaları, Avrupa Uyumu (*Concert of Europe*) içinde değerlendirmeleri pek uzun sürmemiştir. Zira başta İngiltere olmak üzere Paris Barış Andlaşması'na taraf olan devletler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na son veren 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos (*Yeşilköy*) Andlaşması'nın imzalanması ile Rusya'nın Avrupa Uyumu'nu bozduğunu ileri sürerek, 13 Haziran-13 Temmuz 1878 tarihleri arasında yapılan konferansın ardından, Berlin Andlaşması'nın imzalanmasını sağlamışlardır. Düvel-i Muazzama'nın *Doğu Sorunu*'na yaklaşımları sonucunda imzalanan Berlin Andlaşması'nın 61 ve 62. maddeleri itibarıyla, Ayastefanos Andlaşması'nın 16. maddesi kapsamında, Osmanlı İmparatorluğu tarafından yapılacak olan ıslahat ve düzenlemeleri gözetme hakkı Rusya'nın inisiyatifinden alınıp, antlaşmaya imza koyan altı devlete tanınmıştır. Bu düzenlemeler sonucunda ise *Ermeni Sorunu*, büyük devletlerin müdahalesinin açık bir ıslahat meselesi halini almasıyla, uluslararası bir boyut kazanmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bir iç sorunu olmaktan çıkmıştır⁸.

Daha net bir biçimde vurgularsak, Düvel-i Muazzama'nın *Doğu Sorunu* kapsamındaki ekonomik ve politik çıkarlarına bağımlı olarak yaratılan *Ermeni Sorunu*, Berlin Andlaşması ile uluslararası bir boyut kazanmıştır. Bu antlaşmadan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun taraf olduğu hemen hemen bütün uluslararası andlaşmalarda⁹ Osmanlı Erme-

8 Ayastefanos ve Berlin Andlaşmaları'nın, Ermeni sorununa etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özdal, "Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Bağlamında Ermeni Sorunu I", *Global Strateji Dergisi*, Yıl 2, Sayı 7, Sonbahar 2006, s.109-119.

9 Bu andlaşmaların isimleri ve Ermeni Sorunu ile ilgili madde numaraları şöyledir: 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovks Andlaşması'nın 4. maddesi; 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Silah Bırakışması'nın 4. ve 24. maddeleri; 30 Ocak 1919 tarihli Paris Barış Konferansı ve 24 Nisan 1920 tarihli San Remo Konferansı kararları; 10 Ağustos 1920 tarihli Sèvres Andlaşması'nın VI. bölüm hükümleri (88-93. maddeler). Bu antlaşmalar ve ilgili düzenlemeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özdal, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Taraf Olduğu..."; Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1918*, Der Yayınları, İstanbul 1987, s.99-105; Gönlübol, *Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1990*, Siyasal Kitapevi, Ankara 1982: 7; Tanör, 1997, s.27-31; Sander, *Anka'nın Yükselişi...*, s.295-298.

nileri ile ilgili hükümler yer almıştır. Bu hükümler itibarıyla Düvel-i Muazzama, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahale hakkını kazanırken, Ermeniler de gerek andlaşmalardan gerekse büyük devletlerin desteklerinden aldıkları güçle, bir yandan isyanlar çıkartarak terör ve tedhiş hareketlerine girişmişler, diğer yandan da başta Ramgavar, Hınçak ve Taşnaksutyun Komiteleri ile Avrupa'da bağımsız bir Ermenistan'ın propagandasını yapmaya başlamışlardır.

Ermeni Sorunu'nun tanımlanması bağlamında önemle belirtilmesi gereken bir unsur da Ermenilerin, 1915 yılından itibaren yaptıkları propaganda faaliyetlerinde, bu sorununu farklı bir şekilde tanımladıklarıdır. Diğer bir ifade ile belirtirsek Ermeniler, 27 Mayıs 1915 tarihli *Sevk ve İskân Kanunu*'na¹⁰ kadar olan dönem içinde büyük devletler nezdinde

10 *Ermeni Sorunu*'nun incelenmesi sırasında gözden kaçırılan bir diğer unsur da kullanılan kavramlarla ilgilidir. Genel olarak bakıldığında konu üzerine yapılan akademik çalışmaların yanı sıra günlük konuşmalarda bile hiç dikkat etmeden kullandığımız *Tehcir Kanunu* veya *Ermeni Tehciri* kavramları bizce, çok büyük bir hatayı beraberinde taşımaktadır. Zira *tehcir* kavramı, *bir kısım insanın, o devletin kendi devlet ülkesinin dışına çıkartılması* anlamına gelmektedir ki bu kavram süreklilik niteliğini de taşımaktadır. Ayrıca bilindiği üzere, Ermenilerin sevk edilmeleri ile ilgili Meclis-i Vükela Kararı'nın tam adı şöyledir: *Düşmanla İşbirliği Yapan, Masum Halkı Katleden ve İsyan Çıkararak Vatana İhanet Eden Ermenilerin Musul, Zor, Halep ve Suriye'nin Bazı Bölgelerine Sevkleri İçin Meclis-i Vükela Kararı*. Bu kararın ve işbu karar hükümlerini genişleten diğer kararların tam metni için bkz. BOA, MVM., Defter No:198, Karar Sıra No:163, Karar Tarihi: 15 Receb 1333-17 Mayıs 1331; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, T.C. Başbakanlık DAGM, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:14, s.53, 339. Bu bağlamda, isimde bir sadeleştirme yapılacaksa bizce, *Sevk ve İskân Kanunu* terimini kullanmak daha doğru olacaktır. Zira bu kanuna ilişkin olarak düzenlenen başta, *100 ve 110 Serisi Sahra Talimnameleri* ve *Sivil İşler Askerî Talimnameleri* incelendiğinde, bu düzenlemeler ile Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi hudutlarıyla sınırları, geçicilik arz eden bir sevk ve iskân uygulamasının söz konusu olduğu görülmektedir. Bu bağlamda ayrıca, Osmanlı Arşivleri'nde genel olarak *Ermeni Sorunu* ve *Sevk ve İskân Kanunu*'nun uygulaması ile ilgili Sadaret Evrakı, Zaptiye Nezareti, Yıldız Sarayı Evrakı, Meclis-i Vükela Mazbataları, Şurayı Devlet, Dâhiliye Nezareti ve bağlı kuruluşları (Emniyet-i Umumiye ve Şifre Kalemi vb.) ile Hariciye Nezareti'ne ait kayıtlarda yüzlerce belge bulunduğunu vurgulamak gerekmektedir. Belirttiğimiz bu düzenlemeler ve uygulamaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, MVM., Defter No: 198, Karar Sıra No: 163; BOA, DH.ŞFR., Belge No: 53/305; 54/20-381; 55/107; Özdal, "Ermeni Sorununun Analizinde..."; Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s.605; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.211-229; Cemal Anadol, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, Turan Kitapevi, İstanbul 1982, s.96-99, 348-349; Köymen, *Ermeni Soykırım İddiaları ve Arşivlerdeki Gerçekler*, İyigün Matbaası, Ankara 1990, s.4-7; Yücel Aktar, "Ermeni Mezalimine ve Soykırım İddialarına İlişkin Kavram Karmaşası",

yaptıkları çalışmalarda *Ermeni Sorunu* başlığı altında topladıkları istemlerini bir bağımsızlık mücadelesi olarak savunurlarken, bu kanunun çıkartılmasından sonra *Ermeni Sorunu* tanımlarını değiştirmişler ve *sözde bir soykırım* iddiasına dönüştürmüşlerdir. Ermeniler tarafından yapılan bu planlı tanım değişikliğinin en büyük nedeni ise hiç şüphesiz, Sevk ve İskân Kanunu'nun çıkartılmasını bir başlangıç olarak kabul ettirerek, konunun tarihsel boyutunu unutturmak ve böylelikle tarihte soykırıma uğrayan ilk millet oldukları görüşünün bireysel ve toplumsal bilinçlere yerleşmesini sağlamaktır. Bu sebeple, uluslararası konjonktürün bir ürünü olan Türklere yönelik soykırım suçlaması, bir ön yargı şeklinde uzun yıllar gerçeklerin anlaşılıp kabul edilmesini engellemiştir¹¹ ve günümüzde de engellemeye devam etmektedir.

Bu süreç içerisinde II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde özellikle 1960'lı yılların başından itibaren tüm dünyada, *Ermeni Sorunu*'nun yeniden gündeme geldiği görülmektedir. Bu durumun temel sebeplerinin başında bizce, Türkiye'nin 31 Temmuz 1959 tarihinde Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)'na yaptığı *ortak üyelik* müracaatı gelmektedir. Çünkü bu müracaatın ardından Türkiye ile AT arasında 12 Eylül 1963 tarihinde *Ortaklık Antlaşması*'nın imzalanması ve bu andlaşmanın 1 Aralık 1964 tarihinde tarafların iç hukuklarında belirtilen yöntemlere uygun bir biçimde onaylandıktan sonra yürürlüğe girmesi sürecinde¹²,

---

Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Editör Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s.121-128.

- 11 İbrahim S.Canbolat, *Savaş ve Barış Arasında Dünya – Korku ve Umut Arasında İnsan-*, Alfa Aktüel Yayınları, İstanbul 2003, s.172, 177.
- 12 Türkiye-Avrupa Toplulukları arasındaki bu ilişkiler, AB Konseyi'nin 11 Aralık 1999 tarihli Helsinki Zirvesi Sonuç Bildirgesi ile Türkiye'yi üye aday olarak benimsemesi neticesinde yeni bir boyut kazanmıştır. Zira Türkiye'nin üye aday olarak benimsenmesinden sonra, Türkiye'ye yönelik Katılım Ortaklığı Belgesi hazırlanmış; Türkiye de Ulusal Programı'nı tesis ederek, AB dolayısıyla Avrupa Toplulukları müktesebatına uyum için iç hukukunda birçok yasa çıkarmış ve Anayasa değişiklikleri gerçekleştirmişti. Genel ve soyut olarak belirttiğimiz bu gelişmelerin sonucunda da 17 Aralık 2004 tarihinde Brüksel'de yapılan AB Konseyi Zirvesi'nde, Türkiye ile tam üyelik müzakerelerinin 3 Ekim 2005 tarihinde başlatılmasına karar verilmiştir. 2-3 Ekim 2005 tarihleri arasında Lüksemburg'da yapılan AB Bakanlar Konseyi toplantısında ise Komisyon'un önerileri dikkate alınarak, Türkiye ile AB arasındaki katılım müzakerelerinin genel prensiplerini belirleyen Tam Üyelik Müzakere Çerçeve Belgesi kabul edilmiştir. Bu belgenin kabul edilmesini takiben yine aynı tarihte Lüksemburg'da yapılan Hükümetlerarası konferans ile de Türkiye'nin AB'ne katılım müzakereleri resmî olarak başlatılmıştır. Türkiye- Avrupa Toplulukları dolayısıyla AB ilişkileri hakkında daha

yaklaşık kırk yıllık bir aradan sonra *Ermeni Sorunu* yeniden gündeme getirilmiştir. Daha geniş bir ifade ile belirtirsek, 1923 yılında yapılan Lausanne Andlaşması ile kapanmış olan *Ermeni Sorunu*, Türkiye'nin Avrupa ile bütünleşme sürecinde attığı adımlar ve Kıbrıs sorunundaki gelişmelerin ardından yeniden gündeme getirilmiştir. *Ermeni Sorunu*'nun (*Doğu Sorunu demek belki daha doğru olacaktır*) yeniden başlatıldığı bu süreç içerisinde, yine ilk olarak Ermeni kilisesi kullanılmış ve sözde soykırımın 50. yılı bahane edilerek Ermenilerin büyük Patriği Eçmiyadzin Katolikosu Vazken I ve Antilyas Patriği Kilikya Katolikosu Khoren I tarafından üç gün ara ile bildiriler yayımlanmıştır. Ermeni Patrikleri bu bildirimleri ile tüm dünyayı, 1915 olaylarını soykırım olarak kabul etmeye davet ederek¹³, Türkiye'nin AB'ne üyeliğini engellemek içinde günümüze değin süren yeni bir propaganda sürecini başlatmışlardır¹⁴.

Çalışmamız kapsamında irdelediğimiz Almanya da çeşitli nedenlerden ötürü, bu ikinci propaganda sürecinde aktif rol oynayan önemli bir aktör olmuştur. Çok küçük bir Ermeni diasporasının¹⁵ bulunduğu (Batı) Almanya'da bu kapsamdaki ilk çalışmalar, basın yayın organları üzerin-

---

ayrıntılı bilgi için bkz. Barış Özdal, Mehmet Genç, *Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası'nın Türkiye – AB İlişkilerine Etkileri*, Alfa Akademi Basım Yayım, Bursa 2005, s.173-182; Kamuran Reçber, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, Alfa Aktüel Yayınevi, İstanbul 2004; Reçber, *Tam Üyelik Müzakere Çerçeve Belgesi'nin Analizi*, Alfa Aktüel Yayınevi, İstanbul 2006, s.4.

- 13 Ermeni Patriklerinin açıklamaları ve konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şimşir, *Ermeni Meselesi...*, s.219-228.
- 14 *Ermeni Sorunu*'nu Türkiye-AB ilişkilerine etkileri hakkında bkz. Özdal, "Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Bağlamında Ermeni Sorunu I", s.73-85; Özdal, "Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Bağlamında Ermeni Sorunu II", *Global Strateji Dergisi*, Yıl 2, Sayı 8, Kış 2007, s.114-125; Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Cilt I, 9. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1994, s.300-303. Bu süreç içinde belirtilmesi gereken bir diğer hususta, Ermeni terör örgütlerinin 1974 yılından itibaren Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî temsilcilerine ve temsilciliklerine yönelik başlattıkları terör eylemleridir. Ayrıca, bildiği üzere 1984 yılından itibaren başta ABD Kongresi olmak üzere birçok devlette *Ermeni soykırım iddiaları* gündeme gelmiştir. Günümüze kadar olan süreçte 19 devletin (10'u AB üyesi) parlamentosunda 24 Nisan tarihini *Sözde Ermeni Soykırımını Anma Günü* olarak kabul eden kararlar alınmıştır.
- 15 Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, günümüz itibarıyla yaklaşık 25.000 Ermeninin yoğun olarak, Berlin, Hamburg, Münih, Frankfurt ve Köln'de yaşadığı tahmin edilmektedir. Aydan İyigüngör, "The Profile of the Armenian Diaspora in Germany", Editörler: Kamer Kasım, Sedat Laçiner, *The Armenian Diaspora In France, the United Kingdom, Germany and Avustralia*, TEİMK, EREN Yayınları, Londra-Ankara 2003, s.68

den 1966 yılından itibaren başlatılmıştır. 1968 yılında ise Frankfurt'ta *Hessen Ermeni Kültür Birliği* adı altında Hınçak taraftarı olan ilk Ermeni örgütlenmesi kurulmuştur¹⁶. Tessa Hofmann ise *Ermeni Sorunu*'nun yeniden başlatıldığı bu süreç içerisinde, Almanya'nın stratejilerini belirleyen en önemli kişilerden biri olmuştur.

Genel ve soyut bir biçimde belirttiğimiz bu bilgiler itibarıyla çalışmamızda, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni tebaasının bağımsızlık talepleri kapsamında Almanya'nın izlediği politikalar spesifik olarak analiz edilecektir. Bu analiz kapsamında ise öncelikle genel hatlarıyla, *Doğu Sorunu* itibarıyla Almanya'nın Ermenilere yönelik izlediği politikadaki değişime yer verilecektir. Çalışmanın devamında ise Lepsius ve Vierbücher'in mirasını - misyonunu devraldığı için, Almanya'nın *en ünlü Ermeni Sorunu uzmanı* olarak lanse edilen Tessa Hofmann'ın eserinde ortaya attığı iddia ve tezler ayrıntılı bir biçimde irdelenecek ve bu kapsamda Almanya'nın, Ermenilere yönelik izlediği politikalar güncel boyutlarını içerecek biçimde analiz edilecektir.

GENEL HATLARIYLA ALMANYA'NIN DOĞU SORUNU KAPSAMINDA ERMENİLERE YÖNELİK İZLEDİĞİ POLİTİKALAR

Yukarıda belirttiğimiz üzere 19. yüzyılın başlarından itibaren emperyalist devletler tarafından yapay bir sorun olarak yaratılan *Doğu Sorunu*, zamanla Avrupa için güçsüzleşen Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşım sorununa dönüşmüştür. Bu süreç içinde, 1870-1871 Savaşı'nda Fransa'nın yenilmesi sonucunda, Prusya liderliğinde 18 Ocak 1871 tarihinde ulusal birliğini sağlamasını takiben Almanya, özellikle *Weltpolitik* politikası ile Doğu Sorunu'nun aktif bir tarafı olmuştur.

Daha geniş bir ifade ile vurgularsak, Otto von Bismarck yönetimindeki Almanya, Doğu Sorunu'nda İngiliz ve Rus işbirliğinden kaygı duymakla birlikte, esas olarak Avrupalı büyük devletlerin kendileri aleyhine anlaşmasından çekinmiştir. Bismarck, Almanya'nın temel çıkarını, Avusturya ile Rusya arasında bir görüş birliğine varılmasına ve Üç

16 Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s.LXXXVII-LXXXVIII. *Zentralrats der Armenier in Deutschland (ZAD) -Almanya Ermenileri Merkez Konseyi* günümüz itibarıyla bir çatı örgüt olarak faaliyet göstermekte olup, Avrupa'daki en etkin Ermeni lobilerinden birini oluşturmaktadır. ZAD'ın faaliyetleri için bkz. *Zentralrats der Armenier in Deutschland*, <http://www.d-armenier.de/cms/html/index.php>.

İmparatorlar Ligi'nin korunmasına dayandırmıştır. Bu bağlamda, stratejik öncelikleri doğrultusunda Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'da kalan topraklarının paylaşımı sorununa kısmen müdahil olarak, *Doğu Sorunu* kapsamında Düvel-i Muazzama'yı uyuşmazlığa düşürmeye çalışmıştır¹⁷. Ermeni tebaasının bağımsızlık talepleri kapsamında Almanya'nın izlediği politikalar ise 1888 yılında II. Wilhelm'in

- 17 Bismarck'ın ünlü, *Doğu'nun bütün sorunları Pomeranyalı bir tek askerinin hayatına değmez* cümlesi Almanya'nın, *Doğu Sorunu*'na bakışını bizce çok net bir biçimde özetlemektedir. Ancak, Bismarck döneminde Almanya, kendi güvenlik kaygılarına öncelik verdiği için *Düvel-i Muazzama*'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emellerini engelleyici bir politika izlememekte birlikte bu devletlere aktif bir destekte vermemiştir. Bismarck'ın bu esnek politikası içinde belirtilmesi gereken bir diğer husus da, Almanya'nın Rusya ile zorunlu olarak savaşması durumunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî gücüne başvurulabileceği düşüncesi olmuştur. Bu kapsamda, Sultan II. Abdülhamid'in Osmanlı ordusunda yapmak istediği reformlar için bir Alman askerî heyetinin gönderilmesi kabul edilmiştir. 1882 yılından itibaren Albay von Kähler başkanlığındaki askerî heyetin Osmanlı ordusunda reform çalışmalarına başlamasının ardından ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın da etkisi ile Alman silah firmaları Osmanlı İmparatorluğu'na silah satışına başlamıştır. Almanya'nın, Osmanlı İmparatorluğu politikası ayrıntılı bilgi için bkz. Feroz Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Editör Marian Kent, Çeviren Ahmet Fehmi, Tarih Vakfı Yurt Yayını, İstanbul 1999, s.13 vd; Margaret Lavinia Anderson, Margaret Lavinia, "Down in Turkey, far away': Human Rights, the Armenian Massacres, and Orientalism in Wilhelmine Germany", *The Journal of Modern History*, Vol. 79, March 2007, s.80-111; Armaoğlu, 19. *Yüzyıl Siyasi...*, s.368-380; Armaoğlu, 20. *Yüzyıl Siyasi...*, s.101-102; Ramazan Çalık, "Almanların Ermeni Olaylarına Bakışı", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, I. Cilt, Yayıncı Hazırlayanlar Şenol Kantarcı vd., ASAM-EREN Yayınları, Ankara 2003, s.105-107; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No:3265, İstanbul 1984: 176-178; Selami Kılıç, "Ermeni Propagandaları ve Almanya'nın Ermeni Politikası (1917-1918)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı:113, Nisan 1998, s.175-192; İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfusu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s.55-90, 103-126, 171-181; Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Arba Yayınları, İstanbul 1988, s.33-51; Özyüksel, "Abdülhamit Dönemi Dış İlişkileri", Derleyen Faruk Sönmezoglu, *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2004, s.5-33; Sander, *Anka'nın Yükselişi...*, s.243-247, 265-278; Sander, *Siyasi Tarih-İlkçağlardan 1918'e*, 8. Baskı, İmge Yayınları, Ankara 2000, s.221-230; Sarıca, *Siyasal Tarih*, s.148-156, 173-176; Norbert Saupp, *Das Deutsche Reich und die Armenische Frage 1878-1914*, Köln 1990, s.30 vd; Bonyar Waylet ve Ernst Jackh, *İmparatorluk Stratejileri ve Ortadoğu-Doğu'da İngiliz-Alman Rekabeti ve Balkan Savaşlarında Sonra Almanya-*, Çeviren Vedat Atilla, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul 2004; Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, Çeviren Mehmet Harmanca, Sabah Yayınları, İstanbul 1995; Tuncer, *Doğu Sorunu ...*, s.97 vd.; Ulrich Trumpener, "Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu",

iktidara gelişine kadar, diğer devletlerden farklı olarak *karışmama* ilkesine dayanmıştır. Daha geniş bir ifade ile belirtirsek, ulusal birliğini diğer devletlere nazaran geç sağladığı ve genelde uluslararası sistemde, özelde ise Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarının paylaşım mücadelesi olan *Doğu Sorunu*'nda güçlü bir aktör olarak daha sonradan yer aldığı için Almanya'nın nüfus edebileceği bir Osmanlı gayrimüslim cemaati-milleti kalmamıştır. Bu nedenle Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü destekleyen bir politika izlemiştir¹⁸.

Almanya'nın bu tarz bir politika izlemesinde, yukarıda belirttiğimiz içsel faktörlerin yanı sıra Sultan II. Abdülhamid yönetimindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun izlediği denge politikası da etkili olmuştur. Zira Berlin Andlaşması'nın ardından Sultan II. Abdülhamit, *Ermeni Sorunu* hususunda ABD, Fransa, Rusya ve İngiltere'ye olan güvenini kaybetmiştir. Bu sebeple Sultan, Ermenilerin özellikle Rusya ve İngiltere tarafından kullanılmasından kaygılandığı için bir yandan çıkabilecek iç karışıklıkları önlemeye yönelik politikalar izlemiş, diğer yandan da İngiltere ile hâkimiyet mücadelesi veren Almanya'nın bu konuda taraf-sızlığını sağlamıştır¹⁹. Ayrıca konjonktür içinde Sultan II. Abdülhamid,

---

Editör Marian Kent, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Çeviren Ahmet Fehmi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.129-163.

- 18 *Doğu Sorunu*'nun gelişim süreci içinde Fransa Katolik, İngiltere Protestan, Rusya ise Ortodoks cemaatinin hamiliğini üstlenmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman...*, s.173-176; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi ...*, s.566-567.
- 19 Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni tebaasının ayrılıkçı taleplerini Sultan II. Abdülhamid döneminde olduğu gibi İttihat ve Terakki iktidarında da desteklememiştir. Bu bağlamda, Haziran 1908'de yapılan Reval Görüşmesi'nde İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarının geleceğini kararlaştırırken, Almanya'nın bu paylaşımına katılmaması, Genç Türk iktidarının bu devleti müttefik olarak görmesine neden olmuştur. Süreç içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı iç ve dış siyasal sorunlar ile ekonomik güçlükler ise Genç Türk iktidarının, II. Abdülhamid'den daha koyu bir Alman dostu olmasına yol açmıştır. 1912 yılından sonra Enver, Cemal ve Talat Paşa'nın en üst düzey karar alıcıları olmasından sonra ise Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman etkisi, hayranlığa dönüşmüştür. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Kocabaş, *Ermeni Meselesi -Nedir Ne Değildir?*, 3. Baskı, Vatan Yayınları, İstanbul 1988, s.113; M. Şükrü Hanioglu, "Jön Türkler ve Osmanlı'da İç-Dış Politika Bağlantısı", *Türk Dış Politikasının Analizi*, 3. Baskı, Derleyen Faruk Sönmezoğlu, Der Yayınları, İstanbul 2004, s.57-81; Saupp, *Das Deutsche...*, s.75 vd; Necmettin Alkan, "Alman Vorwärts Gazetesi'nin Gözüyle Ermeni Olayları ve Rusya-İngiltere Fransa İttifakı'nın Rolü", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 140, Ekim 2002, s.51 vd; Doğan Avcioğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e*, 3. Kitap, İstanbul Matbaası, İstanbul 1974,

Berlin Andlaşması'nı takiben II. Wilhelm yönetimindeki Almanya'nın *Weltpolitik* ile yeni bir dünya gücü olmasını iyi tespit etmiş ve de Rusya ile İngiltere'nin emperyalist çıkarlarını, bu yeni emperyalist devletin çıkarları ile engelleme / dengeleme stratejisini izlemiştir²⁰.

Sultan II. Abdülhamid'in bu politikası bağlamında arzu edilen Türk-Alman dostluğunun 1890 yılından itibaren gelişmesi üzerine, Almanya kendi çıkarları doğrultusunda²¹ tutum-politika değiştirerek²², Osmanlı-Ermeni ilişkilerine müdahil olmaya ve bu ilişkileri yönlendirmeye başlamıştır. Bu politika değişikliğini takiben Almanya'ya bir yandan

---

s.1075 vd; Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda....*, s.197-204; ve dipnot no 17'deki kaynaklar.

20 Bilindiği üzere Osmanlı İmparatorluğu dış ilişkilerinde, 1871 yılına kadar Fransa, 1871 yılından sonra ise kısa bir süre için Rusya ve daha yoğun bir biçimde İngiltere'nin desteğini kullanmıştır. Berlin Andlaşması'ndan sonra ise Almanya, diğer devletlerle olan ilişkilerde dengeleyici devlet olarak görülmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemde izlediği politikalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Alkan, "Alman Vorwärts Gazetesi'nin...", s.43-52; Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1980*, Cilt I, s.43-46; Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarih 1980-1990*, Cilt II, s.99-106; Mehmet Beşirli, "Alman Belgelerine Göre Ermeni Meselesi ve Avrupa Emperyalizmi, 1878-1896", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı:125, Nisan 2000, s.83-97; Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde ....*; Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin....*, s.5-10; Bayram Soy, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde II. Wilhelm Almanya'sının Ermeni Meselesine Yaklaşımı", *Türk Yurdu*, Cilt 26, Sayı:225, Mayıs 2006; Haluk Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Devleti'nin Ermeni Politikaları (1908-1914)", *Türk Yurdu*, Cilt 26, Sayı 225, Mayıs 2006; A. Gül Tokay, "II. Meşrutiyet Dönemi Dış İlişkileri: 1908-1914", *Türk Dış Politikasının Analizi*, Derleyen Faruk Sönmezoglu, 3. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 2004, s.35-55; Tuncer, *Doğu Sorunu....*, s.172 ve dipnot no 17'de ki kaynaklar.

21 Almanya'nın bu politikasının temel nedeni ise hiç şüphesiz, diğer devletlerin baskısı ile yapılması istenilen Ermenilere yönelik ıslahatların, kendi çıkarları ile uyuşmamasıdır. Gibbons'un *Ermenistan* isimli kitabında Almanya'nın bu politikasının nedenleri şöyle saptanmaktadır. *Ermeniler, Almanya'nın emperyalist emellerine karşı temel taşıdır: büyük kısmı Fransız ve Amerikan okullarında yetişmişlerdir. Fransızca ve İngilizce bilmektedirler. Batı Avrupa, Amerika ve özellikle İngiltere ile ticari ilişkileri olduğundan, Ermeniler doğaldır ki, gezici Alman ticaret ajanlarına engel olmaktadır. Aynı biçimde Ermeniler, Anadolu içinde Avrupa kolonlarının yerleşmesine başarılı biçimde karşı koyabilecek tek tarım unsurunu teşkil etmektedir. Böylece bütün Anadolu'nun Almanlaştırılması tasarılarına Ermeniler bilemeden yolu kapamaktadırlar.* Avcioğlu, *Milli Kurtuluş ...*, s.1082.

22 Almanya, yukarıda belirttiğimiz bu politikasına rağmen I. Dünya Savaşı sırasında, özellikle Adana ve İskenderun bölgelerindeki Ermenileri kazanmaya yönelik bazı stratejilerde izlemiştir. Bu kısmi değişikliğin nedeni ise bölge Ermenilerinin, Ruslar ve İngilizler tarafından kullanılmasını önlemektir.

özellikle Bağdat Demiryolu²³ imtiyazı gibi çeşitli ekonomik ayrıcalıklar verilerek Türk-Alman yakınlığı pekiştirilmeye çalışılmış, diğer yandan da birçok Alman askerine Osmanlı ordusunun modernizasyonunda ve eğitiminde görev verilerek, I. Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte İngiltere, Fransa ve Rusya'nın *Ermeni Sorunu* kapsamındaki ıslahat talepleri sürüncemede bırakılmıştır.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasını takiben, Osmanlı İmparatorluğu tarafından askerî güvenlik²⁴ gerekçeleri ile 27 Mayıs 1915 tarihinde yürürlüğe konulan *Sevk ve İskân Kanunu*'nun uygulanması sırasında birçok Alman subayının²⁵ neredeyse tüm Türk birliklerinin önemli

23 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda...*, s.127-170; Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin...*, s.61 vd.; Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000; Özyüksel, "Abdülhamit Dönemi ...", s.16-33 ve dipnot No 15'teki kaynaklar.

24 Osmanlı İmparatorluğu'nun 2 Ağustos 1914 tarihinde Seferberlik ilan etmesinden kısa bir süre önce ve sonra Ermenilerin çıkarttığı isyanların bazılarının isimleri ve tarihleri şöyledir: Ocak 1914'de Hınçak ve Taşnaksutyun Komitelerince çıkartılan Kayseri İsyanı; 17 Ağustos 1914 tarihinde Zeytun İsyanı; Nisan 1915 tarihli Van İsyanı'nı takiben Kayseri, Erzurum, Sivas, Trabzon, Adana, Urfa, Bitlis, Muş, Diyarbakır, Elazığ, Ankara, İzmit, Adapazarı, Bursa, Musa Dağı, İzmir, İstanbul, Maraş, Antep, Halep'te isyan ve terör faaliyetleri. Bu isyanlar ve terör eylemleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919)*, T.C. Başbakanlık DAGM, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:49, Ankara 2001; *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1919-1921)*, T.C. Başbakanlık DAGM, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 50, Ankara 2001.

25 Osmanlı İmparatorluğu 1913 yılının Kasım ayında General Otto Liman von Sanders ile beş yıllık bir sözleşme yapmıştır. Generale bu sözleşme ile İstanbul'daki 1. Ordu Komutanlığı, Askerî Şura üyeliği, tüm askerî okul ve eğitim kurumlarının amirliği, terfi sınavlarının düzenleyicisi, kurmay subaylarının kuramsal eğitimlerinin sorumlusu görevlerine getirilmiştir. *Sevk ve İskân* uygulaması sırasında Osmanlı ordusunda görev yapan Alman subaylarının bazılarının isimleri ve görevleri şöyledir: General Otto Liman von Sanders, Birinci Ordu Komutanı (daha sonra ise Suriye'de Yıldırım Orduları Komutanı). General Fritz Bronsart von Schellendorf, Erkan-ı Harbiye Reisi (Türk Ordusu Genelkurmay Eski Başkanı). Amirallik Sochou ve halefi, Osmanlı Donanması Komutanı. Binbaşı Felix Guse, Üçüncü Ordu Komutanlığı Kurmay Başkanı (daha sonra Erkan-ı Harbiye Reisi). General Otto von Lossow, General Freiherr Kress von Kressenstein, General Otto Liman von Sanders'in Türkiye'ye gelişinde yaverliğini yapan Carl Mühlmann, General Freiherr Colmar von der Goltz, Alman Askerî Ataşesi Binbaşı Humann, General Hans von Seeckt. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz, "1915 Ermeni Zorunlu Göçüne Alman Subaylarının Bakışı", *Türk Yurdu*, Cilt 26, Sayı 226, Haziran 2006; Armaoğlu, *20. Yüzyıl...*, s.101-102; Cemil Koçak, "Siyasal Tarih 1923-1950", *Yakınçağ Türkiye Tarihi 1 1908-1980*, Hazırlayanlar Sina Akşin, Bülent Tanör, Korkut

karar makamlarında görevli olması ise Türkler tarafından Ermenilere yapıldığı ileri sürülen kırımın, Almanya'nın yönlendirmesi olduğu iddialarının Batı basınında gündeme gelmesine neden olmuştur²⁶. Örneğin, Almanya'nın Ermeni tehcir ve kırımının baş mimarı olduğu 1914-1916 yıllarında İstanbul'da görevli ABD büyükelçisi Morgenthau tarafından iddia edilmektedir. Büyükelçi Morgenthau anılarında, Ermenilerin tehcir edilmesini Türklere Almanların önerdiğini Alman Amiralisi Usedom'un kendisine bizzat söylediğini yazmıştır. Amerikalı tarihçi ve misyoner H. A. Gibbons da, Ermenilerin *yok edilmesinden* Almanları sorumlu tutmuştur²⁷. Bu nedenle Almanya savunmaya geçmiş ve Ermeni yanlısı politikalar izlemeye başladılar.

Bu politika değişikliğinin ilk sonucu olarak Almanya, I. Dünya Savaşı sona erdikten hemen sonra, yaşananlarla ilgisi olmadığını ispatlamak için çalışmalara başlamıştır. Bu kapsamda ilk olarak, dönemin Alman Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Dr. Solf, 1919 yılında Johannes Lepsius'dan, Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ndeki *Ermeni Meselesi* ile ilgili belgeleri yayımlayarak, Alman diplomasisinin *Ermeni Meselesi*'ndeki tutumunu ortaya koymasını istemiştir. Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ndeki *Ermeni Sorunu* ile ilgili belgeleri özenle gözden geçiren ve bazı belgelere eserinde yer vermeyecek biçimde seçen Lepsius, 1919 yılında *Deutschland und Armenien 1914-1918* adlı, bilimsel olmayan tarafı kitabını yayımlamıştır. Lepsius bu çalışmasıyla, dönemin Alman hükümetinin, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsolosları ve subayları aracılığı ile Ermenilerin durumunu iyileştirmek ve kolaylaştırmak için hemen hemen her şeyi yaptığını ve dolayısıyla Almanya'nın bu konuda tamamen suçsuz olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır²⁸.

Boratav, Milliyet Kitaplığı, İstanbul YTY, s.51; Özyüksel, "Abdülhamit Dönemi...", s.11-14; Sander, *Anka'nın Yükselişi...*, s.265-279 ve dipnot No 15'teki kaynaklar.

26 Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda..., s.179 ve dipnot No. 6. Kılıç, Ermeni Sorunu ve Almanya -Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003, s.67-82. Hofmann'a göre tutarlılıktan yoksun politikalarından ...dolayısıyla Almanya haklı olarak, savaştığı ülkeler nezdinde, Hristiyan dinine mensup bir halkın kökünün kazınmasına göz yumma suçlamasıyla karşı karşıya kalmıştır. Tessa Hofmann, Talat Paşa Davası 2. Kitap (2-3 Haziran 1921) Bilinmeyen Belgeler/Yorumlar, Çeviren ve Yayına Hazırlayan: **Doğan Akhanlı**, Belge Yayınları, İstanbul 2003, s.33.

27 M. Şükrü Elekdağ, "Almanya Türk Milletinin Tarihini Karalıyor! (2)", *Zaman Gazetesi*, 26.06.2005-Pazar, <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=186615>.

28 Lepsius'un hayatı ve diğer eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918 -Sammlung Diplomatischer Aktens-*

Bu konuda Wolfgang Gust'ın görüşleri büyük bir önem taşımaktadır. Zira Hofmann gibi Almanya'nın önde gelen Ermeni uzmanlarından(!) biri kabul edilen Gust, *Magisches Viereck* adlı eserinde, Martin Luther Üniversitesi'ndeki Lepsius Arşivleri'ne dayanarak, Lepsius'a atfen Almanya'nın amacının; *Türkleri dikkate almadan Almanya'nın kendisini savunması olduğunu* ile sürmüştür. Gust ayrıca, Göppert'e yazdığı kişisel mektupta Lepsius'un kendi görevini; *Almanya'yı aklamak, Türkiye'yi suçlamak, dairenin (Dış İşleri Bakanlığı) belge ihtiyacını sağlamak, Ermenilerin itimadını kazanmak* biçiminde dört cepheli bir yapıya benzettiğini açıklamıştır²⁹. Ulrich Trumpener, Major V. Staszewski, Norbert Saupp ve Hans Barth tarafından eleştirilmesine ve iddialarını desteklemek için kullandığı arşiv belgelerinin Lepsius tarafından manipüle edildiğinin ispatlanmasına rağmen³⁰, Lepsius'un eserleri ne yazık ki halen Almanya'da *Ermeni Sorunu* hakkında temel kaynak olarak kabul edilmektedir³¹.

---

tücke- (Mit Einem Vorwort Zur Neuauflage Von Tessa Hofmann Und Einem Nachwort Von M. Rainer Lepsius), Donat und Temmen, Bremen 1986, s.16, 7-12; Cem Özgönül, *Der Mythos Eines Völkermordes*, Önel Verlag, Köln 2006, s.115-254; Tamer Bacınoğlu, Andrea Bacınoğlu, *Modern Alman Oryantalizmi – Alman Yayıncılığının Türkiye Tablosu-*, ASAM Yayınları, Ankara 2001, s.202-203; Ersen Bayhan, "Ermeni Sorunu ve Bugünkü Alman Politikası", *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu -Tahliller-Belgeler-Kararlar-*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2001, s.188-190; Çalık, "Almanların Ermeni...", s.112-114; Çalık, "Armeniermorde im Jahre 1915?", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVI, S.46, Mart 2000, <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergilerIcerik&IcerikNo=304>; Mustafa Çolak, "Kaynak Kritiği ve Tehcir Olayında Belge Tahrifatı -Johannes Lepsius Örneği-", *Bellekten*, Cilt LXVI, Sayı 247, Aralık 2002, s.967-984; Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya...*, s.82-84, 88-104; Günter Wirth, "Der Todesgang des Armenischen Volkes", *UTOPIE Kreativ*, Heft 169, 2004 November, s.1035-1038.

- 29 Wolfgang Gust, "Magisches Viereck -Johannes Lepsius, Deutschland und Armenien-", <http://www.armenocide.de/armenocide/armgende.nsf/GuidesView/MagischesViereckDe?OpenDocument>.
- 30 Yukarıda alıntı yaptığımız eserde Wolfgang Gust, Alman Dışişleri Bakanlığı'ndaki belgelerin Lepsius tarafından değil, bizzat Bakanlık tarafından manipüle edildiğini savunmaktadır. Cem Özgönül ise Gust'un, *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16 Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts* başlıklı kitabında, Lepsius'un sadece Almanların yararına yaptığı manipülasyonları ele aldığını ileri sürmektedir. Gust'un eser ve iddiaların analizi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özgönül, *Der Mythos...*, s.115-121 vd.; Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya ...*, s.235-238; Bayhan, "Ermeni Sorunu ve Bugünkü ...", s.191-192.
- 31 Jakob Künzler, Ersnt Sommer, Brono Echart, Armin T. Wagner, Fridtjof Nansen gibi bölgede görev yapan misyonerlerin yazdığı önyargılı çalışmalar da daha sonra yazılan soykırım içerikli diğer kitaplara kaynak oluşturmuştur. Bu konuda ayrıntılı

Bu kapsamda belirtilmesi gereken bir diğer yazar da Heinrich Vierbücher'dir. Zira Lepsius'un ölümünün ardından, Weimar Cumhuriyeti'nde *anti militarist* ve *sosyal demokrat bir aydın* olarak isim yapmış olan Vierbücher'in ilk baskısı 1930 yılında yayımlanan *Armenien 1915. Die Abschachtung eines Kulturvolkes durch die Türken* başlıklı kitabı, soykırım lobisinin referans olarak kullandığı bir başka kaynak olmuştur. Vierbücher'in kitabında Talat Paşa'nın söylediğini ileri sürülen, *Ermeni Sorunu'nu en iyi, Ermenileri yok ederek halledebiliriz* ifadesinin aslında bir Alman doğubilimcisi olan Ewald Banse'ye ait olduğu ispatlanmıştır³².

Almanların değişen bu yanlı tavrına verilebilecek bir diğer örnek de Talat Paşa'nın 15 Şubat 1921 tarihinde, Salomon Teilirian adlı bir Ermeni'nin saldırısıyla şehit edilmesinden sonra 2-3 Haziran 1921 tarihinde Berlin Üçüncü Eyalet Mahkemesi'nde görülen davadır³³. Tarihe,

---

bilgi için bkz. Kılıç, "Bazı Alman Çevrelerindeki 'Soykırım' İddialarına Eleştirel Bir Yaklaşım", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayı*, Cilt I, No:37, 2001, s.330-334; Bacınoğlu,, *Modern Alman Oryantalizmi ...*, s.220; Türkaya Ataöv, *Ermeni Belge Düzmeciliği*, 2. Baskı, İleri Yayınları, İstanbul 2006, s.41; Hans Barth, *Türk Savun Kendini*, Çeviren: Selçuk Ünlü, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s.11-16; Özgönül, *Der Mythos...*, s.115 vd.

32 Bayhan, Ewald Banse'nin 1919 yılında yayımlanan *Türkiye* adlı eserinde; *Ermeni sorununu ortadan kaldırmanın tek yolu, Ermeni halkını ortadan kaldırmaktır* ifadesini tespit etmiştir. Bayhan, "Ermeni Sorunu...", s.192-193. Heinrich Vierbücher'in *Ermenistan 1915. Uygur Bir Halkın Türkler Tarafından Boğazlanması* adlı eseri ve iddiaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bacınoğlu, *Modern Alman Oryantalizmi – Alman Yayıncılığının Türkiye Tablosu-*, 2001, s.210-212; Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya -Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003, s.225-226.

33 Talat Paşa Davası'nın tutanakları ilk olarak Armin T. Wegner önsözüyle 1921 yılında *Der Prozeß Talaat Pascha –Stenographischer Bericht-* adıyla yayımlanmıştır. Tessa Hofmann tarafından 1980 yılında, *Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht - Der Prozeß Talaat Pascha* ismiyle yeniden yayımlanan bu kitap, daha sonra Türkçe'ye de çevrilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Armin T. Wegner, (mit einem Vorwort des Herausgebers), *Der Prozeß Talaat Pascha–Stenographischer Bericht-*, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, Berlin 1921; Hofmann, *Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht - Der Prozeß Talaat Pascha*, Reihe Progmom, Göttingen 1980; Hofmann, *Talat Paşa Davası 2. Kitap ...*, s.17 vd; Hofmann, *Talat Paşa Davası Tutanaqlar*, Çeviren: Doğan Akhanlı, Belge Yayınları, İstanbul 2003. *Talat Paşa Davası* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cem Özgönül, *Der Mythos Eines Völkermordes*, Önel Verlag, Köln 2006; Ataöv, 2006: 29-32; Arslan Terzioğlu, "İttihat ve Terakki İleri Gelenlerinin Mektup ve Yazılarında Talat Paşa'nın 15 Mart 1921'de Berlin'de Öldürülmesi", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, I. Cilt, Yayına Hazırlayan Şenol Kantarcı vd., ASAM-EREN Yayınları, Ankara 2003; Ramazan Çalık, "Almanların Ermeni Olaylarına Bakışı",

Talat Paşa Davası olarak geçen yargılama süreci içinde, Ermeni Sevk ve İskânı'nda Almanya'nın rolü bir kez daha gündeme gelirken, mahkeme Teilirian'ın avukatlarının çabaları sayesinde, Talat Paşa'nın Ermeni katliamlarından dolayı yargılandığı bir davaya dönüşmüştür. Mahkemeye önce tanık olarak, olayları bilen ve Türkiye'de görev yapmış olan Alman subaylar yerine, Teilirian'ın söylediklerine katkıda bulunacak ve onu doğrulayacak kişiler çağrılmıştır. Bu kişilerin dışında Mareşal Otto Liman von Sanders ve Metropolit Krikoris Balakian'ın yanı sıra bölgede hiçbir zaman bulunmamış olan Johannes Lepsius da bilirkişi olarak atanmıştır. Lepsius; *Ermeni katliamları ile ilgili olarak bu mahkemede şahitlerin ve sanığın anlattıklarının tamamen doğru olduğunu, ancak İtilaf Devletleri'nin propaganda ettikleri gibi Almanya'nın bu olayda bir suçu olmadığını, bilakis Almanya'nın Ermenileri korumaya çalıştığını, bunun belgelerinin Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde mevcut olduğunu* belirtmiştir.

Mahkemede bilirkişi olarak görev yapan Liman von Sanders ise sanığın ve şahitlerin ifadelerine katılmamakla beraber, Alman makamlarının Ermenilere karşı yapılan uygulamaları engellemek için girişimlerde bulunduğunu ifade ederek, ülkesinin suçsuz olduğunu savunmuştur³⁴. Mahkemenin sonucunda Talat Paşa'nın katilinin, dönemin Alman hükümetinin yönlendirmelerinin³⁵ de etkisi ile serbest bırakılmasına, savaş

Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, I. Cilt, Yayına Hazırlayanlar Şenol Kantarcı vd., ASAM-EREN Yayınları, Ankara 2003, s.114-115; Şahin Ali Söylemezoğlu, *Die Andere Seite Der Medaille*, Önel Verlag, Köln 2005.

- 34 Mustafa Çolak, "Tehcir Olayı'nın Propaganda Sürecindeki Doruk Noktası: *Talat Paşa Davası*", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 58, Cilt XX, Mart. <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=130>. Akhanlı'nın çevirisinde Lepsius'un bu görüşlerine rastlanmamaktadır.
- 35 Hofmann, Almanların (Almanya kast ediliyor olsa gerek) mümkün olduğunca kendilerini dava dışında tutmaya ve davanın uluslararası bir halk mahkemesine (garip bir tanımlama olup, uluslararası hukukta bu tarz bir mahkeme yoktur) dönüşmesine engel olmaya çalıştıklarını savunmaktadır. Hofmann'a göre Alman makamları, Almanya'nın suç ortaklığının ortaya çıkmasından korkuya kapılmış ve bu sebeple Talat Paşa Davası'nı apolitikleştirmeye çalışmıştır. (Hofmann, *Talat Paşa Davası 2. Kitap (2-3 Haziran 1921) Bilinmeyen Belgeler/Yorumlar*, Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Doğan Akhanlı, Belge Yayınları, İstanbul Aralık 2003, s.18 Ancak, Hofmann 1989 yılında yayımlanan bir başka makalesinde yukarıda belirttiğimiz görüşlerinden farklı olarak, Alman dış politikasının çıkarlarının davanın seyrini etkilediğini tahmin etmenin zor olmayacağını vurgulamaktadır. Hofmann, *Talat Paşa Davası 2. Kitap...*, s.29, 34-37 Hofmann kendi ifadesi ile Talat Paşa Davası'nda görev yapan Devlet Savcısı ve Dava Savcısı'nın zor görevini şöyle tanımlamaktadır: *Bir yandan Almanya'nın Türkçü politikasına kuşkuyla*

zamanında Türkiye’de görev yapan kimi Alman subayları bile itiraz etmiştir.

Örneğin 1915 olaylarını Türkiye’de bizzat yaşayan, fakat görgü tanığı olarak mahkeme tarafından kasıtlı olarak dinlenmeyen Alman Generali Bronsart 24 Temmuz 1921 tarihli *Deutsche Allgemeine Zeitung* gazetesinde yayımlanan makalesinde şu hususları belirtmiştir:

Eli silah tutan bütün Müslümanlar Türk ordusunda silâh altında oldukları için, Ermenilerin savunmasız kalan halka karşı korkunç bir katliam yapmaları kolay oldu. Çünkü Ermeniler, Ruslar tarafından sıkıştırılan Doğu (Osmanlı) ordusuna yandan ve arkadan saldırılar gerçekleştirmekle kalmayıp, bu bölgelerde yaşayan Müslüman halkın kökünü kuruttular (yok ettiler). Bu gaddarlık, daha sonra Türklerin Ermenilere karşı yaptıkları iddia edilen zulümden çok daha kötü idi³⁶.

Genel ve soyut olarak belirttiğimiz bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere, *Ermeni Sorunu* kapsamında Almanya’nın ilk temel amacı, Ermeni soykırımını iddialarından Almanya’nın sorumlu olmadığını kanıtlamak olmuştur. 2. Dünya Savaşı’nı takip eden süreçte ise Yahudi soykırımından suçlu bulunan Almanya, dünyada ilk soykırımını yapan devlet olma imajından kurtulmak için 1915 olayları ve Ermeni iddiaları ile aşağıda ayrıntılı bir biçimde analiz edeceğimiz biçimde daha fazla ilgilenmeye başlamıştır.

TESSA HOFMANN’IN İDDİA VE TEZLERİ

Yeni Lepius olarak da tanımlanan ünlü Alman Sosyolog Dr. Tessa Hofmann (Savvidis), bu tanımlamayı hak edecek biçimde yazdığı her eserde Türklerin, Ermenilere 20. yüzyılın ilk soykırımını uyguladığını³⁷

---

yaklaşan Müttefikleri, özellikle İngiltere’yi memnun etmek, öte yandan, Almanya’nın, Ermenilerin yok edilmesiyle tartışmalı bir durum arz eden Yakındoğu politikasının zarar görmesinin önüne geçmek. Hofmann, *Talat Paşa Davası 2. Kitap ...*, s.37.

36 Elekdağ, “Almanya Kendi Vicdanını Temizlemek İçin Türk Milletinin Tarihini Karalıyor! (1)”. Türk Ordusu Genelkurmay Eski Başkanı Emekli Korgeneral Fritz Bronsart von Schellendorf’un Talat Paşa için yaptığı şahitliğin Türkçe ve Almanca tam metni için bkz. Cengiz Özakıncı, *Türkiye’nin Siyasi İntiharı Yeni Osmanlı Tuzağı*, 12. Baskı, Otopsi Yayını, İstanbul 2007, Dipnot No:201.

37 Hofmann, *Annäherung an Armenien*, C. H. Bck Verlag, München 2006, s.95; Hofmann, *Die Armenier: Schicksal, Kultur, Geschichte*, Das Andere Verlag, Nürnberg

hiçbir somut delil göstermeden ileri sürmektedir. Ermeni Yazarlar Birliği onur üyesi olan ve Berlin Hür Üniversitesi'ndeki Doğu Avrupa Enstitüsü'nde Sosyolog ve Ermeni uzmanı olarak çalışan Hofmann, 1988 yılında Garbis Papazyan ödülünü almıştır. Basılı birçok kitabı ve makalesi bulunan ve başta Almanya olmak üzere Avrupa ülkelerinde *Ermeni Sorunu* uzmanı olarak tanımlanan Hofmann'ın çalışmamızda analiz ettiğimiz temel eserlerindeki görüş ve iddiaları şöyledir³⁸.

İlginç bir tesadüf eseri (!), birçok Ermeni tezini savunan eserde temel kaynak olarak gösterilen Andonian belgelerinin (Talat Paşa telgraflarının) sahte olduğunun 1983 yılında Şinasi Orel ve Süreyya Yuca tarafından³⁹ ispatlanmasının ardından, Lepsius'un, *Deutschland und Armenien 1914-1918* adlı kitabı, 1986 yılında Hofmann tarafından yeniden piyasaya sürülmüştür. Hofmann, bu yeni baskıya yazdığı özsözde, bazı belgelerinin (*Andonian kastedilmektedir*) sahte olduğunun ispatlanmasının bir önemi olmadığını; çünkü Lepsius'un eserinin, Türklerin Ermenilere yönelik soykırım yaptığının en önemli kanıtı olduğunu iddia etmektedir. Hofmann bu iddiasını, o dönemde Almanya'nın askerî, siyasî ve ekonomik bakımdan Türk hükümeti ile yoğun ilişkileri bulunduğu, Lepsius'un derlediği belgelerdeki tüm yazışmaların diplomatik nitelikteki yazışmalar olduğu savına dayandırmaktadır. Hofmann ayrıca, İngiliz, Fransız dokümanları ve Nisan 1917'den itibaren bazı Amerikan politikacıları ile özel kişilerinin açıklamaları ile oluşturulan anti-Türk düşüncesinin, savaş sırasında ittifak içinde oldukları için Almanya'nın rolü üzerinde de şüphe yarattığını vurgulamaktadır. Ancak, Hofmann'a göre, bölgede görev yapan Alman diplomatları, savaş şartlarında sistematik olarak bilgi toplamışlar ve yaklaşık olarak 2.1 milyon Ermeninin özellikle de Batı Ermenistan halkının sistematik bir şekilde yok edildiğini tespit etmişlerdir. Fakat Ermenilere yapılan bu soykırımdan Alman

---

1993, s.40-45; Hofmann, *Armenier und Armenien, Heimat und Exil*, Rowohlt Verlag, Hamburg 1994, s.28.

38 Tessa Hofmann'ın birçok eseri ve iddiaları daha önce başta Selami Kılıç, Tamer Bacınoğlu ve Adrea Bacınoğlu, Ersen Bayhan, Cem Özgönül ve Şahin Ali Söylemezoğlu tarafından yapılan çalışmalarda belirli ölçülerde analiz edilmiştir. Bu sebeple çalışmamızda, yukarıda isimlerini belirttiğimiz değerli hocalarımız tarafından analiz edilmediğini saptadığımız Hofmann'ın daha çok güncel görüş ve iddialarına geniş yer verilmiştir.

39 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Şinasi Orel, Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, TTK Yayınları, Ankara 1983; Ataöv, *Ermeni Belge Düzmeciliği*, s.40-62.

halkının haberi olmamıştır; çünkü savaş sırasında Alman İmparatorluğu sıkı bir sansür uygulamıştır. Hofmann bu noktada yukarıda aktardığımız tespitinden çelişkili olarak, baskılar sonucunda soykırımla ilgili belgelere el konulduğunu veya yurtdışında yayımlandığını belirtmektedir. Zira sansür konulduğunu ve Alman halkından gizlendiğini iddia ettiği olaylara ilişkin kimi belgelerin, nasıl olup da Almanya dışına çıkarıldığını açıklamamaktadır⁴⁰. Hofmann'ın tespitlerindeki bir diğer ilginç nokta ise sansürlenmiş 500 belgenin 191 tanesinin, sansürü uygulayan Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından bir süre sonra Lepsius'a verildiğini ve bakanlıkça Lepsius'un desteklendiğini açıklamasıdır⁴¹. Hofmann bu bilgilerin ardından Lepsius'un *Deutschland und Armenien* başlıklı kitabının iki temel hedefi⁴² olduğunu belirterek, Alman arşiv belgelerinin manipüle edildiğini ileri süren tezleri bir anlamda desteklemektedir. Ancak, Hofmann'a göre belgeler bizzat Lepsius tarafından değil, Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından manipüle edilmiştir⁴³.

40 Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918*'in içinden; Hofmann, "Vorwort zur Neuausgabe", s. 7-8.

41 Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918*'in içinden; Hofmann, "Vorwort zur Neuausgabe", s.9 ve dipnot No:3.

42 Hofmann bu hedefleri şöyle açıklamaktadır:

- a) Ermenilerin yok edilmesinde Türkiye'nin suçlanmasını, Almanca belgelerle desteklemek,
- b) Türk soykırımında, suçlamalara maruz kalan Almanya'nın aklanmasını sağlamak.

Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918*'in içinden; Hofmann, "Vorwort zur Neuausgabe", s..9.

43 Lepsius'un bu kitabını hangi amaçla hazırlamış olduğunu, Alman tarihçi Gotthard Joschke ise şu şekilde açıklamaktadır: *Lepsius, iki buçuk yıldan beri bulunduğu Hollanda'nın Lahey şehrinde 1918 Kasım'ından sonra geri döndü. Döner dönmez Alman Dışişleri Bakanı Dr. Solf ile bir görüşme yaptı. Bu görüşmeden sonra, Dr. Solf'un izniyle Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ndeki Ermeni sorunu ile ilgili belgeleri gözden geçirdi ve Mayıs 1919'da seçtiği belgeleri yayınladı. Lepsius bu çalışmasıyla, Alman hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsolosları aracılığıyla Ermenilerin durumunu iyileştirmek ve kolaylaştırmak için her şeyi yaptığını ve dolayısıyla Almanya'nın bu konuda tamamen masum olduğunu kanıtlamak uğraşı içindeydi.* Gotthard Joschke, "Johannes Lepsius: Zum Hundersten Geburtstag am 15 Dezember", *Die Zeichen der Zeit, Evangelische Monatschrift für Mitarbeiter der Kirche*, 1958, s.448'den aktaran Elekdağ, Elekdağ, "Almanya Kendi Vicdanını Temizlemek İçin Türk Milletinin Tarihini Karalıyor! (1)", *Zaman Gazetesi*, 25.06.2005 Cumartesi, <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=186251>.

Hofmann bu iddiasının ardından, kendi görüşlerine referans olarak Trumpener'i⁴⁴ göstererek, Almanya'nın Ermeni soykırımını desteklediğine ve tahrik ettiğine inanmadığını belirtmiştir. Hofmann'a göre Almanya'nın tek (en önemli) suçu, dönemin Türk hükümetinin vahşi politikalarını önlemek için diplomatik protestolardan başka bir şey yapmaması ve kurbanlar ile Ermeni halkına yardım etmeyip, gerçekleri saklamasıdır⁴⁵. Hofmann bu noktada, dönemin şartları altında Almanya'nın daha güçlü protestolar yapmasının, bir şeyleri değiştirip değiştirmeyeceğini sorgulayarak, aslında tüm suçun Türk tarafında olduğunu vurgulamaktadır⁴⁶. Bir sayfa sonra ise Ermenilerin yok edilmesinde Almanların direkt katılımının sadece sıra dışı durumlarda olduğunu belirtmiş ve *Urfa* ile *Musa Dağı* olaylarını örnek olarak vermiştir.

Bu önsözün sonunda ise Hofmann genel bir değerlendirme yaparak, yaşanan olaylarda Almanya'nın rolünün ancak Bonn'da bulunan 1914-1918 yılına ait tüm belgelerin tamamen incelenmesinden sonra yapılabileceğini vurgulamaktadır. Ancak Hofmann, hiç şüphesiz her akademisyenin katılacağı bu değerlendirmesine, gerek bu çalışmasında gerekse aşağıda belirttiğimiz eserlerinde yaptığı tespitlerle kendisi uymamaktadır.

Ayrıca, Almanya büyükelçiliği 10 Mart 2005 tarihinde yayımladığı 8 numaralı Basın Bildirisi ile *1945 öncesi döneme ait tüm Alman resmî belgelerinin sınırsız olarak araştırmalara açık olduğunu* bildirmiştir. Ancak aynı bildirin devamında;

44 İngiliz tarihçi Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918* adlı kitabında, Lepsius'un yayınladığı orijinal belgelerdeki bazı önemli pasajların birisi tarafından değiştirildiğini ya da silindiğini önemle belirtmektedir. Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, New Jersey, 1968, s.206'den aktaran Elekdağ, "Almanya Kendi Vicdanını ...", <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=186251>.

45 Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918 ...*, içinde Hofmann, "Vorwort zur Neuausgabe", s.9, 10.

46 Hofmann, "Vorwort zur Neuausgabe", s.9 vd. Paralel mahiyetteki yorumları için bkz. Hofmann, "Der Völkermord an den Armeniern 1915-1916". Bu vurgu en somut biçimde Almanya'nın 2005 yılında aldığı *1915 Ermeni Sürgün ve Katlinin Hatırlanması ve Anılması: Almanya, Türkler ve Ermenilerin Barışmasına Katkıda Bulunmalıdır* başlığını taşıyan bir kararda karşımıza çıkmaktadır. Bu karar çalışmamızın ilerleyen kısımlarında inceleneceği için, burada sadece ismen belirtilmiştir. Bkz. *infra*,

Gerek Alman İmparatorluğu dönemine ait askerî belgeler, gerekse Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman askerlerinin belgeleri Potsdam'daki İmparatorluk Arşivi'nde korunmaktaydı. Bu arşiv İkinci Dünya Savaşı sırasında büyük oranda zarar görmüştür. Kurtarılabilen askerî belgeler bugün halen Freiburg'daki 'Federal Arşiv – Askerî Arşiv'de bulunmakta olup, burada sınırsız olarak araştırmalara açıktır.

Açıklaması yer almaktadır⁴⁷. Bu resmî açıklama bağlamında Hofmann'ın iddiaları ve konu üzerine yaptıkları çalışmalarda 1915 olaylarında Almanya'nın rolü olduğunu tespit eden akademisyenlerin eserleriyle birlikte değerlendirildiğinde, Hofmann'ın akademik gibi gözükten bu tespitinin gerçekten ne kadar uzak olduğu bir kez daha görülmektedir.

Hofmann, yukarıda analiz ettiğimiz bilgileri desteklemek için ayrıca, önsözün en sonunda *Völkermord an den Armeniern 1915–1922* başlıklı bir haritaya da yer vermektedir. Tarih bilgisinden büyük ölçüde yoksun bir biçimde hazırlanan bu haritada, Sevk ve İskân Kanunu'nun uygulanması oklarla gösterilirken, kimi bölgeler daire içine alınarak bu bölgelerin kontrol noktaları ve sözde soykırımın uygulandığı alanlar olduğu ileri sürülmüştür. Sevk ve İskân uygulamasının sadece Doğu Anadolu bölgemizde uygulandığı izlenimini yaratan bu haritanın en ilginç boyutu ise Kars ve Erivan'ı kapsayan bir çember içindeki bölgede, Kemalistlerin 1922 yılında Ermeni halkını öldürdüğünün ileri

---

47 Basın Bildirisi'nde ayrıca, ilgili dosya dizisinin (Türkei 183, Armenien) 1889-1920 (arşiv kaydı: R 14050'den R 14106'e kadar) yılları arasını kapsayan toplam 57 ciltten oluştuğu, 36-55 ciltlerin Dünya Savaşı yıllarını içerdiği, daha önceki yıllara ilişkin olarak da, Türkiye 133 adh. 13, Die armenische Reformfrage (Ermeni Reform Sorunu) dosya numarasıyla 1878-1889 arasını kapsayan 7 cilt daha bulunduğu (arşiv kaydı R 13064'ten R13070'e kadar), Konstantinopol (İstanbul) Büyükelçiliği'nin arşivlerinin bu iki dosya dizisini tamamladığı (96-102 ve 164-174 arasındaki ciltler) açıklanmaktadır. Bildirinin devamında ise tüm bu dosyaların Berlin'deki Siyasi Arşiv'in okuma salonunda herkesin incelemesine açık olduğu ve bu dosyaların tamamının mikrofiş olarak 1998 yılında Ermenistan'a verildiği, Türkiye'nin de bir kopya aldığı vurgulanmıştır. Ayrıca, savaş sonrası Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın dosyaları batılı müttefiklerin eline geçtiğinde bu dosyaların büyük bölümünün bu devletler tarafından filme aldığı ve bu filmlerin Londra ve Washington'da da incelenebileceği belirtilmiştir. Basın Bildirisi'nin tam metni için bkz. http://www.ankara.diplo.de/Vertretung/ankara/tr/03/Pressemittelungen/pressemittelung__08__2005.html.

sürülmesidir⁴⁸. Bu kapsamda vurgulanması gereken bir diğer husus ise Hofmann'ın 1993 yılında yayımlanan *Die Armenier: Schicksal, Kultur, Geschichte* adlı eserinde kullandığı haritadır. Bu eserde yer alan *Völkermord an den Armeniern 1915–1921* başlıklı bir haritada, yukarıda belirttiğimiz haritadan farklı olarak, Ermenistan'ın doğu (Rusya) ve batı (Türkiye) olarak ikiye ayrılması ilginçtir. Zira Kılıç'ın da belirttiği üzere, bu haritada belirtilen bölgelerin günümüz Ermeni iddiaları ile örtüşmesi son derece düşündürücüdür⁴⁹.

Aslında Hofmann'ın belge yorumculuğu ve sahteciliğindeki başarısı daha önce yayımladığı eserler üzerinden de kesinleşmiştir. Daha net bir ifade ile belirtirsek Hofmann'ın, Soghomon Tehlirian ile birlikte 1980 yılında yeniden bastığı, *Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht - der Prozeß Talaat Pascha* başlıklı kitabın kapağında, sözde 1916-1917 yıllarında öldürülen Ermenilerin kafataslarının üst üste yığılmak suretiyle piramit gibi görünen bir fotoğraf yayınlanmıştır. Ancak, bu kapak resminin o dönemde çekilmiş bir fotoğraf olmadığı, aksine 1842–1904 yılları arasında yaşamış olan Rus ressam Vassili Vereşçagin'in günümüzde de Moskova'da Tretjakow Resim ve Heykel Galerisi'nde sergilenen bir yağlıboya resmi olduğu, 1985 yılında Türkkaya Ataöv tarafından⁵⁰ ortaya çıkarılmıştır. İlginç bir diğer husus ise bu konu hakkında Hofmann'ın eserlerinde hiçbir açıklama bulunmamaktadır.

1994 yılında yayımlanan *Armenier und Armenien, Heimat und Exil* başlıklı kitabında, *Türklerin Auschwitz yalanı* ifadesini kullanan Hofmann'a göre Hitler'in Yahudilere uyguladığı Holocaust'a, sözde Ermeni soykırımını örnek oluşturmuş ve bu sistemli soykırımında gaz odaları tarihte ilk defa kullanılmıştır⁵¹. İttihat ve Terakki'nin ırkçı uygulamalarına karşı ailelerini korumak için umutsuzluğun verdiği cesaretle isyan eden 2

48 Harita için bkz. Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918...*, içinde Hofmann, "Vorwort zur Neuausgabe", s.15. Hofmann 2002 yılında yayımlanan *Armenians in Turkey Today* adlı eserinde Sèvres Andlaşması ile Ermenistan'ın kurulduğunu, fakat bu devletin Sovyet denetimine girinceye kadar Mustafa Kemal'in ordusunun saldırılarına maruz kaldığını ve 198 bin Ermeninin de bu dönemde öldüğünü ileri sürmektedir. Hofmann, "Armenians in Turkey Today ...", s.13-14.

49 Harita için bkz. Hofmann, *Die Armenier: Schicksal, Kultur, Geschichte*, Das Andere Verlag, Nürnberg 1993, s.39. Yorum için bkz. Kılıç, *Ermeni Sorunu...*, s.228.

50 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ataöv, *Eine Armenische Heuchelei*, Barok Yayınları, Ankara 1986, s.10-28; Ataöv, *Ermeni Belge Düzmeçiliği*, s.28-39.

51 Aktarım sırası ile Hofmann, *Armenier und Armenien...*, s.40, 22, 28. Bu iddiaların yanlış olduğunun ispatı için bkz. Ataöv, *Ermeni Belge Düzmeçiliği*, s.113-130.

milyonu aşkın Ermeni ve Rumun katili ise Hofmann'a göre Mustafa Kemal (Atatürk)'dir. Van, Erzurum, Bitlis ve Trabzon illeri ise tarihî Ermeni topraklarıdır⁵². 2004 yılında yayımlanan *Staatsvater Mustafa Kemal: Ethnischer Säuberer* başlıklı yazısında ise Hofmann, Mustafa Kemal Atatürk'ü *etnik temizleyici* olarak tanımlamıştır⁵³.

Hofmann'ın çalışmamızın bu kısmına kadar olan bölümünde aktardığımız eserlerinde yer alan tek yanlı tarihsel temelli iddialarında, 1999 yılından sonra bir amaç değişikliği görülmektedir. Daha geniş bir ifade ile belirtirsek, AB Konseyi'nin 11 Aralık 1999 tarihli Helsinki Zirvesi Sonuç Bildirgesi ile Türkiye'yi üye adayı olarak benimsemesi neticesinde, Almanya tarafından Ermeni iddialarının kabul edilmesi için yeni bir propaganda süreci başlatılmış ve Hofmann da bu kampanyada büyük bir rol oynamıştır.

1999 Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin üye adayı olarak tanınmasının ardından başlatılan propagandanın mimarlarından olan Hofmann, 2000 yılının Nisan ayında Bundestag'a sunulan *Soykırım'ı Mahkûm Etme Zamanıdır* isimli imza kampanyasını⁵⁴ yönetmiştir⁵⁵. Bu mektup

---

52 Aktarım sırası ile Hofmann, *Armenier und Armenien, Heimat und Exil*, Rowohlt Verlag, Hamburg 1994, s.22, 30, 28. Hofmann, *Armenier und Armenien...* başlıklı kitabının ilerleyen sayfalarında ise ağırlıklı olarak Dağlık Karabağ sorununun tarihsel gelişimine ayrılmıştır. Hofmann, *Armenier und Armenien...*, s.132 vd. Hofmann eserinin bu bölümünde Bayhan'ında vurguladığı gibi, *Arzah* olarak adlandırdığı Dağlık Karabağ dışındaki Nahcivan gibi Azerbaycan topraklarının da Ermenilere ait olduğunu, belgelerle ispatlamaya çalışmıştır. Bkz. Bayhan, "Ermeni Sorunu...", s.186-188.

53 Hofmann, "Staatsvater Mustafa Kemal: Ethnischer Säuberer", 226_4/2004, <http://www.aga-online.org/downloads/de/document/StaatsvaterMustafaKemal.pdf>, s.32-33.

54 Sözde Ermeni soykırımı iddiasını Bundestag tarafından kabul edilmesi için başlatılan bu kampanyada 10 bin imzalı dilekçe toplanmıştır. İmza kampanyası metninin Türkçe çevirisi için bkz. Bayhan, "Ermeni Sorunu ve Bugünkü ...", s.251-253. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Burak Gümüş, "Alman Federal Meclis'inin Sözde Ermeni Soykırımı'nı Tanımasının Nedenleri ve Siyasal Protestanlığın Rolü Üzerine", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 20-21, Kış 2005-İlkbahar 2006, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=398>; Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya -Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003, s.231-235.

55 Hofmann 2001 yılında yayımlanan bir röportajında koordinatörü olduğu grubun ve dolayısıyla kendisinin amacını şu şekilde tanımlamaktadır: *Ermeni soykırımının tanınması için oluşturulan çalışma grubunun koordinatörüyüm. Bu çalışma grubu 4 örgütten oluşuyor. Grup geçen yıl Alman Parlamentosu'ndan Ermeni soykırımına*

ve devamında yapılan girişimler Bundestag tarafından Almanya'nın ulusal çıkarları gözetilerek reddedilmiştir⁵⁶. Ancak, gerek sistematik bir biçimde yürütülen bu propagandaya Türkiye'nin etkin bir diplomatik tepki vermemesi gerekse de 17 Aralık 2004 tarihinde Brüksel'de yapılan AB Konseyi Zirvesi'nde, Türkiye ile tam üyelik müzakerelerinin 3 Ekim 2005 tarihinde başlatılmasına karar verilmesinin etkisiyle, *Ermeni Sorunu* konusundaki Almanya'nın ulusal çıkar algılaması bir kez daha değişmiştir. Bu iki temel nedene dayalı, Almanya'nın çıkar algılamasındaki değişim neticesinde ise 16 Haziran 2005 tarihinde Bundestag tarafından 15/5689 numaralı *Erinnerung und Gedenken an die Vertreibungen und Massaker an den Armeniern 1915 – Deutschland muss zur Versöhnung zwischen Türken und Armeniern beitragen* başlıklı karar⁵⁷ kabul edilmiştir⁵⁸.

Genel ve soyut olarak belirttiğimiz bu süreç içerisinde Hofmann, özellikle 2002 yılında yayımlanan *Armenians in Turkey Today* başlıklı eseri ile etkin bir rol oynamaya devam etmiştir. Bu eserinde Hofmann konuyu tarihsel iddiaların dışına taşıyarak, günümüzde Türkiye'de 70 binden fazla Ermeninin yaşamakta olduğunu, bu kişilerin çoğunluğunun

---

ilişkin tavır almasını istedi. İkinci talebimiz ise Türkiye Parlamentosu'nun da Ermeni soykırımını kabul etmesidir. Hofmann, "Türkiye Geçmişle Hesaplaşmalıdır", *Özgür Politika*, 22-Nisan 2001, <http://www.network54.com/Forum/121213/message/989701029/T%FCrkiye+ge%E7mi%FEiyle+hesapla%FEal%FDd%FDd>.

- 56 Genel ve soyut olarak belirttiğimiz bu süreç içindeki girişimler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu –Tahliller-Belgeler-Kararlar, 2001: 241-250; Gümüş, "Alman Federal Meclis'inin Sözde Ermeni Soykırımını Tanımasının Nedenleri ve Siyasal Protestanlığın Rolü Üzerine"; Şimşir, *Ermeni Meselesi*, s.250,440,450-452; Şükrü M. Elekdağ, "Almanya Kendi Vicdanını Temizlemek İçin Türk Milletinin Tarihini Karalıyor! (1)", *Zaman Gazetesi*, 25.06.2005 Cumartesi, <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=186251>; 2005a; Elekdağ, "Almanya Türk Milletinin Tarihini Karalıyor! (2)", *Zaman Gazetesi*, 26.06.2005-Pazar, <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=186615>.
- 57 <http://dip.bundestag.de/btd/15/056/1505689.pdf>. İşbu kararın Türkçe adı şöyledir: *1915 Ermeni Sürgün ve Katlinin Hatırlanması ve Anılması: Almanya, Türkler ve Ermenilerin Barışmasına Katkıda Bulunmalıdır*.
- 58 Gümüş, Alman Federal Meclis'inin kararını etkilemiş olan faktörleri şu şekilde sıralamaktadır: a) *Yahudi Soykırımı nedeniyle imajı kötü olan Almanların yükünün hafifletilmesi* b) *Yabancılar ve Türk Sorunu* c) *AB sürecinin ve olası birlik üyesi Türkiye'nin ilerideki nüfuzunun engellenmesi* d) *90. yılın beraberinde getirdiği baskı*; e) *Protestan kiliselerinin Alman siyasetine etkisi*. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Gümüş, "Alman Federal Meclis'inin Sözde Ermeni Soykırımını Tanımasının Nedenleri ve Siyasal Protestanlığın Rolü Üzerine", s.111-116, 367-371.

İstanbul'da ikamet ettiğini belirttiikten sonra, Türkiye'nin doğusu ana-yurtları olsa da 1915 etnik temizliğinden beri bu bölgelerdeki Ermeni nüfusunun boşaltılmış olduğunu ileri sürmüştür⁵⁹. Hofmann ayrıca, Türkiye'de yaşayan Ermenilerin, asimile edilmesi sürecinin hükümet politikası olarak sunulmakta olduğunu iddia etmektedir. Hofmann'a göre günümüz Türkiye'sinde Ermenilerin ve diğer gayrimüslimlerin dinî, sosyal ve eğitsel faaliyetleri kesinlikle baskı altındadır. Dernek kurmak, kendi okullarını açmak ve dinî vakıf kurmak kesinlikle yasaklanmıştır. Okullarında anadillerini öğrenmeleri kısıtlanmakta ve okullara saldırılarda bulunularak, eğitim faaliyetleri engellenmeye çalışılmaktadır. Ermeniler ve diğer gayrimüslimler kamu hizmetine alınmamakta, alınanlar ise çeşitli tahriklere maruz kalmaktadır. İfade özgürlükleri yoktur. Politikacıların ve medyanın suçlamalarına maruz kalmakta ve tüm sorunların mimarı olarak gösterilme kampanyalarının hedefi haline gelmektedirler. Ermenilerin tarihî değerleri sistematik olarak yok edilmekte ve hiç var olmamışlar gibi gösterilmeye çalışılmaktadır⁶⁰.

Hofmann, yukarıda belirttiğimiz bu mesnetsiz saptamalarından sonra, Türkiye'deki Ermenilerin durumlarının iyileştirilmesine yönelik şu önerileri yapmaktadır⁶¹:

- ▶▶ Otoriteler, Ermenileri saldırı ve tehditlere karşı korumalı ve sorumluların cezalandırılmasını sağlamalıdır.
- ▶▶ Gayrimüslimlere yapılan haksızlıklar düzeltilmeli, kontrol mekanizmasında yer almaları sağlanmalıdır.
- ▶▶ Dinî vakıfların ekonomik olanakları arttırılmalı ve mülk edinme hakları ellerinden alınan vakıflara mülkleri geri verilmelidir.

---

59 Hofmann'ın paralel mahiyetteki iddialar için bkz. Hofmann, "Emarginierte Reste", s.30.

60 Hofmann, Armenians in Turkey Today -A Critical Assessment Of The Situation Of The Armenian Minority In The Turkish Republic-, The EU Office of Armenian Associations of Europe, Bruxelles, s.6.

61 Hofmann, Armenians in Turkey Today -A Critical Assessment Of The Situation Of The Armenian Minority In The Turkish Republic-, The EU Office of Armenian Associations of Europe, Bruxelles, s.7. Hofmann, 46 sayfalık bu eserinin devamında Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu güne kadar olan dönemdeki Varlık Vergisi Kanunu, Vakıfların malları, Türk mediasındaki anti Ermeni raporları, Ermeni kültür hazinesinin yok edilmesi başlıkları altında çalışmamızın ilerleyen kısımlarında belirteceğimiz iddialara yer vermektedir.

►► Medyanın azınlıklara karşı tutumu denetlenmeli ve yasalarla desteklenmelidir. Türklerin soykırımı kabul etmeleri için medyaya bu konuda getirilen baskıcı ve inkârcı tutum değişmelidir.

►► Tarih kitapları revize edilerek, inkârcı ve düşmanca zihniyetlerin değiştirilmesi için çaba gösterilmelidir.

►► Türk politikacılar azınlıkları korumada sorumluluk almalı ve azınlıklara yönelik saldırıları durdurmaya yönelik faaliyetlerde bulunmalı.

►► Ermenilerin ve diğer gayrimüslimlerin kendilerini tehdit altında hissetmeyeceği koşullar sağlanmalıdır. Türk hükümeti tarafından gayrimüslimlere kamu kuruluşlarında sınırsız görev alma hakkı vermelidir. Gayrimüslim azınlıklar da bu görevlerde korkusuzca görev alabilmelidir.

►► Türklerin soykırımın olmadığı yönündeki söylemleri ve yazıları acilen sona erdirilmelidir.

►► Ermeni tarihinin ve tarihî eserlerinin yok edilmesi, Türk hükümetince durdurulmalıdır.

Soykırım ifadesi kullanılmadan, Türkiye'yi Ermenilere soykırım yapmakla suçlayan Bundestag Kararı'nın 16 Haziran 2005 tarihinde alınmasının ardından ise Hofmann çalışmalarında, Türkiye'nin AB üyelik süreci kapsamında Ermeni soykırım iddialarının kabulü ve Türkiye'de yaşayan azınlıkların durumları konularına ağırlık vermiştir. Bu kapsamda 10 Kasım 2006 tarihinde yayımlanan bir röportajında Hofmann, Arbeitsgruppe Anerkennung – gegen Genozid, für Völkerverständigung E.V. (AGA) olarak yeni amaçlarının ilk olarak okul kitaplarında ve ders programlarında gerçeklerin yazılmasını, ikinci aşamada ise Alman Ceza Kanunu'nun genişletilmesi ile soykırımı inkâr edenlerin cezalandırılmasını sağlamak olduğunu açıklamıştır⁶². Hofmann ayrıca, *Büyük Proje – Türk Milliyetçileri* (kamuoyunda Talat Paşa Grubu olarak bilinen)'nin faaliyetlerine karşı iyi organize edilmiş bir karşı gösteri düzenlenmesini, bilgilendirme toplantılarının yapılmasını, basın-yayım çalışmalarının

62 Hofmann röportajın devamında, Bundestag'ın Ermeni soykırımını *implizit-kapalı*- kabul ettiğini, amaçlarının ise Alman kanunlarının bu suçu *explizit-açık*- bir biçimde kabul etmesini sağlamak olduğunu vurgulamıştır. Joseph, "Interview mit Dr. Tessa Hofmann". Benzer değerlendirmeleri için bkz., Hofmann, "Der Völkermord an den Armeniern 1915-1916".

gerçekleştirilmesini ve gerektiği takdirde (yenilenmesi durumunda) dava açılmasını planladıklarını belirtmiştir⁶³. 5 Nisan 2006 tarihinde Prag'ta yapılan konferanstaki konuşmasında ise Hofmann, Türkiye'de, Ermeni katliamları konusunda konuşmama tabusunun kansere benzediğini ve daha fazla tabulara yol açarak, sivil toplumun gelişmesini engellediğini savunmuştur. Hofmann ayrıca, Türkiye'nin AB'ne tam üyeliği hakkında sorulan bir soruya verdiği cevapta, Türkiye'nin ilk olarak geçmişinde kara bir leke gibi duran araştırma, fikirlerini beyan etme özgürlükleri konularında (301. madde kast edilmektedir⁶⁴) Avrupalı devletleri ikna etmesi gerektiğini belirtmiştir⁶⁵.

2007 yılında yayımlanan *Märtyrer 2007* adlı kitapta yer alan, *Wer in der Türkei Christ ist, zahlt einen Preis dafür ...-Türkiye'de Hıristiyan olan, bedelini öder ...* başlıklı makalesinde ise Hofmann, öncelikle, Türkiye Cumhuriyeti'nin ülkesinin, yaklaşık 2000 yıldır Hıristiyanlığın etkilediği bir geçmişe sahip olduğunu iddia etmektedir. Türkiye'yi bir eski Hıris-

63 Joseph, "Interview mit Dr. Tessa Hofmann". Hofmann ayrıca Berlin'in merkezinde bir soykırım anıtının dikilmesini sağlamanın da amaçları arasında olduğunu açıklamıştır. Hofmann, "Der Völkermord an den Armeniern 1915-1916", <http://www.armenier-berlin.org/armenier/der-volkermord-an-den-armeniern/>. (2007).

64 Hrant Dink'in katlinin ardından *Arbeitsgruppe Anerkennung – Gegen Genozid, für Völkerverständigung E.V. (AGA) -Halkların Dostluğu için Jenosit Karşıtı Derneği-Soykırımın Tanınması için Çalışma Grubu-* Yönetim Kurulu adına Hofmann tarafından bir çağrı yayımlanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'a hitaben yazılan bu çağrıda: *301. maddenin kaldırılması ve Müslüman olmayan azınlık mensuplarına karşı benzer suçların işlenmesini önlemek ve hayat koşullarının iyileştirilmesini sağlamak amacıyla bazı değişikliklerin ivedilikle uygulamaya konması istirham edilmiştir. Çağrı metninde ayrıca; Hrant Dink'in çoğunluk toplumunun nefret ettiği bir azınlığın mensubu olmasının yanı sıra, Türk Ceza Kanunu'nun 301. maddesinden yargılanıp ceza alması ve kamuoyuna Türklüğü 'kirleten biri olarak lanse edilmesiyle, katledilmesi arasında doğrudan bir bağ bulunduğu kanısındayız'* denilerek bu bağlamda... özellikle Türkiye Cumhuriyeti'ndeki etnik-dinsel azınlıklara karşı kuşku ve nefretin aşılmasının aciliyetine... dikkat çekilmiştir. Tam metin için bkz. http://www.aga-online.org/downloads/de/news/attachments/AGA_Brief_an_PM_Erdogan_Februar_2007_tr.pdf. 301 ve 305 maddeler ile Hrant Dink cinayeti için benzer yorumları için bkz. Hofmann, "Der Völkermord an den Armeniern 1915-1916", <http://www.armenier-berlin.org/armenier/der-volkermord-an-den-armeniern/>. (2007).

65 Robert Parsons, "Armenia/Turkey: 1915 Massacre Under Spotlight At Czech Conference", <http://www.rferl.org/featuresarticle/2006/04/D3C61E89-D92C-4D0C-831A-299D176FE37A.html> (2006). Benzer değerlendirmeler için bkz. Z. Joseph, "Interview mit Dr. Tessa Hofmann", 10.11.2006, <http://www.suryoyena.org/magazin.php?art=99>; Hofmann, "Emarginierte Reste", 226_4/2004, <http://www.aga-online.org/downloads/de/document/EmarginierteReste.pdf>, s.31.

tiyan kültürü bölgesi olarak görmemiz gerektiğinin gerekçesi olarak da Hofmann, Türk milliyetçileri tarafından radikal bir şekilde yaklaşık bir yüzyıldır Hıristiyanları Anadolu'dan ve kuzey Mezopotamya'dan kökünden söküp atma ve geri kalan anıları yok etme çabası içinde olduklarını göstermektedir⁶⁶.

Bu ilginç iddiasının ardından Hofmann, Türkiye'de yaşayan Ermeni ve Rum Hıristiyanların sayılarını şu şekilde saptamaktadır. Türk tahminlerine göre 40.000 ile 100.000, Ermeni tahminlerine göre ise 50.000 ile 82.000 Ermenistan vatandaşının Türkiye'de yaşadığını belirtmektedir. Hofmann'ın tahminlere göre ayrıca Türk vatandaşlığını taşıyan yaklaşık 60.000 Ermeni İstanbul'da ve yaklaşık 10.000 Ermeni de, Türkiye'nin geri kalan bölgelerinde (Kayseri, Antakya, İskenderun, Kırıkhan/Hatay ve Türkiye'de bulunan son Ermeni köyü olan *Vakıf Köyü*'nde yaşamaktadır⁶⁷. Ancak, önemle belirtmek gerekmektedir ki Hofmann'ın aktardığı bu istatistiksel veriler resmî bir kurumun açıklaması değildir. Çünkü bu verilerin bir kısmı için referans olarak gösterilen kaynak, Bilgi Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde öğretim görevlisi olan Ariana Ferentinou'nun, 3 Temmuz 2006 tarihinde *Turkish Daily News*'te yayımlanan yazısıdır.

Yazısının devamında Hofmann, Ermenistan'dan gelen göçmen sayısının 12.451 ve 82.249 arasında tahmin edildiğini ve bu insanların Türkiye'de büyük bir tehlike altında, olası bir siyasî misilleme kurbanı olarak yaşadıklarını savunmaktadır. Zira Hofmann'a göre, Ekim 2006 tarihinde dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı olan Abdullah Gül, Fransa'da Ermeni soykırım kararının yürürlüğe girmesine bağlı olarak, Türkiye'de bulunan 80.000 Ermeni göçmen işçiyi (yasadışı yollardan Türkiye'de çalışanlar kastedilmektedir) kendi ülkelerine sürmekle tehdit etmiştir⁶⁸. Günümüz Türkiye'sinde sadece Ermeniler değil, diğer Hıristiyan dinine mensup azınlıkların da tehlikede olduğu ise bu kapsamda Hofmann

66 Hofmann, *Wer in der Türkei Christ ist, zahlt einen Preis dafür ... , Märtyrer 2007 -Das Jahrbuch zur Christenverfolgung Heute*, Hrsg. Max Klingberg, Thomas Schirmacher, Ron Kubsch, Verlag für Kultur und Wissenschaft, Idea-Dokumentation, Hamburg 2007, s.156. Benzer değerlendirmeleri için bkz., Hofmann, "Reformen durchsetzen – Ergebnisse Prüfen: Drei Fragen an Tessa Hofmann", *Bundeszentrale für politische Bildung 02, Juli 2006*, http://www.bpb.de/themen/OLJWGD,0,0,Reformen_durchsetzen_%96_Ergebnisse_pr%FCfen.html.http://www.aga-online.org/downloads/de/document/Reformen_durchsetzen_Ergebnisse_pruefen.pdf.

67 Hofmann, *Wer in der Türkei Christ ist, zahlt einen Preis dafür ...*, s.157.

68 Hofmann, *Wer in der Türkei Christ ist, zahlt einen Preis dafür ...*, s.158

tarafından dile getirilen bir başka iddiadır⁶⁹. Makalede dikkat çeken bir diğer saptaması ise artık klasikleşen bir Hofmann iddiasıdır. Soykırım sırasında (1915–1916) çok sayıda Ermeni, yaşlı veya çocuk sürgüne tabii tutulmuş ve bu süreçte pek çok Ermeni çocuğu Müslüman aileler tarafından alıkonularak, Müslüman yapılmıştır. Hofmann'a göre günümüzde, yüzyıllarca takip edilmek korkusundan kendi asil Hıristiyan-Ermeni soyunu açıklamaktan korkmuş olan bu kişilerin torunları, atalarının alçaltıcı ve travmalı yaşam hikâyelerini, anı kitaplarında veya romanlarda anlatmaya başlamışlardır⁷⁰.

SONUÇ:

Çalışmamızın bütününde de vurguladığımız üzere *Ermeni Sorunu*, 1815 yılında yapılan Viyana Kongresi'nde ilk kez gündeme gelen ve emperyalizmin Avrupa'daki gelişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarının paylaşımı üzerine Düvel-i Muazzama olarak tanımlanan devletler tarafından yapay olarak yaratılmış bir sorun olan *Doğu Sorunu*'nun bir parçasıdır.

Ermeniler, 27 Mayıs 1915 tarihli Sevk ve İskân Kanunu'na kadar olan dönem içinde büyük devletler nezdinde yaptıkları çalışmalarda *Ermeni Sorunu* başlığı altında topladıkları istemlerini bir bağımsızlık mücadelesi olarak savunurlarken, bu kanunun çıkartılması sonrasında *Ermeni Sorunu* tanımlarını değiştirmişler ve sözde bir soykırım iddiasına dönüştürmüşlerdir. Ermeniler tarafından yapılan bu planlı tanım değişikliğinin en büyük nedeni ise hiç şüphesiz, Sevk ve İskân Kanunu'nun çıkartılmasını bir başlangıç olarak kabul ettirerek, konunun tarihsel boyutunu unutturmak ve böylelikle tarihte soykırımı uğrayan ilk millet oldukları görüşünün bireysel ve toplumsal bilinçlere yerleşmesini sağlamaktır.

Konuya Almanya özelinde yaklaşıldığında ise bu devletin, Prusya liderliğinde 1871 yılında ulusal birliğini sağlamasını takiben 1890 yılından itibaren *Weltpolitik* politikası ile *Doğu Sorunu*'nun aktif bir tarafı olduğu görülmektedir. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni tebasasının bağımsızlık talepleri kapsamında Almanya'nın izlediği politikalar zaman içinde değişse de, bu devletin ilk etaptaki tutum ve politikaları

69 Hofmann, *Wer in der Türkei Christ ist, zahlt einen Preis dafür ...*, s.162 vd.

70 Hofmann, *Wer in der Türkei Christ ist, zahlt einen Preis dafür ...*, s.160.

nın diğer devletlerden farklı olarak *karışmama* ilkesine dayandığı ve bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü destekleyen bir politika izlediği saptanmaktadır.

I. Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı İmparatorluğu tarafından askerî güvenlik gerekçeleri ile alınan 1915 Sevk ve İskânı'nın uygulanması sırasında birçok Alman subayının neredeyse tüm Türk birliklerinin önemli karar makamlarında görevli olması ise Türkler tarafından Ermenilere yapıldığı ileri sürülen kırımda, Almanya'nın yönlendirmesi olduğu iddialarının Batı basınında gündeme gelmesine neden olmuştur. Bu nedenle Almanya, Ermeni yanlısı politikalar izlemeye başlarken, bu politika değişikliğinin ilk sonucu olarak Almanya, I. Dünya Savaşı sona erdikten hemen sonra, 1915 olayları ile ilgisi olmadığını ispatlamak için çeşitli bilimsel ve siyasi çalışmalara başlamıştır. Bu kapsam da ilk olarak, Johannes Lepsius ardından Heinrich Vierbücher ve son olarak da Tessa Hofmann tarafından hazırlanan eserlerde yanlı arşiv belgelerinin yanı sıra sahte belge ve fotoğraflar da kullanılmıştır.

Hofmann'ın çalışmamızda aktardığımız iddiaları şu başlıklar altında toplanabilir:

▶▶ Türkler 1915-1921/1923 döneminde Ermenilere soykırım yapmıştır.

▶▶ Alman yetkilileri engellemeye çalışmışlar ama başarılı olamamışlardır. Ama yönlendirmemişlerdir.

▶▶ *Türklerin Auschwitz yalanı*. 20. yüzyılın bu ilk soykırımı Nazilere örnek oluşturmuştur. İlk gaz odalarını Türkler kullanmıştır.

▶▶ Alman Arşivleri Lepsius tarafından değil, Deutsches Amt tarafından manipüle edilmiştir.

▶▶ Andonian belgelerinin sahte olması *Soykırım* olmadığını ispatlamaz. Lepsius bunu kanıtlamıştır.

▶▶ Atatürk yaklaşık 2 milyon Ermeni ve Rumu katletmiştir.

▶▶ Van, Erzurum, Bitlis ve Trabzon illeri ise tarihî Ermeni topraklarıdır.

▶▶ Türkiye'de 70 binden fazla Ermeni yaşamaktadır. Türkiye'nin doğusu Ermenilerin anayurtlarıdır.

►► Ermeniler ve diğer gayrimüslimler kamu hizmetine alınmakta, alınanlar ise çeşitli tahriklere maruz kalmaktadır. İfade özgürlükleri yoktur.

►► Ermenilerin tarihi değerleri sistematik olarak yok edilmekte ve hiç var olmamışlar gibi gösterilmeye çalışılmaktadır.

►► Türkiye’de bulunan 80.000 Ermeni göçmen işçi olası bir siyasi misilleme kurbanı olarak yaşamaktadır. Ermenilerin, asimile edilmesi süreci bir hükümet politikasıdır.

Genel ve soyut olarak belirttiğimiz bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere, *Ermeni Sorunu* kapsamında Almanya’nın ilk temel amacı, *Ermeni Soykırımı* iddialarından Almanya’nın sorumlu olmadığını kanıtlamak olmuştur. 2. Dünya Savaşı’nı takip eden süreçte ise *Yahudi soykırımından* suçlu bulunan Almanya, dünyada ilk soykırımı yapan devlet olma imajından kurtulmak için 1915 olayları ve Ermeni iddiaları ile çalışmamızda vurguladığımız biçimde daha fazla ilgilenmeye başlamıştır⁷¹.

Almanya’nın bu temel amaçları ile paralellik arz edecek biçimde geliştirdiği bir diğer amaç ise Türkiye’nin Avrupa Toplulukları (dolayısıyla AB)’ne üyeliğinin engellenmesinde *Ermeni Sorunu*’nu kullanmak olmuştur. Zira çalışmamızda da vurguladığımız üzere, Türkiye-AB ilişkilerinin gelişimindeki her somut gelişmenin ardından⁷² başta Fransa ve Almanya tarafından, *Ermeni Sorunu* dolaylı veya doğrudan gündeme getirilmiştir. Ancak, her ne kadar Almanya, Fransa ile birlikte bu süreçte büyük bir rol oynamış olsa da temelde bu iki devletin konu üzerindeki

---

71 Murat Bardakçı yayımlanan bir röportajında şu saptamada bulunmaktadır: *Bütün Ermeni araştırmacıların maddi desteği nereden geliyor? Diaspora’dan mı? Hayır. Alman vakıflarından geliyor. Niye? Çünkü Almanya kendi soykırımına dünyada ortak arıyor. Türkiye’ye yönelik soykırım suçlamalarını başlatanlar Almanlardır. Bardakçı, “Soykırımı Almanya Kışkırtıyor”.*

72 Bilindiği üzere 1923 Lausanne Andlaşması’nın ardından *Ermeni Sorunu* ilk olarak 1965 yılında yeniden gündeme getirilmiştir. Avrupa Parlamentosu’nun 1987 yılında aldığı karar ise bir yandan AB bünyesindeki organlarda daha sonraki dönemlerde alınan kararlara temel oluştururken, diğer yandan da birliğe üye kimi devletlerde faaliyet gösteren Ermeni lobileri tarafından 1878 Berlin Andlaşması’nın ünlü 61 ve 62. maddeleri gibi bir mihenk taşı olarak algılanmıştır. Bu kapsamda *Ermeni Sorunu*, 1999 sonrası dönemde Türkiye’nin AB üyelik sürecini engellemek için Fransa ve Almanya gibi bazı AB üyesi devletlerin ulusal çıkarları doğrultusunda sık sık gündeme getirilirken, günümüz itibarıyla 10 AB üyesi devletin ulusal parlamentolarında Türkiye’yi suçlayıcı kararlar alınmıştır.

çıkar algılamaları farklıdır. Çünkü en temel veri olarak Fransa'daki gibi etkin bir Ermeni diasporasının varlığı, Almanya'da bulunmamaktadır.

Daha net bir biçimde vurgularsak, bu ülkede yaşayan yaklaşık 2.5 milyon Türke rağmen, Almanya'nın *Ermeni Sorunu* konusunda bu kadar aktif politika izlemesinin ve 16 Haziran 2005 tarihinde 15/5689 numaralı kararı almasının ardında yatan tek neden, kendi tarihini Türkiye'yi suçlayarak aklama politikasıdır. Çalışmamızda eserlerini incelediğimiz Tessa Hofmann ise *Ermeni Sorunu* uzmanı kimliği ile bu politikada aktif bir rol üstlenmiştir ve üstlenmeye devam etmektedir. Ancak, Almanya'nın bu konu üzerindeki çalışmaları, tek taraflı tarihsel verilere dayalı olarak alınan Bundestag kararına rağmen sonlanmamıştır. Zira gene Hofmann'ın ifadeleri ile belirtirsek, alınan işbu karar, Ermeni soykırımını *implizit* olarak kabul etmiştir, esas amaç ise Alman Ceza Kanunları'nın bu suçu *explizit* bir biçimde kabul etmesini sağlamaktır.

Bu husus, başta Hofmann tarafından son yıllarda sıklıkla gündeme getirilen *sözde Süryani ve Rum soykırımı* iddiaları ve Türkiye'de yaşayan azınlıklara negatif ayrımcılık uygulandığı savları ile birlikte değerlendirildiğinde, Türkiye'nin ulusal çıkarları açısından, Almanya'nın geliştirdiği politikaların yakından takip edilmesini elzem kılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

1. ARŞİV VESİKALARI

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

MVM. :198/163,

DH.ŞFR. :53/305, 54/20-381, 55/107

100 ve 110 Serisi *Sahra Talimnameleri VE Sivil İşler Askeri Talimnameleri*

2. TETKİK ESERLER

AHMAD, Feroz, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler, Editör Marian Kent, Çeviren Ahmet Fehmi, Tarih Vakfı Yurt Yayını, İstanbul 1999.

AKTAR, Yücel, “Ermeni Mezalimine ve Soykırım İddialarına İlişkin Kavram Karmaşası”, Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu, Editör Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000.

ALKAN, Necmettin, “Alman Vorwärts Gazetesi’nin Gözüyle Ermeni Olayları ve Rusya-İngiltere Fransa İttifakı’nın Rolü”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı 140, Ekim 2002.

ALMANYA BÜYÜKELÇİLİĞİ’NİN 8 NUMARALI VE 10.03.2005 TARİHLİ BASIN BİLDİRİSİ, http://www.ankara.diplo.de/Vertretung/ankara/tr/03/Pressemitteilungen/pressemitteilung__08__2005.html.

ANADOL, Cemal, Tarihin Işığında Ermeni Dosyası, Turan Kitapevi, İstanbul 1982.

ANDERSON, Margaret Lavinia, “‘Down in Turkey, far away’: Human Rights, the Armenian Massacres, and Orientalism in Wilhelmine Germany”, *The Journal of Modern History*, Vol. 79, March 2007.

ANDERSON, Matthew Smith, Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme, Çeviren: İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

ARMAOĞLU, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, Cilt I, 9. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1993.

_____, 20. Yüzyıl Siyasi Tarih 1980-1990, Cilt II, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1994.

ARMAOĞLU, Fahir, 19. Yüzyıl Siyasi Tarih (1789-1914), 3. Baskı, TTK Yayını, Ankara 2003.

ATAÖV, Türkkaya, Eine Armenische Heuchelei, Barok Yayınları, Ankara 1986.

ATAÖV, Türkkaya, Ermeni Belge Düzmeciliği, 2. Baskı, İleri Yayınları, İstanbul 2006.

AVCIOĞLU, Doğan, Milli Kurtuluş Tarihi 1838’den 1995’e, 3. Kitap, İstanbul Matbaası, İstanbul 1974.

BACINOĞLU, Tamer, Andrea Bacinoğlu, Modern Alman Oryantalizmi – Alman Yayıncılığının Türkiye Tablosu-, ASAM Yayınları, Ankara 2001.

BARDAKÇI, Murat, “Soykırımı Almanya Kışkırtıyor”, Radikal Gazetesi, 6 Haziran 2005, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=154980>.

BARTH, Hans, Türk Savun Kendini, Çeviren: Selçuk Ünlü, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.

BAYHAN, Ersen, “Ermeni Sorunu ve Bugünkü Alman Politikası”, Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu –Tahliller-Belgeler-Kararlar-, Kaynak Yayınları, İstanbul 2001.

BEŞİRLİ, Mehmet, "Alman Belgelerine Göre Ermeni Meselesi ve Avrupa Emperyalizmi, 1878-1896", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı:125, Nisan 2000.

CANBOLAT, İbrahim S., Savaş ve Barış Arasında Dünya - Korku ve Umut Arasında İnsan-, Alfa Aktüel Yayınları, İstanbul 2003.

ÇALIK, Ramazan, "Armeniermorde im Jahre 1915?", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. XVI, S. 46, Mart 2000, <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=Dergilcerik&IcerikNo=304>.

ÇALIK, Ramazan, "Almanların Ermeni Olaylarına Bakışı", Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, I. Cilt, Yayına Hazırlayanlar Şenol Kantarcı vd., ASAM-EREN Yayınları, Ankara 2003.

ÇOLAK, Mustafa, "Kaynak Kritiği ve Tehcir Olayında Belge Tahrifatı -Johannes Lepsius Örneği-", Belleten, Cilt LXVI, Sayı 247, Aralık 2002.

ÇOLAK MUSTAFA, "Tehcir Olayı'nın Propaganda Sürecindeki Doruk Noktası: Talat Paşa Davası", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı 58, Cilt XX, Mart. <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=Dergilcerik&IcerikNo=130>. (2004).

ELEKDAĞ, Şükrü M., "Almanya Kendi Vicdanını Temizlemek İçin Türk Milletinin Tarihini Karalıyor! (1)", Zaman Gazetesi, 25.06.2005 Cumartesi, <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=186251>.

ELEKDAĞ, Şükrü M., "Almanya Türk Milletinin Tarihini Karalıyor! (2)", Zaman Gazetesi, 26.06.2005-Pazar, <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=186615>.

ERMENİLER TARAFINDAN YAPILAN KATLİAM BELGELERİ (1914-1919), T.C. Başbakanlık DAGM, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 49, Ankara 2001.

ERMENİLER TARAFINDAN YAPILAN KATLİAM BELGELERİ (1919-1921), T.C. Başbakanlık DAGM, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 50, Ankara 2001.

GÜMÜŞ, Burak (2006), "Alman Federal Meclis'inin Sözde Ermeni Soykırımını Tanımasının Nedenleri ve Siyasal Protestanlığın Rolü Üzerine", Ermeni Araştırmaları, Sayı 20-21, Kış 2005-İlkbahar 2006, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergilcerik&IcerikNo=398>.

GÖNLÜBOL MEHMET, Milletlerarası Siyasal Teşkilatlanma, Üçüncü Baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:236, Ankara 1975.

GÖNLÜBOL, Mehmet, Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1990, Siyasal Kitapevi, Ankara 1982.

GUST, Wolfgang, "Magisches Viereck -Johannes Lepsius, Deutschland und Armenien-", <http://www.armenocide.de/armenocide/armgende.nsf/GuidesView/MagischesViereckDe?OpenDocument>.

GÜRÜN, Kamran, Ermeni Dosyası, TTK Yayınları, Ankara 1983.

HANIÖĞLU, M. Şükrü, "Jön Türkler ve Osmanlı'da İç-Dış Politika Bağlantısı", Türk Dış Politikasının Analizi, 3. Baskı, Derleyen Faruk Sönmezoglu, Der Yayınları, İstanbul 2004.

http://www.aga-online.org/downloads/de/news/attachments/AGA_Brief_an_PM_Erdogan_Februar_2007_tr.pdf.

HOFMANN, Tessa, (Hrsg. und eingeleitet), Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht - Der Prozeß Talaat Pascha, Reihe Progmom, Göttingen 1980.

HOFMANN, Tessa, Die Armenier: Schicksal, Kultur, Geschichte, Das Andere Verlag, Nürnberg 1993.

HOFMANN, Tessa, Armenier und Armenien, Heimat und Exil, Rowohlt Verlag, Hamburg 1994.

HOFMANN, Tessa, "Türkiye Geçmişiyile Hesaplaşmalıdır", Özgür Politika, 22-Nisan 2001, <http://www.network54.com/Forum/121213/message/989701029/T%FCrkiye+ge%E7mi%FEiyle+hesapla%FEmal%FDd%FDr>.

HOFMANN, Tessa, "Armenians in Turkey Today -A Critical Assessment of The Situation of The Armenian Minority In The Turkish Republic-", The EU Office of Armenian Associations of Europe, Bruxelles October 2002.

HOFMANN, Tessa, Talat Paşa Davası Tutanaklar, Çeviren: Doğan Akhanlı, Belge Yayınları, İstanbul 2003.

HOFMANN, Tessa, Talat Paşa Davası 2. Kitap (2-3 Haziran 1921) Bilinmeyen Belgeler/ Yorumlar, Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Doğan Akhanlı, Belge Yayınları, İstanbul 2003.

HOFMANN, Tessa (2003), The Affirmation of the Genocide of the Armenians a Human Rights Defender's Point Of View, http://www.proarmenia.am/eng-2003/en-Tessa_Hofmann.htm.

HOFMANN, Tessa, "Emarginierte Reste", 226_4/2004, <http://www.aga-online.org/downloads/de/document/EmarginierteReste.pdf>.

HOFMANN, Tessa, "Staatsvater Mustafa Kemal: Ethnischer Säuberer", 226_4/2004, <http://www.aga-online.org/downloads/de/document/StaatsvaterMustafaKemal.pdf>.

HOFMANN, Tessa, Annäherung an Armenien, C. H. Bck Verlag, München 2006.

HOFMANN, Tessa, "Reformen durchsetzen – Ergebnisse prüfen :Drei Fragen an Tessa Hofmann" Bundeszentrale für politische Bildung 02, Juli 2006, http://www.bpb.de/themen/0LJWGD,0,0,Reformen_durchsetzen_%96_Ergebnisse_pr%FCfen.html.http://www.aga-online.org/downloads/de/document/Reformen_durchsetzen_Ergebnisse_pruefen.pdf.

HOFMANN, Tessa, "Der Völkermord an den Armeniern 1915-1916", <http://www.armenier-berlin.org/armenier/der-volker-mord-an-den-armeniern/>.(2007).

HOFMANN, Tessa, Wer in der Türkei Christ ist, zahlt einen Preis dafür ..., Märtyrer 2007 -Das Jahrbuch zur Christenverfolgung Heute, Hrsg. Max Klingberg, Thomas Schirrmacher, Ron Kubsch, Verlag für Kultur und Wissenschaft, İdea-Dokumentation Hamburg 2007.

HOPKİRK, Peter, İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun, Çeviren Mehmet Harmancı, Sabah Yayınları, İstanbul 1995.

İYİGÜNGÖR, Aydan, "The Profile of the Armenian Diaspora in Germany", Editörler: Kamer Kasım, Sedat Laçiner, The Armenian Diaspora In France, the United Kingdom, Germany and Avustralia, TEİMİK, EREN Yayınları, Londra-Ankara 2003.

JOSEPH, Z., "Interview mit Dr. Tessa Hofmann", 10.11.2006, <http://www.suryoyena.org/magazinphp?art=99>.

KANTARCI, Şenol, "Tarih Boyunca Ermeni Sorunu: Başlangıçtan Lozan'a", Ermeni Sorunu El Kitabı, Hazırlayanlar: Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ömer E. Lüttem, Genişletilmiş İkinci Baskı, TEİMİK ve ASAM-ERAREN Ortak Yayını, Ankara 2003.

KILIÇ, Selami, "Ermeni Propagandaları ve Almanya'nın Ermeni Politikası (1917-1918)", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı:113, Nisan 1998.

KILIÇ, Selami, "Bazı Alman Çevrelerindeki 'Soykırım' İddialarına Eleştirel Bir Yaklaşım", Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayı, Cilt I, No:37, 2001.

- KILIÇ, Selami, Ermeni Sorunu ve Almanya -Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.
- KOCABAŞ, Süleyman, Ermeni Meselesi -Nedir Ne Değildir?-, 3. Baskı, Vatan Yayınları, İstanbul 1988.
- KOÇAK CEMİL, “Siyasal Tarih 1923–1950”, Yakınçağ Türkiye Tarihi 1 1908–1980, Hazırlayanlar Sina Akşin, Bülent Tanör, Korkut Boratav, Milliyet Kitaplığı, İstanbul YTY.
- KODAMAN, Bayram, Şark Meselesi'nin Işığı Altında II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası, İstanbul 1993.
- KÖYMEN, Atilla, Ermeni Soykırım İddiaları ve Arşivlerdeki Gerçekler, İyigün Matbaası, Ankara 1990.
- KURAT, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya 1798-1919, Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara 1970.
- KÜÇÜK, Cevdet, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897, İstanbul Üniversitesi Yayınları No:3265, İstanbul 1984
- LÜTEM, Ömer Engin, Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler, ASAM Yayınları, Ankara 2007.
- LEPSIUS, Johannes, Deutschland und Armenien 1914-1918 –Sammlung Diplomatischer Aktenstücke- (Mit Einem Vorwort Zur Neuausgabe Von Tessa Hofmann Und Einem Nachwort Von M. Rainer Lepsius), Donat und Temmen, Bremen 1986.
- MARX KARL, Türkiye Üzerine (Şark Meselesi), Çeviren: Selahattin Hilav, Atilla Tokatlı, 2. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1974.
- MAZICI NURŞEN, Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1918, Der Yayınları, İstanbul 1987.
- MCCARTHY, Justin, Ölüm ve Sürgün, Çeviren Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi Yayını, İstanbul 1998.
- MELEK, Kemal, Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası, Der Yayınları, İstanbul 1985.
- OREL, Şinasi, Süreyya Yuca, Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü, TTK Yayınları, Ankara 1983.
- ORTAYLI, İlber, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfusu, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.
- OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER (1915-1920), T.C. Başbakanlık DAGM, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:14.
- ÖZAKINCI, Cengiz, Türkiye'nin Siyasi İntiharı Yeni Osmanlı Tuzağı, 12. Baskı, Otopsi Yayını, İstanbul 2007.
- ÖZDAL, Barış - Mehmet Genç, Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası'nın Türkiye - AB İlişkilerine Etkileri, Alfa Akademi Basım Yayım, Bursa 2005.
- ÖZDAL, Barış, “Ayastefanos ve Berlin Anlaşmaları İtibarıyla Ermeni Sorunu”, Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi, Yıl 4, Sayı 8, Ağustos 2006.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Taraf Olduğu Uluslararası Andlaşmalar İtibarıyla Ermeni Sorunu (1918-1922 Dönemi)”, Güvenlik Stratejileri Dergisi, Yıl 2, Sayı 4, Aralık 2006.
- ÖZDAL, Barış, “Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Bağlamında Ermeni Sorunu I”, Global Strateji Dergisi, Yıl 2, Sayı 7, Sonbahar 2006.

- ÖZDAL BARIŞ, “Türkiye–Avrupa Birliği İlişkileri Bağlamında Ermeni Sorunu II”, *Global Strateji Dergisi*, Yıl 2, Sayı 8, Kış 2007.
- _____, “Ermeni Sorununun Analizinde Önemli Bir Parametre: Tehcir”, *Global Strateji Dergisi*, Yıl 3, Sayı 10, Yaz 2007.
- ÖZGÖNÜL, Cem, *Der Mythos Eines Völkermordes*, Önel Verlag, Köln 2006.
- ÖZYÜKSEL, Murat, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları, Arba Yayınları, İstanbul 1988.*
- ÖZYÜKSEL, Murat, *Hicaz Demiryolu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.*
- ÖZYÜKSEL, Murat, “Abdülhamit Dönemi Dış İlişkileri”, *Derleyen Faruk Sönmezoğlu, Türk Dış Politikasının Analizi, Der Yayınları, 3. Baskı. İstanbul 2004.*
- PARSONS, Robert, “Armenia/Turkey: 1915 Massacre Under Spotlight At Czech Conference”, <http://www.rferl.org/featuresarticle/2006/04/D3C61E89-D92C-4D0C-831A-299D176FE37A.html>, (2006).
- REÇBER, Kamuran, *Türkiye–Avrupa Birliği İlişkileri, Alfa Aktüel Yayınevi, İstanbul 2004.*
- REÇBER, Kamuran, *Tam Üyelik Müzakere Çerçeve Belgesi'nin Analizi, Alfa Aktüel Yayınevi, İstanbul 2006.*
- SANDER, Oral, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü –Osmanlı Diplomasi Tarihi-*, İmge Yayınları, Ankara 1993.
- SANDER, Oral, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, 3. Baskı, TTK Yayını, Ankara 2003.
- SANDER, Oral, *Siyasi Tarih–İlkçağlardan 1918'e*, 8. Baskı, İmge Yayınları, Ankara 2000.
- SARICA, Murat, *Siyasal Tarih*, 2. Baskı, AR Basım Yayım, İstanbul 1983.
- SAUPP, Norbert, *Das Deutsche Reich und die Armenische Frage 1878-1914*, Köln 1990.
- SCHAEFGEN ANNETTE, *Schwieriges Erinnern: Der Völkermord an den Armeniern*, Metropol Verlag, Berlin 2006.
- SELVİ, Haluk, “II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Devleti'nin Ermeni Politikaları (1908–1914)”, *Türk Yurdu*, Cilt 26, Sayı 225, Mayıs 2006.
- SOY, Bayram, “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde II. Wilhelm Almanyası'nın Ermeni Meselesine Yaklaşımı”, *Türk Yurdu*, Cilt 26, Sayı:225, Mayıs 2006.
- SÖYLEMEZOĞLU, Şahin Ali, *Die Andere Seite Der Medaille*, Önel Verlag, Köln 2005.
- ŞİMŞİR, Bilal N., *Ermeni Meselesi 1774-2005*, 3. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 2006.
- TANÖR, Bülent (1997), *Kurtuluş Üzerine 10 Konferans (Türkiye 1918–1923)*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul 1997.
- TERZIOĞLU, Arslan, “İttihat ve Terakki İleri Gelenlerinin Mektup ve Yazılarında Talat Paşa'nın 15 Mart 1921'de Berlin'de Öldürülmesi”, *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, I. Cilt, Yayına Hazırlayan Şenol Kantarcı vd., ASAM-EREN Yayınları, Ankara 2003.*
- TOKAY, A. Gül, “II. Meşrutiyet Dönemi Dış İlişkileri: 1908–1914”, *Türk Dış Politikasının Analizi, Derleyen Faruk Sönmezoğlu, 3. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 2004.*

TRUMPENER, Ulrich, "Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", Editör Marian Kent, Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler, Çeviren Ahmet Fehmi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

TUNCER, Hüner, Doğu Sorunu ve Büyük Güçler (1853-1878) Osmanlı'nın Kader Yılları, Ümit Yayınları, Ankara 2007.

URAS, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

WAYLET, Bonyar, Ernst Jackh, İmparatorluk Stratejileri ve Ortadoğu-Doğu'da İngiliz-Alman Rekabeti ve Balkan Savaşlarında Sonra Almanya-, Çeviren Vedat Atila, Çivi yazıları Yayınevi, İstanbul 2004.

WEGNER, Armin T., (mit einem Vorwort des Herausgebers), Der Prozeß Talaat Pascha-Stenographischer Bericht-, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, Berlin 1921.

WIRTH, Günter, "Der Todesgang des Armenischen Volkes", UTOPIE Kreativ, Heft 169, 2004 November.

YAVUZ, Celalettin, "1915 Ermeni Zorunlu Göçüne Alman Subaylarının Bakışı", Türk Yurdu, Cilt 26, Sayı 226, Haziran 2006.

YERASİMOS, Stefanos, Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye -Tanzimat'tan I. Dünya Savaşına-, Çeviren: Babür Kuzucu, 5. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

YERASİMAS, Stefanos, Milliyetlet ve Sınırlar -Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu-, Çeviren: Şirin Tekeli, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

ZENTRALRATS DER ARMENIER İN DEUTSCHLAND, <http://www.d-armenier.de/cms/html/index.php>.

19. YÜZYIL ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN YAPILANMASINDA RUSYA'NIN ROLÜ

Dr. Bilal DEDEYEV

Qafqaz Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Bakü-AZƏRBAYCAN
Tlf.: (+994 12) 4482862/66 iç hat No:310, Cep: (+994) 505182805,
e-posta: bdedezade@yahoo.com, bdedeyev@qafqaz.edu.az

ÖZET

Ermeni milliyetçiliğinin oluşum ve faaliyet tarihi aslında XIX. yüzyıldan öncelere kadar dayanmaktadır. Sadece XIX. yüzyıldan başlayarak emperyalist devletler (Rusya, İngiltere, Fransa, ABD gibi) Ermeni milliyetçiliğini kendi çıkarları amacıyla kullanmaya başlamışlardır. Tabii olarak bu durum Ermenilerin de işine gelmiş ve bu fırsatı değerlendirmişlerdir. Ermenileri kendi menfaatleri için kullanan devletlerden biri de Rusya olmuştur.

I. Petro (1689-1725) devrinde gelişmeye başlayan ve XVIII. yüzyılda artık dünyanın güçlü devletlerinden biri olan Rusya, sıcak denizlere ulaşmak için güneye açılmak niyetinde idi. Bu durum I. Petro'nun vasiyetinde de açıkça belirtilmiştir. Burada hedeflenenlerden biri de İstanbul'un Rusya tarafından işgal edilmesi idi. Rusya, bu düşüncesini gerçekleştirmek için ilk önce Kafkasya'yı daha sonrada komşu İran ve Osmanlı Devletleri'ni işgal etmek zorunda idi. Bu yüzden Rusya, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Tiflis'i ele geçirdikten sonra başlattığı Kafkasya'yı işgal etme siyasetinde Ermenilerde zaten var olan milliyetçilik hırsını devamlı kullanmaya başlamıştır. Onlara bu bölgelerde devlet kurmaları için imkân vereceğini vaat etmiştir. Hatta XVIII. yüzyılda Dağlık Karabağ'da Ermenileşmiş melikleri (bölgeleri) birleştirerek *Küçük Ermenistan* kurma düşüncesi bile olmuştur. Fakat bunu o devirde gerçekleştirememiştir.

XIX yüzyılın başlarında ise birlik ve beraberlikten yoksun olan Azerbaycan Hanlıkları'nın durumundan faydalanarak bütün Kafkasya'yı işgal eden Rusya, Ermenilerle işbirliğine girerek başka yollara başvurmuştur. Komşu ülke ve bölgelerden topladığı Ermenileri sahipsiz duruma getirdiği Azerbaycan topraklarına toplamaya başlamıştır. Bu göç işlemleri XIX. yüzyılın başlarından itibaren, esas olarak ise 1828'den sonra tamamlanmıştır. 1828-1829'da imzalanan Türkmençay (İran'la) ve Edirne (Osmanlı Devleti'yle) Antlaşmaları'nda bile göçlerle ilgili madde konmuştu. Sonuç olarak ise XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlıdan ve İrandan toplam bir milyon kadar Ermeni, Azerbaycan'ın *İrevan* ve *Karabağ*, kısmen de *Gence* ve *Nahçıvan* bölgelerine yerleştirilmiştir. Azerbaycan'da takip edilen bu *iskân politikası* iki tarafın da (Rusya ve Ermeniler) planlı hazırlıklarıyla hayata geçirilmiştir. Belirtilen rakamların ise gerçekliği Rus ve Osmanlı belgelerinden açıkça görülmektedir.

Rusya'nın bu iskân politikasını yapmasında iki maksadı olabilirdi. Birinci, bu göç siyaseti ile Kafkasyadaki etnik yapıyı değiştirerek, buralarda uzun süreli hâkimiyet kurmayı düşünüyor olmasıdır. Bunun için Kafkasya dışından getirilen gayrimüslim zümre bu bölgeye yerleştirilmiş, bu yolla Kafkasyadaki Müslüman halkın kolayca yönetilmesi sağlanmıştır. İkincisi ise gelecekte komşu ülkeleri işgal ederken orada yaşayan Ermenilerin gücünden istifade etmeyi planlamasıdır. Bu amaçla 1890 yılında Tiflis'te bölgedeki bütün Ermenileri organize edebilecek milliyetçi-şovnist Daşnak Partisi'ni kurmuştur. Dikkat ederseniz, hem Azerbaycan'da, hem de Osmanlı Devleti'ndeki kanlı olaylar bu tarihten sonra ortaya çıkmaya başlamış ve bütün XX. yüzyıl boyu sürmüştür.

Sonuç itibarıyla, yukarıda anlatılan bu tarihî gerçeklerden sonra Anadolu ve Azerbaycan'da sosyal ve siyasî dengeler alt üst olmuş; bu yapılanmaların etkisi günümüze kadar gelerek *sözde Ermeni soykırımı* ve *Karabağ* düğümü gibi ciddi sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Şu anda Kafkaslı olarak görünen Ermeniler, aslen Avrupalı olup, yaklaşık M.Ö. 7. yüzyıldan başlayarak Frikya bölgesinden Doğu Anadolu'nun Van gölü civarlarına yerleşmiş veya yerleştirilmişlerdir. Savaşlar esnasında Frikyalı Yunanlılar tarafından gerçekleştirilen bu göç işlemi İran devletlerine karşı ön savunma amacıyla yapılmıştı¹. 19. yüzyıl Rus tarihçisi Veliçko'ya göre ise, Ermenilerin bir kısmı Kudüs dağılmasından sonra Yahudilerle karışmıştır². Zamanla Doğu Anadolu ve İran toprakları boyunca yayılan Ermeniler, bu tarihten başlayarak birçok devletin hâkimiyetini kabullenmiş³ ve değişik milletlerle komşuluk ederek farklı dinlerle tanışmak fırsatı da bulmuşlardır. En son papaz Gregoryan'ın önderliğinde Ermenilerin büyük çoğunluğu Hıristiyan dinini seçmiştir. İslamiyet'in hızla yayıldığı 7. yüzyılın ikinci yarısında

- 1 *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Hazırlayan: İhsan Sakarya, Ankara 1984, s.3-4; Mehmet Saray, "Ermenistan Yol Ayrımında", *Kafkas Araştırmaları*, Sayı 2, İstanbul 1996, s.3.
- 2 Ayrıca Rus yazar, Ermenilerin kendi kaynaklarından ve diğer araştırmacılardan örnekler vererek 19. yüzyılın sonlarında karşımıza çıkan Ermenilerin, artık *saf kan Ermeniler* olmadığını da bildirmektedir. Bkz. Vasil Lvoviç Veliçko, *Kafkaz (Rus İşi ve Tayfalar Arası Meseleler)*, Çeviren: Vasif Kuliye, Baku 1995, s.46-47.
- 3 Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, İstanbul,1996, s.103.

Hilafet hâkimiyetine alınan Ermeniler, millî ve dinî hüviyetlerinde serbest kalabilmiştir. Ermeniler tarihte ilk defa 9. yüzyılın sonlarında bir Müslüman-Türk devleti olan Azerbaycan Caciler Devleti'nin (879-941) sınırları dahiline alınmıştır⁴.

Uzun müddet Müslümanlar arasında yaşamış olmaları Ermenilerde din-millet sentezli özel yapı oluşturmuştur. Ermeniler bu özelliğini uzun yıllar kaybetmemiş, hatta bu yolda *Gregoryen* adı altında örgütlenme yoluna gitmişlerdir⁵. Böylece, buldukları bölgelerde hâkim devletlere tabi olmak şartıyla dil, din, gelenek ve göreneklerini korumak için sürekli çabalarda bulunmuşlardır. Aslında bu durum Ermeni milliyetçiliğinin oluşumu gibi de kabul edilebilir.

Ermeni-Gregoryen milliyetçiliğinin ilk ciddi faaliyeti 8. yüzyılda Azerbaycan'ın Aran bölgesinde yerli halka (Türk, İran ve Kafkas menşeli) karşı yapılmıştır. Ermeni kilisesinin baskıları sonucu tarihî Dağlık Karabağ ahalisinin bir kısmı 8. yüzyıldan başlayarak 10. yüzyılın sonlarına kadar tam anlamıyla medeni ve ideolojik asimilasyona uğramış, zamanla Ermeni dilini ve kültürünü benimsemiş ve *Gregoryanlaşma*'ya yüz tutmuştur⁶. Ermeniler *Gregoryan milleti* olarak örgütlenme faaliyetlerini daha sonraları Selçuklu ve Osmanlı Devletleri hâkimiyetinde de devam ettirmişlerdir⁷.

Anlaşıldığı kadarıyla Ermeni milliyetçiliğinin oluşum ve faaliyet tarihi 19. yüzyıldan çok öncelere kadar gitmektedir. Sadece 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyıldan başlayarak emperyalist devletler, artık var olan Ermeni milliyetçiliğini aktifleştirmiş ve kendi çıkarları amacıyla kullanmaya başlamışlardır⁸. Bu devletlerden biri de Rusya olmuştur. Tabii olarak bu durum Ermenilerin de işine gelmiş ve onlar tarafından da bu fırsat değerlendirilmiştir.

4 Memmedali Şerifi, *9. Asrın İkinci Yarısı-11. Asrılarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, Baku 1978, s.98-99.

5 *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s.6-7.

6 Veliçko, *Kafkaz...*, s.48; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asrılarda*, Baku 1989, s.93; Feride Memmedova, *Politiçeskoya İstoriya İstoriçeskaya Geografya Kavkazkoy Albani (III. Do n.e.VIII.e.)*, Baku 1986, s.104-105.

7 Öke, *Ermeni Sorunu...*, s.105-106.

8 *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s.64-67.

A.KAFKASYA'NIN İŞGALİNDE RUS-ERMENİ İŞBİRLİĞİ

I. Petro (1689-1725) devrinden gelişmeye başlayan ve 18. yüzyılda dünyanın güçlü devletlerinden birine çevrilen Rusya, İran ve Orta Doğu üzerinden sıcak denizlere ulaşmak için güneye açılmak niyetinde idi. Bu durum I. Petro'nun vasiyetinde de açıkça belirtilmiştir⁹. Rusya, bu düşüncesini gerçekleştirmek için Kafkaslar'ı işgal etmek zorunda idi. Bu yüzden 1722 yılında Rus Ordusu Derbent tarafından deniz ve karayoluyla Kafkasya'ya girdi¹⁰. Karşılarında nizamî bir ordu görmeyen Ruslar, karşı çıkan halkın direncini kırarak, kısa bir zaman içinde Derbent, Bakû, Salyan, Talış, Gilan, Mazenderan ve Esterebat bölgeleri dâhil Azerbaycan'ın Hazar sahilindeki vilayetlerini işgal ettiler¹¹. Tarihte ilk defa Rus-Ermeni işbirliği bu dönemde ortaya çıktı. I. Petro yıkılmakta olan Safevi Devleti'ne karşı yapılan bazı savaşlarda Ermeni ahalisinin din birliği gücünden faydalanmıştır. Gelecekte tüm Kafkasya'yı daha sonra da komşu İran ve Osmanlı Devletleri'ni işgal etmeyi planlayan Rus Çarı, Ermenilerle işbirliğinin temellerini atmış oldu. O, Ermenilerin Rusya himayesine girmelerinin uygun olduğunu istemiş ve bu vesileyle ilişkilerin kurulması için ileri gelen Ermeni ailelilerinden bir kaçını Rusya'ya davet etmişti.

I. Petro'nun başlattığı bu siyaset, daha sonraları da devam ettirildi. Bu dönem Rusya'ya götürülen Ermeni ailelerinden biri de, Rus ordu-sunda adlarına sık sık rastladığımız Lazarevler ailesi idi. Lazarevler'in Rusya'ya yerleşmesi sonraları iki halk arasındaki ilişkilerin derinleşme-siyle sonuçlandı. Hatta, Sankt-Peterburk'ta Ermeni mahallesi bile oluş-turuldu¹². Böylece, Rusya, 18. yüzyılın ilk yarısında başlattığı Kafkasya'yı işgal etme siyasetinde Ermenilerde var olan milliyetçilik hırsını devamlı yönetebilecek adımları attı. Bu tek tarafı gelişme, zamanla karşılıklı

9 Boris Mouravief, *Deli Petro'nun Vasiyetnamesi*, İstanbul 1966, s.60; Süleyman Kocabaş, *Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, İstanbul 1989, s.92.

10 İbrahim Yüksel, "Çarlık Rusya'nın Azerbaycan'ı İstilas ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", *Kafkas Araştırmalar*, S.1, İstanbul 1988, s.25.

11 Kocabaş, *Tarihte Türk-Rus...*, s.93; Fuad Aliyev, "Şirvan Üsyanı, 1722-1735 Yılla-rında Azerbaycan'ın Hazarboyu Eyaletlerinin Rusya Tarafından İşgal Olunması", *Azerbaycan Tarihi*, C.III, Baku 1999, s.360-362.

12 S. N. Glinka, *Azerbaycan Ermenilerinin Rusya Hudutlarına Göçürülmesinin Tasviri*, Baku 1995, s.8-9; Muammer Demirel, "Ermeni Meselesi ve Rusya", 8. *Askeri Tarih Semineri (24-26 Ekim 2001-İstanbul)*, Ankara 2003, s.339-340.

olarak işbirliğine dönüşmüştür¹³. Rusya, onlara bu bölgelerde devlet kurmaları için imkân vereceğini vaat etmiş; hatta 18. yüzyılda Dağlık Karabağ'da Ermenileşmiş melikleri (bölgeleri) birleştirerek *Küçük Ermenistan* kurma düşüncesi bile olmuştu¹⁴. Fakat Rusya'nın bu düşüncesi bu dönem Kafkaslar'da daha etkili olan Osmanlı ve İran Devletleri tarafından engellenmişti¹⁵.

1783'te Tiflis Hanlığı ile 13 maddelik savunma antlaşması yaparak burada üç bin kadar asker bulundurmaya başlayan Rusya, Kafkasya'yı tekrar işgale hazırlaştı¹⁶. Bu defa ise, Rusya'nın Kafkasya'ya gelme bahanesi, güya Hıristiyan halkın hamisi olduğunu göstermek idi. Adeta *Haç Yürüyüşü* yaparcasına Valerian Zubov kumandasında 30 bin kişilik Rus ordusu papazların duaları ile yola çıkmıştı. 1796'nın Mayıs ayında Derbent'e giren Rus askerleri başta Ermeni Piskoposu İosif Stefan Davidov olmakla birlikte Hıristiyan zümre tarafından sevinçle karşılanmıştır¹⁷. Ermenilerin de yardımı ile Ruslar Azerbaycan'ın Salyan bölgesine kadar ilerleyebilmişti. Ancak Çariçe II. Katerina'nın ölümü üzerine Rusya'nın, Azerbaycan'ı işgali bu defa da yarıda kalmış oldu¹⁸. General Zubov geri çağrılınca, Kafkasya siyasetinde kullanılmaları amacıyla beraberinde birçok Ermeni çocuğunu yetiştirmek üzere Rusya'ya götürdüğü bilinmektedir. Özellikle, 19. yüzyılın başlarında Rusya'da açılmaya başlayan Ermeni okulları ve 1816'da ise Moskova'da kurulan Lazarian Enstitüsü'nün bu konuda daha çok etkisi olmuştur¹⁹. Bu durum Rusya'nın Kafkasya'yı işgal etmesinde önemli bir altyapı oluşturmuştur. Ermeniler artık tamamen Rusların yanında yer almışlardı. Nitekim bundan sonra Rusya'nın Kafkasya'ya gönderdiği komutanların neredeyse yarısının Ermeni asıllı olması bunu göstermektedir.

13 Güntekin Necefi, "Karabağ'ın Hıristiyan Melikleri ve Ermenilerin Karabağ'da Devlet Yaratmak Cehdleri", *Renessans*, No:3-4, Baku 2006, s.64-68.

14 Veliçko, *Kafkaz...*, s.51; Necefi, *Azerbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devleti ile Siyasal Alakaları (XVIII. Asrın II. Yarısı)*, Baku 2002, s.80-81.

15 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), *Name-i Hümayun Defteri*, No:7, s.78-82; V. Minorsky, "Nadir", *İslam Ansiklopedisi (İA.)*, C.IX, İstanbul 1988, s.24.

16 BOA, *H.H.*, Belge No:324-G, 110.

17 Veliçko, *Kafkaz...*, s.58-59; Barthold, W., "Derbent", *İA*, C.III, İstanbul 1988, s.538.

18 Abbaskulu Ağa Bakihanov, *Gülüstani-İrem*, Baku 1951, s.184; Mirze Adigözelbey, "Karabağname", *Karabağnameler*, C. I, Bakü 1989, s.54-55.

19 Demirel, "Ermeni Meselesi...", s.340.

Bundan sonra, İran'da saltanat kavgası sürerken, Rusya, 1798'de Osmanlı Devleti ile bir ittifak antlaşması yaparak Kafkaslar'ı işgal politikasını daha da güçlendirdi²⁰. Hemen ardından, Kasım 1799'da ilk önce kamu işleri ile ilgilenmesi için Kovalenski'yi, daha sonra ise orduyla birlikte General Lazarev'i Gürcistan'a başkomutan olarak görevlendirdi. Yukarıda belirtildiği gibi General Lazarev, Rusya'ya yerleşen Lazarevler ailesine mensup biri idi.

Rusların Tiflis'e gelişi Dağıstan kavimlerini harekete geçirdi. Osmanlı Devleti ile sıkı ilişki halinde bulunan Avar hâkimi Ümme Han başkanlığında 20 bin kişilik Dağıstan ordusu Tiflis yakınlarında Rus-Ermeni-Gürcü birleşik kuvvetlerine yenik düştü (Kasım 1800). Ümme Han'ın Car-Balaken'e dönüşünden sonra hastalanarak vefat etmesi²¹, Kafkaslar'da Rus işgalinin hızlanmasına neden olmuştur.

1801'de ordu ve yönetimde daha tecrübeli bir asker ve devlet adamı olan General Knorring Kafkasya'ya başkomutan olarak tayin edildi²². Ancak bu bölgeyi iyi tanımayan Knorring, önce Revan, daha sonra 1802'de Nahçıvan'a yaptığı seferde başarısız oldu. Burada, İran ve Osmanlı Devleti'nin yardımlarıyla Azerbaycan hanları Rus güçlerini defetmeyi başardılar. Knorring'in Tiflis'e çekilerek beklemesi, kendisine takviye kuvvetlerin geleceğini göstermekte idi. Nitekim Şubat 1803'te Gürcü asıllı General Sisianov yeni başkomutan sıfatıyla Tiflis'e geldi²³. 50 bin kişilik orduyla gelen ve Osmanlı Devleti'nde *Eşbethar* adıyla tanınan Sisianov, Ovannes (veya Yuannes) isminde bir Ermeniyi de yardımcılığına getirdi²⁴. Ovannes yerli Ermenileri Ruslara taraf çekerek Azerbaycan Hanlıkları'nın işgalinde daha çok etkili olmuştur. Özellikle, onun Karabağ Hanlığı'ndaki faaliyetleri Ermenilerin bu bölgeye akın etmesiyle sonuçlanmıştır. Bu dönemlerde bir defaya mahsus 390 ermeni ailesi Şuşa'ya getirilmiştir²⁵. Bu da yaklaşık 1500-2000 Ermeni'nin buraya yerleştirilmesi demektir. Böylesine toplu göçlerin yanında kendi başına gelerek Ruslara katılanlar da az olmamıştır. Tabii ki, Rusya'nın amacı

20 Rifat Uçarol, *Siyasî Tarih (1789-1994)*, İstanbul 1995, s.84-85.

21 Adigözelbey, "Karabağname...", s.60-62.

22 Bakihanov, *Gülüstani...*, s.191.

23 Bakihanov, *Gülüstani...*, s.192; Firudin Esedov-Sevil Kerimova, *Çarizmi Azerbaycan'a Getirenler*, Bakü 1993, s.61; Akif Farzaliyev, Sisianov'un 1803'te Kafkasya'ya geldiğini söylemektedir. Bkz. Adigözelbey, *a.g.m.*, s.64, 5 Nolu dipnot.

24 BOA, *H.H.*, Belge No:6677-A.

25 Esedov-Kerimova, *Çarizmi Azerbaycan'a ...*, s.70.

Ermenileri buralara celp ederek onların gücünden kendi işgalcilik prensipleri için istifade etmek idi. Bu vesileyle, Ermeniler de kendi çıkarları doğrultusunda sadakat borcunu yaparak Ruslara hizmet etmeyi ihmal etmemiştir.

B. KAFKASYA MERKEZLİ RUS-ERMENİ FAALİYET PLANI

İşgal ederek Kafkaslar üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen İran ve Rusya arasında 1804'te başlayan savaş 1813'de yapılan bir anlaşma ile sona ererken Kafkaslar da İran ve Rusya arasında paylaşılmış oluyordu²⁶. Böylece, İran'la Rusya arasında 12 Ekim 1813'te yapılan Gülüstan Barış Antlaşması sonucu Kafkasya bütünü ile (İrevan ve Nahçıvan hariç) Rusya'ya terk edilmiştir²⁷.

A. İSKAN POLİTİKASI; ERMENİLERİN TOPLU HALDE KAFKASYA'YA YERLEŞTİRİLMESİ

Rusya Kafkasya'yı işgalinden sonra buralarda korkusuz ve rahat hareket etmeye, bu arada sömürgecilik politikasını da uygulamaya başladı. Kafkasya'yı uzun süre elinde tutma düşüncesi ile komşu ülkelerden gayrimüslim zümreyi getirip Kafkaslar'a iskân etme yönüne gitti. Bu göç işleminde en çok yer Ermenilere verilmiştir. Böylece, Rusların iskân siyaseti kısa bir zamanda etkisini göstermiştir. Tarihçi Geybullayev'a göre, 1823'te Ruslar'ın Karabağ'daki kayıt listelerinde 642 köyün 155'i Ermenilere, 487'si ise Azerilere ait olarak verilmiştir²⁸. Bu da 1800'lere kadar sayıları çok az olan Ermenilerin, artık 1823'te Karabağ ahalisinin % 25'ini oluşturduğunu göstermektedir.

1826'da ikinci defa başlayan İran-Rusya (1826-1828) savaşından sonra, imzalanan Türkmençay Antlaşması (10 Şubat 1828) sonucu Azerbaycan ikiye ayrılarak, kuzey kısmı Rusya'ya, güney kısmı ise İran'a bırakılmıştı. 16 maddelik antlaşmanın 3. maddesinde İrevan ve Nahçıvan Hanlıkları'nın Rusya'ya verilmesi kabul edilmişti. Bu antlaşmanın 15. maddesinde ise, en geç bir yıl içinde İran'da yaşayan Ermenilerin

26 Vidadi Umudlu, *Şimali Azerbaycanın Çar Rusiyası Terefinden İşğalı Ve Müstemlekeçilik Aleyhine Mübarize (1801-1828)*, Baku 2004, s.104-105.

27 Bakıhanov, *Gülüstani...*, s.203; Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara 1996, s.25; A. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", *İA*, C.II, İstanbul 1970, s.115.

28 Giyaseddin Geybullayev, *Karabağ (Etnik ve Siyasî Tarihine Dair)*, Bakü 1990, s.151.

Rusya tarafına yerleştirilmesi izninin verildiğini görmekteyiz²⁹. Ayrıca, bu dönem Rusya'nın İran büyük elçisi A. Griboyedov'un Çar'a yazmış olduğu mektubunda da göçle ilgili epey bilgi verilmektedir³⁰. Ermeni yanlısı biri olarak tanınan Griboyedov, İran'da bulunduğu dönemlerde Ermeni haklarını savunarak bu konuda İran Şahı'na defalarca baskıda bulunduğu bilinmektedir³¹. Büyükelçinin ve başka bir gözlemci Rus yazarın notlarına bakılırsa, göç işleriyle ilgilenmek için Rusya Devleti tarafından özel organizasyon komitesi kurulmuştur. Ayrıca, komite tarafından devlet hazinesinden, göçmen Ermenilere kişi başına 25 ruble yardımda bulunulmuştur. Yine verilen bilgiye göre, İran'dan getirilen Ermeniler Azerbaycan'ın Yukarı Aras bölgesine, yani daha çok İrevan ve Karabağ vilayetlerine yerleştirilmiştir³². Başka bir Rus yazarı N. Şavrov'un yazdığına göre, 1828-1830 yılları arasında 40.000 İranlı, 84.000 Osmanlı Ermeni'si Azerbaycan'a yerleştirilmiştir. Bu rakam 19. yüzyılın sonlarına doğru bir milyona ulaşmıştır³³.

Ermenilerin Kafkasya'ya toplanmasındaki göç işlemi sadece İran'dan değil, Osmanlı Devleti'nden de yapılmıştır. Rusya, 1829 Edirne Antlaşması'na Hıristiyan halkın serbestçe Rus topraklarına göç edebilmeleriyle ilgili madde koydurmuştu. Osmanlı Devleti bu maddenin acısını sonralar 1853-1856 ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşları'nda hissetti. Rusya, bu savaşlarda Doğu Anadolu bölgesindeki işgal işleminde Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmaya başlamıştı³⁴. Böylece, bu tarihe kadar iyi giden Türk-Ermeni ilişkileri bozulmaya yüz tutmuştur.

Rusya'nın bu iskân politikasını yapmasında iki amacı olmuştur. Birincisi, bu göç siyaseti ile Kafkasya'daki etnik yapıyı değiştirerek, buralarda uzun süreli hâkimiyet kurma yoluna gitmiş olmasıdır. Bunun

29 Komisyon, "Türkmençay Mukavelesi", *Azerbaycan Tarihi Üzre Kaynaklar*, Bakü 1989, s.277-283.

30 A. S. Griboyedov, *Gore ot Uma Pisma i Zapiski*, Bakü 1989, s.387.

31 Nesir Necmi, Abbas Mirze, XIX. Esr Rusya-İran-Azərbaycan Münasebetleri., Bakü 1993, s.118.

32 Griboyedov, *a.g.e.*, s.388; Glinka, *Azerbaycan Ermenilerinin ...*, s.42-46.

33 N. N. Şavrov, *Novyya Ugroza Russkomu Delu Zakavkazze: Prestoyaşaya Rasprodaja Mugani İnorodçam*, Bakü 1990, s.63-64.

34 Uçarol, *Siyasi Tarih...*, s.375; Demirel, "Ermeni Meselesi...", s.344-346; Tuncer Baykara, "Rusların Doğu Anadolu'da Bir Ermeni Yurdu Yaratma Girişimi", 8. *Askeri Tarih Semineri (24-26 Ekim 2001-İstanbul)*, Ankara 2003, s.405.

için Kafkasya dışından getirilen Ermeniler bu bölgeye yerleştirilmiş, bu yolla Kafkasya'daki Müslüman halkın kolayca yönetilmesi sağlanmıştır³⁵. Başlangıçta, Kafkasya'daki Rus ordusunda Ermeni subaylarına öncelik tanıma politikası zamanla genişletilmiş, Kafkasya'daki Rus yönetimi bu zümreden olanlara emanet edilmiştir. Lazarevler, Madatov, İvan Korganov, Cemşid Şahnazar, Vasili Bebudov³⁶ gibiler bunlardandır.

İkincisi ise, bir dünya devleti olmak için komşu ülkeler (Osmanlı ve İran) işgal edilirken orada yaşayan Ermenilerin gücünden istifade etmeyi planlamasıdır³⁷.

B.ERMENİ MİLLÎ ÖRGÜTLERİ VE FAALİYETLERİ

Kafkasya cephesinde Ermenileri kendi menfaatleri için kullanan Rusya, Ermenilere bu bölgelerde (İrevan, Nahçıvan ve Karabağ'da) devlet kurma fırsatı vereceğini vaat etmişti. Bu vesileyle İrevan bölgesini Ermeniler için tesis ederek şimdilik *Ermeni guberniyası*, gelecekte ise *Ermeni devleti* olacağı sözü vermişti³⁸. Bu da, *Büyük Ermenistan* kurma hayalleri olan Ermenilerin ciddi bir şekilde örgütlenmesi ve kanlı olaylar çıkaran silahlı çetelerin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Böylece, 19. yüzyılın sonlarına doğru bölgedeki bütün Ermenileri organize edebilecek milliyetçi-şovnist çete grublarının kurulması ve faaliyete geçmesi sağlanmıştır.

Ermeni milliyetçiliğinin yapılanmasında önemli rol oynayan Ermeni millî örgütleri 19. yüzyılın ikinci yarısında, görünürde hayır cemiyetleri şeklinde kurulmaya başlasa da, daha sonra farklı amaçlar için faaliyet göstermiştir³⁹. Sayıları çok olan bu cemiyetlerin konumuz açısından en önemlileri ise Hınçak ve Taşnaksutyun komitalarıdır.

Hınçak Komitası Kafkasya Ermenileri tarafından 1886-1887'de İsviçre'de kurulmuştur. Anlamı *Çan sesi* (*sesleniş, haray*) olup, amaçları ise Rusya, Osmanlı ve İran topraklarında yaşayan Ermenileri birleştirip *Büyük Ermenistan* kurmak olmuştur. İçlerinde Rusyalı Ermenilerin bulun-

35 Yusuf Küçükdağ, Bilal Dedeyev, "Rusya'nın XIX. Yüzyılın Başlarında Kafkasya'ya Yerleşme Siyaseti", 8. *Askeri Tarih Semineri* (24-26 Ekim 2001-İstanbul), Ankara 2003, s.174-175.

36 Esedov-Kerimova, *Çarizmi Azerbaycan'a...*, s.35-55.

37 *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s.53-63.

38 Baykara, "Rusların Doğu Anadolu'da...", s.404-405.

39 *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s.73-75.

masına rağmen, komitanın merkezi sonradan Londra'ya taşınmıştır. Böylece, İngilizlerin etkisi altına düşmüştür.

Taşnaksutyun cemiyeti (İhtilal Cemiyetleri Birliği) ise 1890'da Tiflis'te kurulmuştu. Amacı faaliyet gösteren Ermeni derneklerini birleştirerek Türklere karşı isyan çıkarmak olmuştur⁴⁰. Daha çok Kafkaslar'da aktif oldukları görülmüştür.

Bu iki cemiyetin tarih boyu yaptığı işler bölgedeki Müslüman-Türk halkına karşı kanlı olaylar ve özellikle de Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde İngiltere, Fransa ve Rusya adına isyanlar çıkarmak olmuştur. Sadece 1890-1892 yılları arasında Hınçak teşkilatının düzenlediği kanlı olaylarda 65000 günahsız Müslüman (Türkler ve Kürtler) öldürülmüştü. Bunun devamı olarak 1894'den başlayan Sasun isyanları da bu cemiyetler tarafından düzenlenmiş ve on seneden fazla sürmüştür⁴¹. Artık alevlenen Ermeni sorunu sonraki yıllarda da aralıklarla devam etmiştir. Bu hem Azerbaycan'da, hem de Osmanlı Devleti'nde çok sayıda kanlı olayın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu kanlı olaylar kısaca şu şekilde sıralanabilir:

-1905-1906 yılları arasında Ermeni Taşnaksutyun cemiyeti tarafından Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde 400-den fazla kanlı olay yapılmıştır. Kanlı olayların çıkma nedenlerinden biri de, Çar Rusyası'nın Ermenileri desteklemesi ve devlet memurlarının Ermeni silahlı çetelerinin yaptıklarına göz yummalarıdır⁴².

-I. Dünya Savaşı'nda Ruslarla işbirliğinde olan Ermenilerin Anadolu halkına yaptığı baskınlarda 410 bin günahsız Türk insanı öldürülmüştür⁴³.

---

40 Geniş bilgi için bkz. *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s.76-91; Uçarol, *Siyasi Tarih...*, s.377; Komisyon, *Ermeni Terörü ve Kuldur Birleşmelerinin Beşeriyete karşı Cinayetleri (XIX-XX) -Muhtasar Kronoloji Ansiklopedi*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi İnsan Hukukları Enstitüsü, Bakü 2003, s.13-18; Demirel, "Ermeni Meselesi...", s.348.

41 Geniş bilgi için bkz. *Rusya'nın Erzurum'daki Konsolosu Mayevski'nin Hatıraları*, Çeviren: Vasif Kuliyeve, Bakü 1994.

42 M. Said Ordubadi, *Kanlı Yıllar*, Hazırlayan: Ekrem Bağirov, Bakü, 1991; Mir Möhsün Nevvab, *1905-1906. Yıllarda Ermeni Müslüman Davası*, Bakü 1993.

43 Yusuf Halacoğlu, "Sürgünden Soykırma Ermeni İddiaları", Bakü-Kafkas Üniversitesi-Seminar, 30 Mart 2007.

-1918 Mart olayları ve sonrasında Azerbaycanın Bakû, Şemahi, Kuba, Karabağ, Zengezur, Göyçay, Lenkeran ve diğer bölgelerinde olmakla toplam 50 binden fazla insan hünharca katledilmiştir⁴⁴. Bu dönem Ermenilerin yapmış olduğu katliamlar, ancak Türk ordusunun Azerbaycan'a yardımı sayesinde durdurulabilmişti. Osmanlı ve Azeri Türklerinden oluşturulan Kafkas İslam Ordusu, Gence-Bakû istikametindeki yol boyu mıntıkları, 15 Eylül 1918'de Bakû'yü ve daha sonra da Karabağ'ı Ermeni işgalinden kurtarmıştır⁴⁵.

- Ermenilerin sürdürdükleri hileli siyasetleri Sovyet döneminde de devam ettirilmiş ve 1948-1953 yılları arasında 100 binden fazla Azeri Türkü Ermenistan'dan kovulmuştur⁴⁶.

-1973-1985 yılları arasında ASALA terör teşkilatının Türk diplomatlara yaptığı suikastlar. Bu kanlı saldırılara başlıca neden Ermeni gençliğinde Türklere karşı nefret hissini tekrar uyandırılması olmuştur.

-1988'den başlayarak devam eden ilan olunmamış Dağlık Karabağ savaşı; 30 binden fazla ölü, on binlerce gazi ve bir milyondan çok savaş mağduru evsiz kalmış göçkünler⁴⁷.

SONUÇ

Ermeni milliyetçiliğinin oluşum ve faaliyet tarihi aslında 19. yüzyıldan öncelere kadar dayanmaktadır. Sadece 19. yüzyıldan başlayarak emperyalist devletler (Rusya, İngiltere, Fransa, ABD gibi) Ermeni milliyetçiliğini kendi çıkarları amacıyla kullanmaya başlamışlardır. Ermenileri kendi menfaatleri için kullanan devletlerden biri de Rusya olmuştur.

I. Petro devrinden gelişmeye başlayan ve 18. yüzyılda artık dünyanın güçlü devletlerinden biri olan Rusya, sıcak denizlere ulaşmak için güneye açılmak niyetinde idi. Rusya, bu düşüncesini gerçekleştirmek için ilk önce Kafkasya'yı daha sonrada komşu İran ve Osmanlı Devletleri'ni işgal etmeyi planlamıştır. Bu yüzden Rusya, 18. yüzyıldan başlayarak Kafkasya'yı işgal etme siyasetinde Ermenilerde var olan milliyetçilik

44 www.devletarsivleri.gov.tr/yayin/cumhuriyet/Azerbaycan-ermenisorunu

45 Mehman Süleymanov, Kafkaz İslam Ordusu ve Azerbaycan, Bakü 1999; Nasir Yüceer, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekati*, Ankara 2002, s.83-139.

46 Emir Kuliyev, *Göçürülme (1948-1953)*, Bakü 1998.

47 Osman Nuri Aras, Bilal Dedeyev ve diğerleri, *Karabağ Savaşı-Siyasî, Hukukî, Ekonomik Analiz*, Bakü, 2008.

hırsını devamlı kullanmaya başlamıştır. Onlara bu bölgelerde devlet kurmaları için imkân vereceğini vaat etmiştir.

19. yüzyılın başlarında ise birlik ve beraberlikten yoksun olan Azerbaycan Hanlıkları'nın durumundan faydalanarak bütün Kafkasya'yı işgal eden Rusya, Ermenilerle işbirliğine girerek başka yollara başvurmuştur. Komşu ülke ve bölgelerden topladığı Ermeniler'i esas olarak 1828'den sonra işgal ettiği Azerbaycan topraklarına toplamaya başlamıştır. 1828 ve 1829. yıllarda imzalanan Türkmençay (İran'la) ve Edirne (Osmanlı Devleti'yle) anlaşmalarına bile göçlerle ilgili madde koyulmuştu. Böylece, 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı'dan ve İran'dan toplam bir milyon kadar Ermeni, Azerbaycan'ın İrevan ve Karabağ, kısmen de Gence ve Nahçıvan bölgelerine yerleştirilmiştir. Dönemin tarihî kaynakları bu göç olayının iki tarafın da (Rusya ve Ermeniler) planlı hazırlıklarıyla hayata geçirildiğini kanıtlamaktadır.

Rusya bu göç siyaseti ile Kafkasya'daki etnik yapıyı değiştirerek, buralarda uzun süreli hâkimiyet kurma yoluna gitmiş ve Kafkasya'daki Müslüman halkın kolayca yönetilmesini sağlamıştır. Ayrıca, gelecekte komşu ülkeler (Osmanlı ve İran) işgal edilirken orada yaşayan Ermenilerin gücünden istifade etmeyi de ihmal etmemiştir. Bu da, bölgede Ermenilerin ciddi bir şekilde örgütlenmesi ve kanlı olaylar çıkaran silahlı çetelerin kurulmasına neden olmuştur. Böylece, hem Azerbaycan'da, hem de Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni isyanları ve kanlı olaylar bu tarihten sonra ortaya çıkmış, 19. yüzyılın sonları ve bütün 20. yüzyıl boyu sürmüştür.

Sonuç itibariyle, yukarıda anlatılan bu tarihî gerçeklerden sonra Anadolu ve Azerbaycan'da sosyal ve siyasî dengeler alt üst olmuş; bu yapılanmaların etkisi günümüze kadar gelerek *sözde Ermeni soykırımı* ve *Dağlık Karabağ meselesi* gibi ciddi sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

1. ARŞİV VESİKALARI

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

H.H. :324-G, 6677-A.

Name-i Hümayun Defteri :7.

2. TETKİK ESERLER

ADİGÖZELBEY, Mirze, "Karabağname", *Karabağnameler*, C.I, Bakû 1989.

ALİYEYEV, Fuad, "Şirvan Üsyanı, 1722-1735 Yıllarında Azerbaycan'ın Hazarboyu Eyaletlerinin Rusya Tarafından İşgal Olunması", *Azerbaycan Tarihi*, C.III, Bakû 1999.

ARAS, Osman Nuri, Bilal Dedeyev ve diğerleri, *Karabağ Savaşı-Siyasi, Hukuki, Ekonomik Analiz*, Bakû 2008.

BAKİHANOV, Abbaskulu Ağa, *Gülüstani-İrem*, Bakû 1951.

BARTHOLD, W., "Derbent", *İA*, C.III, İstanbul 1988.

BAYKARA, Tuncer, "Rusların Doğu Anadolu'da Bir Ermeni Yurdu Yaratma Girişimi", *8. Askeri Tarih Semineri (24-26 Ekim 2001-İstanbul)*, Ankara 2003.

BELGELERLE ERMENİ SORUNU, Hazırlayan: İhsan Sakarya, Ankara 1984.

BÜNYADOV, Ziya, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, Bakû 1989.

DEMİREL, Muammer, "Ermeni Meselesi ve Rusya", *8. Askeri Tarih Semineri (24-26 Ekim 2001-İstanbul)*, Ankara 2003.

ESEDOV, Firudin, Sevil Kerimova, *Çarizmi Azerbaycan'a Getirenler*, Bakû 1993.

GEYBULLAYEV, Giyaseddin, *Karabağ (Etnik ve Siyasi Tarihine Dair)*, Bakû 1990.

GLİNKA, S., *Azerbaycan Ermenilerinin Rusya Hudutlarına Göçürülmesinin Tasviri*, Çeviren: Vasif Kuliyev, Bakû 1995.

GRİBOYEDOV, A. S., *Gore ot Uma Pisma i Zapiski*, Bakû 1989.

GÜNTEKİN NECEFLİ, *Azerbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devleti ile Siyasi Alakaları (XVIII Asrın II. Yarısı)*, Bakû 2002.

HALACOĞLU, Yusuf, "Sürgünden soykırıma Ermeni İddiaları", Bakû-Kafkas Üniversitesi-Seminar, 30 Mart 2007.

KOCABAŞ, Süleyman, *Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, İstanbul 1989.

KOMİSYON, "Türkmençay Mukavelesi", *Azerbaycan Tarihi Üzre Kaynaklar*, Bakû 1989.

_____, *Ermeni Terörü ve Kuldur Birleşmelerinin Beşeriyete karşı Cinayetleri (XIX-XX) -Muhtasar Kronoloji Ansiklopedi*, Azerbaycan Millî İlimler Akademisi İnsan Hukukları Enstitüsü, Bakû, 2003.

KULİYEV, Emir, *Göçürülme (1948-1953)*, Bakû, 1998.

KÜÇÜKDAĞ, Yusuf, Bilal Dedeyev, "Rusya'nın XIX. Yüzyılın Başlarında Kafkasya'ya Yerleşme Siyaseti", *8. Askeri Tarih Semineri (24-26 Ekim 2001-İstanbul)*, Ankara 2003.

MEMMEDOVA, Feride, *Politiçeskoya İstoriya İstoriçeskaya Geografya Kavkazkoy Albani (III. Do n.e.VIII.e.)*, Bakû 1986.

MİNORSKY, V., "Nadir", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, C.IX, İstanbul 1988.

MOURAVİEF, Boris, *Delî Petro'nun Vasîyetnamesi*, İstanbul 1966.

NECEFLİ, Güntekin, “Karabağ’ın Hıristiyan Melikleri ve Ermenilerin Karabağ’da Devlet yaratmak Cehdleri”, *Renessans*, No:3-4, Bakû 2006.

NECMİ, Nesir, Abbas Mirze, XIX. *Esr Rusya-İran-Azərbaycan Münasebetleri*, Bakû 1993.

NEVVAB, Mir Möhsün, 1905-1906. *Yıllarda Ermeni Müslüman Davası*, Bakû 1993.

ORDUBADİ, M. Said, *Kanlı Yıllar*, Hazırlayan: Ekrem Bağırov, Bakû 1991.

ÖKE, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu*, İstanbul 1996.

Rusya’nın Erzurum’daki Konsolosu Mayevski’nin Hatıraları, Çeviren: Vasif Kuliyeve, Bakû 1994.

SARAY, Mehmet, “Ermenistan Yol Ayrımında”, *Kafkas Araştırmaları*, Sayı 2, İstanbul 1996.

_____, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara 1996.

SÜLEYMANOV, Mehman, *Kafkaz İslam Ordusu ve Azərbaycan*, Bakû1999.

ŞAVROV, N. N., *Novya Ugroza Russkomu Delu Zakavkaze: Prestoşaşaya Rasprodaja Mugani İnorodçam*, Bakû 1990.

ŞERİFLİ, Memmedali, 9. *Asrın İkinci Yarısı-11. Asrlarda Azərbaycan Feodal Devletleri*, Bakû 1978.

TOGAN, A. Zeki Velidi, “Azərbaycan”, İA, C.II, İstanbul 1970.

UÇAROL, Rıfat, *Siyasî Tarih (1789-1994)*, İstanbul 1995.

UMUDLU, Vidadi, *Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyası Terefinden İşğalı Ve Müstemlekeçilik Aleyhine Mübarize (1801-1828)*, Bakû, 2004.

VELİÇKO, Vasil Lvoviç, *Kafkaz (Rus İşi ve Tayfalar Arası Meseleler)*, Çeviren: Vasif Kuliyeve, Bakû 1995.

YÜCEER, Nasir, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azərbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Ankara 2002.

YÜKSEL, İbrahim, “Çarlık Rusya’nın Azərbaycan’ı İstilas ve Osmanlı Devleti’nin Tutumu”, *Kafkas Araştırmalar*, S.1, İstanbul 1988.

www.devletarsivleri.gov.tr/yayin/cumhuriyet/Azərbaycan-ermenisorunu

Doç. Dr. Bülent ÖZDEMİR

OSMANLI ŞEHİRLERİNDE YAŞAYAN İNGİLİZ KONSOLOSLARI VE ERMENİ SORUNU

Doç. Dr. Bülent ÖZDEMİR

Türk Tarih Kurumu

Tlf.:0 537 473 9380, e-posta: ottoman1300@hotmail.com

ÖZET

İngiltere'nin Osmanlı topraklarında büyükelçilik ve konsolosluklar şeklinde temsil edilmesi, 16. yüzyılın sonlarında başlamış ve 19. yüzyılda büyük bir gelişme göstererek neredeyse imparatorluğun bütün büyük şehirlerinde diplomatik temsilcilikler açılmıştır. 19. yüzyılın başlarında bu konsolosluklar daha çok İngiltere'nin gelişen ticarî ilişkileri düşünülerek Osmanlı İmparatorluğu'nun belli başlı liman şehirlerinde ve Levant Kumpanyası bünyesinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Ancak, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bağlanan konsoloslukların siyasî ve diplomatik önemleri arttığı gibi sayıları da artmış ve imparatorluğun bütün büyük şehirlerinde kendilerini göstermeye başlamışlardır.

Bu çalışmada genel olarak, 19. yüzyılın sonları ve I. Dünya Savaşı öncesinde, Osmanlı şehirlerindeki sosyal ve siyasal yapının içinde İngiliz konsoloslarının yeri ve önemi tespit edilmeye çalışılırken özel olarak da bu konsoloslukların Ermeni tebaa ile olan ilişkileri tarihsel perspektif içinde değerlendirilecektir. 20. yüzyılın başlarında artık Osmanlı İmparatorluğu'nun bir iç sorunu olmaktan çıkan ve uluslararası bir mahiyet kazanmaya başlayan Ermeni sorununda, Osmanlı şehirlerinde ve halkın içinde yaşayan yabancı konsoloslukların etkisi önemlidir. Bu bağlamda, 1915 olaylarına kadar gelen süreçte İngiliz diplomasisi içinde önemli yetkilerle donatılmış İngiliz konsoloslarının Osmanlı toplumuna bakışları, önyargıları, şehirlerdeki yaşantıları ve siyasî faaliyetleri Ermeni sorunu özelinde İstanbul'a ve Londra'ya gönderdikleri raporlar çerçevesinde incelenecektir.

---

19. yüzyılda İngiltere'nin dış politikasını belirleyen iki önemli unsur vardı. Bunlardan ilki ve en önemlisi *prestij* idi. Uluslararası arenada bazı özel nedenler arkasına gizlenmiş olarak ortaya çıkan *prestij*, ekonomik, stratejik, diplomatik gibi değişik formlarda kendini göstermekteydi. Diğeri ise *üstünlük duygusu* idi. Bunun temelinde *ırkî üstünlük* vardı ama çoğu zaman sömürgelere ekonomik, askerî ve güç bakımından üstünlük olarak yansımaktaydı¹.

Genel olarak 19. yüzyılda İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik dış politikası bölgedeki İngiliz çıkarları doğrultusunda şekillenmiştir. Bu noktada İngiltere için önemli olan *Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgede ne yaptığı ya da nasıl hareket ettiği değil, bunun İngiltere'nin çıkarlarını nasıl etkilediğidir*². İngiltere, 19. yüzyılın ilk yarısı itibarıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nu bölgedeki Rus emperyalizmini engellemek noktasında bir müttefik olarak görmektedir. Bu politikanın açık göstergesi,

1 Malcolm Yapp, *The Making of Modern Middle East, 1792-1923*, Harlow, Longmans 1987, s.82.

2 Uygur Kocabaşoğlu, "British Observations Regarding the Ottoman Empire in Nineteenth Century Periodicals", *Journal of Mediterranean Studies*, Vol.5, No:2, 1995, s.247-258,

1853-1856 Kırım Savaşı ve Osmanlı-İngiltere ittifakıdır. İngiltere'nin, Osmanlı İmparatorluğu'na 19. yüzyılın ikinci yarısındaki bakışı ise daha çok *Doğu Sorunu* çerçevesinde olmuştur. 1870'lerden itibaren yükselen milliyetçilik ve Balkan topraklarında çıkan isyanlar, dikkatleri Osmanlı İmparatorluğu'nun iç sorunlarına yöneltmiştir. Bu itibarla, İngiliz kamuoyunun gittikçe daha fazla Osmanlı içişleri ve çıkan olaylarla ilgilenmeye başlaması ve dolayısıyla Osmanlı yönetimine yönelik eleştiriler beraberinde İngiliz dış politikasını da değiştirmeye başlamıştır. İngilizler, Avrupa'daki dengeleri bozmadığı sürece dünyanın herhangi bir bölgesini işgal edebileceklerine inanmaktaydılar ancak Osmanlı İmparatorluğu için durum biraz farklıydı. Genel olarak ifade etmek gerekirse 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderi, Avrupa diplomasisinin çözüme kavuşturulması gereken bir sorunu olarak ele alınmaktayken İngiltere'de ise iç politika malzemesi yapılarak partiler arasında bir *takiye* aracı olarak kullanılmaktaydı³.

Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik eleştiriler yerini güçlü protestolara bırakmıştır. Gazete ve dergilerde çıkan yazılarda *Türkler* yönetici zümre olarak her türlü yanlış politikaların faileri olarak suçlanmaktadır⁴. İngiltere basınında Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili olarak çıkan yazıların içeriği ve seçilen konular İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik dış politikası ve çıkarları ile doğru orantılı bir görüntü vermektedir. Örneğin, 1876'da Bulgaristan'da meydana gelen olaylar sonrasında Liberal Parti lideri Gladstone bazı dergi ve gazetelere yazdığı yazılarda Osmanlı yönetimi için *dünyanın en zalim ve muzır despotizmi* ifadesini kullanırken Türk halkı için ise *insanlığın en insanlık dışı türü* gibi ırkçılık noktasında nitelermelerde bulunabilmekteydi⁵. Uzun süre İstanbul'da İngiltere büyükelçiliği yapmış olan Stratford Canning'in, Osmanlı literatürü hakkındaki düşünceleri ise *Türklerin yazılı literatürü neredeyse tamamen yobazlıkla ıslatılmış ve gerçekliğe yabancı olan küçük risalelere ve onlara yazılan şerhlerle dayanmaktadır* şeklindedir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısına ait

3 Herbert Cowell, "The Political Results of the War", *Blackwood's Edinburgh Magazine*, No:122, 1877, s.613.

4 Kocabaşoğlu, "British Observations ...", s.247-258.

5 Paul Auchterlonie, "From the Eastern Question to the Death of General Gordon: Representations of the Middle East in the Victorian Periodical Press, 1876-1885), *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol.28, No:1, 2001, s.5-24.

Osmanlı İmparatorluğu ve toplumu ile ilgili bu tür oldukça olumsuz ve hakaret içeren örnekleri çoğaltmak mümkündür⁶.

İngiltere kamuoyunu ve İngiliz dış politikasını belirleyen basın-yayın faaliyetleri, genelde gazeteciler, romancılar, şairler ve devlet memurları gibi farklı kaynaklardan dolaylı olarak elde ettikleri bilgileri değerlendirerek kamuoyunu bilgilendirenler ve diplomatlar, konsoloslar, misyonerler, askerî görevliler, arkeologlar, tüccarlar gibi doğrudan Osmanlı topraklarında yaşayarak bakış açılarını ve algılarını şekillendirenler olmak üzere iki farklı grup tarafından yürütülmekteydi⁷. Hiç şüphesiz istisnalar olmakla birlikte ikinci gruptakilerin Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili olarak ortaya koydukları ürünler hem diğerlerine göre daha objektif hem de İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik dış politikasının ve bölgedeki çıkarlarının belirlenmesinde daha etkin olmuştur.

19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başlarında I. Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede İngiltere-Osmanlı ilişkilerinde ve bölgeye yönelik İngiliz diplomasisinde en etkin kurum 19. yüzyıl boyunca gelişerek bütün Osmanlı topraklarında örgütlenmiş olan İngiltere konsoloslukları olmuştur.

İngiltere'nin Osmanlı topraklarında büyükelçilik ve konsolosluklar şeklinde temsil edilmesi, 16. yüzyılın sonlarında başlamış ve 19. yüzyılda büyük bir gelişme göstererek neredeyse imparatorluğun bütün büyük şehirlerinde diplomatik temsilcilikler açılmıştır. 19. yüzyılın başlarında bu konsolosluklar daha çok İngiltere'nin gelişen ticarî ilişkileri düşünülerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun belli başlı liman şehirlerinde ve Levant Kumpanyası bünyesinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir⁸. Ancak, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bağlanan konsoloslukların siyasî ve diplomatik önemleri arttığı gibi sayıları da artmış ve imparatorluğun bütün büyük şehirlerinde kendilerini göstermeye başlamışlardır⁹. 19. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'nin Amerika Birleşik Devletleri'ne yaptığı ortalama yıllık ihracat £ 23 milyon ve konsolosluk hizmetleri için harcadığı para £5000 iken Osmanlı

6 Auchterlonie, "From the Eastern ...", s.11.

7 Kocabaşoğlu, "British Observations ...", s.247-258.

8 Alfred C. Wood, *A History of the Levant Company*, London 1935, s.113-114; Roger Owen, *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, London 1981, s.85.

9 Bkz. D.C. M. Platt, *The Cinderella Service: British Consuls since 1825*, Edinburgh, Longman 1971.

İmparatorluğu'na yaptığı ihracat £ 2 milyon ve konsolosluk harcamaları ise £ 21.150'dir. Bu da açık bir şekilde göstermektedir ki İngiltere'nin Osmanlı topraklarında giderek daha çok sayıda konsolosluklar açması siyasî nedenlere dayanmaktaydı¹⁰.

19. yüzyılın sonlarında ve I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, Osmanlı şehirlerindeki sosyal ve siyasal yapının içinde İngiliz konsoloslarının yerinin ve öneminin tespit edilmesi ve özel olarak da bu konsoloslukların Ermeni tebaa ile olan ilişkilerinin tarihsel perspektif içinde gözden geçirilmesi bize Ermeni sorunu hakkında önemli ipuçları sağlayacağını düşünmekteyim. 20. yüzyılın başlarında artık Osmanlı İmparatorluğu'nun bir iç sorunu olmaktan çıkan ve uluslararası bir mahiyet kazanmaya başlayan Ermeni sorununda, Osmanlı şehirlerinde ve halkın içinde yaşayan yabancı konsoloslukların etkisi önemlidir. Bu bağlamda, 1915 olaylarına kadar gelen süreçte, İngiliz diplomasisi içinde büyük yetkilerle donatılmış İngiliz konsoloslarının, Osmanlı toplumuna bakışları, önyargıları, şehirlerdeki yaşantıları ve siyasî faaliyetleri, Ermeni sorunu özelinde İstanbul'a ve Londra'ya gönderdikleri raporlar çerçevesinde önem kazanmaktadır.

Ermeni sorununda İngiltere'nin politikası ve yürüttüğü diplomasi, bölgedeki konsolosları vasıtasıyla toplanan bilgiler doğrultusunda belirlenmekteydi. Bu mekanizmanın nasıl işlediğine geçmeden önce, konsoloslar tarafından toplanan bilgi ve istihbaratın tarihsel açıdan güvenilirliği ve bu belgelerin tarihçi için ne tür tuzaklar oluşturduğu üzerinde kısaca durmak istiyorum.

Öncelikle 19. yüzyıl Osmanlı tarihi açısından yabancı kaynakları düşündüğümüzde konsolos raporları, misyonerlerin tuttıkları günlükler ve raporlar ile seyyahların gözlemlerini ve yaşadıklarını anlattıkları kitaplar aklımıza gelmektedir. Konsolos raporlarını diğer yabancı kaynaklara göre daha güvenilir yapan faktörler arasında bu raporların belli bir eğitimi olan ve amirlerine (İstanbul'daki Büyükelçiliğe ve Dışişleri Bakanlığı'na) doğru ve güvenilir bilgiler aktarmak durumunda olan görevli kişiler tarafından üretilmiş olmaları gelmektedir. Resmî görevliler olarak konsoloslar, yaşadıkları şehirde yazdıkları raporlar için bilgi ve

10 Platt, *The Cinderella Service...*, s.126. Ayrıca bkz. Maria Todorova, "The Establishment of British Consulates in the Bulgarian Lands and British Commercial Interests", *Etudes Balkaniques*, Vol. 4, 1973, s.80-88.

istihbarat toplamak noktasında seyyahlara göre çok daha avantajlı bir pozisyondaydılar. Resmî görevliler olmaları çoğu zaman konsolosların yerel Osmanlı yöneticileri ile karşılıklı iyi ilişkiler kurmalarına imkân sağlamaktaydı. Yabancı konsoloslara Osmanlı kanunları çerçevesinde ve korumasında belli imtiyazlar ve haklar tanınmıştı. Yaşadıkları şehirlerde, temsil ettikleri ülke mabeyninde şehrin önde gelen ve itibarlı şahsiyetleri pozisyonunda olmaları Osmanlı halkı ve yerel yönetimi üzerinde bir etki oluşturmalarına neden olmaktaydı. Bütün bu avantajlar kendilerine, bölgelerinde meydana gelen olayları ve gelişmeleri daha yakından ve birinci elden takip etme imkânı sağlamaktaydı.

Diğer taraftan hazırladıkları raporlar için ihtiyaç duydukları bilgi ve belgeleri dolaylı yollardan elde etme imkânları da bulunmaktaydı. Yaşadıkları şehirde, çevre kasaba ve köylerde kendilerine bilgi ve istihbarat sağlayan halktan kişiler vardı. Konsolos raporlarının bir gazete ya da dergide yayınlanmak için hazırlanmamış olması sadece Dışişleri Bakanlığı'na yazılmış bilgi ve tavsiye niteliği taşıması da raporların objektifliğini artırmaktadır. Bu durumda diğerlerinde olduğu gibi genel okuyucuyu hedef alan gerçek dışı, dikkat çekici ve abartılmış bilgiler verilmesine de ihtiyaç kalmamaktaydı. Çoğu zaman yazılan raporlar gizli kaydıyla belli kişiler tarafından okunmakta ve değerlendirilmekteydi¹¹.

Seyyahlardan farklı olarak konsolosların uzun yıllar aynı şehirde ya da bölgede yaşamaları, çoğu zaman yaşadıkları yerin dilini öğrenmeleri, yerel basını takip edebilmeleri ve halkın gelenek, görenek, tavır ve hassasiyetlerini bilmeleri yazdıkları raporların doğruluğunu olumlu yönde etkileyen diğer faktörlerdir. 1835-1856 yılları arasında İngiltere'nin Selanik konsolosu olarak görev yapmış olan Charles Blunt, yabancı seyyahların verdiği bilgilerin güvenilirliği konusundaki kuşklarını şu şekilde dile getirmektedir:

Ellerinde bir ferman ya da buyruldu ile Osmanlı topraklarında seyahat eden yabancı gezginler uğradıkları şehirlerde genellikle metropolitlerin ya da zengin Hıristiyan reayanın evlerinde konuk edilmektedir. Bu durumda bölge veya şehirle ilgili topladıkları bil-

11 Bkz. Bülent Özdemir, "Being a Part of The Cinderella Service: Consul Charles Blunt at Salonica in the 1840s", *Frontiers of Ottoman Studies*, Vol. II, Edited by Colin Imber, Keiko Kiyotaki and Rhoads Murphey, s.250-257.

gileri de onlardan elde etmektedirler ve bu bilgiler onları rahatlıkla yanlış yönlendirebilmektedir. Osmanlı topraklarına yapılan bu kısa seyahatler hatta bir-iki yıl kadar sürenler bile toplum ve ülke ile ilgili yeterli ve güvenilir bilgilerin toplanması için gerekli fırsatları oluşturmaz¹².

Hiç şüphesiz Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan konsolosların gücü ve yetkileri, 19. yüzyılda ikili anlaşmalarla Osmanlı tebaası olan Hıristiyanlara resmî olarak *himaye* yetkisi verilmesiyle artmıştır. İlk kapitülasyonlardan itibaren tanınan bu yetkiler, 19 yüzyıl şartlarında yabancı konsoloslar tarafından sonuna kadar kullanılarak buldukları bölgelerde bir çekim gücü oluşturmalarına neden olmuştur. Gerçekte ekonomik çıkarlar için ve genelde ticaretin gelişmesi noktasında tüccarlara tanınmış olan bu himaye yetkisi bir süre sonra konsoloslar tarafından politik ve diplomatik amaçlarla Osmanlı yerel yönetimi üzerinde bir baskı oluşturmak için kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı yerel yöneticileri, bu yetkinin konsoloslar tarafından çok sayıda ve sık sık uygun olmayan kişiler için kullanıldığını görmelerine rağmen, konunun karmaşık olması, kendilerine bir şikâyet gelmemesi ve diplomatik bir kriz çıkarmamak gibi nedenlerle buna göz yummuşlardır¹³.

Bu noktada Osmanlı şehirlerinde yaşayan İngiliz konsoloslarının görev ve sorumlulukları içerisinde saydıkları faaliyetleri Uygur Koca-başıoğlu şu şekilde sıralamıştır:

1. Osmanlı yöneticileri, diğer ülke konsolosları ve cemaat reisleri ile düzenli ve sürekli temaslar.
2. Hıristiyan ve Müslüman tebaanın hak arama taleplerine aracılık ve Osmanlı mahkemelerinde gözlemcilik.
3. Misyonerlerle ve din ya da mezhep değiştirenlerle ilgili anlaşmazlıkların çözümünde arabuluculuk.
4. İngiliz uyrukluların doğum, ölüm, velayet, vesayet, cenaze, evlenme vs. işleri ile ilgilenme.
5. Kenti ziyarete gelen ekâbire refakat.

12 FO, Belge No:195/176, Blunt'tan Ponsonby'e, Ocak 1841.

13 Özdemir, "Being a Part of The Cinderella Service...", s.252.

6. Protokole ilişkin her türlü ayrıntı üzerinde pazarlık, didişme ve kendi isteğini yaptırma çabaları.

7. Her türlü istihbarat faaliyetleri¹⁴.

İkamet ettikleri yerlerde mensup olduklar devletlerin Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilişkileri ve etkisinden de destek alarak etki alanlarını genişleten konsoloslar, 19. yüzyılın ikinci yarısında etnik ve dinî kökeni ne olursa olsun bölge insanının problemlerinin çözümü için başvurdukları önemli *makamlar* haline gelmişlerdir. Hiç şüphesiz bu, İngiltere'nin bir dünya devleti olması ve bunun yerel politikada konsolosların hareketlerine yansımaları şeklinde de görülebilir. Yerel halkın sorunlarının çözümünde konsoslara olan teveccühü İngiltere'nin güçlü devlet pozisyonundan kaynaklanmakla birlikte konsolosların halkın sorunlarına duyarsız kalmamaları ve kendi çıkarları doğrultusunda bunları çözüme ulaştırmak için çaba göstermeleri de önemli bir faktördür. Burada, konsolosların birer diplomat olarak maharetlerinin yanı sıra, Osmanlı yerel yönetim anlayışı, kanunlar, yöneticiler ve bölgedeki politik dengeler hakkında önemli oranda bilgi sahibi olduklarını görüyoruz¹⁵. Yabancı konsolosların buldukları şehirlerde özellikle gayrimüslim halkın sorunlarıyla ilgili olarak yerel yöneticilerden talep ve beklentilerinin artmasına ve bu durumun yapılacak iyileştirmeleri zorlaştırmasına, çoğu zaman da asayişin bozulmasına neden olmaktadır. 1881'de İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na Osmanlı topraklarında görevli bir konsolos tarafından gönderilen bir memorandumda konsolosların politik sorumlulukları ve faaliyetleri ile ilgili olarak şunlar ifade edilmektedir:

Politik görevlerimiz arasında: yükselen ve gelişen her türlü ulusal ve etnik hareketleri izlemek ve bu gelişmelere göre Majestelerinin hükümetinin de direktifleri doğrultusunda uygun olan politikayı geliştirmek; bölgede İngiltere'nin çıkarlarına zarar veren yabancı entrikalara karşı pozisyon almak; toplumu oluşturan farklı grup ya da sınıfların içinde buldukları şartlar hakkında bilgi toplamak; Eyaletlerin nasıl yönetildiği hakkında rapor hazırlamak; adalet

14 Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları, 1580-1900*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.62.

15 FO, Belge No:195/176, Blunt'tan Ponsonby'e, 1841.

sistemindeki her türlü baskı ve yozlaşma olaylarını protesto etmek; toplumun daha iyi yaşaması için yapılan reform uygulamalarını yakından takip etmek ve bunun için yöneticilerin işine çok karışmadan gerekli tavsiye ve yardımları yapmak¹⁶.

Yabancı konsolosluklar elde ettikleri imtiyazlar sayesinde sadece haksızlığa uğradığını düşünen kişilerin değil aynı zamanda suç işleyen ya da kanun kaçağı durumunda olan kişilerin de sığındıkları mekânlar olmaktan kurtulamamışlardır. Mithat Paşa'nın İzmir'de İngiltere konsolosluğuna sığınması gibi, önemli görevlerde bulunan şahısların yanı sıra bir yerden bir yere nakledilmesi sırasında bazı adi suçluların firar ederek konsolosluklara sığındıkları görülmüş ve bununla ilgili olarak suçlulara refakat eden güvenlik görevlileri suçluların konsolosluklara yakın yerlerden geçirilmemeleri konusunda uyarılmışlardır¹⁷.

Büyük devletlerin kendi aralarındaki rekabet ve mücadelenin minyatürünü, Osmanlı topraklarında örgütlenmiş olan bu devletlerin konsolosları arasında da görmekteyiz. Aynı şehirde bulunan farklı devlet misyonlarının sürekli bir şekilde birbirlerini kontrol ettikleri, faaliyetlerini takip ettikleri, gerekli istihbarat bilgileri topladıkları ve bütün bunları rapor ettikleri bilinen gerçeklerdir. Bazı zamanlar, konsolosların şahsi önyargıları, eğitim seviyeleri veya karakterlerinden kaynaklanan nedenlerle, o bölgeye mahsus ve doğal karşılanabilecek münferit olayların, abartılarak İstanbul'daki Büyükelçiliğe ya da Dışişlerine rapor edildiğini ve diplomatik krize varan sonuçlara neden olduğunu görmekteyiz. Diğer taraftan konsolosların raporlarını hazırlarken, yazdıkları kişinin (ya İstanbul'daki büyükelçi ya da Dışişleri Bakanlığı) belli konulardaki hassasiyetlerini dikkate alarak yazdıklarını da görüyoruz. Konsoloslar, muhatap aldıkları devlet adamlarının belli konularda (mesela Ermeni sorunu) hassasiyet sahibi olduklarını biliyorlarsa, raporlarında bu konu üzerinde çalışmalar yaptıklarını özellikle göstermek istemekte ve bazen çok küçük hadiseleri abartmaktaydılar. Raporlarında üzerinde duracakları konuların seçiminde göze girme, tayin ve terfi beklentilerinin etkili olduğu şüphesizdir¹⁸.

16 Kocabaşoğlu, "A Preview of the British Consular Establishment in the Nineteenth Century Ottoman Empire", *Etudes Sud-Est Europe*, XXXIII, 3-4, 1995, s.305-314.

17 BOA, *DH.MB.HPS.*, Belge No:102/30, 2 Rebiülahir 1339.

18 Özdemir, "Being a Part of The Cinderella Service...", s.256.

İngiltere'nin Osmanlı topraklarında bulunan konsolosluk hizmetleri için 1878 tarihi bir dönüm noktası olmuştur. Berlin Antlaşması ile Osmanlı yönetimine İmparatorluğun Asya topraklarında güvenlik, maliye ve adliye konularında reformlar yapılması gerekliliği kabul ettirilmiştir. Yapılacak olan bu reformların yakından takip edilmesi bahanesiyle belli başlı Osmanlı şehirlerinde İngiltere'nin *askerî konsolos* adını verdiği yeni konsolosluklar oluşturulmaya başlanmıştır¹⁹. Bu göreve atanacak kişilerin niteliği çok önemliydi. Bunlar haritacılık, istihkâm ve istihbarat konularında deneyimli, her türlü istatistikî bilgiyi toplayacak ve değerlendirebilecek nitelikte subaylardı. Berlin Anlaşması'nın 62. maddesi uyarınca ihdas edilmiş olan ve İngiltere Dışişleri Bakanı Salisbury'nin *bu subaylara sırf Türklerin kuşkusunu çekmemek için konsolos denmektedir* diye açıklama getirdiği askerî konsoloslar yaşadıkları bölgelerle ilgili olarak akla gelebilecek her konuda raporlar hazırlamışlar ancak genel olarak halkın ve özel olarak da Ermeniler başta olmak üzere Kürtler, Abazalar ve Lazların durumlarıyla ilgilenmişlerdi²⁰. Bu konuda Uygur Kocabaşoğlu şu tespitlerde bulunmaktadır:

1879-1882 yılları arasında Van'dan Aydın'a, Anadolu'nun ticari hayatı pek canlı olmayan, buna karşılık etnik ve dinsel çeşitliliği olan şehir ya da yörelerinde, rütbeleri teğmen ile yarbay arasında değişen 10 İngiliz subayının, konsolos ya da konsolos yardımcısı adı altında 'gözetim' görevi yapmış olduğunu görüyoruz. Askerî konsoloslar, karargâhı Sivas'ta bulunan Yarbay Wilson'a bağlı olarak çalışıyorlardı ve atandıkları merkezde oturmak yerine sürekli çevre il ve ilçeleri dolaşarak görev yapıyorlardı²¹.

ERMENİLER VE İNGİLİZ KONSOLOSLARI

Konsoloslar, buldukları şehirde kanunlar çerçevesinde resmî bir görev ifa eden devlet görevlileriydi. Sorumlu oldukları bölgede kendi devletlerini temsil etmek, çıkarlarını korumak ve verilen emirleri yerine getirmek gibi görevlerinin gereği olarak çalışmalar yapar ve raporlar hazırlarlardı. Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde görev yapan konsoloslar, düzenli bir şekilde olan biteni bir gözlemci pozisyonunda yani olaylara doğrudan müdahil olmadan kendi üstlerine rapor etmekteydiler. Fakat

19 Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları...*, s.126.

20 Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları...*, s.137.

21 Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları...*, s.138-139.

zaman zaman raporlarında kendi gözlemlerine dayanan düşünce, yorum ve önerilerini de yazmak suretiyle Dışişleri Bakanlığı'nın politikalarını da yönlendirmekteydiler. Özellikle Doğu Anadolu'da görev yapan İngiliz konsolosların raporlarında Ermeni örgütleri yakından takip ettiklerini ve köylerde yaşayan sıradan Ermeniler ile ihtilalci Ermeni komitalarını aynı düşünmemek gerektiğini vurguladıklarını görüyoruz. Bu konuda Van'da görev yapan Ian Smith şunları yazmaktadır:

Zengin ve ticaretle uğraşan komitacı Ermenilerin, bu bölgede yaşayan ve politikadan çok bu seneki hasatı düşünen Ermeni toplumunun çoğunluğunu temsil ettiklerini düşünmüyorum. Köylerde yaşayan Ermenilerin tek isteği barış²².

I. Dünya Savaşı'ndan çok önce İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen konsolos raporlarında Ermeni komitaların Doğu Anadolu'daki belli başlı şehirlerde örgütlendikleri ve amaçlarının karışıklıklar çıkararak bölgede Osmanlı otoritesini kırmak suretiyle Avrupalı devletlerin müdahalesine açık bir ortam oluşturmak olduğu belirtilmektedir. İngiltere Van Konsolosu 11 Nisan 1904'te yazdığı raporunda bölgedeki hareketliliği ve olayların iç yüzünü şu şekilde anlatmaktadır:

...Kendilerini Kürt olarak gizleyen çok sayıda ihtilalci Ermeni, sınırı geçmek ve yol boyunca kendilerine yardım etmeleri için Kürtlere ödedikleri belli bir para karşılığında Van'a gelmektedirler... Muş ve Sason'da bu yol ile Rusya'dan gelmiş çok sayıda Ermeni olduğu konusunda hiç şüphe yoktur... Eğer Ermeni ihtilalcilerin Müslümanları şüphelendirecek provokatif hareketleri olmasa bölgede bir sorun çıkacağını düşünmüyorum. İhtilalcilerin bu olayları çıkartmaktaki maksatları hiç şüphe yok ki Avrupalı devletlerin dikkatlerini bölgeye çekmek istemeleridir...²³.

Konsolosların görev yaptıkları bölgede çıkan toplumsal olaylarda Ermeniler başta olmak üzere Hıristiyan ahaliyi koruma ve kollama gibi resmî bir görevleri olmamasına rağmen çoğu zaman yetkilerini de aşarak taraf olduklarını görüyoruz. Antranik liderliğinde 31 Ağustos 1904 tarihinde Van'a gelen ve Akdamar adasına çıkarak, kendilerine burayı bir üs yapan Ermeni çetecilerin yol açtığı olaylarda, İngiltere konsolosu

22 FO, Belge No:371/2130/5748, Ian M. Smith'in raporu, 10 Ocak 1914.

23 FO, Belge No:195/2172, 11 Nisan 1904, Van.

başta olmak üzere, şehirde bulunan diğer diplomatik misyonlar ve misyoner merkezleri Ermenileri korumaya çalışmışlardır. Ermeni çetecilerin Ermeni mahallelerinde himaye edilmesi şehirde olayların büyümesine yol açmış ve karşılıklı olarak öldürmeler meydana gelmiştir. Olaylarda zarar gören Ermenilerin genel olarak şikâyetlerini İngiltere Konsolosuna ilettiklerini görüyoruz. Konsolos'un bu konudaki ifadeleri şöyledir:

...Bazıları bana geldi ve şikâyette bulundu. Kendilerine saldıranların isimlerini verdiler ve benden bu kişilerin cezalandırılması için bir şeyler yapmamı istediler. Ancak ben davacı olup şahitlik yapıp yapmayacaklarını sorduğumda bundan kaçındıklarını ifade ettiler...²⁴.

Ermeni çetecilerin şehirde oldukları bilinmesine rağmen alınan tedbirler yetersiz kalmış ve daha fazla karışıklığa neden olmamak için Vali, Amerikalı misyoner Dr. Ussher'i Ermeni çetecilerle iletişim sağlamak ve şehirden ayrılmaları için ikna etmekle görevlendirmiştir. Nitekim gizlice yapılan görüşmelerde Ermeni mahallesindeki askerler geri çekilmiş ve çetecilerin sessizce şehirden ayrılmalarına müsaade edilmiştir.²⁵ Yaşanan bu olaylardan sonra İngiltere konsolosu raporunda yabancı misyonların Ermenileri koruyup kollaması ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

...Bilgilendirilmek istediğim bir başka nokta da, yabancı misyonların ve kuruluşların yukarıda anlatılan olaylar benzeri olaylar karşısında hangi oranda Ermenileri korumak ve kollamak yetkisine sahip olduklarıdır. Bir katliam durumunda hiç şüphesiz yapılacak tek şey budur, ancak bu aynı zamanda yasal haklarımızın dışına çıkmak olduğundan konsolosluk binalarını da tehdit edeceğinden ve diplomatik sorunlar çıkacağından mümkün olduğunca bundan uzak durmak gerekir...²⁶.

Yabancı konsolosların, zaman zaman Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışması anlamına gelen faaliyetleri karşısında Osmanlı yönetiminin gerekli çalışmaları yaptığını görüyoruz. Ancak uluslar arası konjonktür ve İngiltere başta olmak üzere Avrupalı devletlerle olan diplomatik ilişkiler Osmanlı yönetiminin daha etkin hareket etmesini engellemiştir. Özellikle İngiliz konsolosların servetin hangi kısım ahalide

24 FO, Belge No:195/2173, 10 Eylül 1904, Van.

25 FO, Belge No:371/2173, 10 Eylül 1904, Van.

26 FO, Belge No:371/2173, 10 Eylül 1904, Van.

bulduğunu araştırarak Ermenilerin İngiltere'ye temayüllerini sağlamaya ve İngiliz nüfuzunu yaymaya çalıştıkları, askeri konsolosların askeri harekete elverişli noktaları tespit ederek haritalarını tashih ettikleri ve Ermeniler arasında Ermenistan fikrini yaymaya çalıştıklarının Osmanlı yönetimince bilinen gerçekler olduğunu yazışmalardan anlıyoruz²⁷. Alınan tedbirler arasında bu tür faaliyetlerde bulunan İngiliz konsolosların buldukları bölgelerde gerçekleştirdikleri seyahatlerinin kısıtlanması yoluna gidilmiştir. Konsolosların yaptığı bu seyahatler bazen avlanmak gibi sudan nedenlere dayandırıldığı gibi çoğu zaman da izinli olarak yapılmakta ve yapılan gözlemler bir rapor halinde Osmanlı yönetimine de sunulmaktaydı²⁸.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'na girişi ile birlikte imparatorluk topraklarındaki savaş halinde olunan devletlere ait her türlü diplomatik temsilcilikler ve misyonerlik merkezleri kapatıldı ve kendilerinden ülkeyi terk etmeleri istendi. Ancak, konsolosların buldukları bölgelerde uzun yıllara dayalı olarak gayrimüslim tebaa ile kurdukları yakın ilişkiler vasıtasıyla, savaş yıllarında İtilaf Devletleri lehine her türlü istihbarat faaliyetleri belli organizasyonlar, örgütler ve kişiler tarafından yürütülerek Osmanlı askeri gücü zayıflatılmaya çalışıldığı konusunda arşivlerde çok sayıda belge vardır²⁹. Osmanlı topraklarını terk etmek durumunda kalan İngiltere konsolosluklarının bu istihbarat çalışmaları savaş sırasında Batum, Rodos ve Kıbrıs gibi coğrafi olarak Osmanlı topraklarına yakın yerlerde bulunan konsolosluklar tarafından yürütülmüştür. Bu konsolosluklara her konuda istihbarat sağlayanların başında Osmanlı tebaası olan Ermeniler gelmekteydi. İngiltere Millî Arşivi'nde Dışişleri Bakanlığı FO 371 (Foreign Office) serisi bu tür belgelerle doludur. Nitekim daha savaştan önce Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesi ihtimali göz önünde bulundurularak İngiltere, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu içindeki bu isyan hareketlerinin iyi değerlendirilmesi ve takip edilmesi gereken politikanın da

27 BOA, *Y.PRK.MYD.*, Belge No:1/58, 24 Şaban 1297.

28 BOA, *HR.SYS.*, Belge No:81/48, 84/2.

29 Bu konu ile ilgili olarak bkz. Salahi R. Sonyel, "Turco-Armenian Relations and British Propaganda During the First World War", *Bellefen*, C. LVIII, 29, s.381-449.

buna göre yapılması gerektiği konusunda İstanbul'da bulunan büyükelçisi tarafından uyarılmıştır³⁰.

Sonuç olarak yukarıda belgeleriyle anlatılmaya çalışıldığı gibi Osmanlı topraklarında yasal olarak örgütlenmiş olan İngiliz konsoloslukları doğrudan veya dolaylı olarak Ermeni sorununun çıkmasında önemli rol oynamışlardır. İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu ile olan diplomatik ve ekonomik ilişkilerini geliştirmek amacıyla açılan bu konsolosluklar, 19. yüzyılın sonlarında İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik dış politika ve tutumundaki değişiklik sonucu daha politik ve diplomatik görevler üstlenmişlerdir. Hiç şüphesiz bu politika değişikliğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya gibi yeni ve güçlü bir Avrupalı müttefik bulması etkili olmuştur. 1878'den itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun bir iç sorunu olmaktan çıkıp uluslararası mahiyet kazanan Ermeni sorunu, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki resmî ajanları olan konsoloslar vasıtasıyla yakından takip edilmiş ve kendi çıkarları doğrultusunda kullanılan önemli bir politik ve diplomatik unsur olmuştur.

Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları şehirlerde kurulmuş olan İngiltere konsolosluklarının bölgede meydana gelen olaylarla ne kadar ilgili ve bunlar hakkında hangi oranda istihbarata sahip olduklarına güzel bir örnek olması açısından İngiltere Van konsolosunun İstanbul'daki büyükelçisine gönderdiği 1904 tarihli bir raporun tercümesi aşağıda verilmiştir:

Van, 21 Eylül 1904

Efendim,

40 numaralı raporumda bahsettiğim 'Doktor' olarak bilinen önde gelen ihtilalci ile yaptığım iki mülakatımı rapor etmekten onur duyuyorum.

Muş'tan ayrıldığımda, Ermeni murahhas, eğer mümkünse Van'daki ihtilalcilerle iletişim kurmam ve Van'da daha fazla olaylar çıkarmalarını engellemem konularında bana yalvardı. Hiç şüphem yok ki onun girişimiyle, Van'a döndükten kısa süre sonra bu şahıs benimle

---

30 FO, Belge No:371/2137/59383.

irtibat kurdu. Doktor (burada sadece bu isimle biliniyor) Avrupa komitelerinin baş temsilcisi olarak görünüyor ve ciddi bir etkiye sahip. Söylediğine göre St. Petersburg'da yetmişmiş ve tıp diplomasını da oradan almış. Konuşmamızın detaylarını vermem anlamsız olacak fakat net sonuç şu ki: İhtilalciler biraz inatçı görünüyorlar ve sert tedbirlerin kendileri açısından bir Avrupa müdahalesini doğuracağı fikrine bağlanmışlar. Öyle görünüyor ki Avrupa basınının (özellikle Fransız) bir bölümünden (özellikle M. Delcasse ve M. Anatole'nin konuşmaları) böyle bir ümide kapılmışlar. Farkına varmadıkları şey bu basının daha çok, sorumluluk taşımayan kişilerin görüşlerini seslendirmesi ve hiçbir devleti Ermenilerin lehine harekete geçmek noktasında bağlamamasıdır. Gerçekte, ihtilalci komiteler hazırladıkları doğru olmayan raporlar ve özel olarak hazırlanmış haberlerle Avrupa basınındaki bu kişileri aldatırken, kendileri de yine bu kişiler tarafından kandırılıyorlarmış gibi görünüyor.

Doktor çok yakında kesinlikle bir şeyler olacağı için, Van'dan tekrar ayrılmamam konusunda beni uyardı. Bunu önlemek için, eğer bölge tekrar huzura kavuşursa reformların yapılacağı konusunda söz veremeyeceğimi sordu. Ona böyle bir söz vermemin yetkimin dışında olduğunu söyledim ve yapılması için tavsiye ettiğim şeyin Ermeni halkının durumunun iyileştirilmesi için tek ve en iyi şans olduğunu söyledim. İzlenecek yol, öncelikle aktif ihtilalci hareketlerin durdurulması ve yabancı güçlerin, Türk hükümetine reformları yapması hususunda baskı yapmaları için yeterli derecede uyanık ve ülkenin içinde bulunduğu durumun farkında olduklarına inanmalarıdır. Ayrıca ona kendi görüşüm olarak diplomatik girişimlerden başka, güçle müdahalenin mümkün olmadığını söyledim. Sonunda ihtilalcilerin sessiz kalması konusunda benimle hemfikir oldu ve bir ay için huzurun bozulması noktasında hiçbir şeye izin vermeyeceğine dair güvence verdi. Eğer bu zaman dilimi sonunda, ben kendisine reformların yapılması noktasında kesin bir ümit verebilirim, ülkenin bu bölümündeki ihtilalci hareketlerin hepsini durduracak. Eğer bu olmazsa hadiseler kendi yolunu bulacak.

Bunlar onun sözleri fakat bana göre komitelerin bu kadar büyük bir gücü bu adama vermiş olmaları ve böyle bir sözü yerine getirebilmesi konularında biraz şüphe var. Geçici bırakışmalar açısından inanıyorum ki etkin biri ve nitekim şu günlerde ihtilalcilerle ilgili neredeyse hiçbir şey duyulmuyor. Doktor, hepsini, Antranik (ünlü

bir Ermeni komitacı terörist lider) dahil sınırın ötesine gönderdiğini fakat istendiğinde tekrar geri gelebileceklerini söylüyor.

Buradaki olayların durumu şu an için böyle. Van'daki durum oldukça iyileşti ve gelecekte problem yaşanıp yaşanmayacağı tamamen ihtilalcilere bağlı görünüyor. Bu mülakatın içeriğinden Fransız meslektaşımı da haberdar ettim.

Ekselanslarının duymaktan hoşlanacağı birkaç önemli nokta daha var. Doktor, bu bölgede yaşanan olayların profesyonel ihtilalciler ve komitacıların değil, neredeyse tamamen halkın, yapılan baskılara dayanamayıp özgürlüklerine kavuşmak için bir şeyler yapması gerektiğine inanmaları sonucu ortaya çıktığı noktasında beni etkilemeye çalıştı. İşte halkın bu çağrısına bir cevap olarak komiteler onlara silah ve liderlik sağlıyorlarmış. Bu alkışlanacak teori pek çoğu tarafından kabul görüyor fakat bunun böyle olmadığı ortada. Hiç şüphe yok ki Ermeni halk, ihtilalcilerin ulaşmaya çalıştıkları sonuca (daha iyi bir yönetim) sempati duyuyorlar, fakat ihtilalcilerin bu sonuca ulaşmak için gerekli olduğunu düşündükleri çile ve acı çekmek şeklindeki uygulamaları konusunda gönüllü değiller. Eskisi gibi barış içinde kalmayı, köylerinin yakılmasına, öldürülmelerine ve hapse atılmalarına tercih ediyorlar. Misyonerlerin söylediğine göre köylerdeki halk artık devlet ve Kürtlerden başka şimdi bir de ihtilalcilerin üçüncü efendileri olduğunu söyleyip şikâyet ediyorlarmış. Köylülerin ihtilalcilerden tüfek satın almaları için inek ve koyunlarını satmaya zorlandıkları yönünde ciddi kaynaklardan haberler geliyor. İhtilalcilerin fonları için zorla toplanan paralar, devletin aldığı vergi ve Kürtlerin zorla topladıklarına eklenmiş durumda. İhtilalciler ne söylerlerse söylesinler halk bu durumdan hiç memnun değil. Doktor, kendi düşüncemi oluşturan iki önemli noktada beni doğruladı fakat delil elde edemedim. Birincisi, Muş, Sason ve Talori'de tahrip edilen köylerin Ermenilerin kendileri tarafından daha askerler köylere ulaşmadan yakıldığıdır. Doktorun, bu yapılanların doğru olduğunu kabul etmesine çok sevindim, çünkü daha önce bunu kabul eden hiçbir Ermeni bulamamıştım. İkincisi, halen Muş'ta murahhas üye olan Vartan Vartabed'in Ermeni ihtilalcilerle çok yakın bir ilişki içinde olduğunun şüphe götürmez olduğudur.

Doktor, Ermeni ihtilalcilerin Türkiye'de ne yaptılarsa Rusya'da da aynısını yapacaklarını ve kısa süre sonra bu tür olayların oraya da taşınacağını söyledi.

Her ne kadar ilk başlarda Türkiye ve Rusya'dan koparılan bağımsız bir Ermenistan'dan bahsetse de, daha sonraları komitelerin, reformlarla iyileştirilmiş bir Türk devletinden de tatmin olacaklarını söyledi³¹.

Onurlandım Efendim.

En büyük saygılarımla,

Ekselanslarının en itaatkâr ve mütevazı hizmetkârı.

---

31 FO, Belge No:195/2173, 21 Eylül 1904, Van.

BİBLİYOGRAFYA

1. ARŞİV VESİKALARI

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

DH.MB.HPS. : 102/30.
HR.SYS. : 81/48, 84/2.
Y.PRK.MYD. :1/58.

İNGİLTERE MİLLÎ ARŞİVİ, DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI (FO)

FO :195/176, 195/2172, 195/2173, 195/2173,
371/2130/5748, 371/2137/59383, 371/2173.

2. TETKİK ESERLER

AUCHTERLONIE, Paul, "From the Eastern Question to the Death of General Gordon: Representations of the Middle East in the Victorian Periodical Press, 1876-1885", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 2001, Vol.28, No:1, s.5-24.

COWELL, Herbert, *The Political Results of the War*, *Blackwood's Edinburgh Magazine*, 1877, No:122.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, "A Preview of the British Consular Establishment in the Nineteenth Century Ottoman Empire", *Etudes Sud-Est Europe*, XXXIII, 3-4, (1995), s.305-314.

_____, *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları, 1580-1900*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

_____, "British Observations Regarding the Ottoman Empire in Nineteenth Century Periodicals", *Journal of Mediterranean Studies*, 1995, Vol.5, No:2, s.247-258.

OWEN, Roger, *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, London 1981.

ÖZDEMİR, Bülent, "Being a Part of The Cinderella Service: Consul Charles Blunt at Salonica in the 1840s", Edited by Colin Imber, Keiko Kiyotaki and Rhoads Murphey, *Frontiers of Ottoman Studies*, Vol. II, s.250-257.

PLATT, D. C. M., *The Cinderella Service: British Consuls since 1825*, Edinburgh Longman, 1971.

SONYEL, Salahi R., "Turco-Armenian Relations and British Propaganda During the First World War", *Belleten*, C. LVIII, 29, TTK Yayınları, Ankara, s.381-449.

TODOROVA, Maria, "The Establishment of British Consulates in the Bulgarian Lands and British Commercial Interests", *Etudes Balkaniques*, Vol. 4, 1973, s.80-88.

WOOD, Alfred C., *A History of the Levant Company*, London 1935.

YAPP, Malcolm, *The Making of Modern Middle East, 1792-1923*, Harlow, Longmans, 1987.

Yrd. Doç. Dr. Bülent UĞRASIZ

ABD’NİN OSMANLI ERMENİLERİNE YÖNELİK POLİTİKASI

Yrd. Doç. Dr. Bülent UĞRASIZ

Dokuz Eylül Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, İzmir-TÜRKİYE

Tlf.:0232 412 86 52, (MSN) 0 535 230 40 28, e-posta: bulent.ugrasiz@deu.edu.tr

---

ÖZET

Genelde, Ermeni sorununun 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ve onu izleyen Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile ortaya çıktığı kabul edilir. 19. yüzyılda, iyice zayıflamış olan Osmanlı İmparatorluğu'na Batılı emperyalist devletler, tamamen sömürgeci gözlerle bakmaktadır. Her birinin kendi ekonomik çıkarlarını besleyecek bir Osmanlı politikası vardır. Özellikle Fransız İhtilali'nden sonra gelişen *milliyetçilik* akımı etkisiyle Osmanlı İmparatorluğu'na karşı tavır almaya başlayan gayrimüslim topluluklardan yararlanmayı, böylece Osmanlı İmparatorluğu'nu iyice zayıflatmayı yöntem olarak benimseyen büyük devletler, Osmanlı topraklarından istedikleri ölçüde faydalanmak istemektedirler.

Bu gayrimüslim topluluklar arasında Ermeniler de vardır. Ermeniler geç de olsa milliyetçilik akımından etkilenmeye başlamışlardır. Ermenilerin bu duruma gelmelerinde bazı faktörler rol oynamıştır. Bunlar arasında Ortodoks kilisesi tarafından Ermenileri ezme girişimleri, Tanzimat döneminde tanınan Ermeni Nizamnamesi, 1819 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na gelmeye başlayan Amerikalı misyonerler vb.

Amerikan misyonerleri, çıkarları doğrultusunda kullanabilmek için Osmanlıda en kolay ulaşabilecekleri topluluk olarak Ermenileri görmüşlerdir. Bundan dolayı 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik ABD'nin takip ettiği politikanın nasıl olduğunu anlatmak bu çalışmanın temelini teşkil etmektedir. Bugün yaşadığımız Türk-Amerikan ilişkilerinin içindeki bazı olayların prototipini 19. yüzyılda görürüz. Bu bakımdan, ABD'nin 19. yüzyılda Osmanlı Ermenilerine yönelik politikasının ne olduğunu görmenin yararlı olacağı düşünülmüştür.

I. GİRİŞ

Ermeni sorununun 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve onu izleyen Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile ortaya çıktığı kabul edilir. Bu sorunun başlamasında artık iyice zayıflamış Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılı emperyalist devletlerce tamamen sömürgeci gözle değerlendirildiğini görürüz. Bu Batılı emperyalist devletlerin her birinin kendi ekonomik çıkarlarını destekleyecek bir Osmanlı politikaları vardır. Fransız Devrimi ile ortaya çıkan milliyetçilik akımı sayesinde Osmanlı'nın Müslüman olmayan toplulukları Batılı emperyalist devletlerce kışkırtılarak Osmanlı İmparatorluğu'nun iyice zayıflatılması yöntemi benimsenmiştir¹. Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde bulunan Müslüman olmayan topluluklardan biri de Ermenilerdir. Ermenilerin Osmanlı bünyesinde bulunan Müslüman olmayan topluluklara nazaran daha geç milliyetçilik akımıyla karşılaşmasının nedeni ise Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusunda yer alması dolayısıyladır².

-
- 1 Murat Çulcu, *Spekülatif Marjinal Tarih Tezleri*, E Yayınları, İstanbul 2004, s.196.
  - 2 Seçil Akgün, "Ermeni Sorunu", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Editör İsmail Soysal, TTK Yayını, Ankara 1999, s.203.

Ermeniler Anadolu'nun en eski halklarından biridir ve 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Türklerle barış içinde yan yana yaşamışlardır. Bu yüzden Osmanlıda Ermeniler, *millet-i sadıka* olarak anılırlar³. Ermeniler geç de olsa milliyetçilik akımından etkilenmiş ve Osmanlı Devleti'nin onayı ile 1862 tarihli nizamnameleri ile bir anlamda anayasalarını bile yapmış durumda idiler. Osmanlıda yaşayan Ermenilerin Osmanlı yönetimine karşı oluşlarının altında öncelikle, Rusya'nın 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ortodoksları koruma altına almış olması dolayısıyla Osmanlı'nın iç işlerine bir anlamda karışma olanağına kavuşmuş ve böylece Ermenileri, Osmanlıya karşı kıskırtmıştır⁴.

Ermeniler, Tanzimat döneminde nizamnamelerine kavuşana kadar Ortodoks kilisesinin baskısı altında ezilmişlerdir⁵. Bu da, 1819 yılından bu yana Osmanlı halkını Protestanlaştırmak için gelen Amerikalı misyonerlerin Osmanlıda ulaşabilecekleri yegâne topluluğun Ermeni topluluğu olması bakımından önemli bir sonuca yol açmıştır. Böylece, Amerikalı misyonerler, Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle Ortodoks kilisesi baskısından bunalan Ermeniler için yepyeni ufuklar açmışlardır. Bundan dolayı, ABD Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan Müslüman olmayan Ermeni topluluğunu gözetten bir politika izlemiştir. Amerikan misyoner teşkilatları, Osmanlı topraklarının en uzak köşelerine kadar geliştirdikleri Amerikan okullarında ve sağlık merkezlerinde devletin ulaştıramadığı sağlık ve eğitim hizmeti vermekle kalmadılar. İmparatorlukta dağınık yaşayan Ermenilere bu kurumların kapılarını açıp özel yer verdiler. İş olanakları yarattılar. ABD'nin özgürlük düşüncesini aşıladılar⁶.

18. yüzyılda dünyanın süper gücü konumundaki İngiltere'nin Ermenilere yönelik politikasını anlamak için İngiltere'nin sömürgecilik politikasına bakmak gerekir. İngiltere'nin Hindistan ve Uzakdoğu'dan beklentileri çok fazla idi. Bu bakımdan, Ermenilerin Anadolu'nun diğer yörelerine göre en yoğun buldukları bölge olan Doğu Anadolu çok önemliydi. İngiltere, Rusya'nın Hindistan yolunu kapatabileceği düşün-

3 Abdurrahman Çaycı, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2000, s.8.

4 Çaycı, *Türk-Ermeni...*, s.24.

5 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976, s.156.

6 Akgün, "Ermeni Sorunu", s.204.

cesi ile Osmanlı topraklarında güçlü bir Rus varlığına karşıydı. Onun için Osmanlı İmparatorluğu zayıf kaldığı sürece toprak bütünlüğüne taraftardı. Meşrutiyetin ilanının Osmanlıyı kuvvetlendireceğini ve böylece İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni zayıf bırakma politikasına karşı çıkacağını düşünerek Osmanlıya karşı Ermenilere destek verme politikasını benimsemiştir. Bunun yanı sıra, Fransa'nın Katolik, Rusya'nın Ortodoksların koruyuculuğunu almış olması, İngiltere'yi onlara karşı güçsüz bıraktığı için Amerikalı misyonerlerin Ermenileri Protestanlaştırma girişimlerini desteklemiştir. Hatta 1847 yılında, Osmanlı Devleti'ne Protestan kilisesini resmen onaylatarak koruyuculuğuna da üstlenmiştir⁷. Amerikan misyonerlerinin Anadolu'ya gelişi ve Ermenilere yönelik Protestanlaştırma politikası öncesinde Osmanlı-ABD ilişkilerinin başlangıcına bakmakta yarar vardır.

II. OSMANLI-ABD İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI

Osmanlı ile ABD arasındaki ilişkiler, ABD'nin 1776 yılında bağımsızlığını kazanmasından hemen sonrasında başlamıştır. 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın ilk yıllarında daha çok ticarî ilişkilerin yoğunlaştığı iki ülke ilişkileri, 1830'da imzalanan *Ticaret Antlaşması* ile gelişmiş ve bir düzen içine oturmuştur. ABD'nin 1831 yılında, ilk Amerikan maslahatgüzarı David Porter'in İstanbul'da diplomatik temsilcilik açmasıyla iki ülke ilişkileri daha da gelişmiştir. İki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesine olumlu etki eden ABD açısından bazı faktörler vardır. Bunlar sırasıyla şöyle sıralanabilir.

A. TİCARİ İLİŞKİLERİN ARTMASI

1785 yılında Amerikan ticaret gemilerinin İzmir limanına geldikleri, İzmir'deki İngiliz konsoloslugu dokümanlarından anlaşılmaktadır. Daha önceki yıllarda Amerikalı tacirlerin İzmir limanına İngiliz bayrağı taşıyan gemilerle seyahat yaptıkları zannedilmektedir. İzmir limanı, 18. yüzyılın sonunda Amerikalı ticaret gemileri için Ortadoğu'ya yönelik ticaret bakımından en büyük antrepo haline gelmiştir. Ticaretin artması, ABD açısından Osmanlı Devleti nezdinde bir konsolosluk görevlendirmeye yöneltmiş ise de, iki ülke arasında bir ticaret anlaşması ve diplomatik ilişkilerin kurulmamış olması, Osmanlı Devleti'ni ABD'nin gönderdiği görevlileri Amerikan konsolosu olarak tanımamıştır.

7 Akgün, "Ermeni Sorunu", s.204.

Napolyon Savaşları sırasında tarafsızlığını ilan eden ABD'nin ticaret gemileri, Avrupa ülkelerinin gemilerine görece olarak daha rahat etme imkânı bulmuştur. Bu dönemde İzmir limanına yapılan seferler de artmıştır. ABD, ticarî alanda en büyük rakibi İngiltere ile Osmanlı topraklarında eşit koşullarda hareket etmeyi arzu ettiğinden en kısa sürede Osmanlı Devleti ile ticaret anlaşması yapmak için yoğun girişimlerde bulunmaya başlamıştır.

B. AMERİKAN MİSYONERLERİNİN FAALİYETLERİNİN ARTMASI

Amerikalı misyonerler ilk kez 1819 yılında Amerikan Başkanı James Monroe döneminde Osmanlı ülkesine gelmişler ve dünyanın evangelistleşmesi için hareket eden misyonerler kısa sürede Anadolu, Suriye ve Lübnan'a yayılmışlardır. Misyonerlerin başlangıçtaki amaçları Müslümanları ve Yahudileri Hıristiyanlaştırmak ise de bunda başarılı olamayınca Ermeniler, Nesturiler, Maruniler gibi Hıristiyan unsurları Protestanlaştırmaya girişmişlerdir.

Önceleri diplomatik himayeden yoksun olan misyonerler, diplomatik ilişkinin kurulması ile rahatlamışlardır.

C. OSMANLI DEVLETİ'NE GELEN AMERİKAN VATANDAŞLARINDA ARTIŞIN OLMASI

Osmanlı Devleti'ne ve İslam dinine ilişkin bilgileri genellikle Avrupalı gezginlerin kitaplarından öğrenen birçok Amerikalı, 19. yüzyılın başında Şarkı temsil eden Osmanlı topraklarına gelmeye başlamıştır. Osmanlı ülkesine gelen Amerikan vatandaşları arttıkça, bunların çeşitli haklarını korumak amacıyla ABD, diplomatik ilişkinin kurulması konusuna ağırlık vermiştir.

D. ABD'NİN OSMANLI DEVLETİ'NE ATFETTİĞİ STRATEJİK KONUM

Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu, Karadeniz, Balkanlar bölgelerini kapsaması dolayısıyla ABD bakımından stratejik bir konuma sahiptir. ABD, Osmanlı Devleti ile kuracağı diplomatik ilişki yoluyla Osmanlı'nın kapsadığı bu bölgelerde ortaya çıkabilecek ticarî alternatifleri değerlendirmenin yanı sıra, bölgedeki siyasî gelişmeleri de takip etmek için

Osmanlı Devleti ile kurulacak diplomatik temsilcilik önem kazanmaktadır.

Osmanlı-Amerikan ilişkileri, 1830 yılında imzalanan Ticaret ve Seyrüsefain Anlaşması ile yeni bir döneme girmiş ve 1831 yılında ilk Amerikan maslahatgüzarı görevine başlamıştır. 1834 yılında Amerikan temsilciliği elçilik düzeyine çıkarılmıştır. ABD, Osmanlı Devleti ile kurmuş olduğu diplomatik ilişkiye önem vermiş, İzmir, Erzurum, Halep, Mersi, Trabzon, Sivas, Bağdat, Beyrut, Harput ve Kudüs'te konsolosluklar açmıştır⁸.

III. MİSYONERLER

Misyonerlik, esas itibariyle İncil'i öğretmek, Hıristiyan olmayanları bu dine kazandırmak ya da belirli bir mezhepten olmayanları o mezhebe çevirmek şeklinde düşünülmüş ve matbaa, tıbbî bakım, okul gibi araçların yardımıyla uygulanmaya konulmuştur.

19. yüzyıl misyonerliğin altın çağıdır. Çünkü bu çağ kapitalizmin emperyalizme dönüştüğü çağdır. Bu dönüşümde, misyonerlik, emperyalizmin bir aracı olmuş ve önemli ve ulvi bir amaçmış gibi lanse edilmiştir. Misyonerliğin özü dindir. Başlıca araçları ise, okul, matbaa, kitap, hastane vb. modern kurumlardır. Misyonerlik bu modern kurumların içinde derece derece yer alır ve iyi işleyen, etkin sistemin yardımıyla ekonomik, ticarî çıkarlar ve siyasal, kültürel yayılmanın bir aracı olarak kullanılır⁹.

Osmanlı ülkesine gelen misyonerlerin önemli bir kısmı, American Board of Commissioners for Foreign Missions isimli Amerikan misyoner örgütüdür. Kısaltılmış olarak ABCFM veya BOARD diye anılır. Bu örgüt, ABD'deki Protestan misyoner örgütünün en büyüklerinden birisidir. Tüm Protestan misyoner örgütleri arasında misyoner sayısı itibariyle ABD %35'lik bir paya sahiptir. ABCFM misyonerlik örgütü, faaliyet olarak

8 Çağrı Erhan, "Osmanlı-Amerikan İlişkilerinin Başlangıcında Temel Faktörler (1774-1830)", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Editör İsmail Soysal, TTK Yayını, Ankara 1999, s.21-25.

9 Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul 1989, s.14-23.

amacı Hıristiyanlığı yaymaktır. Ama amaç, bununla sınırlı kalmayarak ticaret ve politikayla iç içe olmuştur¹⁰.

Dünya pazarı için mücadele eden emperyalist ülkelerin dış ticaretiyle yabancı ülkelere yönelik misyonerlik faaliyetleri arasında karşılıklı bir etkileşim vardır. Misyonerler, buldukları bölgelerde insanların yaşam, düşünce, adet ve alışkanlıklarını yeniden biçimlendirmede önemli bir güçtür. Misyoner okullarından mezun olanlar, kendi ülkelerinin yönetiminde yer almışlar, varlıklı tüccar ve iş adamları olmuşlar ve Batı ülkelerinden imal olan ürünleri Doğu ülkelerine artan bir oranda girişi bu sayede gerçekleştirmiştir. Misyonerler sayesinde, Batı uygarlığının çeşitli tarım ve sanayi ürünlerini dünyaya yaymışlardır. Örneğin patates 1827, gaz lambası 1865, fotoğraf makinesi 1856, dikiş makinesi 1854 yılında Osmanlı ülkesine girmiştir¹¹.

Misyonerler, ABD yönetimi ya da hariciye bakanlığı ile doğrudan işbirliği yapıyor görünmemeye özen göstermişler, ancak bir baskı grubu olarak yönetim üzerinde her türlü etkiyi yapmaktan geri durmamışlardır. Misyonerlerin özellikle ABD'deki yerel basını harekete geçirebilme konusundaki becerileri, yönetimin misyoner taleplerine her zaman duyarlı olmasını sağlamıştır. Bu talepler, bir ABD'li diplomatın görevinden alınması ya da alınmaması, her hangi bir bölgede konsolosluk açılması ya da Osmanlı yönetiminden tazminat alınabilmesi, ya da bir misyonerin sınır dışı edilmesinin önlenmesi için Türk karasularına savaş gemisi gönderilmesine kadar çok değişik biçimler almıştır.

ABD, 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti ile daha yakından ilgilenmeye, yani Doğu Sorunu ile uğraşmaya başlamıştır. Bunda misyonerlerin oldukça büyük payı vardır. Çünkü ABD'nin politik olarak ve diplomatik yollardan Osmanlı Devleti ile her türlü ilişkisi misyonerlerle ilgiliydi. En büyük sürtüşme konusu da okullardı. Osmanlı Devleti, 1869 yılından itibaren her türlü yabancı okulu, bu arada Amerikan misyoner okullarını daha yakından izlemeye başlamıştı. Dolayısıyla Amerikan okulları, Türk-Amerikan ilişkilerinde sürekli bir sürtüşme merkezi olmuştur.

1890 yılından başlamak üzere baş gösteren Ermeni olayları da iki ülke arasında başlıca sürtüşme konularından birisiydi ve bir ucu da mis-

10 Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilge Yayınevi, Ankara 2007, s.16.

11 Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika...*, s.20.

yonerlerle ilintiliydi. Misyonerler kendileriyle ilgili olaylarda Osmanlı yönetimine baskı yapılması için her türlü olanaktan yararlanıyorlardı. Anadolu'daki misyonerlerin başkanları ile Amerikan yönetiminde yer alan şahıslarla yakın ilişkisi vardı. Bu ilişki, Osmanlı karasularına savaş gemileri gönderilmesini isteyebilecek kadar saldırgan bir *gunboat* dış politikası örneğidir¹².

Misyonerlerin ilk işi kendisini dinleyecek insanlar bulmaktır. Bu insanlar basılı malzeme ve sözlü olarak yoğun bir ideolojik bilgi akışı ile karşılaşır. Bu aşamada çeviri, kitap basımı ve dağıtımı önemli işler arasındadır. Temaslar sonucunda ilk çekirdek oluşturulur ve bunların çocuklarına eğitim verilir. Bu arada kilise kurularak onun çerçevesinde bir cemaat oluşturulur. Bu cemaatin en azından İncil'i okuyacak kadar eğitilmesi zorunludur. İlk zamanlarda kiliselerde halk eğitimi nevinde çalışmalar yapılır, daha sonra yetişkinler için *Sabbath School* adı altında Pazar Okulları, çocuklar için ilkokullar *common school* faaliyete geçirilir. Misyoner faaliyetlerinin genişlemesiyle kiliselere vaiz papaz ve ilkokullara öğretmen gereksinimi doğacağından daha ileri düzeyde ilahiyat *Theological Seminary* ve yatılı/gündüzlü liseler *high school* faaliyete geçmesi planlanır. Misyoner faaliyeti yalnızca dinsel bir olgu değildir. Dinsel boyutları aşan ekonomik, sosyal, kültürel boyutları olan bir çeşit nüfuz etme aracıdır. Misyonerliğin kendisi ekonomik, sosyal, kültürel bir yaşam alanı yaratma çabalarının bir aracıdır. Misyonerliğin aracı ise okuldur. Çünkü okul ideolojinin devamını sağlayan toplumsallaşma sürecinin bir parçasıdır¹³.

Dolayısıyla 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Batı kapitalizmi ile bütünleşmesi ve bu bütünleşmenin Osmanlı içindeki devamının sağlanması Amerikan misyoner okulları yoluyla gerçekleştirilmek üzere planlanmıştır. Amerikalı misyonerler, Osmanlı ülkesindeki Hıristiyan azınlıkları, misyoner okulları yoluyla eğitilmiş bir orta sınıf ortaya çıkarılması için çaba göstermiştir.

12 Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika...*, s.22.

13 Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika...*, s.24.

IV. ABD’NİN OSMANLI DEVLETİ’NE YÖNELİK ATTIĞI ADIMLAR

A.1840-1870 DÖNEMİ

Osmanlı İmparatorluğu’ndaki görece olarak küçük addedilebilecek Protestan cemaatinin 1850 yılında *millet* statüsüne kavuşması için İstanbul’daki İngiliz elçi Sir Stratford Canning uğraşmış ve bu konuda perde arkasında Amerikalı misyoner William Goodell’dan destek almıştır. İstanbul’daki Ermeni Protestan cemaatle İngiliz elçi Canning arasındaki bağlantıyı misyoner Goodell sağlamıştır¹⁴. Aynı şekilde 1846 yılında Ermeni Protestan Kilisesi’nin organize edilmesi ve bu organizasyonun 1856 Islahat Fermanı yoluyla Osmanlı yönetimine empoze edilmesinde İngiliz büyükelçisi ve Amerikalı misyonerlere tam destek sağlayan ABD Dışişleri Bakanlığı işbirliği yapmıştır. 1858 yılında İngiliz Büyükelçisi İstanbul’dan ayrılırken kendisine veda eden misyonerlere *Osmanlı İmparatorluğu’nun hayatta kalmasının Avrupa’nın çıkarları ile yakından ilgili olduğunu* söylemiştir. Hâlbuki Amerikan misyoner örgütü ABCFM dış ilişkiler sorumlusu Anderson, *Osmanlı’nın yaşatılmasını, İngiltere’nin Hindistan imparatorluğuna ve oraya engelsiz ulaşma ihtiyacından kaynaklandığını* Sir Canning’in ilişkin değerlendirmesinde ifade etmiştir¹⁵.

Aslında 1820’lerden sonra İngiltere’nin sanayileşmesiyle artan hammadde ve ürettiği malı satacak pazara duyduğu gereksinimin yanı sıra buharlı gemilerin gelişmesiyle kısalan mesafeler Doğu ticaretinin ve dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu’nun önemini arttırmıştır. İngiliz büyükelçisi Sir Canning Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünü koruması için birtakım reform yapması gerektiği düşüncesi, onu Amerikalı misyonerler ile müttefik yapıyordu. Çünkü Amerikalı misyonerlerin kendileri ve Protestanlaştırdıkları az sayıda kişi, geleneksel Ermeni Kilisesince dışlandıkları için Protestan Kilisesinin Babilî tarafından tanınmasının sağlanmasından başka seçenek yoktu.

ABD’nin İç Savaş sonrası misyonerlere desteği daha da arttı. Önce-leri Amerikalı misyonerler İngiltere’nin desteğine muhtaç idiler. Hatta

14 Şimşir, *Ermeni Meselesi...*, s.17.

15 Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika...*, s.72.

ABD'nin İç Savaş dolayısıyla ABCFM misyoner örgüte kaynak aktarmaması sonucunda İngiliz Kilisesi imdada çağrılmıştır¹⁶.

Osmanlı Devleti'ne yönelik İngiliz ve Amerikan politikalarının ortak noktası, Türklerin (Müslümanların) Osmanlı yapısı içindeki hâkim, ege-men konumundan çıkarılması ve Hıristiyan azınlıklar özgürleştirilmedi-ğçe, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluş umudu olmadığı inancıydı. Tanzimat, hiç kuşkusuz, misyonerlerce iyi karşılandı.

B.1871-1900 DÖNEMİ

Batının Osmanlı Devleti'ne karşı tutumu 1870'lı yıllarda artık değiş-miştir. Her şeye rağmen Avrupa'nın çıkarları için yaşatılması gereken Osmanlı Devleti, artık paylaşılması gereken devlet pozisyonundadır. Batı kendi çıkarlarını Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki gayrimüs-lim azınlıklar yoluyla koruma ve geliştirme yöntemleri planlıyordu. Amerikalı misyonerler, *Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlerin durumunun düzeltilmesi için yapacağı reformların bile yeterli olmayacağını bu yüzden, bu ülkeyi kötü yönetenlerin elinden alınmadan hiçbir zaman ıslah edilemeye-ceği* düşüncesindeydi. Amerikalı misyoner Trowbridge'ın 1872 yılında hazırladığı rapora göre;

Osmanlının tüm nüfusunun yarısı Rum, Ermeni ve Bulgarlardan oluşmaktadır. Amerikalı ve diğer misyonerler uzun zamandır bu topluluklar için çalışmaktadır ve özellikle Ermeniler arasında başarılı olmuşlardır. Operasyonların genişletilmesini ve bunu yaparken de Amerika'dakiler kadar İngiltere'deki dostların işbirliğine güven-mektedir¹⁷.

Bu tutum, doğal olarak Osmanlı Devleti'nin tutumunu da etkilemiş ve özellikle 1870'den sonra, yerli ve yabancı, Müslim ve gayrimüslim tüm eğitim kurumları disiplin altına alınmak istenmiştir. Bunun ilk örneği 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'dir. Bu nizamnamenin esas amacı, özellikle cemaat ve yabancı okulları hedeflemiş olmasıdır¹⁸.

Bu arada Amerikan hükümetinin tutumunda değişiklik olmuş ve Amerikan Dışişleri Bakanlığı misyonerlere daha yakın koruma sağlamaya

16 Erhan, *Türk Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Yayınları, Ankara 2001, s.263.

17 Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika...*, s.119.

18 Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s.149.

başlamıştır. Önceleri diplomatik koruma için İngiltere'ye bakan misyonerler artık kendi ülkelerini arkalarında bulmaya başlamışlardır.

19. yüzyılın son otuz yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan misyoner faaliyetlerinde önemli gelişmeler oldu. Amerikalı misyonerler, Bulgarları Ortodoks hiyerarşinin baskısından ve Türk despotizminden kurtarmak amacıyla harekete geçtiler¹⁹. Bulgarların Protestanlaştırılmasına yönelik çalışmalar, 1850'li yıllara kadar geri gider. Hatta Balkanlar'da bu konuda gelişecek olayları tek başına üstlenemeyeceğini düşünen ABCFM, bu bölge ile sınırlı kalmak kaydıyla yine bir başka Amerikan misyoner örgütü olan *Methodist Episcopal Mission* ile 1851 yılında ortaklığa girişmiştir. Bu konudaki, çalışmalarını yürütmek için *Turkish Missions Aids Society* adlı bir örgüt kurulmuştur²⁰. Balkanlar'da yapılacak çalışmalar için kurulan bu örgütü hayata geçiren Türkiye'de Robert Kolej'in kurucusu Cyrus Hamlin'dir. Hamlin'e göre, *Bulgaristan Protestanlaştırılmadan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki işin tamamlanmış sayılmayacağını, çünkü Ermeni nüfusun İmparatorluk ahalisinin 1/20'si civarında olduğunu* söylüyordu. 1858 yılında her iki örgütte Bulgaristan'da birer misyon istasyonu kurdular. Ancak, Eski Zağra, Plovdiv ve Samakov'da kurulan okullara pek fazla rağbet edilmedi. Hatta Eski Zağra'daki kız okulu 1867 yılında kızgın kalabalığın saldırısına bile uğradı. Bu başarısızlık üzerine Avrupa Türkiye'si Misyonu (European Turkey Mission) adıyla yeni bir örgütlenmeye gidilir. Ancak, beklenmedik bir faktör, Amerikalı misyonerlerin faaliyetlerini engelledi. 1876-1878 yılları arasında Balkanlar'da terör ve sosyal karışıklıklar yüzünden can güvenliği kalmamıştı. Bu durumda, Misyoner okulları Türk zaptiyelerince korundu ve Amerikalı misyonerler can güvenlikleri için Türk subaylarına sığındılar. Misyoner faaliyetleri güç anlar yaşasa da gelişerek devam etti. Özellikle, Selanik ve Manastır bölgelerinde misyonerlik faaliyetleri daha başarılı oldu ve buraları merkez olmak üzere geniş bir alana yayıldı.

Bulgaristan'ın Protestanlaştırılması projesini Robert Kolej'in kurucusu Cyrus Hamlin başlattıysa da, Balkanlar'da olumlu sonuç alınmasında en büyük pay, Hamlin'in damadı Robert Kolej'in ünlü müdürü George Washburn'dir. Bulgaristan'ın Osmanlı yönetiminden kurtarılmasından her ne kadar Amerikalı misyonerlerin katkısı olmuşsa da,

19 Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin...*, s.284.

20 Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika...*, s.123-124.

bu konudaki sonuç alıcı esas desteğin Rusya'dan geldiğini belirtmekte yarar vardır.

Sonuç olarak, 1900 yıllarına geldiğimizde, Osmanlı bünyesi içinde örgütlü Protestan kilise sayısı 112, kiliseye üye sayısı 12.109, toplam Protestan sayısı 44.959'dur. Osmanlıdaki gayrimüslimlerin içinde Protestanların oranı %9'dur. Ermeni Protestanların toplam Ermeniler içindeki oranı %4'dür. Ancak, arkalarına Amerikan misyonerlerini almış olan Ermeni Protestan cemaatin gerek Osmanlı içinde, gerekse dışında, ağırlığı sayısal rakamların ötesinde bir anlam taşımaktadır. Doğrudan veya dolaylı olarak ABD içindeki 5.500'den fazla kiliseye ve onların aracılığıyla Amerikan kamuoyuna seslerini duyurabilme özelliğine sahiptirler. Ayrıca, Anadolu'daki eğitim ve sağlık olanaklarından başkalarına göre daha çok yararlanabiliyor, daha da önemlisi gerektiğinde kendilerini ABD'ye *Yeni Dünya*'ya atabiliyorlardı²¹.

C. ABD'YE ERMENİ GÖÇÜ

Türkiye'den Amerika'ya Ermeni göçlerini Amerikan misyonerleri başlatmıştır. Misyonerler, Ermeniler arasında Yeni Dünya'ya ilgiyi ve merakı arttırdılar. Misyonerlerle tanışmadan önce Ermeniler Amerika'yı tanımıyor ve Amerika'ya göç etmiyorlardı. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Amerika'da bir Ermeni varlığı yoktu.

Misyonerler 1840'lardan başlayarak bazı Ermeni gençlerini seçip yükseköğrenim için Amerika'ya gönderdiler ve onların bir bölümünü Amerikan teoloji fakültelerinde, bir bölümünü de diğer fakültelerde okutup yetiştirdiler. Bunlardan geri dönenleri misyoner yardımcısı olarak yanlarına aldılar²².

Amerikan üniversitelerinde okuyan Ermeni gençlerinin bir bölümü, doktor, dişçi, mühendis gibi meslek sahibi oldular ve Amerika'da kaldılar. Amerika'da okuyup meslek sahibi olan Ermenilerden bazıları da Amerikan pasaportu ile Türkiye'ye dönüp iş tutmuşlardı. Amerika'da kalan okumuş Ermeni gençleri Amerikan kolonisinin çekirdeğini oluşturdu. Bunlar sayıca azdı, ama yükseköğrenim görmüşlerdi, genç ve dinamik kişilerdi. Aynı zamanda, koyu birer Türk düşmanı olarak yetiştirilmiş-

21 Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika...*, s.219-223.

22 Şimşir, *Ermeni Meselesi...*, s.17.

lerdi. Amerika'da Türk düşmanlığını yaymak ve Türk imajını karalamak yolunda etkin rol oynadılar.

Amerika'ya yerleşen ikinci Ermeni grubu küçük tüccar takımıdır. Bunların Amerika'ya göçlerini Türkiye ile ticaret yapan Amerikan tacirleri ile misyonerler teşvik ettiler ve onların ötesinde iş tutmalarına yardımcı oldular. Bu Ermeni iş adamları Türkiye'den Amerika'ya halı, kilim gibi mallar götürürken Türk düşmanlığını da götürdüler²³.

Okumuş ve küçük tüccar takımının ardından, vasıfsız Ermenilerin de Amerika'ya göçlerine sıra geldi. Vasıfsız Ermenileri Amerika'ya göndermek için iş bilen bazı Ermeniler Harput'ta, İstanbul'da, Boston'da şebekeler oluşturdular. Nerdeyse toplu bir göç hareketi başladı. 1890'larda Osmanlı Ermenilerinin Amerika'ya göçleri gittikçe arttı. 19. yüzyılın ikinci yarısında Amerika zaten dünyanın birçok yerinden göçmen alıyordu. Eski Dünya'dan Yeni Dünya'ya göçler sürüp gidiyordu. Osmanlıdan ABD'ye göçler de bu genel göç akını içinde yerini aldı.

Amerika 1890'dan sonra uyguladığı açık kapı politikası ve denizlerde serbestlik düşüncesi ile Avrupa, Uzak Doğu ve Osmanlı İmparatorluğu'yla ticaretini ikiye katlamıştır. Amerika-Osmanlı ticaret hacmi ile 1899 yılında 6.2 milyon dolara çıkmıştır. Standart Oil, Singer Sewing Machine ve American Tobacco şirketleri gibi Amerikan şirketleri uluslararası ticarî faaliyetlerin genişlemesini sağlamıştır.

Gelişen ticarî faaliyetler ve propagandanın da etkisiyle Ermenilerin ABD'ye göç etme hayali ile yaşamaya başlamıştır. İmkân bulanlar para kazanmak için gittiği ABD'nin huzur ve güven ortamından ayrılamamış ve geriye dönmemişlerdir. Amerika, geniş coğrafyası ve iş gücüne ihtiyacı nedeniyle başlangıçta nitelikleri göz önüne almadan, bulaşıcı hastalıkları olmayan her göçmeni kabul etmiştir. Osmanlı Devleti'nin ise Amerika'ya giderek tabiiyet değiştiren tebaasından rahatsız olmuş ve Amerika'nın da Osmanlı Devleti'nin sıkıntılarını dikkate almaz bir şekilde davranması iki ülke arasındaki ilişkilerin 19.yüzyılda zaman zaman gerilmesinin en önemli nedenini oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti, göçün sonuçlarını tahmin etmekte ve kendine göre tedbirler almaktadır. New York şebkenderliği, 22 Mayıs 1893 yılında

23 Ahmet Akter, *Ermeni Göçü (1834-1915)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s.24.

Amerika'da bulunan Ermenilerin ailelerini getirmek istediklerini ve bunu başardıklarında zararlı faaliyetlerinde kesinlikle daha çok gideceklerini belirtmiştir. Şehbendere göre, ailelerini getirmelerine izin verilmemeli ve firarlar da engellenmelidir²⁴.

Osmanlı Devleti'nin bu davranışı üzerine Amerikan Dışişleri Bakanlığı, 1894 yılında Ermenilerin Amerikan tabiiyetine geçmelerinin Osmanlı Devleti'nce yasaklanmasının nedenlerini sormuştur. Sefaret, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na malını satıp ailesiyle birlikte yerleşmek için gidenlere izin verildiğini, fakat Ermenilerin gayelerinin bir yabancı pasaport temininden sonra yurda dönerek zararlı faaliyetlerini kolaylaştırmak olduğunu bildirmiştir.

Göç tamamen engellenemeyen bir olgudur. Yasaklama kanunsuz yollara sevk etmeye neden olmaktadır. Osmanlı Devleti'nin göçü yasaklaması da Ermenilerin göçünü engellemiş, izinsiz tabiiyet değiştirmelerine neden olmuştur. Bu durum daha çok tabiiyet sorununu ortaya çıkararak iki devletin ilişkilerinin zaman zaman gerilmesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti, sorunun çözümünü, diğer Avrupa devletlerinin çözdüğü şekilde emlak ve emvalini satarak ve ailesini de götürmek suretiyle Amerika'da ikamet etmek üzere hicret edenlere müsaade etmekte bulunmuştur. 1896 yılına gelindiğinde, Osmanlı Devleti'ne göre, Amerikan vatandaşı olan Ermenilerin Osmanlı topraklarına dönmeleri sakıncalıdır. Ayrıca, ailelerin Amerika'ya gitmelerine izin verilmesi gerekmektedir. Çünkü izin verilmezse Osmanlı topraklarına dönemeyecek olan Ermenilerin ailelerini de yanlarına aldırılmazlarsa üzüntüye düşerek her türlü kötülüğü yapmalarından çekinilmektedir. 1896 yılında Meclis-i Vükela mazbatasıyla Ermenilerin Amerika'ya gitmeleri yasaklanmışsa da, bir kısım Ermenilerin ticaret yapmak veya başka maksatla Avrupa'ya gitmek üzere aldığı pasaportla Amerika gitmiştir. Göç yasağından istenen sonuca ulaşamadığından bir daha dönmemek ve Osmanlı Devleti'ndeki mallarını satıp ilişkilerini tamamen kesmek koşuluyla isteyen Ermenilerin Amerika'ya gitmelerine izin verilmesi uygun bulunmuştur²⁵.

Bunun yanında tabiiyet değiştirerek göç edenlerin ailelerinin yanlarına gönderilmesi ile ilgili sorun devam etmiştir. Meşrutiyet'in ilanından sonra göç politikası değişmiştir. 1894 yılında meydana gelen

24 Akter, *Ermeni Göçü (1834-1915)*, s.33.

25 Akter, *Ermeni Göçü (1834-1915)*, s.21.

Ermeni isyanından sonra eski yönetim tarafından konulan Ermenilerin Amerika'ya göç yasağı, Meşrutiyet'in ilanı ile kaldırılmış ve herkes istediği yere gitmekte serbest bırakılmıştır.

Osmanlı Devleti yetkililerine göre Ermeniler, Amerika vatandaşlığının Osmanlı Devleti'ndeki ayrıcalıklarından faydalanmak maksadıyla çeşitli yollarla Amerika'ya giderek tabiiyet değiştirmiş ve tekrar memleketlerine dönmüşlerdir. Bu şekilde her türlü kanunsuz faaliyetlerinin cezalarından Osmanlı kanunlarındaki yaptırımlarından kurtulmaya çalışmışlardır. Bir Ermeni için Amerika bolluğun, iyiliğin ve özgürlüğün yüksek idealiyle eşdeğer olsa da eğitim, ekonomik ve kısmen politik nedenlerle gelen Ermenilerin çoğu ABD'yi geçici servet, iş ve çalışma yeri olarak görmüştür. Ermenilerin çoğu ABD'ye yerleşmeyi düşünmemiş, ailelerinin yaşamını sağlayacak serveti edindikten sonra ABD'den dönmeyi planlamıştır. ABD'de uygun sosyo-ekonomik koşulları bulanlar giderek yerleşmeye başlamışlardır. Ermeniler, bununla birlikte vatanlarıyla ilişkilerini de koparmayıp akraba ve yakınlarının Amerika'ya göç etmesini desteklemişlerdir.

Anadolu'ya 18. yüzyılın ilk çeyreğinde gelen Amerikan misyonerleri, amaçlarına ulaşmak için yetişmiş eleman ihtiyacını karşılamak maksadıyla Amerika'ya öğrenci göndermişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda yaşadığı siyasî, ekonomik ve sosyal durum, öğrencilerin daha gelişmiş bir toplumun bulunduğu ve daha fazla sosyo-ekonomik özgürlüklerin yaşandığı coğrafyadan ayrılmak istememişlerdir. Yaşadıkları yere olan bağlılıkları zengin olup zengin olup geriye dönme fikrini üstün kılmışsa da zamanla uyum sağlamaya başladıkları toplumun bir ferdi olabilmek için aile ve akrabalarının da gelmesini teşvik etmiştir²⁶.

V. SONUÇ

Ermeni sorunu Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülmesinde yaşanan halklar mücadelesinin en trajik safhasını oluşturur. Ancak bunun böyle olmasının nedenleri vardır. Bu nedenleri anlamak için öncelikle, Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki halkların ayaklanması ve bu ayaklanmanın başarıya ulaşarak ulus-devletlerin kurulması üç temel ögeye bağlı olmuştur.

26 Akter, *Ermeni Göçü (1834-1915)*, s.239.

▶▶ Ayaklanmanın entellektüel ve operasyonel alt yapısını hazırlayacak, yani aydınlanma ve örgütlenmeyi yürütecek, zengin ve okumuş bir zümrenin varlığı;

▶▶ Ayaklanmayı gerçekleştirecek ve ilerdeki ulus-devletin nüvesini oluşturacak kitlenin bir yörede yoğun bir biçimde bulunması;

▶▶ Dış destek, yani dönemin büyük güçlerinin desteğinin gerekliliği²⁷.

Bu çalışmada, Ermeni ayaklanmasında dış desteğin ne kadar önemli olduğunu ve dış desteğin Batılı emperyalist güçlerce farklı nedenlerden dolayı verilmeyişinin Ermeniler için ne gibi sonuç doğurduğunu görmüş olduk. ABD'nin Ermenilere sağladığı dış desteğin, dönemin süper gücü İngiltere güdümünde hareket eden ABD'nin Osmanlı Ermenilerine yönelik politikası anlatılmaya gayret edilmiştir.

---

27 Stefanos Yerasimos, *Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu*, Türkiye Bilimler Akademisi Forumu No:8, Reform Matbaacılık, Ankara 2005, s.9.

KAYNAKÇA

AKGÜN, Seçil, "Ermeni Sorunu, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Editör İsmail Soysal, TTK Yayını, Ankara 1999.

AKTER, Ahmet, *Ermeni Göçü (1834-1915)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

ÇAYCI, Abdurrahman, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2000.

ÇULCU, Murat, *Spekülatif Marjinal Tarih Tezleri*, E Yayınları, İstanbul 2004.

ERHAN ÇAĞRI, "Osmanlı-Amerikan İlişkilerinin Başlangıcında Temel Faktörler (1774-1830)", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Editör İsmail Soysal, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999.

_____, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Yayınları, Ankara 2001.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı*

İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, Arba Yayınları, İstanbul 1989.

ŞİMŞİR, Bilal N., *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976.

YERASİMOS, Stefanos, *Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu*, Türkiye Bilimler Akademisi Forumu No:8, Reform Matbaacılık, Ankara 2005.

Okt. Cengiz KARTIN

ERMENİ KOMİTELERİNİN FAALİYETLERİ ÇERÇEVESİNDE ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU

Okt. Cengiz KARTIN

Erciyes Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Talas/Kayseri-TÜRKİYE

Tlf.: 0 352 4374937 / 12002, e-posta: ckartin@erciyes.edu.tr

ÖZET

Millet: bir insan gurubunun ortak bir geçmiş ile birlikte oluşturduğu gelenek, görenek, dil ve kültür birlikteliğini ifade eden en genel tanımdır. Fransız İhtilalinin patlak verdiği 1789 yılına değin dünya genelinde görüne imparatorluk şeklindeki yönetimler bu tarihten sonra meydana gelen gelişmeler neticesinde yerlerini milli devletlere bırakmışlardır. Osmanlı Devleti, Fransız İhtilali'nin bu yöndeki etkisini en çok hisseden devletlerden biri olmuştur.

Hızlı bir gerileme süreci içerisine giren Osmanlı Devleti, kötü gidişata dur demek adına attığı adımlarda doğru politikalar üretmediği için kendi vatandaşları ile kavgalı hale gelmiştir. Çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'nin kavgalı olduğu topluluklardan birisi de Ermeniler olmuş; devlet ve ona tabi Ermeni topluluğu arasındaki bu kavgada temel neden Fransız İhtilali sonucunda ortaya çıkan milliyetçilik duyguları çerçevesinde Ermenilerin kendi devletlerini kurma düşüncesi gibi gözükse de, Batılı devletlerin Osmanlı ülkesindeki çıkarlarını korumak için bu cemaati bir maşa olarak kullanma politikaları üzerine oturmuştur.

Batılı devletler, Ermeni topluluğu içerisinde milli duyguları kullanarak onları devlete isyan ettirme gayreti içerisine girmişlerdir. Bu gayretle Ermeni milliyetçiliğini canlandırmak için birçok vasıta kullanmışlardır. Ermeni komiteleri bu vasitalardan biri olmuştur.

Komitelerin Ermeni milletini bir araya getirmek maksadı ile gerek Osmanlı ülkesinde gerekse Avrupa ve Amerika'da özellikle gazeteleri kullanarak yapmış oldukları çalışmalar konumuzun bir başka yönünü oluşturmaktadır.

Tebliğimizde bu çerçevede konunun ortaya konulabilmesi için Batılı devletlerin Ermeni komitelerine bakış açıları üzerinde de ayrıca ehemmiyetle durulacaktır.

Millet: bir insan gurubunun ortak bir geçmiş ile birlikte oluşturduğu gelenek, görenek, dil ve kültür birlikteliğini ifade eden en genel tanımıdır. Fransız İhtilali'nin patlak verdiği 1789 yılına değin dünya genelinde görülen *imparatorluk* şeklindeki yönetimler, bu tarihten sonra meydana gelen gelişmeler neticesinde yerlerini millî devletlere bırakmışlar, bu cümleden olmak üzere Osmanlı Devleti de, bu ihtilalden en fazla etkilenen devletler arasında yerini almıştır.

Hızlı bir gerileme süreci içerisine giren Osmanlı Devleti yetkilileri, kötü gidişata dur demek için çeşitli adımlar atmışlar; ancak, gerek devletin içerisinde yer alan ulusların milliyetçilik ilkesinden etkilenerek bağımsız olma düşünceleri, gerekse Osmanlı Devleti'ne bir son vermek isteyen yabancı devletlerin gayreti neticesinde Osmanlı halkları arasında yüzyıllarca devam eden dostluk, yerini nefrete bırakmaya başlamıştır. Bildirimizin ana konusunu teşkil eden Ermeni cemaati de bundan en fazla etkilenen cemaatlerden birisi olmuştur.

Tarihi 1500 yıl eskiye kadar giden Türk-Ermeni ilişkilerinde çeşitli dönemlerde küçük bazı olumsuz etkileşimler olsa da genel görünümde

Türk-Ermeni ilişkileri 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na değin dostluk ve karşılıklı güven esaslı üzerine bina edilmiştir.

19. asrın son çeyreğinde Ermeni cemaati arasında başlayan gerek milliyetçilik akımlarının etkisi, gerekse büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ni parçalamak maksadı ile Ermenileri kullanma siyasetleri neticesinde; iki toplum arasında 20. asrın ilk çeyreğinde doruk seviyesine ulaşacak olan nefretin ilk tohumları bu dönemde atılmıştır.

1870'lerden itibaren Ermeniler bir takım komiteler kurarak milliyetçilik fikrinin kendi aralarında yayılması için çalışmaya başlamışlardır. Bu çerçevede ilk komite Van'da *Kara Haç* ve *Armenekan*, Erzurum'da ise *Vatan Korucuları* adları ile kurulmuştur. Kara Haç komitesinin kurucusu Portakalyan adlı bir öğretmendir. Ermenileri kıskırtarak bölgesinde karışıklık çıkarttığı için Osmanlı Devleti tarafından sınır dışı edilen bu kişi, Fransa'ya yerleşmiş ve burada çıkartmaya başladığı *Armenekan* adlı gazete ile Ermeniler arasında *kan dökmeden hürriyet elde edilmez* söylemini yerleştirmeye çalışmıştır¹.

Ermeniler, milliyetçilik akımının yayılması için sadece komiteler kurmamışlardır. Bunların yanında çeşitli illerde ve çeşitli adlarda dernekler de kurmuşlardır. Bunların bir kısmı şunlardır:

Van'da	: Araratlı,
Muş'ta	: Okul Sevenler ve Doğu,
Erzurum'da	: Milliyetçi Kadınlar.

Daha sonra bu cemiyetler birleşerek (Milliyetçi Kadınlar Derneği hariç) *Ermenilerin Birleşik Cemiyeti*'ni kurmuşlardır².

Kurulan bu Ermeni komiteleri kendi cemaatleri arasında milliyetçilik akımını yaymak ve bağımsız bir devlet kurmak maksadı ile çeşitli yöntemlere başvurmuşlardır. Bu yöntemleri 3 ana başlık altında incelemek mümkündür. Bunlar:

1. Komiteler aracılığı ile tedhiş hareketlerinde bulunmak; böylelikle Avrupalı devletlerin dikkatini Osmanlı ülkesine çekerek kendi adlarına bu durumdan yarar sağlamak,

1 *Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptığı Mezalim*, Ankara Ticaret Odası (ATO) Yayını, Ankara 2001, s.33.

2 *Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptığı Mezalim*, s.33.

2. Avrupa kamuoyunu etkilemek maksadı ile gazeteler başta olmak üzere çeşitli basın-yayın organlarını kullanmak,

3. Başta Bulgar komiteleri olmak üzere Osmanlı ülkesi dışında kurulmuş olan diğer komite ve cemiyetler ile işbirliği içerisinde girmek.

Ermeni komiteleri, başta Rusya olmak üzere büyük devletler tarafından çok ciddi yardımlar sağlanarak geliştirilmişlerdir. Rusya'nın, gerek 1887'de Hınçak Komitesi'nin Cenevre'de ve gerekse Tiflis'te 1890'da Taşnak Komitesinin kurulmasında birinci derecede rol sahibi olması da bu durumun bir tezahürüdür³.

Geliştirilen bu Ermeni komiteleri sadece kendi milletlerinden olan insanlarla değil; fikir birlikteliği yaptığı çeşitli örgütlerle de işbirliği içerisinde olmaktan geri kalmamıştır. Bu duruma Jön Türklerle müşterek olarak yapılan toplantı ve çalışmaları örnek göstermek mümkündür⁴.

8 Teşrin-i Sani 1314 (20 Kasım 1898) tarihinde Beyoğlu mutasarrıfı Safer Bey tarafından hükümete gönderilen telgrafta Ermeni komiteleri ile birlikte Jön Türklerin Paris, Cenevre ve Londra'da müşterek kongreler düzenleyeceklerini bildirilmiş ve bunun için hükümetin Avusturya ve Almanya hükümetleri nezdinde Osmanlı hükümeti ile birlikte hareket etmelerinin sağlanması üzerinde durulmuştur. Verilen bilgilere göre dönemin siyaseti gereği Osmanlı Devlet yöneticileri, Avrupalı Devletler nezdinde ancak denge siyaseti ile ayakta kalabileceğini düşünmektedir. Yukarıda ifade ettiğimiz Almanya ve Avusturya devletlerinin Osmanlı Devleti ile birlikte hareketlerinin sağlanmasına yönelik istekte bunun bir kanıtı olsa gerektir⁵.

Yine aynı belgede dikkatimize çeken başka bir hususta Hınçak komitesi reislerinden olan Vardebardikof adlı kişinin Kumkapı hadisesinden iki ay sonra Beyoğlu'nda tutuklanmasının ertesinde odasından çıkarılan belgeler ile birlikte Hınçak komitesinin mühür ve nizamnamesinin tespitinde kendisinin Rus uyruklu olması hasebiyle, Rusya Konsolosunun da olay yerine çağırılması ve yakalanan evraka imza koydurulması hadisesidir.

3 *Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptığı Mezalim*, s.34-35.

4 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y.PRK.UM., Belge No: 44/47; Y.PRK.TKM., Belge No:42/30.

5 BOA, Y.PRK.UM., Belge No:44/47.

Burada ele geçirilen Hınçak komitesi nizamnamesinde yer alan bilgilerin içerisinde hükümsüzlük, dinsizlik ve nikahsızlık, komitenin hangi amaçlara matuf faaliyetler içerisinde yer aldıklarının da bir göstergesi olarak karşımızdadır.

Beyoğlu mutasarrıfı Safer Bey Bâb-ı Âli'yi havaya uçurmak için bir teşebbüs içerisinde olan Serkis ve eşinin yine kendisi tarafından tutuklanarak mahkemeye sevk edildiğini, yapılan tahkikat sırasında insan öldürmenin din ve Ermenilik ile ne gibi bir ilgisinin olup olmadığına Serkis'in din ve kitap tanımadığı itirafı belgelerde kayıtlı bir başka durumdur.

Bâb-ı Âli olayından sorumlu olan Serkis'in verdiği bilgiye göre Hınçak komitesi üyelerini iki kısma ayırmak mümkündür. Bunlar genel komiteciler ve özel komiteciler. Bu ayırmada kendisini feda edip devlet başkanları düzeyinde suikastlar yapabilecekleri genel komiteciler, kendi memleketlerinde anarşi başta olmak üzere çeşitli hareketlere cüret ederek Ermeni meselesinin duyulmasının sağlanması yolunda çalışma yapanları ise özel komiteciler diye sınıflandırmışlardır⁶.

28 Eylül 1311 (10 Ekim 1895) tarihinde hazırlanan rapora göre Ermenilerin ihtilal ve kan dökmek sureti ile milliyetçilik akımını yayma düşüncelerinin bir tezahürü olarak Bâb-ı Âli'ye saldırma planları içerisinde oldukları; bu saldırı esnasında rast geldikleri Müslümanları da öldürme emelinde buldukları İçişleri Bakanlığı'na bildirilmiştir. Bu ihbar üzerine İstanbul Polis Müdürü Hani Bey, Patrik ile görüşmüş ve durumu bildirmiştir. Olay neticesinde Patrik, durumdan haberdar olduğunu ancak kendi sözünün dinlenmediğini ifade ederek nazik bir şekilde olaylara karışmamak tarafında yer alacağını ifade etmiştir⁷.

Bu görüşmeden bir gün sonra Ermeni komitecilerin Patrikhanede bir toplantı yaparak hareketlerinin nasıl cereyan edeceğine yönelik kararlar alması ise oldukça ilginç bir durum arz etmektedir. Bir gün evvel Patrik, Polis Müdürü ile yaptığı görüşmede kendisinin sözünün dinlenmediğinden yakınır iken; bir gün sonra hem de kendisinin tam anlamı ile hakim olduğu yer olan patrikhanede isyan hazırlığının gerçekleştirilmesini patriğin iyi niyeti ya da kendi ifadesi ile iktidarsızlığı olarak değerlendirmek yanlış bir düşünce olur.

6 BOA, *Y.PRK.UM.*, Belge No:44/47.

7 BOA, *HSD.AFT.*, Belge No:44/47.

Patrikhanede yapılan son hazırlıklar neticesinde buradan çıkan Ermeni komiteciler Nuriosmaniye ve Tavuk Pazarı yolu ile Bâb-ı Âli'ye doğru ilerlemişler ve yapılan bütün uyarılara kulak asmamışlardır. Osmanlı Devleti yetkilileri ise buraya kolluk kuvveti göndermeye başlarken olaylar iyice büyümüş ve çekilen silah ve bıçaklar ile başta jandarma alayı meclis azasından Binbaşı Servet Bey olmak üzere bir çok Müslüman öldürülmüştür. Yalnız burada önemle üzerinde durulması gereken nokta, isyancıların *Yaşasın Ermenistan* diye bağrırmaları ve ahaliye sizi mahvedeceğimiz gün bugündür yollu tehditleridir.

Komitecilerin Feroz Ağa camii civarından geçmekte olan öğrencileri de yaralamaları, olayların ne boyutlara ulaştığını göstermesi açısından hayli ilginç bir durum arz etmektedir.

Kara Kemerek Ermeni kilisesi ve Galata'da bulunan kimi Ermeni hanelerinden atılan silahlar ile olaylar gece de devam etmiştir. Bütün bu olaylar sonrasında tekrar Ermeni patriğinin kapısı çalınmış, patriğin olaylara müdahale etmesinin mümkün olmaması halinde en azından ruhani ve cismani meclis azalarından birer kişinin komitecilerle konuşarak onları iknaya çalışması istenmiş ise de bu talepte olumlu karşılanmamıştır.

Ertesi gece Patrik kendi iradesi ile komite üyelerine birer yazı göndererek bu hareketlerinden vazgeçmelerini istemişse de olaylar çığrından çıktığı için bu istek bir işe yaramamıştır. Burada patriğin kendisinin gitmeyerek sadece yazılı bir metin ile bu işin halledilebileceğini düşünmesi oldukça tuhaftır. Ancak işin daha tuhaf olanı Osmanlı Devleti idarecilerinin patrikten medet ummaları ve isyan eden komiteciler hakkında yasal herhangi bir işlem yapılmayacağı yönündeki teminatlarıdır⁸.

Osmanlı Devleti idarecileri olayı o dereceye vardırırmışlardır ki Unciyan Apik Efendi ve Nuryan Efendiler olay esnasında Patriği ikna için gönderilmişlerdir. Tuhaflığa bakın ki gönderilen bu kişiler Ermeni, bu kişilerin ikna edecekleri kişi Ermeni Patriği ve Ermeni patriğinin de ikna edeceği kişi Ermeni komitecileri. Devletin o dönemki zafiyetini göstermesi ve başta Ermeni Patriği olmak üzere Ermeni komitecilerinin kendilerine ne kadar güven duyduklarına yönelik dikkatle izlenmesi gereken bir tablo.

---

8 BOA, HSD.AFT., Belge No: 44/47.

Unciyan ve Apik Efendilerin Patrik ve komite reisleri ile yaptıkları görüşmeler neticesinde bir nebze olsun durulan olaylar, ertesi günü yine komitecilerin tahrikleri ile yeniden canlanmıştır. Kasımpaşa, Eyüp, Feriköyü, Kara Kemerek, Taşhanı ve civarında eş zamanlı olarak başlayan isyanlara öncülük edenlerden Leon ve Rupen: Mahmut ve Kazım isimli Müslümanları da yaralamışlardır. Bunun akabinde olaylar tekrar büyümüş ve Beyoğlu Balık Pazarı Ermeni kilisesine toplanan komitecilerin üzerine jandarma gönderilmiştir. Her ne kadar bu kuvvet sevk edilmiş ise de bunların hareketleri öncesinde Beyoğlu mutasarrıf muavini ve jandarma tabur kumandanıyla birlikte, jandarma karakolhaneleri müfettişinin tavsiyesi işe yaramamıştır. Bu isyan devam ederken Meclis-i Cismani azasından Boyacıyan Ohannes Efendi bahçesine hırsız girdiği gerekçesi ile etrafa ateş etmiş ve bu olay da adeta yangına körük olmuştur⁹.

Esasında isyan etmek emelinde olan komite reislerinden Unciyan Agop, Mihran Damatyan ve Hınçarsom adlı kişilerin isyandan bir gün önce ele geçirilmesi ile birlikte alınan ifadelerinde Ermenilerin hedefinin bir ay süreyle burada kargaşalık çıkarmak olduğu, rast geldikleri Müslüman ahaliyi katle karar verildiği ve bu arada devlet organlarının da basılarak tam bir kaos ortamının hedeflendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca yine ifadelerinde isyancı elebaşlarının patrikhane kilisesinde *Havorknoyuk* yani Hz. İsa'nın kanı üzerine yemin ettiklerini de belirtmeleri, Ermeni komite reislerinin ne derecede gözlerinin dönmüş olduğuna bir kanıt olsa gerektir. Yalnız burada ilginç bir durum daha vardır ki o da Ermeni komitecilerin kendilerini kurtarmaları için eşlerinden İran sefarethanisini kullanarak kendileri için Osmanlı nezdinde İran hükümetinin girişimde bulunmasını istemeleridir.

Bu isyan sırasında ise Zabita istihbaratçıları olarak görev yapan Sorkar ve Dikran, memur olan Tütünciyan Muğterdic ve Hıçarsom'un yaralanmaları Ermenilerin ne denli gözlerinin dönmüş olduğuna kanıttır. Yalnız, Patrikhanenin olaylarla ilgili olarak öldürülen bu insanların komiteciler tarafından değil de Kürtler tarafından öldürüldüğü iddiası ise oldukça dikkat çekicidir¹⁰.

---

9 BOA, *HSD.AFT.*, Belge No: 44/47.

10 BOA, *HSD.AFT.*, Belge No: 44/47.

Bir başka durum ise Ermeniler arasında devlete sadakatle bağlı olan kimselerin komiteciler tarafından uzak hedefe ulaşmakta düşman olarak algılanıp tehdit edilmeleri, yaralanmaları ya da öldürülmeleri komite mensuplarının bağımsız bir Ermenistan hedefine ulaşmakta gözlerinin ne kadar dönmüş olduğunun bir kanıtı olsa gerektir. Bu duruma birkaç örnek vermek gerekir ise Avukat Haçık, Gedik Paşa Kilisesi Başpapazı Dacad Vartabet, tüccar Karagözyan, kandilci Onnik, Apık Unciyan, polis memuru Markar, Meclis-i Ruhani üyesi Mampre Vartabet, Mıgırdıç Tütüncüyan komitelerce katledilen sadece birkaç Ermeni'dir¹¹.

İsyan gününde dükkanlarını açan Ermeni esnafın da bu cümleden olmak üzere tehdit edildikleri, bu tehdide boyun eğmeyerek hala dükkanlarını açmaya devam edenlerin dükkanlarının yağma ve tahrip edildiği de yine kayıtlarda mevcuttur. Ermeni esnaf Bedros, hem kendisinin hem de kilise azasından Avanik'in komitecilerin tehdidine boyun eğmediklerini; Avanik'in, patrikhaneye götürülerek işkence gördüğünü ve kendisinin ise zor bela kurtulduğunu ifade etmiştir.

Yine başka bir esnaf olan Artin'in ise Galata Kilisesine kapatılması ve kendisini kilisenin penceresinden atarak canını zor kurtarması ise sadece patrikhanenin değil patrikhaneye bağlı olan kiliselerin de işin içerisinde ne denli faaliyette bulduklarını göstermektedir.

Başta Avusturya devletinin olmak üzere diğer Avrupalı devletlerin Ermenilerin Osmanlı Devleti tarafından sistematik bir şekilde katledildiği iddiaları üzerine Osmanlı Devleti, olaylar sırasında sadece Müslüman vatandaşların değil, olaylara karışmamış olan Ermeni vatandaşların da can ve mal emniyetlerini sağlamak için güvenlik güçlerinin cansiperane gayret sarf ettikleri, yaralananlara gerekli yardımın yapıldığı, ölenlerin ise kendi dini ayinleri çerçevesinde defnedildiklerini bildirmişse de, bu beyanat büyük devletlerce inandırıcı bulunmamıştır. Onlara göre Osmanlı Devleti idarecileri Ermenileri katletmek için fırsat kollamaktadır. Bu bakış açısı hâkim ve devamlı bir görüş olduğu müddet içerisinde Osmanlı Devleti'nin ne yaparsa yapsın inandırıcı olması mümkün değildir.

Ermeni komitecilerinin Osmanlı ülkesinde bu denli rahat faaliyet içerisinde olmalarında maddi olarak kendilerine yeter olmaları da önemli bir husustur. Bu yeterlilikte bir yandan Osmanlı Devleti'ni Ermeni azınlığa vahşet uygulamakla suçlayan büyük devletlerin finansmanı önemli

11 Gökhan Balcı, *Türkler Soykırım Yaptı mı?*, Truva Yayını, İstanbul 2007, s.135.

rol oynarken, bir yandan da komitecilere gazeteler aracılığı ile kamuoyu oluşturma imkanının verilmesi, kitaplar yayınlattırılması gibi hususlar da destekleyici unsur olarak karşımızda durmaktadır¹².

Bu isyana Avrupalı devletler ve Rusya'nın yanında Amerika Birleşik Devletleri'nin de oldukça ilgi ve alaka göstermesi konunun ne denli önemli olduğunu göstermektedir. New York'ta basılan *Haselik* adlı Ermenice gazetesinin 1 Eylül 1895 tarihli nüshasında -yani isyan çıkmadan 18 gün evvel basılmış olan nüshasında- isyanın Dersaadet'te baş göstereceği ve taşraya da sıçraması ile birlikte güvenlik güçlerinin olaya hâkim olamayacağı, askerinin işe karışması ile birlikte birçok insanın öleceği ve böylelikle komitecilerin istediklerini gerçekleştirmek için uygun bir zemin bulacaklarını yazması hayli dikkat çekicidir¹³.

Olaydan haberdar edilen İçişleri Bakanlığı yetkilileri, Ermeni komitecilerini yakalamış ise de Ermeni Patriğinin ricası ile tutuklular serbest bırakılmıştır. Esasında bu durum II. Abdülhamit döneminin genel bir politikasıdır. Yani genel ve özel aflar ile isyancı ve asilerin devlet hizmetine katılmasının sağlanması düşüncesi. Ancak bu hadise burada tutmamış ve tutuklu bulunan Ermenilerin bırakılması çeşitli tertipler içerisinde yer alan Ermeni komitecilerine cesaret vermiştir¹⁴.

Hınçak Komitesinde önemli görevler yaptıktan sonra dönemin padişahı olan II. Abdülhamit'in çıkarttığı affa mazhar olabilmek için teslim olan ve daha sonra komitelerin iç yüzünü ayrıntılı bir şekilde rapor hazırlayarak İçişleri Bakanlığı'na sunan Mihran Damatyan, raporunda şu hususlara yer vermektedir:

Millitperveran Cemiyeti'nin merkezi Londra'dır. *Halaydan* adlı bir gazete ile kamuoyu oluşturmaktadırlar. Amacı politik yönden bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması için çalışmaktır.

Osmanlı ülkesinde şubelerinin bulunmadığını da raporuna ekleyen Damadyan, bu komitenin Osmanlı ülkesinde faaliyet yürüten Ermenilere maddi yardım sağladığını da belirtmiştir¹⁵.

12 BOA, *HSD.AFT.*, Belge No:44/47.

13 BOA, *HSD.AFT.*, Belge No:44/47.

14 BOA, *HSD.AFT.*, Belge No:44/47. Zeytun isyanı da bu yöntem ile bastırılmaya çalışılmış ancak burada da istenilen sonuç alınamamıştır. Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, İnkılâp Kitabevi Yayını, İstanbul 1998, s.131.

15 BOA, *Y.PRK.BŞK.*, Belge No:35/29.

İkinci komite olarak Minas Peraz isimli şahsın Londra'da kurduğu komiteyi açıklayan Damadyan, bu gurubun da *Larmani* isminde bir gazetesinin varlığından söz etmektedir. Komitenin Hınçak ile birlikte gizli olarak işbirliği yaptığı ve Osmanlı ülkesinde şubesi bulunmadığı ama Ermenilere maddi yardım sağladığı da raporda ifade edilmektedir¹⁶.

Üçüncü komite Mıgırdıç Portakalyan isimli kişinin kurmuş olduğu ve merkezi Marsilya'da olan komitedir. Bu komitenin de *Armenia* adlı bir gazetesi mevcuttur. Van ve çevresini çalışma bölgesi olarak kendisine seçen komite üyelerinin hedefi, buralarda ihtilal yolu ile bağımsız bir Ermenistan'ın teşekkül ettirilmesidir¹⁷.

Dördüncü komite *Erbab-ı İttihad* isimli komitedir. Merkezi Tiflis olan komitenin amacı: Osmanlı Devleti'nin Rusya hududuna yakın bölgelerinde ihtilal çıkarmaktır. Bu komitenin *Troşnak* adlı bir gazetesi de bulunmaktadır. Rusya'nın Asya kıtasına yakın hemen hemen her şehrinde -özellikle sınıra yakın her köyünde- şubeleri vardır. Komite üyeleri Ermenilere silah ve cephane temin etmektedirler.

Beşinci komite Hınçakyan İhtilal Şirketi'dir.

Bu komitelerden başka dışarıyla bir bağlantısı bulunmayan İstanbul'daki mektebi hukukun son sınıf öğrencilerinden oluşan bir komite daha bulunmaktadır.

İtirafın ikinci kısmı ise Atina'da bulunan Ermeni ihtilal komiteleriyle Hınçak Komitesinin bağlantısını ortaya koyan bilgileri içermektedir.

Ona göre Atina, Osmanlı ülkesinde faaliyet yürüten ve amacı Ermeni cemaati arasında milliyetçilik fikrinin uyanması ve sonrasında bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması olan Ermeni komiteleri için, iyi bir sığınaktır.

Üçüncü bölümde komitelerin diğer faaliyetlerine (padişahı tahttan indirmek gibi) yer verilmektedir¹⁸.

16 BOA, Y.PRK.BŞK., Belge No:35/29. Komite reislerinin, Ermeniler arasında milliyetçilik akımını canlandırmak maksadı ile yaptıkları ilçeler bazındaki ayrıntılı bilgiler için Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 2007, s.130-140.

17 BOA, Y.PRK.BŞK., Belge No:35/29.

18 BOA, Y.PRK.BŞK., Belge No:35/29.

Son olarak raporunda Damatyan, İngiltere'nin Ermeni olaylarındaki rolü üzerinde durmakta ve İngiltere'nin Ermenilerle ilgilenmesini Protestanlığı yaymaya çalışması olarak değerlendirmektedir¹⁹.

Ermeni komitelerinin milliyetçilik akımını kendi cemaatlerinde yaymak fikri ile yaptıkları faaliyetlerden biri de, suikast planlarıdır ve bu suikast planları sadece Müslüman ahaliye yönelik değildir. Bunun yanı sıra Yahudi ve Bulgar Osmanlı vatandaşlarına yönelik olduğu gibi yabancı devletlerin Osmanlı ülkesindeki konsoloslarına da yöneliktir²⁰.

Ermeni komite üyelerinin çalışma stratejilerinden birisi de diğer komite ve teşkilatlar ile işbirliği içerisine girmek olmuştur. Bu çerçevede Bulgar komiteleri ve Makedonya komiteleri ile işbirliği içerisine giren Ermeni komite üyeleri, bunların yanında Avrupalı nihilist ve anarşist guruplarla da milli hassasiyetlerin canlandırılması için ortak çalışmalara girişmişlerdir²¹. Böylelikle Avrupa ülkelerinde kendilerine sağlanan ekonomik, siyasi ve sosyal bütün alanlarda faaliyetlerini çok rahat bir şekilde sürdürme imkanını bulmuşlardır. Tabi burada Rusya ve İran devletlerinin bu komiteler üzerindeki izledikleri politikayı da unutmamak gerekir. Rus ve İran devletinin içerisinde faaliyet yürüten komitelerin Bulgar ve Makedonya komitelerine çeşitli dönemlerde maddi kaynak sağladıkları da unutmaması gereken bir başka husustur. 27 Ocak 1912 tarihli ve 301 numaralı tahriratta belirtildiği üzere 78.000 frank, Rus ve İran'da faaliyet yürüten Ermeni komitelerden toplanarak Osmanlı ülkesindeki Ermeni komitelerine gönderilmiştir²².

Osmanlı ülkesine yönelik faaliyet yürüten Ermeni komiteciler, teşkilatlarını kurumsallaştırdıktan sonra Avrupa'nın çeşitli başkentlerinde konferanslar ve toplantılar da icra etmişlerdir. Paşalyan isimli Ermeni'nin Londra'da çeşitli dönemlerde yapmış olduğu toplantılar buna örnek teşkil etmektedir. Bu toplantılara sadece Ermenilerin öncülük ettiğini düşünmek de yanlıştır. İngiltere, Amerika, Rusya, Avusturya, İtalya ve diğer devletlerde çeşitli dönemlerde, sayılan ülkelerin kendi vatandaşları da, bu toplantılara öncülük etmişlerdir. Örneğin İngiliz, Avusturya ve İtalya'da birçok toplantı icra eden *Mösyö Juris* başta olmak üzere, Fransa Millet Meclisi azasından olan muhalefet partilerine men-

19 BOA, Y.PRK.BŞK., Belge No:35/29.

20 BOA, Y.PRK.EŞA., Belge No:43/56.

21 BOA, HSD.AFT., Belge No:44/47; Y.PRK.EŞA., Belge No:43/56.

22 BOA, Y.PRK.EŞA., Belge No:43/56.

sup bazı sosyalistlerin gerçekleştirmiş oldukları toplantılarda Ermeni komitecileri, kendi devletlerini kurma düşüncesinde biraz daha cüretlendirmiştir.

Mösyö Juris 26 Kasım 1903 tarihinde Kontinantal otelin salonlarında ve daha sonraları Paris tiyatrolarında toplantılar icra etmiş ve bu toplantılar ile ilgili olarak da kamuoyunun ilgisini çekmek için Fransız gazetecilerini de davet etmiştir. Toplantılara katılan bu gazetecilerin olayı haber yapması ile birlikte Fransız halkı da olaylardan haberdar edilmiştir²³. Bu durumla ilgili olarak Osmanlı Devleti'nin Paris Büyükelçisinin, Fransa devletine toplantının icra edilmesinin önüne geçilmesi ile ilgili görüşünün Fransa devleti tarafından ret cevabının verilerek böyle bir şeyi Fransa devletinin yapmasının kanunen olanaksız olduğu yolundaki aldatmacalı sözleri de ilginçtir.

Ermeni komitecileri sadece Osmanlı ülkesinde değil Kafkasya'da da milliyetçilik akımının kendi milletlerinde uyanması için çeşitli faaliyetler içerisine girmişlerdir. Konuyla ilgili olarak Erzurum Valisinin İçişleri Bakanlığına göndermiş olduğu 7 Teşrin-i Sani 320 (20 Kasım 1904) tarihli telgrafında ayrıntılı bilgilere rastlamak mümkündür²⁴.

Özellikle Bulgaristan'da faaliyetlerini ciddi boyutlara taşıyan Ermeni komiteciler, Filibe'deki Ermenilerden para toplayarak bunları, Anadolu'daki Ermeni komitecilere aktarmışlardır. Aruhi isimli Rus uyruklu Ermeni'nin buraya gelerek para toplama işi ile meşgul olmasını da, Seruye Kıpmacyan isimli Ermeni'nin verdiği bilgilerden öğrenmekteyiz²⁵.

Tarsus'ta faaliyet yürüten Ermeni komitelerinde yer alan Ermenilere kısaca bakacak olur isek:

Reis : Kuyumcubaşı oğlu Agop Ağa,

Aza: Mektep hocası Melkun Manukyan, Gurubi Efendi.

Mersin'de:

Reis: Silyanzade Abraham Efendi,

---

23 BOA, *Y.PRK.EŞA.*, Belge No:43/56.

24 BOA, *Y.A.HUS.*, Belge No:481/54.

25 BOA, *Y.PRK.ZB.*, Belge No:19/107.

Aza: Bıçakçıyan Karabet Efendi, Misak Silyan Efendi, Vekili Aram Efendi, Şersyan Avadis Efendi.

Kozan'da:

Reis: Bahadırıyan Ohannes Efendi,

Aza: Senkyan Baros Efendi, Terziyan Artin Efendi, Top Serkisyan Efendi, Babahikoğlu Taros Efendi.

Cebel-i Bürkan'da:

Reis: Balyan Manuk Efendi,

Aza: Azerli Baros Efendi, Repraveri Badros, Tabip Enterenin Efendi, Balyan Vanes Efendi yürütmekteydi²⁶.

Cebel-i Bürkan'da komitenin reisliğini yürüten Balyan Manuk Efendi'nin üç Ermeni ile birlikte Ermeni milliyetçiliğini uyandırmak maksadı ile üç sandık kitap dağıtması akabinde, tutuklanması ama ertesi günü Ermenilerin güvenlik görevlilerine saldırarak bu Ermenileri güvenlik görevlilerinin ellerinden almaya teşebbüsü sırasında bir güvenlik görevlisinin yaralanması, Ermeni komite üyelerinin ne denimli çüretkar olabileceğinin kanıtı olsa gerektir.

Bu olaylar esnasında Adana'da bulunan Ermeniler de boş durmamışlar ve Adana'da bir yangın çıkartmışlardır. Her ne kadar yangın büyümeden söndürülmüş ve ele başları yakalanmış ise de; Adana'da gelişecek olayların önü alınamamıştır²⁷.

Gelişen olaylarla ilgili olarak birkaç örnek vermek gerekir ise Temyiz Mahkemesi üyelerinden Bezdakoğlu Esteban Efendi'nin Ermenileri kışkırtması ile birlikte mahkeme üyeliği sona erdirilmiştir. Ancak bu kişi; Adana valiliği Ermenilerin isyan hareketlerine uygun bir zemin hazırlayan Nasuhi Bey döneminde görevine iade edilmiştir.

Yine devlet kademesinde çalışan tercüman Avadis Efendi, tıpkı Esteban Efendi gibi, hainliği dolayısıyla mesleğinden uzaklaştırılmış iken; Hacı İzzet Bey'in valiliği döneminde görevine iade edilen Avadis, görevine başladıktan kısa bir süre sonra, Ermeni komitecilerine yönelik

---

26 BOA, Y.PRK.UM., Belge No:31/46.

27 BOA, Y.PRK.UM., Belge No:31/46.

devletin girişeceği ne kadar önemli girişim var ise komitecilere bildirecek onların tedbir almalarını da sağlamıştır²⁸.

Bu olaylar Adana'da gelişir iken Halep İngiliz konsolosu da adeta olayları alevlendirmek için önce Mersin'e, sonra da Adana'ya geçmiş ve orada bazı gizli görüşmeler yapmıştır. Onun Adana ve Mersin ziyaretinin ardından her iki şehirde de kargaşalıkların önü alınamaz boyutlara gelmiştir. Bu olayların ertesinde Osmanlı Devleti, suçluların yakalanarak cezalandırılmaları için güvenlik görevlilerini olay yerine sevk etmiş ise de; gerek Vali Nasuhi Bey'in, gerekse diğer mahalli yetkililerin hakkında hiçbir işlem yapılmaması ne yazık ki Osmanlı Devleti'nin kendi içerisinde bir açmazı olarak karşımızda durmaktadır²⁹.

İçişleri Bakanlığı'nın 17 Ekim 1895 tarihinde ele geçirdiği *Turuşak* isimli Ermeni gazetesinin Trabzon ve Dersaadet olayları ile ilgili olarak yayınladığı nüshasında Osmanlı Devleti'ne sadakat ile bağlı olan Ermenilerin vücutlarının izalesinin ardından, devlet memurlarından üst düzey görev yapan Van müftüsünün, Van eski valisi Bahri Paşa'nın ve Trabzon'da görev yapan üst düzey kumandanların ortadan kaldırılması için teşebbüste bulunulduğunu haber yapması oldukça ilginç bir durum arz etmektedir.

Patrikhane her ne kadar olayları genelde alevlendirmek için ciddi çalışmaların içerisine girmiş ise de; bu durum patriklerin değişmelerine paralel olarak da değişebilmekte idi. Bu duruma bir örnek vermek gerekirse Patrik Arziyan buna en güzel örnek teşkil ederdi çünkü o, Erzurum kilisesi ve mekteplerinden bazılarında silah bulunduğunu Osmanlı Devleti yetkililerine bildirmiş ve Osmanlı Devleti yetkililerinin konuyla ilgili neler yaptığını da dikkatle izlemiştir³⁰.

İngiliz ajanlarının Osmanlı ülkesinde ayrılıkçılık faaliyetlerini canlandırmak için çalışma yaptıkları; özellikle dini bir kisveye bürünerek bu faaliyetlerini devam ettirmeye çalıştıkları da görülmektedir. Yine bu kimselerin faaliyetlerinin hedefini Ermeniler arasında milliyetçilik akımını yaymak, isyan çıkarttırmak, çıkartılan bu isyanlardan Avrupa gazete ve basın yayın organlarını haberdar ederek güçlü bir kamuoyu

---

28 BOA, Y.PRK.UM., Belge No:31/46.

29 BOA, Y.PRK.UM., Belge No:31/46.

30 BOA, Y.PRK.ASK., Belge No:63/7.

desteğinin Ermenilerin arkasında olmasını sağlamak olduğu görülmektedir³¹.

Bagos Nubar Paşa'nın, Ermeni komitelerinin faaliyetlerinin Avrupa ülkelerinde rahat bir şekilde yürütülmesinde önemli işlevlere sahip olduğu da unutmamak gerekir. Bu konuyla ilgili olarak Nubar Paşa, Avrupalı devletlerin yetkili ve etkili siyasileri ile görüşmekten de geri durmamıştır³².

Rahip Panire tarafından İçişleri Bakanlığı yetkililerini bilgilendirmek maksadı ile bir rapor sunulmuştur. Bu raporda bir İngiliz'in Ermenilerle birlikte bir şirket kurarak bu şirketin Doğu Anadolu ve Kara Deniz bölgelerinde faaliyet yürütmesi için İngiltere'de ki bazı kuruluşlardan maddi destek sağladığı ve Trabzon, Samsun, Sivas, Bayburt, Erzincan, Erzurum, Muş, Van gibi şehirlerde bir takım katırcı ve bargirci sıfatında bulunan adamlar vasıtasıyla Avrupa devletlerine yalan yanlış bilgiler aktararak olayları çarpıttığı ifade edilmiştir. Bunun ertesinde Rupen Hınazanyan ve Kapril isimli biri Rus, diğeri İngiliz uyruklu bu kimseler de kargaşalık çıkartarak olaylara Avrupalı devletlerin müdahalesini sağlamanın yollarını denemişlerdir.

SONUÇ

Ermeni komiteciler kendi cemaatleri arasında milliyetçilik akımının yayılması için başta tedhiş hareketleri olmak üzere bir çok yönetime başvurmuşlardır. Bu hareketler neticesinde Büyük Devletlerin kendilerine sunduğu bağımsız bir Ermenistan hayalini gerçekleştirmek için ne yazık ki kendi cemaatlerinin yoğun olarak yaşadığı yerlerdeki yaşantıyı mahvetmişler ve orada yaşayan etnik kökeni ve dini farklı olan milletleri birbirine düşürmüşlerdir. Yine bu komite üyeleri uzak hedeflerini gerçekleştirmede kendi can ve kanlarından olan insanların canlarına kıymaktan da geri durmamışlardır.

31 *Sürgün ve Göç*, TTK Yayını, Ankara 2004, s.1.

32 BOA, Y.PRK.ASK., Belge No:63/7.

BİBLİYOGRAFYA

1.ARŞİV VESİKALARI

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

Y.PRK.TKM.	: 42/30.
Y.PRK.ZB.	:19/107.
Y.PRK.UM.	:31/46.
Y.PRK.BŞK.	:35/29.
Y.PRK.EŞA.	:43/56
HSD.AFT.	:44/47.
Y.PRK.ASK.	:63/7.
Y.PRK.UM.	:44/47.
Y.A.HUS.	:481/54.

2.TETKİK ESERLER

ASILSIZ ERMENİ İDDİALARI VE ERMENİLERİN TÜRKLERE YAPTIĞI MEZALİM, Ankara Ticaret Odası (ATO) Yayını, Ankara 2001.

BALCI, Gökhan, *Türkler Soykırım Yaptı mı?*, Truva Yayını, İstanbul 2007.

MCCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, İnkılâp Kitabevi Yayını, İstanbul 1998.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLERİN SEVK VE İSKÂNI, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 2007.

SÜRGÜN VE GÖÇ, TTK Yayını, Ankara 2004.

**ERMENİ MİLLİYEÇTİLİĞİNDE AMERİKAN EĞİTİM
KURUMLARININ ROLÜNE BİR ÖRNEK: KAYSERİ
İSTASYONUNDAKİ EĞİTİM FAALİYETLERİ
(TALAS AMERİKAN OKULLARI)**

Cenk DEMİR

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi,

Talas/Kayseri-TÜRKİYE Tlf.:0 506 5537637

ÖZET

Eğitim, birçok farklı tanımı yapılabilen bir kavramdır. Hedefi ve konusu insan olan eğitim, kısaca insan yetiştirme sanatı olarak ifade edilebilir. Bu ise ancak sistemli bir eğitim sayesinde gerçekleşir¹. Bu düşünceye destek veren ve eğitimin önemini kavrayabilen misyonerler de nüfuz ettikleri topraklarda eğitim faaliyetlerine önem vermişlerdir.

Osmanlı topraklarında, ağırlıklı olarak misyonerler tarafından açılan yabancı okulların ilki Katolikler tarafından açılmıştır. 1535 yılında Osmanlı Devleti ile Fransa arasında imzalanan kapitülasyonlar adıyla bilinen iktisadî ve ticarî antlaşma, daha sonra genişletilerek Fransızlara Osmanlı ülkesinde dinî, siyasî, hukukî ve sosyal ayrıcalıklar kazandırmıştır. Bu ayrıcalıkları iyi değerlendiren Fransız Katolik Hıristiyan misyonerler 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı idaresindeki Katolik Latin çocuklarına eğitim vermek amacıyla okullar açmaya başlamışlardır. Açtıkları bu okulların sayısı, misyonerlerin faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ile birlikte yabancı devletlerin Osmanlı üzerindeki imtiyazlarının genişlemesiyle birleşince, hızla artmıştır. Mesela yabancı devletlerden Fransa ve İtalya, Katolik Hıristiyanları; Almanya hem Katolik hem Protestanları; Rusya Ortodoksları; İngiltere ve Amerika Protestanları himayeleri altına almaya çalışmışlardır. Bu durumdan yararlanan Hıristiyan misyonerler, Osmanlı ülkesinde yayılmışlar, çeşitli eğitim ve kültür kurumları açmışlardır. İlk zamanlarda bir varlık gösteremeyen misyoner okulları, asıl zararlı faaliyetlerini bilhassa Tanzimat'ın ilanından sonra göstermişlerdir².

- 1 Ayten Sezer, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Siyasal Kitapevi, Ankara 2003, s.285.
- 2 Ersoy Taşdemirci, "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okulları", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10, Kayseri 2001, s.13-30.

GİRİŞ

1839 tarihli Tanzimat ve onun ardından 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile sağlanan vicdan hürriyeti çerçevesinde mezhep değiştirme serbestiyetinden yararlanan Protestan misyonerler eğitimi, Protestanlaştırma programının bir parçası ve aracı olarak gördüklerinden çeşitli seviyedeki okullarının sayılarını artırmış, bu okulların en önemlileri ise Amerikalı Protestan misyonerler tarafından açılmıştır³.

Öncelikli olarak kendilerini dinleyecek insanlar bulmaya çalışan Amerikalı misyonerler, buldukları insanları basılı malzeme yoluyla ve sözlü olarak yoğun bir ideolojik bombardımana tabi tutmuşlardır. Bu aşamada çeviri, kitap basımı ve dağıtımı gibi işler çok önemli olmuştur. Daha sonra Amerikalı misyonerler, insanlarla yaptıkları ilk temaslarla oluşturdukları sağlam bir temel ve bu temeli oluşturan ailelerin çocukları için ilk eğitim çalışmalarını başlatmışlardır. Bu arada nüfuz edilen bölgede bir kilise kurularak onun çevresinde de bir cemaat oluşturan misyonerler, oluşturulan bu cemaatin en azından İncil'i okuyabilecek

3 Sezer, *Atatürk Dönemi Yabancı Okullar (1923-1938)*, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi, Sayı 83, Ankara 1999, s.7-8.

kadar eğitilmesini zorunlu kılmışlardır. İşte bu nedenle ilk zamanlarda kiliselerde halk eğitimi türünde çalışmalar yapılmıştır. Daha sonra ise yetişkinler için *Pazar okulları (Sabbath school)*, çocukları için de *ilkokullar (Primary school/Common school)* faaliyete geçirilmiştir⁴. Protestan cemaatinin artmasıyla eğitim kalitesinde iyileştirilmeye gidilip, halktan gelen ihtiyaçlara daha iyi karşılık vermek amacıyla eğitim faaliyetlerine daha çok önem vermeye başlayan Amerikan misyonerleri, okullarda verilen eğitim seviyesini artırıp ortaokul, lise ve üniversite düzeyinde eğitim vermeye başlamıştır. Bunun yanı sıra anaokulu düzeyinde eğitim verilen bu misyoner okulları böylece temelden yetiştirmeye başladıkları azınlık çocuklarını, misyonerlerin arzuladıkları din, eğitim ve kültür seviyesinde yetiştirdikten sonra lise veya üniversitelerinden eğitim seviyeleri yüksek gençler olarak mezun etmişlerdir.

KAYSERİ İSTASYONUNUN TESİS EDİLMESİ

Anadolu'yu misyoner çalışmaları açısından Asya'nın anahtarı olarak gören Amerikan Board teşkilâtının 1820 yılında Osmanlı topraklarına gönderdiği Pliny Fisk ve Levi Parson adındaki iki misyonerin İzmir'e ulaşmasıyla birlikte Amerikan Board misyonerlerinin Osmanlı ülkesindeki faaliyetleri başlamıştır⁵.

Misyonerlere verilen talimatlar çerçevesinde, misyonerlik faaliyetlerinin uygulanacağı bölgelerin dinî, eğitim, sosyo-kültürel, demografik yapı vb. durumlar hakkında incelemelerde bulunmak amacıyla Amerikan Board misyonerleri tetkik gezilerine çıkıp, ulaşabildikleri bölgeler hakkında raporlar hazırlayıp teşkilât merkezine göndermişlerdir.

Board misyonerleri tarafından yapılan geziler kapsamında 1827 yılında Boston'dan Kayseri'ye gelip incelemelerde bulunan Amerikalı misyoner Peder Elnathan Gridley bölgeye gelen ilk Amerikalı misyonerdir. Gridley, yanında bulunan Ermenice öğretmeniyle birlikte, Türkçe öğrenmek ve bölge hakkında bilgi edinmek amacıyla Kayseri'ye gelişiyile birlikte incelemelerde bulunmuştur. Ancak, bölgeye gelişinden kısa bir süre sonra sıtma hastalığına yakalan Elnathan Gridley, Erciyes Dağı'na tırmanmak ve ünlü Yunan coğrafyacısı Strabon'un (MÖ 63 – MS 24)

4 Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika (Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları)*, İmge Kitabevi, 3. Baskı, Ankara 2000, s.21.

5 Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika...*, s.23.

Bu dağın zirvesinden hem Karadeniz hem de Akdeniz görünür şeklindeki savını bizzat tahkik etmek tutkusundan vazgeçmeyip, doruğu karlarla kaplı Erciyes Dağı'na tırmanırken 1827 yılında ölmüştür⁶.

Amerikan Board misyonerlerinin Anadolu coğrafyasında yaptıkları incelemeler hakkında hazırladıkları raporlar neticesinde, o zamanki adıyla *Ermeni (Türkiye) Misyonu*'nun 1850 yılında yapmış olduğu *yıllık toplantı*da Tokat, Sivas, Amasya ve Merzifon'un Trabzon; Harput, Muş, Bitlis ve Van'ın Erzurum istasyonlarınca yakından izlenmesi ve Kayseri ile Tarsus'a da önem verilmesi kararlaştırılarak⁷, misyonerler açısından bölgenin önemi vurgulanmış ve bu noktada çalışmalar başlatılmıştır.

1850 yılında yapılan yıllık toplantı sonrasında Amerikan Board'un misyonerlik çalışmalarında bulunmak için Kayseri adına yaptı ilk girişim, Wilson Amos Farnsworth ve eşi Carolina Farnsworth adındaki misyonerleri atamak olmuştur. Aralık 1852 yılında *Sultana* adındaki yelkenli bir gemi ile Bostan'dan yola çıkan bu çift, Amerikan Board misyonerlerinin Osmanlı ülkesindeki faaliyetlerine katkıda bulunmak adına dördüncü kuşak olarak 1853 yılında Osmanlı topraklarına giriş yapmışlardır. Ardından Haziran 1854 yılında Kayseri'ye gelen bu çift, daha önce Kayseri'nin üzerinde durulması gereken bir yerleşim yeri olduğunu belirten Amerikan Board'ın 1854 yılında kurduğu Kayseri istasyonundaki ilk misyonerler olarak çalışmaya başlamışlardır⁸. Tespit edebildiğimiz belgelerde Kayseri istasyonunun kurulduğu tarih olan 1854 yılında istasyonda 4'ü Amerikalı misyoner, 3'ü yerli yardımcı olmak üzere toplam yedi kişi bölgedeki misyonerlik faaliyetlerine başlamışlardır⁹.

1850'li yıllardan itibaren Anadolu coğrafyasındaki faaliyetlerini Ermeniler üzerinde yoğunlaştırmaya başlayan Amerikan Board misyonerleri ve Amerikan Board teşkilatı açısından, Kayseri ve civarında Ermenilerin yaşıyor olması Kayseri'nin önemini artıran etkenlerden biri olmuştur. Ancak genel olarak Amerikan Board teşkilatı 1850'lerden sonra

6 Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (PABCFM), Unit 5, Item (ABC 16.9.3), *Reel 582*, No:673; Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika...*, s.29.

7 Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika...*, s.69.

8 PABCFM, *Reel 589*, No:41; Frank Andrews Stone, *Academies For Anatolia*, University Press of America, New York 1984, s.15.

9 PABCFM, *Reel 582*, No:76.

Ermenilere yönelik hedef değişikliğine giderken, Kayseri istasyonunda faaliyet gösteren Amerikan Board misyonerleri, 1854 yılında Kayseri istasyonunu tesis edilmesinden sonra 1870 yılına kadar ağırlıklı olarak Rumlara yönelik misyonerlik çalışmaları yürütülmüş, 1870'lerden sonra Kayseri istasyonun genişleyip, büyümesiyle birlikte söz konusu bu ağırlık merkezini Ermeniler oluşturmaya başlamıştır¹⁰.

1854 yılında kurulan Kayseri istasyonunda çalışmaya başlayan ilk misyonerlerden birisi olan W. A. Farnsworth'un 1860'da istasyon çevresinde yaptığı gezi neticesinde hazırladığı raporda özellikle Rumların ve Ermenilerin buldukları bölgelerdeki hane sayılarına raporunda yer vermiş olması da Amerikan Board misyonerlerinin azınlıklara yönelik bir misyonerlik çalışması düşüncesiyle hareket ettiklerini destekler niteliktedir. Amerikan Board misyonerleri tarafında Kayseri istasyonunun ilk kuruluş yıllarında, Amerikan Board misyonerlerinden W. A. Farnsworth'un yaptığı incelemeler sonunda kaleme aldığı rapora göre 18 Temmuz 1861 tarihinde Kayseri ve civarında 7.078 Ermeni hanesi bulunduğu ifade edilirken, buna karşılık Rum hane sayısı 5.235 olarak teşkil edilmiştir¹¹.

KAYSERİ BÖLGESİNDE AMERİKAN BOARD MİSYONERLERİNİN EĞİTİM FAALİYETLERİ VE BU ÇALIŞMALAR ÇERÇEVESİNDE ERMENİLERLE OLAN MÜNASEBETLERİ

Osmanlı Devleti bünyesindeki azınlıkların, kendi cemaat okulları haricinde başka okullara uzun süre eğilimleri olmamıştır¹². Bu eğilim, misyonerlerin yoğun bir şekilde başlattıkları eğitim faaliyetleri ile kırılmıştır. Osmanlı ülkesinin her tarafına yayılan Hıristiyan misyonerlerinin üç çeşit çalışma yolları vardır; birincisi dinî teşkilat, ikincisi okullar ve kültür kurumları, üçüncüsü ise maskeli teşkilat. Dinî teşkilatın amacı genel bir ifadeyle Hıristiyanlığı veya Hıristiyanlığın mezheplerini yaymaktır. Okulların ve kültür kurumlarının amacı, azınlıkta bulunan Hıristiyan çocuklarını eğitmek ve onları hâkim unsurlara (Türlklere ve

10 PABCFM, *Reel* 589, No:38; PABCFM, *Reel* 582, No:695, 698, 700

11 Söz konusu bu rapora göre Kayseri bölgesi için her bir hanede yaşayan ferd sayısı beş kişi olarak hesaplanmış olup toplam Ermeni nüfusu 35.390, Rum nüfusu ise 26.175 olarak belirtilmiştir. PABCFM, *Reel* 583, No:462, 463.

12 Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar (Yönetimleri Açısından)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1990, s.58.

Müslümanlara) karşı üstün hale getirmektir. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin çökmekte olduğunu gören Avrupa devletleri, başta gayrimüslim tebaa olmak üzere Osmanlı hâkimiyeti, altında olan etnik grupları yetiştirmek ve bunların Rusya'nın eline düşmelerini önlemek ve kendi için de bir kültür misyonu olması amacıyla bu okulları açmıştır. Bu okulların açılmasında güdülen diğer bir amaç, hâkim unsurların çocuklarını (Müslüman çocukları) millî değerlerinden koparmaktır. Gizli amaçları ise, halkın arasına girmek, millî birliği bozmak ve sömürgeciliğin devamını sağlamaktır¹³.

Yukarıda belirtilen bu amaç ve düşünce çevresinde hareket eden misyonerlerin Osmanlı topraklarında açtıkları okullara en büyük talep, kaçınılmaz olarak misyonerlerin de etkisiyle öncelikli olarak azınlıklardan gelmiştir. Amerikan Board'ın'ın açtığı okullar için yine aynı durum söz konusu olmuştur. Doğal olarak Amerikan Board'ın Kayseri ve civarında açmış olduğu eğitim kurumları da ağırlıklı olarak Ermenilere ve Rumlara yönelik olmuş ve azınlıklar üzerinde Amerikan Board tarafından bırakılan etkilerin en büyüğü eğitim alanında gerçekleşmiştir.

Diğer istasyonlarda olduğu gibi Kayseri istasyonunda da başlatılan misyonerlik çalışmalarında misyonerler öncelikli olarak misyonlarını yani dinî öğretilerini aktarabilecek insanları tespit edip, onlarla diyaloga geçmeye çalışmışlardır. Kendilerine hedef kitle olarak belirlemeye çalıştıkları insan gruplarıyla faaliyetlerine başladıkları bölgede yaşayan bireylerle direk ilişkiye geçip, düşüncelerini şifahi ve dağıttıkları dinî kitap ve broşür gibi yazılı yollardan aktarmaya çalışmışlardır. Öncelikle başlatılan dinî çalışmalar kapsamında bölgede açılan kilise çevresinde insanların örgütlenmesine ve burada verilen eğitimle birlikte hedef kitlenin eğitimine başlanıp, zamanla genişletilip, geliştirilmiştir. Dinî öğretilerini aktarmak ve misyon bölgesinde yaşayanlara daha iyi nüfuz etmek amacıyla İncil'in okunması adına yetişkinler için oluşturulan Pazar okulları, çocuklar için açılan ilkokullar bölgede başlayan eğitim çalışmalarının temelini oluşturmuştur. Zamanla istasyon çevresinin genişlemesiyle, istasyon bölgesine dâhil olan dış-istasyonlarda yürütülmesi düşünülen hizmetler için din adamları ve öğretmenlere duyulan ihtiyaç artmıştır. Bu durumda eğitim sistemindeki kalitenin artırılması ve sistemin genişletilmesi ihtiyacını doğurmuştur.

13 Taşdemirci, "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık,...", s.14-15.

Amerikan Board teşkilâtının Osmanlı ülkesinde önce Pazar okulları ve ilkokullarla başlattığı eğitim çalışmalarındaki sıralama Kayseri ve çevresinde yürütülen eğitim çalışmalarında da aynı şekilde izlenmiş olup dolayısıyla ilk eğitim faaliyetleri Pazar okulları ve ilkokullar seviyesinde verilmiştir. Daha sonra rüştiye (ortaokulu) ve idadi (lise) seviyesinde geliştirilen eğitim kurumları açılan anaokullarında verilen eğitimlerle de desteklenmiştir.

Amerikan Board misyonerlerinin Osmanlı Devleti'nde yürütmeye başladıkları misyonerlik faaliyetlerinin eğitim kanadının temelini oluşturan, okuma-yazma ve dört işlemi öğretmeyi esas alan ilkokullar misyonerler için çok önemli bir yer teşkil etmiştir. Hem ilkokullar hem de Pazar okullarında küçük yaştaki çocuklara verilen eğitimler sayesinde çocukların aileleriyle temasa geçme imkânı bulan misyonerler, böylelikle işgal ettikleri bölgede bulunan topluma nüfuz etme fırsatı bulmuşlardır¹⁴.

Amerikalı misyonerler Ermenileri etkilemek için de ilkokulları çok önemli olarak görmüşlerdi. Goodell ve Dwight'in 23 Haziran 1832 tarihinde Amerikan Board'a yazdıkları mektupta şöyle demişlerdir: *Sorun, Ermenilerin iyiliği için mümkün olan en yararlı işi hangi yoldan yapacağımızdır... Onlarla ilgili olarak işe doğru uçtan başlamak için ilkokullar açmalıyız... Bir çocuğun kafasında yetişkin insanınkinden çok daha kolay iz bırakılabilir... Şimdi iki harfi birbirinden ayıramayan bu adamlara biz Tanrının Kitabı'nı versek ne olur? Genişlememize gerek yok; demek ki işe okuldan başlamalıyız...*¹⁵. Bu düşüncelerini raporlarında kaleme alan misyonerler, nüfuz ettikleri bölgelerde ilkokullar açmaya başlamışlardır.

Amerikan Board misyonerlerinin Osmanlı coğrafyasında misyonerlik faaliyetlerini etkin hale getirmek adına açtıkları ilkokullardan sonra, eğitim kalitesini artırıp, hizmet verilen azınlıkların eğitim ihtiyaçlarını karşılamak ve de ilahiyat okulları ile kolejler için ilkokuldan sonra eğitim açığının giderilmesi adına oluşturulan orta dereceli okullar Kayseri istasyonunda da yaygın olarak açılmıştır.

Kayseri istasyonundaki birçok okulda olduğu gibi Amerikan Board misyonerleri yönetiminde olan bu okullardaki Ermeni ve Rum öğrenci-

14 PABCFM, Reel 588, No:527.

15 Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika...*, s.68.

ler de ortak dil olara Türkçe'yi kullanmışlardır¹⁶. Ancak daha sonraları, özellikle *idadi* düzeyindeki Amerikan okullarında, eğitim dili olarak 1890'lardan sonra İngilizce kullanılmaya başlanılmıştır¹⁷.

Bunun yanı sıra Ermeni ve Rum öğrencilerinin dillerini, tarihlerini ve kültürlerini hatırlamaları ve millî bilinçlerini uyandırmak adına da Ermenice ve Rumca derslerde verilmiştir. İlkokuldan sonra yedi yıllık bir eğitim süresi olan Talas Amerikan Kız Okulu'nda okutulan dersler; Aritmetik, Coğrafya, Ermenice Gramer ve Tercüme, Rumca Gramer, Alfabe, Osmanlıca Gramer olup ayrıca Psikoloji eğitiminin yanı sıra Vokal ve Enstrümantal Müzik dersleri de verilmiştir¹⁸. Söz konusu bu okulda eğitim gören öğrencilere verilen Ermenice dersleri sayesinde öğrenciler yıldan yıla ilerleyip, kızlar İngilizce'nin yanında bu dili de rahatlıkla kullanır seviyeye getirilmiştir. Dil alıştırmaları ve kompozisyonlar, Türkiye Ermenicesi veya Rumcası'yla yazılıp öğretilirken, Kayseri sahasında konuşma dili olara ortak dilin Türkçe olmasından dolayı Türkçe üzerinde de durulmuştur¹⁹.

Talas Amerikan Erkek Okulu'nda da sınıf düzeylerine göre öğrencilere İngilizce, Rumca ve Türkçe derslerin yanı sıra Ermenice derslere de ağırlık verilmiştir. Yedi yıllık bir eğitim hizmeti olan bu okulun birinci sınıfından, yedince sınıfına kadar bütün sınıflarında düzenli olarak Ermenice ders olarak müfredattaki yerini almıştır. Buna göre sınıflarda verilen Ermenice derslerinin içerikleri ve haftalık ders saatleri aşağıda belirtilmiştir²⁰;

1. Yıl:		Haftalık Ders Saati		
Ermenice: Basit Gramer; Bölüm 1 ve 2 şeklinde.		5		
2.Yıl:				
Ermenice: Modern Gramer		5		
3.Yıl:				
Ermenice: Seçmeli Okuma, Eski Gramer		5		
4. Yıl:	1. Dönem	2. Dönem	3.Dönem	
Ermenice: Eski Okumalar ve Kompozisyon	5	5	5	
5.Yıl:				

16 PABCFM, *Reel 589*, No:22.

17 PABCFM, *Reel 606*, No:523.

18 PABCFM, *Reel 588*, No:340-342.

19 PABCFM, *Reel 618*, No:92-94.

20 PABCFM, *Reel 618*, No:47-48.

Ermenice: Telemaque*, Ermeni Tarihi	4	4	4
6.Yıl:	1.Dönem	2.Dönem	
Ermenice: Güzel Konuşma, Mektup Yazma	3	3	
7.Yıl: (1903–1904)			
Ermenice: Şiir, Seçilmiş Okuma Parçaları	3	3	
7. Yıl: (Haziran 1904'den sonra)			
Ermenice: Şiir, Seçilmiş Okuma Parçaları	3	3	
*Yusuf Kamil Paşa tarafından Türkçe'ye çevrilen ilk edebî roman ve <i>Terceme-i Telemak</i> olarak bilinen bu eser, 1685'te Fransız yazar Fenelon tarafından yazılmıştır. http://ceviribilim.com/?p=137 (15.05.2008)			

Yukarıda da görüldüğü üzere Amerikan okullarında verilen Ermenice dersler sayesinde, şekil ve yapı bakımında dilini bilen, sözlü ve yazılı alanda bunu canlı tutan bir Ermeni toplumu oluşturulmaya çalışılırken verilen Ermeni tarihi ile de bir toplumun millî değerler açısından bilinçlendirilip, millet ve özgürlük gibi kavramları özümsemesinde aracı olan etkenlerden biri oluşturulmuştur.

Okullarda verilen Ermenice derslerinin desteklenmesi ve daha iyi anlaşılması adına Ermenice yazılı malzemeler, gazete, dergi, broşür vb. dağıtılarak hem misyonerlik çalışmalarında hem de kendilerine bağlı bir toplum oluşturulmasında neticeye gidilmeye çalışılmıştır. Amerikan okullarında dağıtılan en önemli gazetelerden birisi ise *Avedaper*²¹ isimli misyoner gazetesi olmuştur²². Yine Kayseri istasyonunda kurulan

- 21 *Avedaper (Müjdecî)*: 1839 yılında, İzmir'de Protestan Ermeniler tarafından *Yararlı Bilgiler Deposu* adıyla yayımlanmaya başlamış, 1854'e kadar aralıklarla çıktıktan sonra İstanbul'a taşınmış ve yayın hayatını, Amerikalı misyonerlerin yönetiminde 1915'e kadar sürdürmüş olan haftalık bir gazete. İstanbul'da 1855–1865 yılları arasında *Müjdecî ve Yararlı Bilgiler Deposu* sonraları ise *Avedaper* adıyla çıkan gazete başlangıçta ayda iki kez, yalnızca Ermenice olarak yayımlanırken, buna, 1856'da Ermeni harfleriyle Türkçe, 1869'da da Karamanlıca (*Angelioforos adıyla, Yunan harfleriyle Türkçe*) baskılar eklenmiştir. 1872'de gazetenin ilavesi olarak çocuklar için hazırlanan aylık *Çocuklar İçin Müjdecî* dergisi çıkmaya başlamıştır. Dinî, felsefî yazıların yanı sıra bilimsel (*özellikle Armenolojik*) ve sanatsal yazılara da yer veren *Avedaper*, Modern Ermenice'deki ilk süreli yayınlardan biri olmuştur. Krikor Hagop Basmacıyan, *Şark'ta Toplumsal ve Dinsel Hayat (Social and Religious Life in the Orient)*, Çev. Altuğ Yılmaz, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, s.256-257.
- 22 Bu gazete haftalık ve aylık olmak üzere farklı dil ve karakterlerde basılıp, Türk postası aracılığıyla misyonlara bağlı istasyonlara gönderilmiştir. 1885 yılında Kayseri istasyonunda 195 kopya haftalık, 251 kopya aylık gazete olmak üzere 446 adet *Avedaper* isimli misyoner gazetesi satılmıştır. Farklı dillerde satışı yapılan bu gazetelerin 1885 yılındaki basıldığı dillere göre Kayseri istasyonundaki dağılımı şöyle olmuştur: 14 adet Ermenice, 71 adet Rumca Türkçe, 110 adet Ermenice

YMCA (*Genç Erkekler Hıristiyan Birliği*) adındaki kulübe gelen erkeklerin yararlanmaları adına Türkçe ve Rumca'nın yanı sıra Ermenice kitap ve gazeteler bulundurulmuştur²³.

Ayrıca 1890 yılından itibaren özellikle Kayseri ve Talas çevresinde açılan anaokullarıyla birlikte bölgede yürütülen eğitim çalışmalarına destek verilmiştir. Söz konusu bu anaokullarında da diğer eğitim birimlerinde olduğu gibi Ermeni çocuklarının eğitimlerine ağırlık verilmiş olup, bu sayede küçük çocuklar ve onlar aracılığıyla da ebeveynlerine nüfuz edilmeye çalışılmıştır²⁴.

Amerikalı misyonerlerin istasyon çevresinde yürüttüğü kadınlara yönelik çalışmalar kapsamında düzenlenen ve genellikle Ermeni annelerin iştirak ettiği dua toplantıları adıyla hedef kitle olana Ermeniler arasındaki çalışmaların kalıcılığı amaçlanmıştır. Bu toplantılarda misyoner bayanlar tarafından verilen *Ermeni Halk Bilgisi* gibi sohbet ortamlarıyla Ermeni bayanlarda millet bilincinin uyandırılmasına yönelik faaliyetlerde bulunulmuştur²⁵.

Bölgede Amerikan okullarının tesis edilmesinde Amerikan Board misyonerlerinin katkıları büyük olmuştur. Söz konusu bu misyonerlerin girişimi ve nüfuz edilen bölgede yaşayan azınlıkların destekleri neticesinde kurulan bu okulların idari yapısı Amerikalı misyonerlerin elinde iken, istasyonun büyümesi ve Amerikalı misyoner sayısının azlığı nedeniyle, dinî, eğitim, sağlık vb. faaliyetlerde yerli yardımcı olarak tabir edilen Ermeni ve Rum azınlığa mensup kişilerden de yararlanılmıştır. Bölgede açılan Amerikan okullarında Amerikalı misyonerlerin yanı sıra Ermeni ve Rum öğretmenlerden de yararlanılarak bölge halkı üzerinde nüfuz sahibi olunmaya çalışılmıştır²⁶.

Türkçe olmak üzere toplam 195 adet haftalık gazete; 18 adet Ermenice, 128 adet Rumca Türkçe, 105 adet Ermenice Türkçe olmak üzere toplam 251 adet aylık gazete satılmıştır. Bir önceki yıla oranla haftalık gazete sayısında 12 adet azalma olmakla birlikte aylık gazete satışlarında 102 adetlik bir artış olmuştur. PABCFM, *Reel* 596, No:684.

23 PABCFM, *Reel* 628, No:141.

24 PABCFM, *Reel* 628, No:135-136.

25 PABCFM, *Reel* 596, No:705, 706; *Reel* 628, No:210.

26 PABCFM, *Reel* 606, No:23, 758, 846; *Reel* 618, No: 138, 139.

SONUÇ

Amerikan Board misyonerlerinin Kayseri ve çevresinde yürüttüğü çalışmaların ve bu çalışmalar çerçevesinde bölge içerisinde açılan okullarda verilen eğitimin hem bölge adına hem de Anadolu coğrafyasında önemli etkileri olmuştur. Söz konusu bu etkiler ağırlıklı olarak Osmanlının azınlık grupları -öncelikle Ermeniler ve Rumlar- arasında görülmüştür.

Hiç kuşkusuz Türkler de misyonerlerin ve onların açmış oldukları okullardaki eğitimlerden etkilenmiş ve bu etkiler yaşam tarzlarına yansımıştır. Ancak her ne olursa olsun, Amerikan Board misyonerlerinin çalışmaları sonucunda ortaya çıkan en önemli gelişme azınlıklar arasında, uzun yıllar boyunca barış ve huzur içerisinde yaşayıp, dil ve kültürlerini benimsedikleri Türklere karşı bir düşmanlığın vücuda gelmesi şeklinde kendini göstermiştir. Genel olarak Kayseri istasyonunda yürütülen faaliyetlerin bu yönden etkisi özellikle de Ermeniler arasında görülmeye başlamıştır.

İlk başlarda insanî bir girişim olarak değerlendirilen Amerikan misyonerlerinin yürüttüğü dinî, sosyal ve kültürel alanlarda yeni bir hayat görüşü kazandırma düşüncesi, objektif olduğunda takdir edilecek bir davranış olarak değerlendirilebilir. Hatta misyonerlerin vermiş olduğu eğitimler sayesinde insanların yetenekleri geliştirilerek toplum içerisinde ekonomik anlamda kendi kendilerine yeter hale gelmiş olmaları, misyonerlik çalışmalarının insanlar açısından olumlu bir kazanç olduğunu söyleye biliriz. Ancak ilerleyen yıllarda yapılan bütün dinî, sosyal ve kültürel çalışmalara siyasî bir kimlik kazandırılma girişimlerinin ağırlıkta olmaya başlaması ve Osmanlı bünyesindeki azınlık unsurların misyonerlerce kendi devletlerinin emperyalist çıkarları doğrultusunda kullanmaya başlamaları devlet ile azınlıkları karşı karşıya getirmiştir. Bu durumda Amerikan okullarının hizmet verdikleri dönemde takiyeci bir yapı içerisinde olduklarını göstermektedir.

Kendi fikir ve düşüncelerine yakın, Amerikan kültürünün karakteristik yapısı ile Protestan mezhebinin dinî öğretilerini aşılama düşüncesi ile Osmanlı topraklarında yapılan Amerikan Board misyonerleri, açtıkları eğitim kurumlarında ağırlıklı olarak Ermeni ve Rum öğrencilerine yönelik eğitim faaliyetlerinde bulunmuştur.

Açılan okullar sayesinde ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde eğitim gören öğrenciler, ekonomik anlamda sıkıntı çeken bir ülkede refah düzeylerini geliştirip, bir meslek sahibi olabilmek amacıyla bu okullara ilgi göstermiş, dolayısıyla da bu okullar verdikleri eğitimlerden dolayı toplum içerisinde saygın bir yere ulaşmıştır.

Bölgede yer alan Amerikan Board eğitim kurumlarından mezun olan azınlık ailelerin çocukları, aldıkları eğitimleri genel olarak üç alanda uygulama yoluna gitmişlerdir. Birincisi; Amerikan Board okullarının bugünkü lise düzeyinde eğitim veren okullarından -Kayseri, Talas ve Yozgat'taki'taki- okullardan mezun olan öğrencilerin eğitimlerine devam etmek istemeleri ve yeterli donanıma sahip olmaları durumunda bir üst eğitim kurumu olan yüksek okullarda eğitimlerini sürdürmüşlerdir. İkinci olarak Kayseri istasyonunda yer alan liselerden mezun olan erkek ve kız öğrenciler çoğunlukla yüksek okullarda eğitimlerini sürdürmeyi tercih etmeyip, geldikleri bölgelerde veya misyon tarafından atandıkları okullarda öğretmenlik yapmayı seçmişlerdir. Bölgede yer alan liselerden mezun olan bazı öğrenciler ise üçüncü seçenek olarak ticarete atılmayı tercih etmişlerdir. Amerikan Board okullarında eğitim alan kız öğrenciler, Amerikan Board misyonerlerinden belli bir dönem eğitim aldıktan sonra, ayrılan öğrenciler de dâhil olmak üzere, okullarda edindikleri bilgi ve görgüleri olduğu gibi ailelerine de aktarmışlardır. Kızlara verilen eğitim, Amerikan Board eğitimini sadece toplumda bir bireyin eğitilmesine yönelik bir sistem olmaktan çıkarmış, bir birey ile bir aileye, aile ile de toplumun geneline nüfuz etme kimliği kazandırılmıştır.

Yabancı okulların ve bu okullar içerisinde yer alan Amerikan okulları ile diğer müesseselerin eğitim tarihimizde olduğu kadar, kültür ve siyasi tarihimizde de önemli rolleri olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yıkılışında, devlet içerisindeki kültürel unsurlarda, azınlıkların inanç ve değerlerinde yaşanan değişmelerde bu kurumların önemli derecede payları olmuştur.

Belirli bir dünya görüşünden kaynaklanan bu okulların genel gayretleri Batı'nın Doğu'ya üstün gelme noktasında toplanmıştır. Temel alınan felsefe, Hıristiyan kaynaktan beslenen Batı hayat tarzının, bütün Doğu'da hükümran olma isteğidir²⁷. Bu düşünce ile hareket eden azın-

27 Yusuf Özmerdivenli, "Talas Amerikan Koleji (1889-1967)", *Kayseri Lisesi Dergisi*, Yıl 3, Sayı 6, Nisan-Mayıs 1996, s.7.

lık okulları zamanla Osmanlı ülkesi genelinde yayılma gösterip hitap ettiği azınlık unsurlar üzerinde dinî, kültürel, sosyal alanların yanı sıra fikir hayatında da kalıcı etkiler bırakmıştır. Özellikle Ermeni toplumu üzerinde etkili olan gerek bu okullar gerekse görevli misyonerler, 19. yüzyılın sonunda yaşanan Ermeni isyanlarında rol almış lider kadroların oluşmasına, Osmanlı Devleti ile iktidar kavgasına girişen toplumun, mücadelesinde maddî ve manevî desteğin sağlanmasına öncülük etmeleri bakımında önemlidirler.

Sonuç olarak bir devlet ve o devleti oluşturan toplumlar üzerinde Amerikan Board teşkilâtının ve bu teşkilâtın Osmanlıdaki temsilcileri olan misyonerlerin yürüttükleri dinî, eğitim, sağlık vb. çalışmaların 19. yüzyıl Osmanlısındaki toplumsal çözümlerin yaşanmasında, özellikle azınlık unsurlar üzerinde daha önce yaygın olarak taraftar kazanamamış olan bazı dinî ve siyasî kavramların toplum içerisinde oldukça etkili olmasına öncülük eden misyoner kuruluşlarından biri olduğunu söylersek pekte yanlış olmayacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

1.ARŞİV VESİKALARI

PAPERS OF THE AMERICAN BOARD OF COMMISSIONERS FOR FOREIGN MISSIONS (PABCFM), Unit 5, Item (ABC 16.9.3),

Reel 582, No:76, 673, 695, 698, 700.

Reel 583, No:462, 463.

Reel 588, No:340, 341, 342, 527.

Reel 589, No:22, 38, 41.

Reel 596, No:684, 705, 706.

Reel 606, No:23, 523, 758, 846.

Reel 618, No:47, 48, 92, 93, 94, 138, 139.

Reel 628, No:135, 136, 141, 210.

2.TETKİK ESERLER

BASMACIYAN, Krikor Hagop, *Şark'ta Toplumsal ve Dinsel Hayat (Social and Religious Life in the Orient)*, Çev. Altuğ Yılmaz, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, s.256–257.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Anadolu'daki Amerika (Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları)*, İmge Kitabevi, 3. Baskı, Ankara 2000.

ÖZMERDİVENLİ, Yusuf, “Talas Amerikan Koleji (1889–1967)”, *Kayseri Lisesi Dergisi*, Yıl 3, Sayı 6, Nisan-Mayıs 1996.

SEZER, Ayten, *Atatürk Dönemi Yabancı Okullar (1923–1938)*, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi, Sayı 83, Ankara 1999.

_____, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Siyasal Kitapevi, Ankara 2003.

STONE, Frank Andrews, *Academies For Anatolia*, University Press of America, New York 1984.

TAŞDEMİRCİ, Ersoy, “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10, Kayseri 2001.

VAHAPOĞLU, Hidayet, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar (Yönetimleri Açısından)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1990.

<http://ceviribilim.com/?p=137> (15.05.2008).

Yrd. Doç. Dr. Cevdet KIRPIK

OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİ İŞÇİLER VE MİLLİYETÇİLİK

Yrd. Doç. Dr. Cevdet KIRPIK

Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Talas/Kayseri-TÜRKİYE

Tlf.: 0 352 4374901-37004, e-posta: cevdetk@erciyes.edu.tr

ÖZET

XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başlarında bağımsız bir Ermenistan için faaliyet gösteren Ermenilerden bir kısmı da işçilerdi. Bunlar, ülkedeki önemli çalışma alanlarında istihdam edilmekteydi. XIX. yüzyılın sonlarına doğru ülkede demiryolu ve limanlar gibi çeşitli alanlarda yatırım yapan hatırı sayılır bir yabancı sermaye girişimi bulunmaktaydı. Ermeni işçiler, tıpkı diğer gayrimüslimler gibi, yabancı yatırımcılar ve yerli gayrimüslim müteşebbisler tarafından Müslümanlara göre daha fazla tercih edilmekteydi. Öte yandan geleneksel olarak Ermenilerle özdeşleşmiş işler de vardı. Ülkenin doğusunda bulunan Ermenilerin XIX. yüzyılın sonlarına doğru özellikle İstanbul'a sürekli bir emek arzında buldukları görülmekteydi. Öyle ki birçok Ermeni işçi yalnız İstanbul'a gelmekle kalmıyor, yurt dışına, özellikle de ABD ve Rusya'ya gidiyordu.

İşte yurt içinde ve yurt dışında bulunan Ermeni işçiler, Osmanlı Devleti'nde şiddetini gittikçe artıran terör eylemlerine ya bizatihi katıldılar ya da dolaylı destek verdiler. Yurt içinde çalışanlar, başta bombalama hadiseleri olmak üzere, yasa dışı eylemlerde bulundular. Eylemlerle bunlar, bir yandan toplumu korku ve dehşete düşürerek, devlete olan güveni sarsmayı, bir yandan da Batılı devletlerin dikkatini çekmeyi hedefliyorlardı. Yurt dışına gidenlerden para kazanarak yurda silahla dönenler olduğu gibi gittikleri ülkelerde komitelerle işbirliği kurarak Osmanlı Devleti aleyhinde çeşitli propaganda vasıtalarına başvuranlar da bulunmaktaydı. Ermeni işçilerden bazıları sosyalist esaslara dayanarak bağımsız Ermenistan peşinde olan Hınçak Cemiyeti ile işbirliği yaptı. Bu çerçevede işçi örgütlenmesi ve bir takım yasa dışı işçi eylemlerinde söz konusu cemiyetle dirsek teması sağlandı.

Ermeni işçilerin bu faaliyetleri zamanla devletin onlara şüpheyle yaklaşmasına neden oldu. Devlete ait işyerlerinde çalışan işçilerden bazıları işten çıkarıldı, yenileri alınmadı. Yurt dışına gidişler ise olabildiğince engellenmeye çalışıldı. Böylece bunların birlik ve bütünlüğü bozucu girişimleri önlenecekti. Sonuç itibarıyla Osmanlı ülkesine ekilen düşmanlık tohumunun filizlenmesinde Ermeni işçilerin göz ardı edilemez bir etkileri olmuştu. Bu çerçevede konu arşiv belgelerinin ışığında incelenecektir.

Bir arada çalışan ve çoğu kez zamanının çalışma dışındaki kısmını da birlikte geçiren işçiler arasında milliyetçilik fikrinin yayılması hem kolay ve hem de sonuçları itibariyle daha etkili, daha ses getiriciydi. Bu nedenle Ermeni milliyetçiliğinin önderleri çalışan kesim üzerinde önemle durdular. Ermeni işçileri milliyetçi çizgiye çeken etkenler nelerdi? Milliyetçi girişimlerini nerede ve nasıl ortaya koydular? Devletin bunlara yaklaşımı nasıl oldu? Bu çalışmada bu soruların cevabı aranacaktır.

A. ERMENİ İŞÇİLERDE MİLLİYETÇİ DÜŞÜNCENİN OLUŞMASININ NEDENLERİ

1. Milliyetçilik Akımı:

Çalışan kesimi milliyetçilik düşüncesine sevk eden düşüncelerin başında şüphesiz ki Avrupa'da meydana gelen milliyetçilik akımı vardı. Büyük devletlerin kendi çıkarları uğruna yapmış oldukları teşvik ve tahrikler ile Osmanlı Devleti'nden ayrılan çeşitli etnik grupların verdiği cesaret önemlidir. XIX. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına Yunanistan, Romanya, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan gibi devletlerin Osmanlı

Devleti'nden ayrılarak bağımsız olmaları Ermenilerin de bağımsız olma düşüncelerini tahrik etmişti.

2. Sosyalizm ve Siyasal Örgütler:

Çalışan kesim arasında milliyetçi düşüncenin yayılmasında sosyalistlerin göz ardı edilemez bir yeri vardı. Temelinde antimilliyetçi felsefeye sahip olan ve sınıf temeline dayanan sosyalizmin Ermeni milliyetçileri tarafından savunulması ilgi çekicidir. Aslında milliyetçi sosyalizm anlayışı Ermenilere özgü değildir. Avrupa'da sosyalizmin etkili konumda bulunan savunucularının Osmanlıya bakışları milliyetçi sosyalizmle örtüşmektedir. Normalde Osmanlı ülkesinde sınıf çatışmasının meydana gelmesini dolayısıyla da proleter sınıfın iktidara gelmesini sağlayıcı bir ortam yoktu. Çünkü Osmanlı Devleti'nde kapitalizm gelişmemişti. Mevcut işçi sınıfı ise etnik bölünmüşlük ve milliyetçilik gibi nedenlerle sınıf bilincinden ve sınıf mücadelesi verebilecek işbirliğinden yoksundu. Dolayısıyla Karl Marx'ın *dünya işçileri birleşiniz* çağrısı ülke içinde bile gerçekleşmekten uzaktı. Belki bu düşünceyle 1896'da Londra'da toplanan Sosyalist Enternasyonel Konferansı Osmanlı Devleti'ni dolaylı olarak ilgilendiren ilgi çekici bir karar aldı. Konferansta milletlerin kendi geleceklerini tayin etme haklarının olduğu düşüncesi kabul edildi. Öte yandan sosyalistlerin önde gelenlerinden biri olan ve milliyetçi söylemlere sahip olan Rosa Luxemburg'un Osmanlı Devleti'nin ne kadar erken yıkılıp milliyetlere ayrılırsa diyalektik sürece o kadar erken gireceği yolundaki açıklamaları da önemliydi¹.

İşte bir kısım düşünürler arasındaki milliyetçiliği teşvik eden fikirler Ermeniler arasında daha 1896'daki Enternasyonel'den daha önce gelişti. 1887'de Cenevre'de Ermeniler tarafından kurulan Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti/partisi ile 1890'da Tiflis'te kurulan Daşnakzutyun ya da Ermeni Devrimci Federasyonu da sosyalist bir anlayışa sahipti².

1 Feroz Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler", *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, Derleyen: Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, İstanbul 2000, s.13-32.

2 Anahide Ter Minassian, "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü", *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, s.64-168.

Hınçakların programı incelendiğinde bu sosyalist etki açıkça görülür. Kayseri'nin Efkere Köyü'ndeki kuşhanelerden birinde ele geçirilen Hınçakların programında işçiler Osmanlı Devleti'ne karşı alenen isyana teşvik ediliyordu. 1888 yılında Londra'da basılıp Merzifon'a ve oradan da Kayseri'ye getirildiği anlaşılan program, ihtilalci ve milliyetçi sosyalizm anlayışı ile kaleme alınmıştı. Osmanlı Devleti'nde Ermeni olayları daha önce başlamıştı ama şimdi işçileri de işin içine katacak etkili ve etraflı bir çağrı yapılmaktaydı. Sosyalizmle milliyetçilik nasıl bağdaştırıldı? Hınçakyan programı işçilere neler vaat ediyordu?

Hınçakların programı, Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni işçiler üzerinde etkiye dair bazı ipuçları vermektedir. Partinin kurulmasından hemen bir sene sonra Londra'da basılarak Osmanlı topraklarına gelen program ele geçirildikten sonra 6 Şubat 1892'de *Hınçakyan (Sosyalist) İhtilal Güruhunun Kanun-ı Esasisi* şeklinde Türkçe'ye çevrilmişti³. Bütünü dikkate alındığında program normal bir siyasî parti programı olmayıp, bir terör örgütü eylem planı olma özelliğindedir. Öncelikle Osmanlı sınırları içinde yaşayan Ermenilerin vergiler altında ezildiği, arazilerinin gasp edildiği, gelirlerinin ise devlet ve imtiyazlı kişiler tarafından sömürüldüğü kısaca esaretin mevcut olduğu iddiası ile başlamaktadır. Bundan kurtulmak için önerilen yol ise önce millî bağımsızlık ve ardından sosyalist bir idare kurulmasıdır. Osmanlı ülkesinde bu hedefe ulaşmak için takip edilecek belli başlı politika da şu şekilde belirlenmiştir:

1. Önce ihtilal ve isyan fikirleri yaymak,
2. Ermeni cemaatinin durumunun düzeltilmesi için yapılan girişimleri engellemek,
3. *Her sırada hükümetten ıslahat... talep etmek,*
4. Vergi vermekten kaçınmak,
5. Devlete karşı *her nevi nümayişatı icra etmek*, devleti zayıflatmak,
6. Türk ve Ermeni devlet adamlarını telef, hafiyeleri katletmek,
7. *Amele beyinde ihtilalce şirket tesisi,*
8. *Köylüler beyinde ihtilale mahsus vasi bir şirket tesisi.*

---

3 BOA, Y.MTV., Belge No:74/84.

Bu yöntem belirlendikten sonra *gerek köylüler ve gerek amele gürhunda harp ve isyan şirketleri tesis etmelidir* denilmekte ve işçi ve köylü işbirliğinin kurulmasının ihtilalin meydana gelmesinde son derece büyük bir öneme sahip olduğu belirtilmekteydi. Çünkü bunlar bir yandan oluşturulacak isyan taburlarında bizzat görev aldıkları gibi bir yandan da halk arasında ihtilal arzusunu tahrik ve teşvik edeceklerdi.

Hınçakların işçi ve köylülerle gerçekleştirecekleri isyan hareketi Türkiye ile sınırlı değildi. Programın sonunda hedef şu şekilde açıklanmıştı: *Türkiye'deki Ermenilerin hürriyet-i milliye ve siyasisesi derdest edildikten sonra Rusya ve Acemistan (İran)'daki Ermenilerin kurtarılması ve üçünden mürekkeb bir Sosyalist Cumhuriyeti teşkil etmek bütün Ermenilerin cümle-i vazifesindedir.*

Programa göre Ermeni işçiler, esaretten isyanla kurtulup büyük bir sosyalist cumhuriyet kurarak refah ve özgürlüğe kavuşacaklardı. Hınçaklara ait başka programlarda da benzer ifadelere rastlanmakla birlikte ihtilalin gerçekleştirilme planı yani teşvik ve tahrik kısmı yer almamaktadır⁴.

Hınçaklar II. Meşrutiyet döneminde legal hale gelmişler ve cemiyetlerini Cemiyetler Kanunu çerçevesinde kurmuşlardı⁵. Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti'nin nizamnamesinde işçi haklarına büyük bir önem verildiği görülmektedir. Daha programlarının başında *Cemiyet-i beşeriyenin ekseriyetini teşkil eden amele yani müstahsil sınıfının -ki sermayedar (capitaliste) ve ahab-ı emlak bulunan bir ekalliyetin taht-ı hükm ve nüfuzunda bulunmaktadır denilmekte ve nizamnamenin ilerleyen sayfalarında da işçi sınıfının merkeze alındığı görülmektedir⁶.*

1888 tarihli programla karşılaştırıldığında içerik bakımından ciddi bir farklılığın olduğu görülür. Birincisinde bütün işçiler kurulması vaat edilen sosyalist bir yönetim için alenen isyana teşvik edilirken nizamnamede şiddete teşvik edici bir husus bulunmamaktaydı. Çünkü cemiyetler kanununun ilgili hükmünce şiddet içerikli bir cemiyetin kurulması mümkün değildi. Kanuna göre kavmiyet ve cinsiyet esas ve unvanlarına dayalı, memleketin asayişini bozucu ve ülke bütünlüğünün aleyhine

4 *Hınçak'*ın 1888'de Montpellier'de yayınlanan nüshalarında Hınçakların programı verilmiştir. Minassian, "1876-1923 Döneminde Osmanlı...", s.185-186.

5 BOA, DH.MUİ., Belge No:88/39.

6 BOA, DH.SYS., Belge No:53/3.

olmak üzere cemiyet kurulması yasaktı⁷. Bu nedenle olsa gerektir ki işçileri isyana teşvik eden değil, onların haklarını ön plana çıkaran hususlar ağırlıktadır. Nizamnamede işçilerle ilgili ele alınan başlıca konular şunlardı: Çalışma saatlerinin sınırlandırılması, çalışma yaşı alt sınırının belirlenmesi, kadın işçiler ve bunların sorunlarına dair çözüm önerileri, yaşlı ve çalışamaz durumda olan işçilere yönelik fon oluşturulması ve sigorta teşkili, işçi barınması, asgari ücretin belirlenmesi, ücretsiz tedavi, hastalık süresince ücretlerin ödenmesi, işçi mahkemelerinin teşkili, iş ve işçi bulunmasını temin için bir borsa kurulması⁸.

Yayınlandığı dönem dikkate alındığında nizamnamenin işçiler açısından son derece ileri haklar içerdiği söylenebilir⁹. İşçi haklarıyla ilgili mücadele edenler yalnızca Hınçaklar değil Daşnaklar da bu minval üzere girişimlerde bulunmuşlardı. 1890'da Tiflis'te kurulan Daşnaksutyun da sınıf ve sosyalizm esasları üzerine kurulmuş ama ihtilalci, milliyetçi ve adem-i merkezîyetçi bir politika takip etmekteydi¹⁰. Daşnakların amacı Doğu Anadolu vilayetlerinde bağımsız bir Ermeni devleti kurmaktı. Bu nedenle Osmanlı Devleti'ni düşman olarak görüyordu¹¹.

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Mebusan Meclisi'nde bulunan sosyalist Ermeni mebusları işçi haklarını savunmak için yoğun çaba sarf ettiler¹². Meclisteki dört Taşnakla üç Bulgar mebus Meclis-i Mebusan'da, sözcüleri Zöhrap Efendi¹³ vasıtasıyla sosyalizmi ve işçi çıkarlarını korumak ve savunmak için bir *işçi bloku* oluşturdular.

7 Cemiyetler Kanunu'nun temel prensibi bölücü faaliyet yürütmeye engel teşkil etmekle birlikte vurgu 3., 4., 6. ve 11. maddelerdeydi. Mesut Gülmez, *Türkiye Belgesel Çalışma İlişkileri Tarihi (1936 Öncesi)*, Ankara 1983, s.220-224.

8 BOA, *DH.SYS.*, Belge No:53/3.

9 Osmanlı Devleti'ndeki işçilerin elde ettikleri haklar ve genel durumları hakkında bkz. Cevdet Kırpık, *Osmanlı Devleti'nde İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2004; Ahmet Makal, *Osmanlı İmparatorluğunda Çalışma İlişkileri:1850-1920 Türkiye Çalışma İlişkileri Tarihi*, Ankara 1997.

10 Erdal İlter, "Taşnaksutyun", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*, Editör: Hükmet Özdemir, Ankara 2007, s.77.

11 Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, İstanbul 1988, s.68.

12 Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara 1967, s.38-42.

13 1908 yılında İstanbul milletvekili olduktan sonra Meclis-i Mebusan'da, Kanun-ı Esasî'nin tadili, vergi konuları, işçi hak ve meseleleri ile ilgili layiha ve kanunların müzakereleri sırasında söz alarak görüşlerini dile getirmiştir. Fethi Tevetoğlu,

Hınçakların Osmanlı Ermenilerine yönelik 1888 tarihli programları ile sonraki nizamnameleri ve bazı Taşnak milletvekillerinin faaliyetleri işçiler üzerine ne kadar etkili oldu? Bunun doğrudan bir yansımasını tespit edebilmek kolay değil. Ancak şu bir gerçek ki Kayseri'nin bir köyüne kadar gelmiş olan programın birçok yere ulaşarak etki yapmış olması ihtimalden uzak değildir. Nitekim partinin kurulması ve programın yayınlanmasından sonraki dönemde Ermenilerin ülke içindeki terör faaliyetlerinde oynadıkları rolde belirgin bir artışın olduğu bilinmektedir. Öte yandan II. Meşrutiyet döneminde sansürün kalkmasıyla birlikte basın, fikirlerin yayılmasında son derece etkin bir rol oynamıştı¹⁴.

3. Yurtdışına Giden İşçiler:

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında Ermeniler genellikle iş bulmak üzere ülkeden ayrılmaktaydı. Bunlar ya kalifiye işgücüydü ya da iş aramaktaydı. Ama yurt dışına gidenler genellikle *amele* olarak kaydedilmekteydi. Bunlar gittikleri ülkelerdeki Hınçak yahut Daşnaklarla karşılaşarak milliyetçi bir düşünceye sahip oluyor, bilinçleniyorlardı. Düşünceler çeşitli yayın organı, mektup yahut bizatihi kendilerinin geri dönmeleriyle ülkedeki Ermenilere sirayet ediyordu.

Ermeni işçilerin en yoğun şekilde gittikleri ülke ise Rusya idi. Coğrafi yakınlık ile bu ülkenin Ermenilere göstermiş olduğu kolaylıklar bunda önemli bir rol oynamaktaydı. Bu dönemde sosyalist fikirlerin edinilmesi noktasında son derece uygun bir ülke olan Rusya, aynı zamanda Daşnakların ilk teşkilatlandıkları yer olup Daşnakzutyun 1890'da Tiflis'te kurulmuştu. Öte yandan bu ülkede Hınçakyan cemiyeti de etkin faaliyet yürütmekteydi. Zaten Hınçakyan cemiyetinin ilk kurucuları da Rusya Ermenileri idi¹⁵. 1900'lerin başında Rusya sınırları içinde yer alan Ermeni işçiler ya Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi'ne ya da daha milliyetçi bir söyleme sahip olan Daşnakzutyun'a yönelik içindeydi¹⁶.

Türkiye'de Sosyalist ve Komünist..., s.38-42. 1910 yılında da işçi meseleleriyle yakından ilgilenmekte ve İstanbul'daki bazı işçilerin tutuklanması konusunda Meclis içinde çalışma yürüterek işçi haklarını savunmaktaydı. BOA, *DH.İD.*, Belge No:107/16.

14 Minassian, "1876-1923 Döneminde Osmanlı...", s.219-234.

15 Minassian, "1876-1923 Döneminde Osmanlı...", s.165-168.

16 Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe ...*, s.65.

Osmanlı vatandaşı olan çok sayıda Ermeni işçi XIX. yüzyılın sonlarında çalışmak üzere Rusya'da bulunmaktaydı. 25 Mayıs 1904 tarihli bir Meclis-i Vükela tutanağına göre sadece Batum'da çoğu Ermeni olmak üzere on bin Osmanlı vatandaşı işçi vardı ve bunların çoğu *erbab-ı fesad* olarak değerlendirilmişti¹⁷. Van, Muş ve Erzurum civarından Rusya'ya giden işçiler bu ülkedeki demiryolu ile özellikle Batum'daki gazyağı fabrikalarında çalışıyorlardı¹⁸. Şu halde ülkeden Rusya'ya giden çok sayıdaki Ermeni işçi burada fanatik Ermeni milliyetçileriyle karşılaşmaktaydılar. Öte yandan savaş dolayısıyla yaşanan sınır değişiklikleri ve farklı nedenlerle Osmanlı ülkesinde Rusya sınırları içerisine gitmiş çok sayıda Ermeni de vardı.

Rusya'dan sonra Osmanlı Devleti'nin işgücü göçü verdiği yerler Avrupa ülkeleri ve özellikle de Amerika'ydı. XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında bu ülkeye göç edenler arasında işçiler de yer almaktaydı¹⁹. Amerika'ya yapılan göçler genellikle işçi ücretlerinin yüksekliğinden kaynaklanmaktaydı²⁰.

B. ERMENİ İŞÇİLERİN ÇEŞİTLİ FAALİYETLERİ

1. Osmanlı Devletindeki Faaliyetleri:

1878 Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler lehine ıslahat yapılması kararlaştırıldıktan bir süre sonra Ermeni faaliyetleri başladı. Amaçları mazlum millet görüntüsü verecek Avrupalı büyük devletlerin dikkatini çekmek ve böylece bağımsız olmaktı. Bunun için ise Ermeni nüfusunun nispeten az olduğu yerlerde isyan çıkarmayı planlamaktaydılar.

1880'de başlayan isyan hazırlıkları kısa sürede sonuçlarını vermeye başladı. Silahlı faaliyetlerden etkili ve ses getirenleri 1889'da Musa Bey ve 1890'daki Erzurum olayları olmuştu. Avrupa'ya seslerini duyurma mücadelesi yolundaki en önemli hadiselerden olan 1890'da Kumkapı,

---

17 BOA, M.V., Belge No:109/39.

18 BOA, Y.A.HUS., Belge No:460/103, 458/20; A.MKT.MHM., Belge No:638/12.

19 Kemal H. Karpat, "The Ottoman Emigration to the America 1860-1914", *International Journal of Middle East Studies*, Volume:12, Cambridge University Press, Mayıs 1985, s.175-209.

20 BOA, DH.MKT., Belge No:1178/28.

1894 Sasun ve 1895 Babıâli yürüyüşünü ise Hınçaklar tertipler²¹. Ağustos 1896'daki Osmanlı Bankası baskını da Daşnaklar tarafından tertiplendi. Olayın ardından Galata ve Beyoğlu'nda halkın ve askerlerin üzerine ateş açılmıştı. Olaylara katılanların çoğunluğu hamal, kapıcı, odacı ve benzeri sınıf mensubu Ermenilerdi. Bunlar genellikle yabancı-lara ait işyerlerinde çalışmaktaydılar. Dâhiliye ve Hariciye Nezaretleri'ne yazılan yazıda; bunların Ermeni komitaları tarafından dağıtılan *alât-ı mahruke ve edevat-ı nariyeyi* yabancılara ait mahzen ve bodrumlarda sakladıkları ve Ermeni teröristleri de burada gizleyerek *idame-i şürişe muavenet eyledikleri* ve bunun son olaylarla kesinleştiği belirtilmekteydi²².

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ülkede meydana gelen grev dal-gasında Ermeni işçiler de bulunmaktaydı. Hınçakların teşvik ve tahrik edici olarak rol oynadıklarına dair bilgiler mevcuttur. 21 Eylül 1910 tarihli bir belgede İnegöl'de sosyalist fikirli bir Ermeninin işçileri greve teşvik ettiği haber veriliyordu. Kayda göre Sosyal(ist) Demokrat Hın-çakyan Cemiyeti'ne mensup Şırak(?) adındaki şahıs, İnegöl'deki fabrika işçilerini greve teşvik etmiş, bunun sonunda da bir fabrika sahibine saldırı meydana gelmişti²³. Bu hadiseden iki yıl kadar önce de Davidyan isimli bir Ermeni Edirne'deki demiryolu çalışanlarını greve teşvik ettiği haber alınmıştı²⁴.

2. Amerika'dakilerin Faaliyetleri:

Amerika'ya gidenlerin sayısının ciddi boyutlara ulaştığı ve bunla-rın bilinçli hareket ettikleri anlaşılmaktadır. 5 Nisan 1894 tarihinde Washington Sefareti'nin bir yazısına göre ihtilal yanlısı Ermeni işçileri fikirlerinin yayılmasına vesile olmak için *Liber Armania* adı altında bir gazete yayınlamaktaydılar. İhtilalci Ermeniler muhtemelen Osmanlı Devleti'nden giden işçilerdi. Öte yandan yine aynı yazıya göre bu ülkede

21 Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1986, s.102-109; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1985, s.314; Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler", *Bilim ve Akıl Aydınlığında Milli Eğitim*, Sayı 38, Nisan 2003.

22 BOA, A.MKT.MHM., Belge No:627/42.

23 BOA, DH.MUİ., Belge No:128/38.

24 BOA, ZB., Belge No:25/7.

yayınlanmakta ve ameleler hakkında çeşitli bilgiler sunmakta olan *Hınçak* adında bir gazete de bulunmaktaydı²⁵.

Hınçakların girişimleri ve milliyetçilik anlayışının Amerika'daki Ermenilerce ne derece benimsendiği bir süre sonra meydana gelen vakıadan anlaşıldı. Washington Sefareti'nin yazısına göre ABD'nin Vitensil? şehrindeki bir fabrikada çalışan Ermeni işçiler Hınçakların teşviki ile harekete geçmişlerdi. İşçiler *fabrika direktörüne müracaatla eğer bu fabrikada amele sıfatıyla çalışmakta olan üç nefer Müslüman fabrikadan tard ve ihraç edilmez ise kendilerinin terk-i eşgal edeceklerini beyan etmişlerdi*. Fabrikada istihdam edilen 90 Ermeni işçinin bu isteği fabrika direktörünce kabul edilmeyince, iş bırakma eylemi yaptılar. Ancak fabrika yönetiminin tavrında bir değişiklik göremeyince söz konusu işçilerin ekseriyeti aradan birkaç gün geçtikten sonra kendiliklerinden fabrikaya dönmeye başladılar. Söz konusu fabrikada çalışan Abdullah, Hasan ve Muhammed'in Osmanlı vatandaşı olup olmadığı belirtilmemekte sadece Müslüman oldukları vurgusu yapılmaktaydı. Ermeni işçilerin Müslümanlara yönelik tepkileri ister işçilerin dinî kimliğinden isterse vatandaşlık bağından kaynaklansın onların milliyetçilik düşüncelerinin boyutlarını göstermesi bakımından ilginçtir²⁶.

3. Rusya'dakilerin Faaliyetleri:

Rusya'ya giden çok sayıdaki işçilerin faaliyetleri coğrafi yakınlık nedeniyle çok daha etkili olmuştu. Sınırdan pasaport almak suretiyle veya kaçak yollarla işçi olarak yahut da ticaret amacıyla geçişler de mümkündü²⁷. Bilhassa Batum'da çalışan işçilerin Osmanlı topraklarına geçişleri onların niyetleri hakkında ipucu vermektedir.

Demiryolu ve fabrikalarda çalışmak üzere Van, Muş, Erzurum tarafından Rusya'ya gitmiş olan işçilerin harekete geçeceklerine dair istihbarat bilgileri gelmekteydi. 1894 tarihli bir bilgiye göre Ermeni işçilerin komitalardan aldıkları silahlarla gruplar halinde sınırdan geçtikleri ve Osmanlı vatandaşı oldukları için de Rus görevlilerin bu geçişlere müsaade ettikleri belirtilmekteydi. Erzurum vilayetine yazılan yazıda

25 BOA, YA.HUS., Belge No:293/2.

26 BOA, YA.HUS., Belge No:344/30. Yazı Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e 4 Kanunusani 1311 / 16 Aralık 1895'te yazılmış, oradan da mabeyne 7 Kanunusani 1311 / 19 Aralık 1895'te yazılmış.

27 BOA, DH.MKT., Belge No:227/16.

Ermenilerin bu şekilde sınırı geçmeleri halinde Müslümanlara saldırma ihtimali bulunduğundan gerekli tedbirlerin alınması isteniyordu²⁸.

Nitekim sınır geçişleri sırasında Rus ve Osmanlı askerlerinin zaman zaman müdahale ettikleri anlaşılmaktadır. 31 Ağustos 1903 tarihli Batum baş şebenderliği yazısında da Batum'da çalışan ve çoğu Van ve Muş ahalisinden olan 40 Ermeninin sınırın Osmanlı tarafına geçerken Rus askerlerince yakalandığı belirtilmekteydi. Bunların üzerlerinde *mavzer ve berdan tüfekleriyle birer aded revolver ve külli miktarda dinamit* çıkmıştı. Yapılan sorgularında işçiler, bu silahları nefsi-i müdaafa için taşıdıklarını ve sınırı izin verilmediği için kaçak olarak geçtiklerini belirtmişlerdi²⁹.

12 Ekim 1903 tarihinde Batum baş şebenderliğinden gelen bir başka yazıya göre Batum'da gazyağı fabrikasında çalışan ve çoğu Van ve Muş Ermenilerinden olan bir grup sınırı geçerken Osmanlı askerleri tarafından geri püskürtülmüştü. Rus askerleri tarafından yakalanan ve sorguları devam eden kişi sayısı 44 adet olup ölü ve yaralılar da mevcuttu. Bunların yanında çok sayıda dinamit, cephane, kapaklı Rus tüfekleri ve mavzerler bulunmaktaydı. Ayrıca bunların yanında beş takım Osmanlı süvari askeri elbisesi, Kafkasya'nın doğusu ile Anadolu'yu gösteren bir harita ile üzerinde *mevt ya hürriyet* yazılı bir bayrak bulunmuştu³⁰.

Ermeni işçiler, yalnız sınırı geçmekle kalmayıp bazen sınırın Rusya tarafındaki Müslümanlara da zarar vermekteydiler. Nitekim Ermeniler, Bakü'de meydana gelen 1905 olayları³¹ nedeniyle Batum'da Müslümanlar aleyhinde bazı girişimlerde bulunarak onlara zarar vermişlerdi³².

28 BOA, A.MKT.MHM., Belge No:638/12.

29 BOA, YA.HUS., Belge No:458/20.

30 BOA, YA.HUS., Belge No:460/103.

31 Bu olaylar Bakü'de bir Müslüman'ın Taşnaklar tarafından öldürülmesiyle başladı. 6 Şubat 1905'te civar köylerden gelen binlerce Azerbaycanlı Ermeni mahallelerine saldırdı. Öldürme ve yağmalama hareketleri üç gün devam etti. Bu olaylara bağlı olarak meydana gelen birçok olay neticesinde Müslümanlar Ermenilere göre daha fazla kayıp verdiler. Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe ...*, s.69-70.

32 Müslümanlar kendilerine yönelik bu hareketlerden ciddi şekilde etkilenmiş, bu nedenle Osmanlı Devleti tazminat talebinde bulunmayı bile düşünmüştü. BOA, İ.HUS., Belge No:126/13 Şubat 1320 (26 Şubat 1905); YA.HUS., Belge No:484/108.

C. DEVLETİN YAKLAŞIMI

Hınçak ve Daşnakların bağımsızlığa giden bir harekette işçilere verdikleri rolü fark eden devlet yetkilileri savunma refleksi içerisinde Ermeni işçilere çoğu kez şüpheyle yaklaştılar. Sosyalistlere ve sosyalistlerin Osmanlı içindeki faaliyetlerine Abdülhamit zamanındaki yaklaşım Abdülhamit sonrasında da çok fazla değişmedi. Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti'ne II. Meşrutiyet dönemindeki devlet adamlarının yaklaşımı bunu açıkça göstermekteydi. Kuruluşu resmen onaylanmış olmasına rağmen taşradaki yöneticiler, cemiyetin şubeler açarak örgütlenmesini engellemeye çalışıyorlardı. Bu nedenle Memalik-i Osmaniye Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti Heyet-i İdare-i Merkeziyesi adına başkâtip Hanik Aramyan ve reis Abram Açıkkaşyan tarafından 19 Nisan 1910 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne yazılan dilekçede bu husustan şikayet ediliyordu. Dilekçe sahipleri, taşradaki yöneticilerin kendilerine izin verildiğine dair bir bilgi gelmediği gerekçesiyle *şubelerimizin umurlarına mani oluyorlar* diye sızlanıyorlardı. Onlar Meşrutiyetle idare olunan bir memlekette bu tarz bir tavrın insanlar üzerine kötü bir tesir bıraktığını üstelik böyle bir engellemenin Cemiyetler Kanunu'na aykırı olduğunu ileri sürüyorlardı. Nihayet bu engellemelerin önüne geçmek için vilayetlere acilen emir verilmesi hatta *resmen tanınması ceride-i resmiye ile ilan* edilmesi isteniyordu. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti'nden Sivas ve Karesi vilayetlerine yazılan yazıda cemiyetin şube açabileceği fakat bunun için belirli şartların yerine getirilmesinin gereği vurgulanmıştı³³.

II. Meşrutiyet öncesinde kanlı eylemlere girişmiş olan Hınçakların özgürlük ortamında yasal hale gelmiş olmaları muhtemelen devlet adamlarını tatmin etmemişti. Devlet adamlarının Hınçaklara karşı yaklaşımı böyleyken bu örgütün işçiler arasındaki muhtemel etkisi nedeniyle olsa gerektir ki genel olarak II. Abdülhamit döneminden başlamak üzere Ermeni işçilere şüpheyle yaklaşılmaya başlandı. Örneğin doğu vilayetlerinden Adana'ya her sene 10 bin işçi gelirken 1892 senesinde bu rakamın 20 bine çıkacağı haberini alan Zabtiye Nazırı durumu kaygı verici bulmuştu. Nazıra göre işçi sayısının bir önceki yıla nazaran iki katına çıkması ya mahsulün bereketli olmasından ya da fesat çıkarma niyetlerinden kaynaklanmaktaydı. İşçilerin gelişinde nazırın şüphesini artıran sebepler bulunmaktaydı. Öncelikle Adana Ermeni fesatçıların

33 BOA, DH.MUİ., Belge No:88/39.

yoğun olduğu bir yerdi ve burası sahilten silah getirilmeye müsaitti. Bu nedenle nazır, durumun iyi tahlil edilmesi gerektiğini düşünüyordu³⁴.

Öyle anlaşılıyor ki Ermenilerin sebep olduğu çeşitli olaylar ile onların faaliyetleri hakkında elde edilen istihbarî bilgiler devlet adamlarının güveninin sarsılmasına yol açıyordu. İşte bu gelişmelerden dolayı devlete ait işyerlerindeki Ermeni işçileri işten çıkarma veya işe almama gibi tedbirlere başvurulmaya başlandı.

Ermeni olaylarının yoğunlaşmaya başladığı dönemlerden itibaren devlete ait işyerlerindeki Ermeni işçiler hakkında yazışmaların yapılmaya başlandığı görülmektedir. 1 Ekim 1896 tarihinde Zabtiye Nazırı tarafından Maliye Nezareti'ne yazılan bir yazıda Darphane-i Amire'de çalışmakta olan Ermeni amele ve memurların komitalarla ilişkisinin olduğundan bahsedilerek gerekli tedbirlerin alınması gereği üzerinde durulmaktaydı. Yazıya göre Darphane'nin yanında bulunan tüfekhaneye Ermeni komitalarının saldırı planı yaptıklarına ve bunu gerçekleştirmek için de Darphane çalışanlarına saldırı şekli hakkında talimat verildiğine dair istihbarat bilgileri mevcuttu. İlginç olan taraf ise Darphane-i Amire çalışanlarının çoğunluğunun Ermenilerden oluşmasıydı. Ne yapılacaktı? Yazıdan üç gün sonra Dâhiliye Nezareti'nden Maliye Nezareti'ne *mahrem* koduyla yazılan yazıda *Darphane-i Amire memurun ve amelesi içindeki Ermenilerin hallerinden şüphe ve bekalarında mahzur mütalaa olunduğu halde vesail-i münasibe ile çıkarılmaları (nın) mümkün olduğundan bahsedilmiştir*³⁵.

Devletin kendi işyerlerinde çalışanlara yönelik karar alması ve bunu icraata geçirmesi kolaydı. Ancak özel işyerlerindeki konusunda bir takım zorluklarla karşılaşılması doğaldı ama konuda da girişimde bulunmaktan geri kalınmadı. Ağustos 1896'daki Osmanlı Bankası baskınının ardından Galata ve Beyoğlu'nda çoğunluğu yabancılara ait işyerlerinde çalışan ve olaylara karıştığı anlaşılan odacı, hamal ve mağaza bekçileri gibi şahısların işten çıkarılması istenmekteydi. Hariciye Nezareti'nden yabancı işyeri sahiplerine bunların işten atılarak yerlerine güvenilir adamların istihdam edilmesi konusunda girişimde bulunmak üzere büyükelçiler nezdinde süratle girişimde bulunması istenmişti.

34 BOA, Y.MTV., Belge No:58/60.

35 BOA, A.MKT.MHM., Lef:1-3, 19 Eylül 1312/1 Ekim 1896.

Öte yandan Dâhiliye Nezareti'ne yazılan yazıda da İstanbul'da bulunan yerli ve taşralı bütün Ermenilerin kefalete bağlanmasını sağlamak için bir komisyon teşkil edilmesi istenmişti. Yine bu bağlamda yabancı işyerlerinde çalışan Ermenilerin de kefalete bağlanması ve yabancı uyruklular ile yerlilerin birbirinden ayırt edilmesi için Tabiiyet Kalemî'nden bir memurun görevlendirilmesi istenmişti³⁶.

Konuyla ilgili Beyoğlu mutasarrıfı tarafından Zabtiye Nezareti'ne yazılan yazıda söz konusu şahısların bir taraftan işten uzaklaştırılmakta olduğu fakat bazılarının da teminatla alıkonulduğu belirtilmekteydi. Buna rağmen mutasarrıfın bazı endişeleri vardı. O, Ermeni fesatçılarından olduğu halde güvenilir kişiymiş gibi muamele görenlerin bulunmasından şüpheleniyordu. Bu nedenle *hüsn-ü hâl ahabından bulunduğuna kefalet ederek istihdam edenler olur ve iş bu hizmetkâr ve sairinin Ermeni fesadından bulunduğu tezahür ederse istihdam edenlerin dahi mesul olacağıнын resmen ilan edilmesi istenmekteydi*³⁷.

Osmanlı Baskını hadisesi nedeniyle yaşanan olaylara karışanların yabancı işyerlerinde çalıştığına vurgu yapılması ilgi çekicidir. Gerçekten de İstanbul'da yabancı sermayenin gelmeye başlamasıyla yabancılara ait işyerlerinde giderek artan miktarda Ermeni istihdam edilmekteydi. Bilhassa hamalların çoğunluğu Ermenilerden oluşmaktaydı. İşte önce 1895 ve ardından 1896 olayları nedeniyle Ermeniler işlerini kaybettiler yerlerini daha çok Kürt kökenliler aldı³⁸. İşlerini kaybedenlerin ekseriyeti hamallardı.

Çalışma alanlarındaki bir kısım Ermeninin işten çıkarılması yönündeki teşebbüsler devam edip bunda belirli bir mesafenin kat edilmesine ilave olarak İstanbul'da çalışan bütün Ermeni usta ve kalfaların ev ve işyeri adresleri tespit edilerek bir deftere kaydedildiği görülmektedir. Defterdeki çizelgeye şahsın sıra numarası, ismi, babasının adı, sanatı, dükkânının bulunduğu yer, sokak numarası, oturduğu ev ile çalıştığı dükkânın numarası yazılmıştı. Hazırlanan defterde 1071 kişinin ismi bulunmaktadır³⁹. Böyle bir girişimin amacı onlara karşı duyulan güvensizliğin bir göstergesi olduğu kadar, İstanbul'da milliyetçi fikirlerden

36 BOA, A.MKT.MHM., Belge No:627/42.

37 BOA, A.MKT. MHM., Belge No:628/43.

38 Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Çeviren: Sabri Tekay, Ankara 1987, s.88.

39 BOA, Y.PRK.ZB., Belge No:33/14.

etkilenme ihtimali olan kesimin sayısal değer olarak ne denli büyük bir potansiyele sahip olduğunu da ortaya koymaktadır.

Devlet adamlarının şüphelerini haklı çıkaracak gelişmelerin yaşandığı da bir gerçektir. Bu nedenle Ermeni işçilerden kurtulmanın yolları aranmaktaydı. Onların önemli faaliyet alanlarından biri Şark Demiryolları ile Rumeli'deki diğer hatlardı. 12 Mart 1903 tarihli sadaret yazısına göre Şark Demiryolları hattının bazı yerlerinde dinamit bulunmuş, bu dinamitlerin yerleştirilmesinde Ermeni ve Bulgar amelelerin *vukuf ve medhali* kesinlikle anlaşılmıştı. Bu nedenle söz konusu kumpanya direktörü ile görüşülerek buraya güvenilir adamların verilmesi Nafia Nezareti'ne tebliğ edilmişti. Ayrıca meselenin Meclis-i Vükela'da ele alınarak incelenmesinin kararlaştırıldığı belirtilmekteydi⁴⁰.

Demiryollarında çalışan işçilerin bombalama eylemlerine kadar varan milliyetçi teşebbüslerde bulunmaları nedeniyle işten çıkarılmaları gündeme gelmişti. 17 Mart 1903 tarihinde Sadarettin Dâhiliye Nezareti'ne yazılan bir başka yazıda Ambardere civarında ele geçirilen dinamit ve fitillerin buraya konulması konusunda demiryollarında çalışan Bulgar ve Ermeni memur ve amelelerinin delalet ve malumatı olduğu belirtilerek yapılması gerekenler sıralanıyordu. Nitekim konuyla ilgili olarak hat bekçisi vekili Bulgar Todori, Divan-ı Harb'e verilmişti. Bu hususta gereğinin yapılması için Şark Demiryolları Kumpanyası, Dersaadet Selanik İltisak Hattı Şirketi'yle Manastır Hattı Şirketi'ne tavsiyelerde bulunulmuştu. Buna göre durumlarından şüphe edilen işçi, bekçi ve memurların istihdam edilmemesi ve *içlerinden erbab-ı mefsedetten oldukları anlaşılanların peyder pey değiştirilmeleri* hususunda adı geçen şirketler nezdinde özellikle girişimde bulunulması istenmekteydi⁴¹.

Devletin tavrına rağmen Şark Demiryolları'nın istenileni tamamen yapma konusunda işi ağırdan aldığı görülmektedir. 28 Eylül 1907 tarihine gelindiğinde Ermeni çalıştırılmaması konusundaki padişah iradesine rağmen çeşitli gerekçelerle *işbaşı* çalıştırmaya devam edilmekteydi. Demiryolları idaresi Müslümanlar arasında kalifiye eleman bulunmaması ve Müslümanların yetiştirilmesinin de zaman alacağı gerekçesiyle bu yola başvurduğunu belirtmişti⁴².

40 BOA, YA.HUS., Belge No:443/126.

41 BOA, DH.MKT., Belge No:664/52.

42 BOA, DH.MKT., Belge No: 664/52.

Devletin etkisi bütün istihdam alanlarında geçerli değildi ama elinin ulaşabildiği yerlerde istihdam politikasına yön verme çabası içerisindedeydi. Sorunla karşılaşmamak için istihdamdan önce bazı tedbirlerin alınması daha sağlıklı bir yol olarak görülmekteydi. Nitekim Konya-Ereğli demiryolunun inşasına başlanmadan önce padişahın konuya yaklaşımı açıkça görülmektedir. Padişaha söz konusu hattın yapımında çalışmak üzere Anadolu'nun muhtelif kesimlerinden çok sayıda işçinin Konya'ya geldiği ve bunların çoğunun da Ermeni olduğu şeklinde haberler gelmekteydi. Öte yandan buradaki şimendifer komiseri de Mamukyan adlı Ermeniydi. Durum karşısında padişah, bu şahsın derhal bir Müslümanla değiştirilmesi konusunda Ticaret ve Nafia Nezareti'ne emir verdi. Yine demiryolunda istihdam edileceklerin tamamının Ermeni işçilerden oluşmasının uygun olmayacağını belirtti⁴³.

Şüpheli görülenlerin işten atılmaları veya istihdam edilmemelerinden başka daha köklü bir çare olarak Ermenilerin amelelik ve hamallık gibi işleri yapmak için İstanbul'a gelmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu kararın alınmasında İstanbul'da meydana gelen hadiselerin etkisi büyük olmalıydı.

Ermenilerin sebep olduğu olayların sonrasında İstanbul'a gelişlerin Dâhiliye Nezareti tarafından ciddi şekilde kontrol edildiği anlaşılmaktadır. İstanbul'a gelişlerle ilgili sınırlar 12 Ekim 1899 tarihli bir *İrade* ile çizilmişti. Buna göre vilayetlerden Dersaadet'e gelecek Ermenilerin *hüsn-i hal ahabından oldukları ve mal alıp satmak için geldikleri mahalleri mülkiye memurları tarafından masdak ve meşruh yol tezkerelerini* taşımaları gerekmektedir.

Nitekim İstanbul'a on bin kadar Ermeninin geldiği yolundaki iddia üzerine yapılan araştırmada resmî tutanaklara geçen sayıya ulaşmak mümkün olabilmışti. Resmî kayıtlara göre İstanbul'a belirli kayıt ve şartla gelindiğinden dolayı izinsiz amele gelmediği belirtilmekteydi. İzinli gelenler de kalifiye işçiler olup bunlara ihtiyaç duyulduğundan gelmişler ve gelirken de kefalete bağlanmışlardı. Fakat bunun da dışında kalanlar polis kayıtlarına geçmişlerdi ve iddia edildiği gibi sayıları on bin değildi. İstanbul Polis müdürlüğü, Üsküdar ve Beyoğlu mutasarrıflıklarıyla

43 BOA, *İ.HUS.*, 107/1 Temmuz 1319 (14 Temmuz 1903).

yapılan yazışmalar neticesinde 1886'dan 1898'e kadar İstanbul'a gelen toplam hamal ve amele sayısının 376 kişi olduğu anlaşılmıştı⁴⁴.

Sonraki yıllarda da padişahça hiçbir işi olmayan serseri Ermenilerin hemen memleketlerine gönderilmesi hususunda Dahiliye Nezareti'ne emir verildiği tüccarlar ile iyi halinden emin olunanların ise istisna tutulduğu görülmektedir⁴⁵.

Devlet adamları Ermeni işçilerin yalnız İstanbul'a gelmesini değil, yurt dışına çıkışlarını da engellemek için çeşitli yollara başvurmuştu. Bu bağlamda göze çarpan bir engelleme Amerika'ya gidişlerle ilgiliydi. 29 Ekim 1889 tarihli bir kayda göre Harput ve Diyarbekir Ermenilerinin Amerika'ya gidişleri yasaklanmıştı. Buna rağmen bazı Ermenilerin Samsun'daki Ermenilerden Armiyan Vartukyan adlı şahsın aracılığı ile Bake? adlı Fransız Kumpanyası vapurlarına binerek gittikleri İstanbul'a geldiklerinde de dışarı çıkmadıkları, bu gemilerin aranmasının ise mümkün olmaması nedeniyle çok sayıda Ermeninin bu yolla savuştukları haber alındığından pasaport ve tezkere memurları tarafından kuvvetli tedbirlerin alınması konusunda Trabzon vilayetine emir verilmişti⁴⁶.

19 Mayıs 1891 tarihli Giresun kaymakamlığı yazısında da bazı Ermenilerin Amerika'ya gitmek için gemilere bindikleri belirtilmekteydi. Dâhiliye Nezareti'nden yazılan yazıda ticaret için gidişlere bir şey denilemezse de amele ve benzerlerinin gitmesinin yasak olduğu vurgulanmıştı⁴⁷.

Amerika'ya gidişlere getirilen yasaklar 1906 yılına gelindiğinde halâ devam etmekteydi. Fakat yasağın uygulanmasının bir hayli zor olduğu anlaşıyordu. Çünkü başka bir ülkeye gitmek için izin alan bir Ermeninin oradan Amerika'ya gidişini engellemek mümkün değildi. Haziran 1906 tarihli bir belgede tam da bu konuya değinilmekteydi. Bu durumda ne yapılacaktı? Amerika'ya gitmesi mümkün olanları engellemek için her yola başvurulmalı bu çerçevede sahil vilayetlerinden pasaportsuz gidişlere izin verilmemeliydi. Bütün bu tedbirlere rağmen Amerika'ya

44 BOA, *Y.PRK.DH.*, Belge No:11/44.

45 BOA, *İ.DH.*, Belge No:1446/1324. Ca.9 (2 Temmuz 1906).

46 BOA, *DH.MKT.*, Belge No:1672/95.

47 BOA, *DH.MKT.*, Belge No:1835/75.

gidişler söz konusu ise gidenlerin mallarına el konularak satılması ve dönerse dönüşünde şiddetle cezalandırılması kararlaştırılmıştı⁴⁸.

SONUÇ

Ermeni bağımsızlığı için faaliyet gösteren Ermeni önde gelenleri hedeflerine ulaşabilmek amacıyla toplumun bütün kesimlerini kendi yanlarında mücadeleye sevk etmeyi planlamaktaydı. İşçiler de bu çerçevede isyanı başlatacak ve azimle sürdürecektir kesim olarak görüldü. Milliyetçilik düşüncesi işçiler arasında özellikle sosyalist temeller üzerine kurulmuş olan Hınçak ve Daşnak örgütleri tarafından yayılmaktaydı. Onlara göre sömürülmekte olan bu kesim ihtilalle sosyalist bir idareye kavuşarak refaha erecekti. Bunun için yoğun bir çaba sarf edildi. İşçilerden milliyetçilik düşüncesiyle çeşitli yasadışı faaliyetlere girenler oldu. Ülke içinde yeterince etkili olamayanlar ise yurt dışında daha rahat örgütlenme imkânı buldular. Devlet ise meydana gelen olaylar nedeniyle İstanbul'a ve yurt dışına yapılan işçi göçünü durdurmanın yanında devlete ait istihdam alanlarında Ermeni işçi istihdamı konusunda şüpheli yaklaştı.

---

48 BOA, *DH.MKT.*, Belge No:1178/28.

BİBLİYOGRAFYA

1. ARŞİV VESİKALARI

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

D.SYS.	:53/3.
A.MKT.MHM.	:627/42, 628/43, 638/12,
DH. MKT.	:227/16, 164/52, 1672/95, 1178/28, 1835/75
DH.İD.	:107/16,
DH.MUİ.	:88/39, 128/38.
İ.DH.	:1446/1324 Ca. 9 (2 Temmuz 1906).
İ.HUS.	:107/1 Temmuz 1319 (14 Temmuz 1903), 126/13 Şubat 1320 (26 Şubat 1905).
M.V.	:109/39,
Y.MTV.	:74/84, 58/60.
Y.PRK.DH.	:11/44.
Y.PRK.ZB.	:33/14.
YA.HUS.	:344/30, 443/126, 460/103, 458/20, 484/108,
Z.B.	:25/7.

2. TETKİK ESERLER

AHMAD, Feroz, "Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler", *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, Derleyen: Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, İstanbul 2000.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Milli Eğitim*, Sayı 38, Nisan 2003.

GÜLMEZ, Mesut, *Türkiye Belgesel Çalışma İlişkileri Tarihi (1936 Öncesi)*, Ankara 1983.

İLTER, Erdal, "Taşnaksutyun", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*, Editör: Hikmet Özdemir, Ankara 2007.

KARPAT, Kemal H., "The Ottoman Emigration to the America 1860-1914", *International Journal of Middle East Studies*, Volume:12, Cambridge University Press, Mayıs 1985.

KIRPIK, Cevdet, *Osmanlı Devleti'nde İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2004.

KÜÇÜK, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1986.

MAKAL, Ahmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Çalışma İlişkileri:1850-1920 Türkiye Çalışma İlişkileri Tarihi*, Ankara 1997.

MİNASSIAN, Anahide Ter, "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü", *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*.

QUATAERT, Donald, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Çeviren: Sabri Tekay, Ankara 1987.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, İstanbul 1988.

TEVETOĞLU, Fethi, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faâliyetler (1910-1960)*, Ankara 1967.

UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1985.

Yrd. Doç. Dr. Coşkun TOPAL

İNGİLTERE’NİN KAFKASYA POLİTİKASI VE BÜYÜK ERMENİSTAN PROJESİ

Yrd. Doç. Dr. Coşkun TOPAL

Karadeniz Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Trabzon-TÜRKİYE

Tlf.: 0536 303 28 49, e-posta: coskuntopal@gmail.com

ÖZET

Ermeni sorununun kökleri 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları'na kadar uzanmaktadır. Osmanlı hükümeti, Berlin Anlaşması ile Ermeni nüfusun yaşadığı vilayetlerde ıslahat yapmayı ve uygulamalar konusunda büyük devletleri bilgilendirmeyi taahhüt etmiştir. 19. yüzyılın son çeyreğinde Ermeniler, *Doğu Sorunu*'nun bir parçası olarak Osmanlı Devleti'nin parçalanması amacıyla, büyük devletler tarafından bir araç olarak kullanılmıştır. Rusya'nın 1877-1878 Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ni ağır bir yenilgiye uğratmasından sonra, İngiltere'nin bölgeye yönelik politikasında da değişiklik olmuştur. 1878'de Kıbrıs'ı denetimine alan İngiltere 1883'te Mısır ve Süveyş'i de işgal etmiş ve Kafkasyadaki çıkarları için Ermeni isyancıları desteklemiştir. 1917'de Rusya'da ortaya çıkan ihtilâlden sonra Kafkasya, İngiltere açısından daha çok önem kazanmıştır.

GİRİŞ

Karadeniz ile Hazar Denizi arasında geniş bir alanı kapsayan Kafkasya coğrafyasını, Kafkas dağları ikiye ayırmıştır. Güney Kafkasya, büyük Kafkas dağları silsilesinin güneyine doğru uzanan eski bir karadır. Doğuda Hazar, batıda Karadeniz vardır. Güneyde İran ve Türkiye, kuzeyde Rusya vardır. Güney Kafkasya'nın bir yüzünün doğuya, öteki yüzünün batıya dönük olması; onun için *ikiyüzlü Janus* benzetmesi yapılmasına yol açmıştır. Kafkaslar Araplar tarafından *dillerin dağı* olarak bilinir. Bu bölge etnolojinin gerçek bir müzesidir¹. *Ermenistan* ismi genel olarak sınırları belli olmamakla birlikte Doğu Anadolu ve Güney Batı Kafkasya'yı kapsayan ve iç bütünlüğü bulunmayan bir coğrafî yer adı olarak tarihte yaygın olarak kullanılmıştır². Tarihte bilinen ilk Ermeni

- 1 Bkz. Fruz Kazemzadeh, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, New York 1951, s.1.
- 2 Ermeniler kendilerine *Hayk* ve *Yüksek Ülke* anlamına gelen bölgeye de *Hayastan* demektedirler. Ancak Ermenistan coğrafyasının belirsizliği gibi *Hayk* toplumunun da kimliği ve bölgeye ne zaman geldiği aydınlanmamıştır. Bkz. Yaşar Kalafat- Mahmut Niyazi Sezgin, "Albanlar Tarihi ve Ermeni Kültür Stratejisi", *2023 İki bin yirmüç Dergisi*, 15 Nisan 2002, S.12, s.16-17.

siyasî yapılanması M.Ö. 6. yüzyılda Doğu Anadolu'da oluşmuştur. Bölgede M.Ö.2-1. yüzyıllarda kurulan Ermeni mahallî yönetimleri I. Artaşes ve II. Tigran dönemlerinde, Roma'daki iç karışıklardan yararlanarak M.Ö.93-66 yılları arasında sınırlarını genişletmiştir. Ermeniler, bu dönemdeki sınırlara ait hayalî *Büyük Ermenistan* haritaları çizmekte ve çizdikleri haritalara dayanak komşu ülkelerden toprak taleplerinde bulunmaktadır³. En son yarı bağımsız devlete 5. yüzyılda sahip olan Ermeniler, sonraki tarihsel süreçte 1918'e kadar bir Ermeni devleti kurmayı başaramamışlardır. Ancak Ermenistan'ın da yer aldığı Kafkasya bölgesi, Asya, Avrupa ve Ortadoğu üzerinden Afrika kıtaları ile Karadeniz, Hazar Denizi ve Basra Körfezi ile Hint Denizi'ne giden yolların kesiştiği yerde bulunması dolayısıyla tarih boyunca büyük güçlerin rekabet alanı olmuştur⁴.

19. YÜZYILIN SONUNDA İNGİLTERE'NİN KAFKASYA POLİTİKASI VE ERMENİ SORUNU

Fransız İhtilâli ile ortaya çıkan milliyetçilik akımı, Avrupalı büyük devletlerin yayılcı politikalarının da etkisiyle Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim tebaa ve bu arada Ermeniler arasında bağımsızlık fikrinin doğmasına yol açmıştır⁵. Ancak Ermeni sorununun, uluslararası gündeme girmesi 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya, İngiltere ve Fransa'nın *Doğu Sorunu* üzerindeki karşılıklı çıkar algılamaları yüzünden olmuştur. Rusya'nın sıcak denizlere inmek amacıyla, Doğu Anadolu'daki Ermenileri kendi tarafına çekerek onların vasıtasıyla etki alanını Akdeniz'e kadar uzatmak istemesi, İngiltere'nin bölgeye ilgisinin ve uyguladığı politikaların ana yönlendiricisi olmuştur⁶. 1877-1878

3 Ermenilerin, sınırlarını abartılı olarak çizdikleri bu devlete Romalı General Pompey son vermiştir. Bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s.47.

4 Bkz. Mustafa Öztürk, "Kafkasya'nın Tarihi Coğrafyası ve Stratejik Önemi", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul)*, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 2003, s.10-11.

5 Fransız İhtilâli'nin yaydığı özgürlük ve eşitlik kavramlarının Osmanlı toplumsal yapısında siyasal içerik kazanması ve milliyetçiliğe dönüşümü için bkz. Bernard Lewis, "The Impact of The French Revolution On Turkey", *The New Asia: Readings in the history of mankind*, Editör Metraux ve Grouzet, New York-London, 1965, s.31-58.

6 Kaya Tuncer Çağlayan, "Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 44, Cilt XV, Temmuz 1999.<http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=Print&DergiIcerikNo=433&Yer=DergiIcerik>

Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Osmanlının Rusya karşısında yalnız kalması ve ağır yenilgisi içte Ermenileri harekete geçirirken, Avrupa devletlerinin Rusya'nın Doğu Anadolu ve Boğazlar'a inmesini menfaatlerine aykırı görerek duruma müdahale etmesine ve Berlin Konferansı'nın toplanmasına neden olmuştur. 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Anlaşması, Kars, Ardahan ve Batum'u Rusya'ya bırakmıştır⁷. 1880'de Gladstone'ın seçimleri kazanması sonrası İngilizler, Alman tehdidi karşısında Rusya'yla uzlaşma ihtiyacının da etkisiyle, adeta Ermenilerin avukatı görevini üstlenmişti⁸. Bu dönemde İngiltere, Mısır ve Kıbrıs üzerindeki kontrolüne

7 İlber Ortaylı, "XIX. Asırda Kafkasya ve Rusya", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri ....*, s.119. 4 Haziran 1878 tarihli Osmanlı-İngiltere Savunma Anlaşması, Rusya tarafından gelecekte de Asya'da daha fazla Türk toprağı işgaline teşebbüs edildiğinde İngiltere'nin kuvvet kullanarak Osmanlı İmparatorluğu'nu savunmasını öngörüyordu. İngiltere'nin söz konusu yükümlülüğü yerine getirmesini mümkün kılmak üzere, Osmanlı Devleti İngiltere tarafından Kıbrıs adasının işgal ve idaresini kabul etmiş ancak adanın egemenliğini devretmemiştir. Anlaşma eki (1 Temmuz 1878) Rusya'nın savaş sırasında işgal ettiği Kars ve Ermenistan'daki diğer yerleri iade etmesi durumunda, İngiltere'nin Kıbrıs'ı boşaltmasını ve 4 Haziran 1878 tarihli anlaşmanın sona ermesini düzenliyordu. Rusya söz konusu toprakları 1917'de iade etmiş ancak İngiltere Kıbrıs'ı boşaltmamış hatta daha sonra Türkiye'nin I. Dünya Savaşına girişini bahane ederek tek yanlı olarak Kıbrıs adasını ilhak etmiştir. İngiltere Napolyon'un Mısır'ı işgali ve Suriye üzerine yürümesi karşısında Ortadoğu coğrafyasında yerinin çok kırılgan olduğunu görerek Görkemli Yalnızlık politikasını terk etmiş ve Rusya-Fransa birlikteliğine yönelmiştir. İngiltere, Rusya'ya karşı Japonya, Almanya'ya karşı Fransa ile ittifak kurmuş (1904), ancak Fransa ile Rusya yakınlaşması üzerine yeni bir değerlendirme yaparak Fransa'nın ittifak içinde olduğu Rusya ile 1907 ittifakını yapmıştır. Bkz. Tuncer Topur, *Dipsiz Kuyu -Orta Doğu ve Türkiye*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004, s.92-93.

8 19. yüzyılda İngiliz iç politikasında Osmanlı Devleti'ne yönelik iki farklı bakış açısı bulunmaktadır. 1831-1832 arası İstanbul'da kalan ve yeniden İngiltere'ye dönen David Urquhart, 1830-1878 döneminde Avrupa devletlerinin Türkiye'nin işlerine karışmamaları tezini savunmuştur. D. Urquhart, Türkiye'nin Avrupa devletler ailesinin mensup olduğunu savunuyordu. Ona göre Osmanlı Devleti, işlerine karışılmadığı takdirde uluslar arası güç dengesinde yararlı ve müreffeh bir unsur oluşturacak ve böylece Asya'da batı uygarlığının öncüsü olmak gibi insanlık tarihinde pek görkemli bir rol oynayacaktı. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında kurulan Disraeli ve Salisbury başbakanlığındaki muhafazakâr hükümetler, Rusya'nın durdurulması için Türkiye'ye yardım edilmesini savunan bu siyasi anlayışı benimsemişlerdi. İngiliz Liberal Partisi ve Palmerston, Gladstone'dan Grey ve Asquith'e kadar bütün liberal hükümetler, Türkiye'nin Hıristiyanlık adına ve Rusya yararına parçalanma politikasını izlemişlerdir. Bkz. Sabahattin Özel, "Ermenilerin ve Yabancıların Gözüyle Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni Sorununa Bir Bakış", *İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, İstanbul 2003, <http://site.mynet.com/tarihimiz/tarihimiz/index.htm>. (01 Mayıs 2008).

dayanarak, Osmanlı İmparatorluğu çökse bile kendi çabalarıyla Doğu Akdeniz’de koruyabileceği stratejik bir mevki kazanmıştı⁹. Mısır’ın denetimi, özellikle İskenderiye’yi deniz üssü olarak kullanma imkânı, 1880 sonrası İngiltere’deki egemen çevrelerde Boğazlar’ı Rus saldırılarına karşı korumanın gerekli olmadığı hissini uyandırmıştır. 1895 Haziran’ında üçüncü kez başbakan olan Salisbury’nin, 1896 Ağustos’unda söylediği; *...İngiltere ve Rusya’nın eski ilişkilerine dönmesi imkânsız olabilir. Ama bu fırsat çıktıkça yaklaşılması arzu edilen bir amaç ve hedef olacaktır* sözleri İngiltere’nin Rusya ile Kafkasya’da belli bir uzlaşma sağlama arzusunu ifade etmektedir¹⁰.

19. yüzyılın sonlarından itibaren bölgede yaşayan Türklerin tedhiş hareketleri ile yerlerinden edilmeleri hız kazanmıştır¹¹. Ermeni ihtilâl komiteleri 1880 yılından itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. 1882’de ilk kez Erzurum’da kurulan Silahlılar Cemiyeti’ni oluşturan gençler gerektiğinde kullanmak üzere üzerlerinde silah taşıyacaktı. 1883 yılına kadar gizli ve kanuna aykırı çalışmalarını sürdüren dernek, üyelerinin bir kısmının tutuklanması üzerine dağılmıştır¹². Dönemin İngiliz elçisi Duferin’in, Ermeniler lehine ıslahat yapılmaması durumunda Kıbrıs Anlaşması’nın uygulanamayacağını bildirmesi üzerine 1883’te bu dava dolayısıyla yargılanan 76 kişiden 40 kişi hüküm giymesine rağmen dış baskılar nedeniyle affedildiler¹³. Petersburg sefiri Şakir Paşa tarafından Hariciye Nazırı Arifi Paşa’ya gönderilen 14 Şubat 1884 tarihli tahriratta, Osmanlı ülkesinde silahlı ayaklanma çıkarmayı amaçlayan, Tiflis merkezli Ermeni komitesinin faaliyetleri hakkında bilgi veriliyordu. Ermeni komitesi Tiflis’te gizlice çıkardığı gazeteyi üyelerine dağıttığı gibi Batum’dan Rize yoluyla silah ve cephanenin ülkenin çeşitli bölgelerine sevk edildiği

9 Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığı altında Sultan II. Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınevi, İstanbul 1983, s.21-22.

10 Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu / 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çeviren: İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s.262-263.

11 Coşkun Topal, “Dağlık Karabağ Sorunu ve Türkiye’nin Kafkasya Politikası”, *SSCB Sonrası Ortaasya Türk Cumhuriyetlerinde Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Değişim Uluslararası Kongre 18-21 Eylül 2006 Kocaeli/Türkiye, Kongre Kitabı*, Cilt I, Kocaeli 2007, s.738.

12 *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilâl Hareketleri (Meşrutiyet’in İlanından Önce ve Sonra)*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s.10.

13 Bkz. Mustafa Çetin Varlık, “Şu ‘Ermeni Meselesi’ Dedikleri...”, *Tarih ve Medeniyet*, Yıl 5, Sayı 52, Temmuz 1998, s.11-12.

kaydediliyordu. Bu tarihte Ermeniler, Tiflis merkez olmak üzere Revan, Gümrü, Tebriz, İstanbul, Trabzon, Erzurum ve Van'da örgütlenmişti¹⁴. Ermenilerin Türklere yönelik tedhiş eylemlerini, devletin zabıta kuvvetleri tarafından bastırma girişimi, Hınçak¹⁵ ve Taşnaksutyun¹⁶ komiteleri ve bu komitelerin Avrupa'daki temsilcileri vasıtasıyla Osmanlı Devleti aleyhine propagandaya dönüştürülüyordu. Büyük devletler bu gelişmeleri bahane ederek baskı yoluyla taviz almaya çalışıyorlardı¹⁷. Ermeniler, Doğu Anadolu'da ıslahat yapılması meselesinin uluslararası anlaşmalara girmesini, amaçlarını gerçekleştirmek için bir adım olarak

---

14 BOA, *Y.EE.*, Belge No:97/89.

15 Hınçak Cemiyeti, Osmanlı Devleti'ne karşı cephe alan Ermeni örgütlerinden birisidir. 1886 yılında Kafkasyalı *dalkavuk*, *makam* ve *şöhret düşkünü* bir Ermeni olan Avedis Nazarbegyan ve eşi Marian Kafian ile Ruben Hanazard, Ruben Martinyan, Mıgırdıç Manuçaryan ve Gevorg Haracıyan adlarındaki beş öğrenci tarafından İsviçre'nin Cenevre kentinde kuruldu. Cemiyet, çalışma bölgesi olarak Doğu Anadolu'yu seçmiş, daha sonra merkezini İsviçre'den Londra'ya götürmüştür. *Hınçak (Çan)* isminde bir de yayın organı bulunuyordu. Hınçak Komitesinin amacı, Ermenilere yeni ve özerk bir yönetim kurmaktır. Hınçak Komitesi silahlı eylem yoluyla isyanlar ve olaylar çıkararak Osmanlı hükümetini zayıf ve güçsüz düşürmeyi amaçlıyordu. Bu amaçla Osmanlı Devleti'ne karşı Kumkapı (1890) ve Bâb-ı Âli (1895) olaylarını organize etmiştir. Rus ve İngiliz elçilikleri ile doğu illerindeki konsoloslukları, komiteyi gizliye kışkırttıkları gibi maddi ve manevi yardımlarda bulunuyorlardı. Bkz. *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilâl Hareketleri...*, s.10-11; Bilal Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2006, s.80.

16 Taşnaksutyun Komitesi, Hınçakları yetersiz gören Ermeniler tarafından önce Troşak adı ile 1890'da kuruldu. Troşak gazetesi komitenin yayın organıydı. Daşnak (Ermeni Devrimci Federasyonu) 1890'da Tiflis'te Kristapor Mikaelian, Stepan Zorian ve Simon Zavarian tarafından kurulmuştur. Komite mensupları, Osmanlı Devleti'nde fedai grupları oluşturarak bir Ermeni devleti kurmak için silahlı tedhiş eylemlerine girişmiştir. Taşnaklar, İstanbul Osmanlı Bankası baskını, 1904 tarihli Sasun isyanını, Sultan Abdülhamid'e Yıldız suikastını üstlenmişlerdir. Nitekim komitenin kurucularından Kristapor Mikaelian 1905'te zamanlama hatası nedeniyle gerçekleştiremedikleri Sultan II. Abdülhamid'e yönelik suikast girişimi sırasında patlayan bomba ile ölmüştür. Bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Armenian_Revolutionary_Federation. (30 Nisan 2008); Şimşir, *Ermeni Meselesi...*, s.82.

17 Avrupalı güçlerin, 1894-1896 yılları arasında Ermeni tedhişçilerin eylemlerini, Osmanlı Devletine yönelik uyguladıkları "Doğu Sorunu" çerçevesindeki politikalarında, bir müdahale ve baskı aracı olarak kullanmalarının ayrıntıları için bkz. Édouard Driault, *Şark Mes'alesi: Bidâyet-i Zuhûrundan Zamanımıza Kadar*, Çev. Nafiz, İstanbul 1328, s.323-338.

görmüşlerdir¹⁸. Kafkasya'da Azerbaycan Türklerinin aleyhine olarak, Ermenilerin topraklarını genişletmeye yönelik faaliyetleri 20. yüzyılda hız kazanmıştır. Büyük Azerbaycan edibi Memmet Seit Ordubadi, 1905-1907 yılları arasında Baku, Tiflis ve Erivan bölgesinde Azeri Türklerine karşı yapılan soykırımı, *Kanlı Yıllar* adlı eserinde, dönemin basın-yayın organları ve canlı şahitlerin hikayelerine dayanarak anlatmaktadır¹⁹.

I. DÜNYA SAVAŞI SONUNDA İNGİLTERE'NİN KAFKASYA POLİTİKASI VE ERMENİ SORUNU

İngiltere, 19. yüzyılın son çeyreğinde başlattığı Kafkasya'da Rusya ile kendi çıkar alanı arasında tampon bölge oluşturma siyasetini 20. yüzyılda da devam ettirmiştir²⁰. İhlımlı sosyalist Menşeviklerin yönetiminde, 28 Mayıs 1918 tarihinde başkenti Erivan olmak üzere kurulan Ermenistan, aşırı Ermeni milliyetçisi Taşnakların idaresinde yayılmacı bir siyaset izlemeye ve *Büyük Ermenistan*'ı gerçekleştirmek için çalışmaya başlamıştı²¹.

Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde savaşın tüm tarafları Paris'te Avrupa'nın ve Osmanlı Devleti'nin savaş sonrası durumunu tartışmak üzere bir araya geldiler. 1919 yılında düzenlenen Paris Barış Konferansı'na Ermeniler de Bogos Nubar Paşa'nın başkanlık ettiği bir heyetle katıldılar. Paris'te 24 Şubat 1919'da toplanan *Ermeni Birleşik Kongresi* Bogos Nubar Paşa başkanlığında oluşan altı kişilik Ermeni delegasyonu, Ermenilerin bütün talep ve iddialarını belirleyerek 26 Şubat 1919 tarihinde müttefiklere Trabzon'u da içine alan *Ermeni İmparatorluğu* kurmaya yönelik

18 Mim Kemal Öke, *Ermeni Meselesi*, İstanbul 1986, s.94; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul 1984, s.100.

19 İntikam Beşirov, "Soykırım Gerçeği", *İleri*, Yıl 3, Sayı 20, Ocak-Şubat-Mart 2004, s.164-170; Memmed Seid Ordubadi, *Kanlı Yıllar*, 3 Nolu Matbaa Yayını, Baku 1971.

20 Topur, *Dipsiz Kuyu...*, s.94.

21 İngiliz hükümeti, son olarak Batum'dan birliklerini çekmiş, Kafkasya bölgesini boşaltma işlemini tamamlamıştı. İngilizlerin boşalttığı yerlere Gürcü birlikleri yerleşiyordu. Haziran 1920'de, Ermenilerin Oltu'daki Türk mahallî yönetimine karşı geniş çaplı bir saldırı başlatarak bölgedeki Türklere karşı katliâma girişmesi üzere Türk Dışişleri Bakanlığı durumu 7 Temmuz 1920'de protesto etmiş ve Ermenilere ultimatoma vermişti. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1995, s.65-66.

taleplerini açıklamışlardır²². Konferansta Bogos Nubar Paşa neredeyse Doğu Anadolu'nun tümünü talep etti. Talep ettiği bölge Artvin, Kars, Rize, Trabzon, Giresun, Tokat, Sivas, İçel, Adana, Kahramanmaraş, Adıyaman, Malatya, Elazığ, Tunceli, Gümüşhane, Erzincan, Bayburt, Erzurum, Ağrı, Van, Diyarbakır, Batman, Siirt ve Muş'tan müteşekkil bir bölgeydi. Bu illerin kapladığı alan da yaklaşık 390.000 km²'ye ulaşmaktaydı ki bu neredeyse Anadolu'nun yarısı demekti. Osmanlı İmparatorluğu'nun azılı düşmanlarından İngiliz Başbakanı Lloyd George bile Bogos Nubar'ın bu taleplerine *Bogos'un peri masalları* diyerek dalga geçecekti. Bununla birlikte Ermenilerin *Büyük Ermenistan* projesi içinde Trabzon'un da yer alması İtilâf Devletleri nezdinde Rum ve Ermenilerin karşılıklı iddia ve pazarlıklarına konu olmuştur. Trabzon'un Ermeni Devleti içindeki statüsüne ilişkin, Paris Barış Konferansı'na sunulan 27 Mayıs 1919 tarihli teklif, Ermeni ve Rumların Trabzon üzerine yaptıkları iddia ve pazarlıklara ışık tutmaktadır. Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı'nın, Fransa Dışişleri Bakanı Mr. Pichon'a yazdığı 19 Mayıs 1919 tarihli dilekçede Ermeni Delegasyonu'nun, birçok kez Barış konferansı'nın dikkatini, Ermeni halkının umutsuz durumuna dikkat çektiği ifade ediliyordu. Ermenilerin I. Dünya Savaşı süresince sıkıntı ve fedakârlıklara katlandığını ancak mütarekenin ardından 6 ay geçmesine rağmen ümitlerinin boşa çıktığı kaydediliyordu. Ermeni mültecilerin kitle halinde Türk-Ermeni sınırında açlık, salgın hastalık ve zorluklarla karşılaştığı belirtiliyordu. Lord Balfour ve Yunanlı Delege Coromilas arasında 25 Mayıs 1919'da Paris'te yapılan görüşme İngiltere ve Yunanistan'ın konuya yaklaşımını ve Trabzon'a Büyük Ermeni Devleti içinde verilecek *özel statüyü* ayrıntıları ile ortaya koymaktadır²³.

Bu arada Ermeniler, Kafkasya'da yayılcı siyasetlerini sürdürüyordu. 3 Nisan 1919'da Kafkasya'daki İngiliz birlikleri komutanı General Thomson nezdinde temsilciliğe atanan Şuşa Ermeni hükümeti Temsilcisi Mihail Arzumanyan, Karabağ ve Zengizor'un Azerbaycan'a bırakılmasına razı olunmayacağını bildiriyordu²⁴.

22 Zafer Çakmak, "Mondros Mütarekesi Sonrası Ermeni-Rum-Yunan İşbirliği", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 16, Sayı 2, Temmuz 2006, s.408.

23 Trabzon'un Ermeni Devleti içindeki statüsüne ilişkin, Paris Barış Konferansı'na sunulan 27 Mayıs 1919 tarihli teklif için bkz. Public Record Office (PRO), FO, No:608/82.

24 Şuşa Ermeni hükümeti nümayendesi Palkovnik Mihail Arzumanyan'ın Ermenistan hükümet başkanına çektiği 4 Mayıs 1919 tarihli telgraf metni için bkz.

İngiltere'nin Paris büyükelçisi Sir F. Bertie hatıralarında, Churchill'in Şubat 1918 Paris ziyareti sırasında *savaşın bir Avrupa savaşı olduğunu ve onun ötesinde hiçbir değerinin bulunmadığını* söylediğini kaydetmektedir. Churchill, Almanya'nın Rusya'yı parçalayacak olması durumunda İngiltere'nin de Türkiye'yi parçalamasının kaçınılmaz olacağını, buna karşılık Almanya'nın Rusya'dan kazanımlarını bırakması karşısında İngiltere'nin artık Filistin, Arabistan çölleri ve Mezopotamya üzerinde kozlarını paylaşmak üzere bu yerlerin Türkiye ile baş başa bırakılabileceğini ifade etmiştir²⁵. İngiltere ve diğer bağlaşıklık devletler, Büyük Ermenistan Projesi'ni Sevr Antlaşması ile uygulamaya koymak istemişlerdir. Çünkü yüzlerce yıl doğuda Hıristiyanlığın müdafaacısı olarak gördükleri Ermenilerin, batının maddî yardımı ve Ermenistan'ın bağımsızlığını tanınması ile bir kez daha bu görevi yerine getireceğini düşünüyorlardı. Böylece savaştan çıktığında eskiye göre daha zayıf bir durumda olan Türkiye ile Orta Asya arasına, Avrupalı güçlerin maddî desteği ile bağımsızlığını alacak Ermenistan bir set oluşturacaktı²⁶.

1920 yılında Osmanlı İmparatorluğu Sevr Antlaşması'nı kabul etmek zorunda kalmış ancak bu anlaşma asla uygulanamamıştır. Sevr Antlaşması'nın altıncı bölümü Ermenistan'la ilgili düzenlemelere ayrılmıştır. Anlaşmanın 89. maddesinde Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis illerinde, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın saptanması işinin ABD başkanının hakemliğine sunulacağı kaydediliyordu. Ayrıca ABD başkanının bu konudaki kararının olduğu kadar, Ermenistan'ın denize çıkışı ile sözü geçen sınıra bitişik bütün Osmanlı topraklarının askersizleştirilmesine ilişkin ileri sürebileceği bütün hükümlerin öteki bağıtlı yüksek taraflar gibi, Türkiye ile Ermenistan tarafından da kabul edildiği belirtiliyordu. ABD başkanı Woodrow Wilson kendisine verilen hakemlik görevi sırasında hazırladığı raporda Van, Ağrı, Kars, Artvin, Erzurum, Bingöl, Muş, Bitlis, Siirt, Erzincan, Gümüşhane, Bayburt, Trabzon, Rize ve Sivas'ın bir bölümünün de içinde bulunduğu yaklaşık 120.000 km² alanın Ermenilere verilmesini istemiştir²⁷. Bu süreçte ABD

Azerbaycan Gazetesi, 8 Haziran 1919, No:198.

25 Topur, *Dipsiz Kuyu...*, s.72-73.

26 W. D. P. Bliss, "Near-East Policy Antagonizes Turks", *The Newyork Times*, 21 Aralık 1919.

27 M. Serdar Palabıyık, "Ermeni Sorununa Giriş: Başlangıçtan Lozan Antlaşmasına Kadar", http://www.eraren.org//bilgibankasi/tr/index1_1_1.htm. (01 Mayıs 2008)

İngiltere'nin bölgeye yönelik politikalarını da yakından takip etmiştir. Nitekim C.H. Van Engert'in İngiltere'nin bölgeye yönelik politikaları hakkında Bağdat'tan Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı 30 Ağustos 1920 tarihli raporda, savaş sonrası süreçte Müttefik Devletler'in, bölgede Hıristiyanlarla ilgili iki belirgin problemle karşılaştığı kaydediliyordu. Bu problemler; Ermenilerin durumunun tamiri ve Süryanilerin yurtlarına dönmeleri için alınacak önlemlerden oluşuyordu. Raporda, Ermenilerin durumuna ilişkin hayırsever niyetlerin formüle edilmesi isteniyordu. Çünkü Ermenilerin yüzleştikleri sorunun, çeşitli tarifleri ile birlikte Anadolu'nun altı vilayetini de (Sivas, Erzurum, Harput, Diyarbakır, Bitlis ve Van) içine alan arazide bir Ermeni devletinin kurulması için taşıdıkları büyük umutları açıkça konuştukları kaydediliyordu²⁸.

Mondros Mütarekesi ile başlayan süreçte Batum'a asker çıkaran İngilizler, bağımsız Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan Devletleri'ni desteklemişti. 1920 yılı hem Sovyet Rusya'nın milliyetler politikası açısından hem de Kafkasya'da bağımsızlığını yeni kazanan bu üç devlet açısından bir dönüm noktası olmuştur. Sovyet Rusya, iç savaşın sona ermesiyle birlikte milletlerin kendi kaderini tayin hakkını, ayrılma hakkı olarak değil birçok milletten oluşan sosyalist bir toplumda milletler arasında eşitlik ve bir milletin diğer bir millet tarafından sömürülüşüne son verilmesi olarak sunmaya başlamıştı²⁹. Rusya ile İngiltere arasında ticarî ilişkilerin kurulması hakkında Londra'da yapılan görüşmeler 16 Mart 1921'de iki ülke arasında bir ticaret anlaşması imzalanması ile sonuçlandı. 19 Mart 1921'de İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, İngiltere'nin İstanbul ve diğer yerlerde bulunan temsilciliklerine, anlaşma metnini telgrafla bildirmişti. İngiliz-Rus Ticaret Anlaşması'nın giriş bölümünde iki tarafın birbirlerine karşı düşmanca eylemden kaçınacağı belirtiliyordu. Taraflar sınırları dışından doğrudan ya da dolaylı bir resmi propaganda yürütmeyeceklerdi. Sovyet Rusya, Asya'daki halkları İngiliz çıkarlarına ve özellikle Hindistan ve Afganistan'da İngiliz imparatorluğuna karşı askerî, diplomatik veya herhangi bir propaganda yoluyla cesaretlendirmeyecekti. İngiltere de aynı yükümlülüğü, eski Rus imparatorluğundan

28 State Department Archives, *Decimal File* 867/1383, Engert (Bagdad) to Secretary of State, 30 Ağustos 1920.

29 E. H. Carr, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrim 1 1917-1923*, Çeviren Orhan Suda, İstanbul 1989, s.333.

ayrılan ülkelerde Sovyet Rusya'ya karşı üstleniyordu³⁰. Görüşmeler sırasında Kafkasya sorunu da gündeme gelmiş ve İngiltere, Rusya'nın Kafkasya siyasetine müdahale etmeyeceğini bildirmişti³¹. Bu şekilde Sovyet Rusya, İngiltere'nin elinde bulunan esir milletleri kurtarmak rolünü bırakarak, ortaya çıkan uluslararası durum sonucu, İngiltere ile ortak bir emperyalist dil kullanmaya başlamıştı. İngiltere ise Kafkasya bölgesinin Sovyet Rusya'nın nüfuzuna girmesi karşısında sessiz kalıyordu. Dolayısıyla Kafkasya'nın Bolşevikleştirilmesi, *şark milletlerini halas* uğrunda işleyen bir süreç değil, iki büyük devletin arasında cereyan eden tarihi İngiliz-Rus rekabetinin devamı niteliğinde olmuştur³².

Bu arada Bolşevik Ermenileri, Büyük Ermenistan hayali peşinde koşan Ermenileri ve Taşnakları eleştirmiştir. Emperyalist devletlerin propagandasına kapılan bu grupların *Büyük Ermenistan* hayaliyle uğraştıkları belirtilmiş ve bu grupların milletlerinin refah ve saadetini toprak genişletmede değil, birbirlerine kardeşlik ve dostluk göstermeleleriyle, birbirlerinin hukukunu tanımakla ayakta durabileceğini bilmeleri gerektiğini ifade etmişlerdi³³. Millî Mücadele döneminde Doğu Cephesi Karargâhı tarafından Sarıkamış'ta yayınlanan *Varlık* gazetesi³⁴, Türkiye-Rusya ilişkileri ve Avrupalı emperyalist güçlerin Doğu sorununa yaklaşımını şu şekilde değerlendiriyordu:

-
- 30 İngiliz Rus Ticaret Anlaşması için bkz. Documents on British Foreign Policy 1919-1939 First Series, Volume XII, *Her Majesty's Stationery Office*, London 1970, s.838-841 (No:845).
- 31 David Şiraşidze, "Gürcistan ve Sovyet Rusya", *Milliyet ve Bolşevizm Makaleler Mecmuası*, Resulzâde Mehmed Emin Bey Riyaset-i Tahririyesi Altında Telif Edilmiştir, İstanbul 1928, s.109.
- 32 Şiraşidze, "Gürcistan ve Sovyet Rusya", s.109-110. Nitekim Sovyet Rusya'ya büyükelçi olarak tayin edilen Ali Fuat Paşa da anılarında İngiliz Rus Ticaret Anlaşması'nın bu yönüne işaret etmektedir. Çarlık Rusyası sınırları içinde, Bolşevik iktidarının kurulmasına İngiltere'nin olumlu yaklaşması, Sovyet Rusya'ya başlangıçta kendilerini yönetmede özgür ve özerk bıraktığı halkları, 1921'den itibaren değişik biçimlerde Moskova'ya bağlama yolunu açtı. Ali Fuad Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, İstanbul 1955, s.193-197.
- 33 Sabahattin Özel, "Mondros Mütarekesi Sonrasında Trabzon'a Yönelik Ermeni Faaliyetleri ve Ermeni Sorunuyla İlgili Bazı Gerçekler", *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yıllığı V*, 1990. s.159. <http://site.mynet.com/tarihimiz/tarihimiz/index.htm>. (01 Mayıs 2008).
- 34 *Varlık Gazetesi*, Şark Cephesi'nde düşman propaganda faaliyetleri karşısında halkı uyandırmak ve birliğini güçlendirmek için Kâzım Karabekir Paşa'nın gazete çıkarma düşüncesi ile 25 Ağustos 1921'de Sarıkamış'ta yayın hayatına başlamıştır. Bkz. Dursun Ali Akbulut, *Albayrak Olayı*, Erzurum 1991, s.118.

Tarihin otuz-kırk sene evvelki vakalarını araştırırsak görürüz ki Türkiye üzerinde Çar Rusyası ve Avrupa nüfuzunun çarpışması zamanlarında bile Avrupa, biz Türkler Rusya uzlaşmasından ve yaklaşmasından korkuyordu. Avrupa'nın Ruslarla Türkleri çarpıştırmak için vesileler icat ettiğini anlayan bir Türk-Rus harbine meydan vermeyen Çar devirleri Avrupa için en müşkül zamandı. Nihayet korktuğuna uğramamak emeliyle, Avrupa Rusya'ya karşı Türkiye'nin mülkî tamamîyetini muhafaza politikasını değiştirdi ve Türkiye'nin Asya'da Rusya için kuvvetli bir dost olmaması çarelerine düştü. Bu maksatla 1293 (1878)'ten itibaren Türkiye'nin Rusya ile dostluk ve birliğine fırsat vermemek ve Türkiye'yi yıkarak yerine Rusya'ya düşman olmak üzere emniyetli bir Hıristiyan hükümeti kurmağa karar verdi... Bu Hıristiyan hükümeti, en muvafık olarak, zaten Avrupa'nın Şarkta kiliseler, komiteler vasıtasıyla ihtilaller ve gizli menfaatler için yetiştirdiği Ermeniler olabilirdi. Ermeni papazları, Ermeni şairleri ve vatanperverleri, Avrupa'nın tahriklerine, telkinlerine o kadar kapılmış, kanmış ve uydurulan hayallere o derece aldanmışlardı ki Büyük Ermenistan'ın teşekkülü artık mutlaka tahakkuk edecek bir emel, bir gaye oldu. Bu gayenin tahakkuku için hak, nispet, mantık münasebeti aramak akıllardan bile geçmedi.. Avrupa kendisince muvaffaktı. Büyük Ermenistan teşekkül edince, muhtelif kavimlerden ibaret olan Kafkasya'dan Rusya'nın büyümesine karşı en güzel bir duvar olabilirdi...³⁵.

Varlık gazetesi zavallı Ermeni amele ve köylüsünün, Avrupa ve özellikle İngiltere emperyalizminin doymayan hırs ve hevesi uğrunda kan dökmek için satın alındığını kaydediyordu. İngiltere'nin Ermeni sorununa yaklaşımını; ... Zaman geldi İngiltere için Şarkta ihtilal lazım oldu... Gecikmeden, hiç düşünmeden derhal yapıldı... Akan kanlar, ihtilal isteyen diplomatların yüzlerini bile kızartmadı. Çünkü yanan yakılan, ölen, mahvolanlar Avrupalı değildi, Londra'da şahane yaşayan Ermeni diplomatları da değildi. İngiltere'nin menfaati icap ettirdikçe yeni isyanlar, ihtilaller daha birkaç defa Ermenilere kan döktürttü. Görünüşte bütün bu mücadelelerin sebebi Ermeni milletinin saadeti ve bu saadeti temine çalışan insanîyet fikirleri idi. ... sözleriyle özetliyordu³⁶.

Bu arada Ermeni milletinin hassas ruhunda heyecanlar uyandıran ve her fırsatta bu milleti felaket ve sefalet uçurumlarına sürükleyenler,

35 *Varlık*, 8 Eylül 1337, Sayı 2

36 *Varlık*, 8 Eylül 1337, Sayı 2

İngiliz diplomatları elinde kukla gibi oynatanlar, Avrupa'nın *vaktiyle hıyanet tuzağına düşürdüğü* araçlardı. Bu kişiler büyük şehirlerde zevke, sefahate boğulan, vatan ve milliyetle zerre kadar alakası kalmayan 3-5 Ermeni zengininden, eli kalem tutan birkaç Ermeni yazarından ibaretti. Nitekim Büyük Ermenistan Projesi için çalışan Taşnak faaliyetini doğuran temel neden Avrupa emperyalizmi idi.

Varlık gazetesi İngiltere'nin, Asya'da kendi çıkarları için bir set olarak gördüğü Rusya'ya karşı Taşnakları sürekli teşvik ettiğini kaydediyordu. Ermenilerin *bu kadar felaket, misalleri karşısında hakikati büsbütün anlayarak bu dostluğa karışmasından ve belki İngiltere'nin Asya'daki emelleri aleyhinde bir unsur olacağından* korkuluyordu. Gazete, İngiltere'nin geleceğin bu samimi kütlesinden ürkmemesi için kendisinin de *Şarkın evlatlarını birbirine kırdırmak cinayetlerinden ayrılarak bu kütle ile mertçe ve dostlukla anlaşmasını tavsiye ediyordu*³⁷.

SONUÇ

Haziran 1920'de, Ermeniler Oltu'daki Türk mahallî yönetimine karşı geniş çaplı bir saldırı başlatarak bölgedeki Türklere karşı katliama girişmesi üzerine Dışişleri Bakanlığı, durumu 7 Temmuz 1920'de protesto etmiş ve Ermenilere ultimatolmuştu. Ancak Doğu harekâtının başlaması için İngiliz birliklerinin bölgeyi boşaltması beklenmiştir. İngilizler boşaltma işlemini Temmuz 1920'de gerçekleştirmişlerdir³⁸. Sevr Antlaşması'nın ardından Ermeniler bir kez daha kendilerine vaat edilen toprakları işgal etmek üzere Doğu Anadolu'ya girmişlerdir. Ancak Aralık 1920'de Türk orduları Ermenileri geri püskürmüş ve Gümrü Antlaşması imzalanarak bugünkü Türk-Ermeni sınırı çizilmiştir. Ermenistan'ın Sovyetler Birliği'ne katılması üzerine daha sonra 1921 yılında Rusya ile yapılan Moskova ve Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile yapılan Kars Antlaşmaları'yla Gümrü Antlaşması'ndaki hususlar kabul edilmiştir. İngiltere ise Ruslara Hindistan yolunu kapatmak için Kafkasya halklarını kalkan olarak kullanmış, yardım eder gibi görünmesine rağmen hiçbir zaman gerçek bir dost gibi davranmamıştır.

37 *Varlık*, 8 Eylül 1337, Sayı 2

38 Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Ankara 1995, s.65-66.

BİBLİYOGRAFYA

1. ARŞİV VESİKALARI

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

Y.EE. :97/89,

PUBLIC RECORD OFFICE (PRO)

FO :608/82.

STATE DEPARTMENT ARCHİVES

Decimal File :867/1383

DOCUMENTS ON BRİTİSH FOREIGN POLICY 1919-1939 FIRST SERIES, Volume XII *Her Majesty's Stationery Office*, London 1970.

2. TETKİK ESERLER

AKBULUT, Dursun Ali, *Albayrak Olayı*, Erzurum 1991.

ANDERSON, Matthew Smith, *Doğu Sorunu / 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çeviren: İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1995.

BEŞİROV, İntikam, "Soykırım Gerçeği", *İleri*, Yıl 3, Sayı 20, Ocak-Şubat-Mart 2004.

BLİSS, W. D. P., "Near-East Policy Antagonizes Turks", *The Newyork Times*, 21 Aralık 1919.

CARR, E. H., *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrim 1 1917-1923*, Çeviren: Orhan Suda, İstanbul 1989.

CEBESÖY, Ali Fuad, *Moskova Hatıraları*, İstanbul 1955.

ÇAĞLAYAN, Kaya Tuncer, "Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 44, Cilt XV, Temmuz 1999.

ÇAKMAK, Zafer, "Mondros Mütarekesi Sonrası Ermeni-Rum-Yunan İşbirliği", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 16, Sayı 2, Temmuz 2006.

DRIAULT, Édouard, *Şark Mes'alesi: Bidâyet-i Zuhûrundan Zamanımıza Kadar*, Çev. Nafiz, İstanbul 1328.

Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilâl Hareketleri (Meşrutiyet'in İlanından Önce ve Sonra), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003.

KALAFAT, Yaşar, Mahmut Niyazi Sezgin, "Albanlar Tarihi ve Ermeni Kültür Stratejisi", *2023 İkibinyirmüç Dergisi*, 15 Nisan 2002, S.12, s.16-17.

KAZEMZADEH, Firuz, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, Philosophical Library, New York 1951.

KODAMAN, Bayram, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınevi, İstanbul 1983.

KÜÇÜK, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul 1984.

LEWIS, Bernard, "The Impact of The French Revolution On Turkey", *The New Asia: Readings In The History Of Mankind*, Editör Metraux ve Grouzet, New York-London, 1965.

ORDUBADİ, Memmed Seid, *Kanlı Yıllar*, 3 Nolu Matbaa Yayını, Bakü 1971.

ORTAYLI, İlber, "XIX. Asırda Kafkasya ve Rusya", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul)*, Genelkurmay ATASE Yayını, Ankara 2003.

ÖKE, Mim Kemal, *Ermeni Meselesi*, İstanbul 1986.

ÖZEL, Sabahattin, "Ermenilerin ve Yabancıların Gözüyle Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni Sorununa Bir Bakış", *İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, İstanbul 2003,

ÖZEL, Sabahattin, "Mondros Mütarekesi Sonrasında Trabzon'a Yönelik Ermeni Faaliyetleri ve Ermeni Sorunuyla İlgili Bazı Gerçekler", *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yıllığı V*, 1990. s.159. <http://site.mynet.com/tarihimiz/tarihimiz/index.htm>. (01 Mayıs 2008).

ÖZTÜRK, Mustafa, "Kafkasya'nın Tarihi Coğrafyası ve Stratejik Önemi", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul)*, Genelkurmay ATASE Yayını, Ankara 2003.

PALABIYIK, M. Serdar, "Ermeni Sorununa Giriş: Başlangıçtan Lozan Antlaşmasına Kadar", http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index1_1_1.htm. (01 Mayıs 2008)

ŞİMŞİR, Bilal N., *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2006.

ŞİRAŞİDZE, David, "Gürcistan ve Sovyet Rusya", *Milliyet ve Bolşevizm Makaleler Mecmuası*, Resulzâde Mehmed Emin Bey Riyaset-i Tahririyesi Altında Telif Edilmiştir, İstanbul 1928, s.109-110.

TOPAL, Coşkun, "Dağlık Karabağ Sorunu ve Türkiye'nin Kafkasya Politikası", *SSCB Sonrası Ortaasya Türk Cumhuriyetlerinde Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Değişim Uluslar arası Kongre 18-21 Eylül 2006 Kocaeli/Türkiye, Kongre Kitabı*, Cilt I, Kocaeli 2007.

TOPUR, Tuncer, *Dipsiz Kuyu-Orta Doğu ve Türkiye*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.

VARLIK, Mustafa Çetin, "Şu 'Ermeni Meselesi' Dedikleri...", *Tarih ve Medeniyet*, Yıl 5, Sayı 52, Temmuz 1998.

<http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=Print&DergiIcerikNo=433&Yer=DergiIcerik>

http://en.wikipedia.org/wiki/Armenian_Revolutionary_Federation.

<http://site.mynet.com/tarihimiz/tarihimiz/index.htm>. (01 Mayıs 2008).

3.GAZETELER

Azerbaycan Gazetesi, 8 Haziran 1919, No:198.

The Newyork Times, 21 Aralık 1919.

Varlık Gazetesi

XIX. YÜZYILDA ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞUNDA AMERİKAN ETKİSİ

Dr. Dilşen İNCE ERDOĞAN

Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Alsancak / İzmir-TÜRKİYE

Tlf.: 0 232 463 85 20/ 126, e-posta: dilsen.ince@deu.edu.tr, dilseninca@hotmail.com

ÖZET

1776 yılında dünyanın ikinci büyük otarşik devleti olarak siyasî arenada yerini alan ABD, bilindiği üzere 2006 yılında kuruluşunun 230. yılını kutlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra dünyanın en büyük çok uluslu ve çok kültürlü devleti olan ABD, kuruluşunun ilk 100 yılında dünya meselelerinden, özellikle Avrupa'da yaşanan siyasî ve ekonomik gelişme ve değişmelerden kendini uzak tutmayı dış politika ilkesi olarak benimsemiştir.

ABD, 1823 yılında devlet politikası olarak benimsediği Monreo Doktrini'ne bağlı kalmaya çalışsa da, Osmanlı topraklarının cazibesinden kendini soyutlayamamıştır. Amerikan halkının mutluluğunu ve ülkelerinin de geleceğini düşünen Amerikalı devlet adamları, dünyada meydana gelen siyasî ve iktisadî değişme ile gelişmelerden de uzak kalmak istememişlerdir. Böylece Monreo Doktrini'nin esaslarını çiğnemenen, Osmanlı topraklarının paylaşılması hareketine katılmışlardır. Amerika, tacirlerini ve misyonerlerini kullanarak Osmanlı İmparatorluğu'nda ticarî imtiyazlar elde etmeyi başarmıştır. Avrupa işlerine karışmadan, laik devlet anlayışından ödün vermeden, devletin misyonerler ve tacirler üzerinde etkisi olmadığını karşı tarafa inandırarak; özellikle misyonerleri aracılığıyla Osmanlı toprakları üzerinde siyasî ve ekonomik hedeflerini gerçekleştirmiştir. ABD'nin iktisadî ve siyasî hedeflerini gerçekleştirmek amacı ile Osmanlı topraklarına gelen Amerikalı Protestan misyonerler, XIX. yüzyılda Ermeniler arasında milliyetçilik fikrinin gelişmesinde etkili olmuştur. Hazırlanacak olan tebliğde, Ermeni milliyetçiliğinin doğuşunda sadece misyonerlerin değil, konsolosların ve misyoner okullarında eğitim aldıktan sonra Amerika'ya göç eden Ermenilerin etkileri üzerinde durulacaktır. Amerikalı misyonerlerin faaliyetleri, özellikle İzmir ve Van şehirleri örneğinde değerlendirilecektir. Ayrıca, Erzurum ve Sivas Amerikan konsolosunun, devletleri adına bölgede yapmış oldukları çalışmalarına da tebliğde yer verilecektir. Hazırlanacak olan tebliğde, ABCFM'ye bağlı misyoner raporları, Amerikan konsolosluk belgeleri ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan dokümanlar kullanılacaktır.

XIX. yüzyılda, Osmanlı Devleti, dönemin her alanda güç kaybeden ve emperyalist devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda parçalayıp kullanmak istedikleri bir imparatorluk; ABD ise, güçlü devlet olabilmek adına Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarından pay almak için uğraşan büyümekte olan bir devlettir. Her iki devlet, bu dönemde birbirlerine karşı izledikleri siyasette, kendilerini asla Avrupa devletlerinin başkentlerinde izlenen politikadan ayrı tutamamışlardır. Osmanlı Devleti ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki ilişkiler, dönemin siyasî konjonktürüne de uygun olarak *güç politikası* esasına dayandırılmıştır. ABD dış siyasetini, her ne kadar 1823 yılında benimsediği *Monroe Doktrini* esaslarına uygun olarak şekillendirse de, Akdeniz'de ve kendi kıtası içindeki siyasî ve ticarî çıkarları söz konusu olduğunda güç politikası esaslarına başvurmaktan ve bunları uygulamaya koymaktan kendini alamamıştır. Buna rağmen Avrupa ülkeleri ile arasındaki ilişkilerinde ise Monroe İlkeleri'nden vazgeçmek de istememiştir. XIX. yüzyılda,

Osmanlı Devleti ile ABD arasındaki ilişkileri bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir¹.

3 Eylül 1783 tarihinde bağımsızlık kazanan ABD'nin Londra elçisi, 1799 yılının Haziran ayı başlarında Osmanlı elçisi İsmail Ferruh Efendi'yi ziyaret ederek Osmanlı Devleti ile ülkesinin dostluk ilişkileri kurmak ve bu amaçla İstanbul'a elçi göndermek istediklerini bildirmiş, fakat Amerikan elçisinin bu girişimi sonuçsuz kalmıştı. Osmanlı Devleti, ABD'nin bağımsızlığını İngiltere'ye karşı yaptığı mücadele sonunda sağlaması nedeni ile Sultan, Amerika ile dostluk kurmayı uygun görmemişti. Osmanlı Devleti, Kuzey Amerika'da olan bütün gelişmelerden haberdardı. 1799 yılında Georgia Eyaleti'nde bulunan Amerikan askerleri Fransızlarla birlikte İngilizlere karşı savaşmışlar, bu haber de Avrupa'da yayınlanan gazeteler arayıcılığı ile İstanbul'a kadar ulaşmıştı².

ABD'yi, başlangıçta Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişki kurmaya zorlayan nedenlerin başında ticaret ve misyonerlik faaliyetleri gelmiştir. Osmanlı limanlarında taraf olacakları olası anlaşmazlıklarda, Amerikan tacirlerinin haklarının korunması ve Amerikan misyonerlerinin XIX. yüzyılın başından itibaren yürüttükleri misyonerlik faaliyetlerinde zaman zaman zorluklarla karşılaşmaları, ABD'yi Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkiye zorlamıştır³.

İki ülke arasındaki gayr-i resmî ilişkiler, 1794 yılında Akdeniz'de daha güvenli bir şekilde ticaret yapmak amacı ile altı gemilik bir filo kurulması kararının alınması ile başlamıştır. Akdeniz'de seyredecek olan bu filonun hazırlanması bir yıl içinde tamamlanmıştır. ABD, bu sayede Akdeniz ticaretini güvence altına alarak bölgede nüfuzunu sağlamlaştırmıştır⁴. Akdeniz'de gelişerek artan ticaret sonucunda 1797 yılında ilk olarak İzmir'e, Amerikan ticaret gemileri gelmeye başlamıştır⁵. 1823

1 Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara 2001, s.179-180.

2 Ercüment Kuran, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Türklerinin Amerika'yı Tanınması, 500. Yılında Amerika*, Yayına Hazırlayan: Recep Ertürk- Hayati Tüfekçioğlu, İstanbul 1994, s.39.

3 Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin...*, s.96.

4 Mine Erol, "Amerika'nın Cezayir ile Olan İlişkileri (1785-1816)", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, Sayı XXXII, İstanbul 1979, s.698-701.

5 Bilal Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984, Erzurum)*, Ankara 1985, s.78-81.

yılında, 18, 1825'te 22, 1828'de 28, 1830'da ise 32 Amerikan gemisi, Osmanlı limanlarına ticaret amacıyla gelmiştir⁶.

1800 yılının Kasım ayında George Washington isimli Amerikan savaş gemisi de İstanbul'a gelmiş ve gemi kumandanı Komodor Bainbridge, Kaptan Paşayı ziyaret etmiştir. Bu ziyaretin amacı, ABD'nin Kuzey Afrika'da bulunan Garp Ocakları ile olan ilişkileri hakkındadır. Amerikalılar, deniz aşırı ticarete önem verdiklerinden dolayı sultana bağlı olan Cezayir ile 1795'de, Trablusgarp ile 1796'da, Tunus ile 1797'de barış ve dostluk anlaşmaları imzalamışlardır. Amerikalılar, Akdeniz'de rahatça dolaşarak ticaret yapmak için Ocaklıklara yıllık vergi ödemişlerdir⁷.

Bu dönemde iki devlet arasındaki ilişkiler çoğunlukla ekonomik nitelikli olmuştur. Ayrıca 1740 tarihli Fransa ile Osmanlı Devleti'nin imzaladıkları kapitülasyon antlaşmasının farkında olan ABD, Osmanlı'nın her devlete eşit yaklaşacağını düşünmüş, bu nedenle tüm gücüyle yaptığı ticaret payını artırmaya çalışmıştır. Ticareti arttırma çalışmaları esnasında, Osmanlı topraklarındaki tüccarlarının haklarını korumak ve güvenliklerini sağlamak adına, Osmanlı şehirlerinde konsolosluk açma girişimlerinde bulunmaya başlamıştır. Bu konuda ABD tarafından yapılan öneriler, 1830 öncesinde Osmanlı Devleti nezdinde kabul görmemiş ve reddedilmiştir⁸.

ABD ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler resmî olarak 7 Mayıs 1830'da imzalanan *Dostluk ve Ticaret Anlaşması*'nın imzalanması ile başlamıştır. ABD, bu anlaşma ile *the most favored nation* statüsünü elde etmiş ve kapitülasyon haklarından da yararlanarak Osmanlı topraklarını kendi emperyalist emelleri doğrultusunda sınırsızca kullanmaya başlamıştır⁹. Bu anlaşmanın üçüncü maddesi ile Birleşik Devletlere, Anadolu'da ticaret yaparken simsarlar kullanma hakkı tanınmıştır. Böylece ABD, Anadolu kıyılarında Rum tüccarları kullanırken, iç bölgelerde Ermeni tüccarlardan yararlanma yoluna gitmiştir. Bu durum, Anadolu'da

6 Orhan Fuad Köprülü, "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", *Belleten*, Ağustos 1987, Cilt LI, Sayı 200, s.933.

7 Mine Erol, "Amerika'nın Tunus ile Olan İlişkileri", *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XXX, Sayı 1-2, Ankara 1982, s.176-178; Kuran, *XIX. Yüzyılda Osmanlı...*, s.39. Amerikalılar 1816 yılından itibaren *Garp Ocakları*'na vergi ödememişlerdir.

8 Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin...*, s.96.

9 Herbert Brown Ames, "Turkish-American Treaty Relations", *The American Political Science Review*, Vol:22, No:3, August 1928, s.711-721.

zengin bir Ermeni nüfusunun ortaya çıkmasına neden olmuş ve zengin Ermeni burjuvazisine misyoner okullarında yetişen eğitilmiş Ermeniler de eklenince, Osmanlı Devleti'nin bu dönemde yaşadığı bunalımlar daha da derinleşmiştir¹⁰. Her iki devlet arasında resmî ilişkilerin kurulması kolay olmamıştır. Her defasında ilk adımı atan Amerika olmuştur. Çünkü güçlü devlet olmanın yolunun yeni pazarlar elde etmek olduğunu bilen Amerikalı siyasetçiler, bu konuda gerekeni yapmaktan çekinmemişlerdir¹¹. 1830 yılında dostluk anlaşmasının imzalanması ile *en ziyade müsaadeye mazhar millet* statüsünü kazanan ABD, kapitülasyonlar ile verilen haklardan da yararlanarak İngiliz ve Fransız tüccarları ile aynı gümrük tarifelerinden yararlanmaya başlamış; Osmanlı limanlarında konsolosluklar açabilme ve Karadeniz'e serbestçe çıkabilme hakkına sahip olmuştur. Fakat iki ülke arasındaki ticarî ve siyasî ilişkilerde istenilen düzey sağlanamamıştır¹².

Osmanlı Devleti ile ABD arasındaki ilişkilerin başlaması ve gelişmesinde Amerikalı tüccarların ne kadar payı varsa, Osmanlı topraklarına Hıristiyanlık inancını yaymak amacı ile gelen Amerikalı misyonerlerin de o kadar etkisi vardır. XIX. yüzyılda Amerikan misyonerlerin Osmanlı topraklarında faaliyetleri ve bu faaliyetlerin iki ülke arasındaki ilişkileri nasıl şekillendirdiğinin anlaşılması adına değerlendirilmesi gerekmektedir. Birçok tarihçi, misyoner hareketlerini uluslararası ilişkilerde önemli bir faktör olarak tanımlamaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde; misyoner faaliyetler ikili ilişkileri dar anlamda askeri ve siyasî tarih ile, geniş anlamda ise kültürlerin birbirleri ile etkileşimi çerçevesinde etkilemektedir. Özellikle, 1890'larda dinsel grupların ve misyoner organizasyonlarının hareketlerinden etkilenen Amerikan politikası, Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerde saldırgan bir tutum içine girmiştir. Misyonerlik faaliyetlerinde bulunan kurumlar, saldırgan Amerikan politikasının oluşmasını sağlamışlardır. Bu organizasyonlar farklı yöntemler kullanarak ilk önce, Amerikan kamuoyunun fikirlerini değiştirmişler ve sonra dış politikada karar vericileri etkilemişlerdir. 1897 yılının Aralık ayında İstanbul'da bulunan Amerikan elçisi James B. Angell'in

10 Şenol Kantarcı, *ABD'de Ermeni Toplumuna ve Türkiye'ye Yönelik Lobi Faaliyetleri*, s.305.

11 Kuran, *XIX. Yüzyılda Osmanlı...*, s.287-289.

12 Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin...*, s.161; kapitülasyonlar hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Mehmet Emin Elmacı, *İttihat- Terakki ve Kapitülasyonlar*, İstanbul, 2005.

Washington'a telgraf çekerek Amerikan gemilerinin Sultanın penceresi önünden geçerek ona görünmesini istemesi ve bu yolla misyonerlerin zararlarının karşılanacağı düşüncesi Amerikan yayılmacılığı ile Amerikan misyonerliği arasında ilişkiyi gösteren en iyi örnektir¹³.

Amerikalı misyonerlerin faaliyetleri sadece Osmanlı Devleti ile ABD arasındaki ilişkileri şekillendirmekle kalmamış, İmparatorluk içinde yaşayan sadık tebaa Ermeniler arasında milliyetçi fikirler uyanmasına da neden olmuş ve devlete karşı gelerek ayaklanmışlardır. 1829 yılında yapılan Malta toplantısından itibaren Ermeniler arasında çalışılmasına ve istasyonlar kurulmasına karar verilmiştir¹⁴. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî ve ekonomik çöküntü de, Ermenileri etkilemiş ve Amerikalı misyonerin hedefi haline getirmiştir. Önemli olan Ermeniler için yapılacak işlere doğru taraftan başlanılmasıdır. 1892 yılında Amerikalı bir misyoner *Sorun Ermeniler için mümkün olan en yararlı işi hangi yoldan yapacağımızdır? Onlarla ilgili olarak işe doğru uçtan başlamak için ilkokullar açmalıyız...* demiştir¹⁵. Devletin eğitimi insana duyduğu ihtiyaç, sağlık alanında yeterli hizmeti sadece gayr-i Müslimlere değil Müslüman halka da götürememesi, merkezden uzak bölgelerde özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da güvenliği sağlayamaması Amerikalı misyonerlerin Ermenileri etkileri altına alma yollarını bulmalarını kolaylaştırmıştır. Okulları, hastaneleri, çocuk yuvaları ve yetimhaneleri ile Ermenilere ulaşımlar ve onları kopmaz bağlarla kendilerine bağlamışlardır¹⁶.

Ermeni milliyetçiliğinin oluşmasında Amerikalı misyonerlerin etkileri yadsınamayacak kadar fazladır. Amerikan okulları ise, Ermeni milliyetçiliğinin temellerinin atıldığı kurumların başında gelmektedir. Bu okullarda Ermenilere milli tarihleri, edebiyatları ve Ermenice derslerinin okutulması Ermeni milliyetçiliğinin doğuşundaki en önemli etkidir. Bu okullarda özellikle Ermenicenin öğretilmesine büyük önem verilmiş; Cyrus Hamlin, Ermeniceyi kil ve demir olarak bulduklarını fakat altın olarak bıraktıklarını söylemiştir¹⁷. Amerikan okullarında eğitim alan gençler Müslüman komşuları ve yüzyıllarca hâkimiyeti altında yaşadıkları devlet

13 James Elden Reed, "American Foreign Policy, The Politics of Missions and Josiah Strong (1890-1900)", *Church History*, June 1972, Vol:41, No:2, s.230-233.

14 Fred Field Goodsell, *They Lived Their Faith*, Boston 1961, s.414-415.

15 Dilşen İnce Erdoğan, *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanları (1896)*, İstanbul 2008, s.116.

16 Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, Ankara 2000, s.68-70.

17 Cyrus Hamlin, *My Life and My Times*, Boston, 1924, s.214.

ile olan ilişkilerini değerlendirmeye başlamışlardır. İçinde buldukları, özellikle de birbirlerinden bu kadar kopuk yaşamalarının nedenini Osmanlı hükümetinin kendilerine karşı olan tutumuna bağlamışlar ve Müslüman komşularından her geçen gün uzaklaşmışlardır¹⁸.

Ermeni milliyetçiliğinin doğuşunda Amerikan okulları ve bu okullarda okutulan dersler ne kadar etkiliyse, bu okullardan mezun olan zeki Ermeni gençlerinin Amerika'daki faaliyetleri de o kadar etkilidir. 1840'lardan itibaren Amerika'ya yüksek öğrenim almak adına giden gençler burada hürriyet fikirleri ile donatılmışlardır¹⁹. Eğitimlerini tamamlayan Ermeni gençlerden bir kısmı Amerikan vatandaşı olarak Osmanlı topraklarına geri dönmüş ve misyoner yardımcısı olarak faaliyet göstermeye başlamıştır. Amerika'da kalanların ise mazlum Ermeni zalim Türk propagandası yaparak, Ermenilere maddi destek sağlamak adına kampanyalar yapmışlardır. Bağımsız Ermenistan kurulması için her yolu mubah gören Ermeniler, misyonerlerin desteği ile yardım dernekleri kurmuş, mitingler düzenlemiş, gazete ve dergilere zalim Türkün mazlum Ermenileri nasıl öldürdüğü hakkında propaganda yazıları yazmışlardır²⁰. Sonuç olarak hem Amerika'da kalan hem de Osmanlı topraklarına dönen Ermenilerin ortak noktaları bağımsız Ermenistan kurulması adına Türk düşmanlığı yapmaktır. Bu düşmanlığı yaparken Amerikan vatandaşlığı ve pasaportu onların en büyük güvencesi olmuştur²¹.

Amerikalı misyonerlerin Ermeni milliyetçiliğinin oluşması adına yürüttükleri faaliyetler iki ülke sorunlar yaşanmasına neden olmuştur. Amerikalı misyonerler, Osmanlı hükümetinin kendilerini Ermeni ayaklanmalarının nedeni olarak gördüklerini belirtmişlerdir. Bu nedenle hükümet yetkililerinin kendilerini baskı altında tuttuklarını iddia etmişlerdir. *American Relations With Turkey* isimli kitapta, Osmanlı Devleti'nin Amerikalı misyonerlere Osmanlı topraklarına ayak bastıkları ilk yıllarda toleranslı davrandığı ve misyonerlerin bu yıllarda güçlü bir devletin desteğine çok fazla ihtiyaç duymadıkları, buna karşılık İngiltere'nin koruyucu kanatları altında faaliyetlerine devam ettikleri belirtilmekte-

18 Şimşir, "Ermeni Propagandasının...", s.94-96.

19 Ahmet Akter, *Tehcir Öncesi Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü*, İstanbul 2004, s.44.

20 BOA, HR.SYS., Belge No:55/1.

21 İknur Polat Haydaroglu, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullar*, Ankara 1990, s.128.

dir²². Babıâli'nin de Amerikalı misyonerler konusunda çıkan herhangi bir anlaşmazlığı çözmeye karşısına muhatap olarak İngiliz Konsoloslarını aldığı ve İngilizleri Amerikalıların temsilcisi olarak kabul ettiği de bilinmektedir²³. 1864 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin, Amerikalı misyonerlere olan yaklaşımında bazı değişiklikler olduğu, bu duruma Amerikan İç Savaşı'nın neden olduğu belirtilmiştir. Bunun sonucunda ise; XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin misyonerlere karşı olumsuz tutumunun arttığı ve buna bağlı olarak da Amerikalı misyonerlerin şikâyetlerinin fazlaştığı Leland Gordon tarafından tespit edilmiştir²⁴. 1890'lı yıllarda meydana gelen Ermeni isyanlarının destekleyicilerinin Amerikalı misyonerler görülmesi de Osmanlı hükümetinin misyonerlere karşı temkinli davranmaya götüren nedenlerin başında gelmiştir. Hâlbuki başlangıçta Osmanlı yetkilileri misyonerliğin Hıristiyanlıkta reform yapmak ve Hıristiyanlığı mezheplere ayırmak amacını taşıdığını düşünmüştür²⁵. Sonuç olarak, hem Amerikan iç savaşı hem de bağımsız Ermenistan kurmak amacı ile Ermenilerin ayaklanması 1890 yılında ABD'nin Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği politikada değişmelere neden olmuş ve Amerika saldırgan bir tutum izlemeye başlamıştır. Osmanlı topraklarında yaşayan Amerikan vatandaşlarının haklarının korunması adına sık sık Amerikan gemilerini Osmanlı sularına göndermiştir. Bu saldırgan politikanın sonuçlarının Osmanlı yetkililerinin tutumlarında olumlu yönde değişmelere neden olduğu söylenmektedir. 1896 yılında H. O. Dwight, Amerikan İstanbul Büyükelçisi Terell'e yazdığı mektubunda *Şimdiye kadar, yani Mart 1893'ten bu yana, Türk hükümeti ya da Osmanlı vatandaşları tarafından misyonerlere karşı şiddet içeren hiçbir durum görmedik. Hiçbir okul kapatılmadı, hiçbir nedenden dolayı hiçbir misyoner okulunda eğitime ara verilmedi*²⁶ demektedir.

Amerikalı misyonerler, Osmanlı topraklarında yaşayan dinsizleri Hıristiyanlığa davet etmek ve Hıristiyanlığın diğer mezheplerine bağlı olanları da Protestanlık mezhebine dâhil etmek amacıyla gelmişlerdir. Levi Persons ile Pliny Fisk, 5 Ocak 1820 tarihinde Osmanlı topraklarına

22 Leland James Gordon, *American Relations With Turkey, 1830-1930*, s.233-35.

23 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, T:568, Roll:1, October 19, 1897.

24 Gordon, *American Relations...*, s.234.

25 James L. Barton, *Daybreak in Turkey*, Newyork 1908, s.249.

26 Gordon, *American Relations...*, s.234.

gelen ilk Amerikalı misyonerler olmuşlardır²⁷. Anadolu'ya gelen misyonerler, 1810 yılında Boston'da kurulan American Board of Commissioners For Foreign Mission (ABCFM) adlı misyoner örgüte bağlı olarak çalışmalarına başlamışlardır. Amerikan Board, 1818 yılında Osmanlı Devleti'nin topraklarını faaliyet alanı olarak belirlemiştir²⁸. Başlangıçtaki hedef, Osmanlı topraklarında yaşayan dinsizlerin, Müslümanların ve Yahudilerin Hıristiyanlaştırılmalarıdır. Hıristiyanlığı yaymak, Protestan Amerikan yaşam tarzını ve ahlak anlayışını Anadolu'da yerleştirmek isteyen misyonerler, geldikleri ülkenin insanları arasında yaşayarak onlardan biriymiş gibi davranmışlardır. Onlar, ülkelerinden gönderilen, silahı olmayan, fetih savaşına girmiş askerlerdir ve silahsız haçlı seferi ile kutsal toprakları geri almak amacındadırlar²⁹. Amerikalı misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetleri, 1830 yılında imzalanan dostluk anlaşması ile artmış ve misyonerler kendilerini daha güvende hissetmeye başlamışlardır. Anlaşmanın imzalanmasından bir yıl sonra İstanbul misyonunun, iki yıl sonra da İzmir misyonunun açılması misyonerlerin faaliyet alanlarını siyasî alanda yaşanan gelişmelere bağlı olarak genişlettiklerinin bir göstergesidir³⁰.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan Amerikalı misyonerlerin çalışma alanların genişlemesi ve faaliyetlerinin hız kazanması birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Osmanlı sınırları içinde misyonerlik çalışmalarında bulunan Amerikalıların şikâyetlerini genel olarak dört grupta toplamak mümkündür:

1. Misyonerlerin can ve mal güvenliklerinin olmaması,
2. Amerikan Okulları için ruhsat ve bina izninin alınamayışı,
3. Misyonerlerin ithal ettikleri mallardan gümrük vergisinin alınması,

27 Joseph L. Grabill, "Missionary Influence on American Relations with the Near East 1914-1923", *The Muslim World*, Januar 1968, Vol: LVIII, Hartford Seminaray Fondation, 1968, s.43.

28 A. L. Tibawi, *American Interest In Syria*, Oxford 1966, s.14-15.

29 *Re-Thinking Mission*, Newyork 1932, s.325-329. Ayrıca bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, İstanbul 1991, s.38-40.

30 Lester D. Langley, "Jacksonian America and the Otoman Empire", *The Muslim World*, January 1978, Vol: LXVIII, 1978, s.52.

4. Dinî yayınların satışının kısıtlanması³¹.

Bu konular 1888 yılında yapılan Board'un yıllık toplantısında tartışılmış ve devletin desteği olmadığı sürece Osmanlı topraklarında çok az ilerleme kaydedileceği, Başkan Strauss tarafından üyelere bildirilmiştir.

Amerikalı misyonerlerin, Osmanlı topraklarındaki en büyük sıkıntılarının başında güvenliğin, özellikle de seyahat ettikleri sırada can güvenliğinin sağlanamaması olmuştur. Amerikalı misyonerlerin, Osmanlı toprakları dâhilinde seyahatleri sırasında yanlarına devlet tarafından koruma verilmemesi, onların güvenliğini tehlikeye sokan bir durum olarak görülmektedir³². Hâlbuki Amerikalıların, Osmanlı topraklarına geldikleri ilk günden itibaren yanlarına Osmanlı hükümeti tarafından yolculuk ederken koruma verilmeye çalışılmıştır. Örneğin, David Offley'in İstanbul'dan İzmir'e gidişi esnasında güvenliğinin sağlanması için Tatar bir koruma görevlendirilmiş ve yol üzerinde bulunan bütün hükümet yetkililerine hitaben yazılan yazıda ise bu konuda gerekenin yapılması istenmiştir³³.

Osmanlı Devleti, Amerikan hükümetinin misyonerlerin can güvenliğinin sağlanması konusundaki baskısına son vermek adına, kendi

---

31 Her iki devlet arasında yaşanan sorunlar belli dönemlerde farklılaşma göstermiştir. Örneğin XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti ile ABD arasında yaşanan sorunları; Amerikan Sefirliğinin büyükelçilik konumuna yükseltilmesi, ticarî sorunlar, Osmanlı Devleti içindeki Amerikalı dinî, eğitimci ve hayırsever girişimlerin gördüğü muamele, önceden Osmanlı vatandaşı olup daha sonra Amerikan vatandaşlığına kabul edilmiş olanların İmparatorluğa döndüklerinde karşılaştıkları sorunlar başlıkları altında değerlendirilebilir. Americus, "Issues Between the United States and Turkey", *North American Review*, May 1906, Vol:5, Sayı 185, s.44-45.

32 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, T:568, Roll:1, December 16, 1897.

33 BOA, *Düvel-i Ecnebiye Defteri*, Belge No:2/2 1245 Zilkade, s.45, Bölüm:4-5. Görüldüğü üzere Osmanlı topraklarında seyahat edecek veya Osmanlı topraklarını kullanarak İran ve Rusya'ya geçecek olan Amerikalılar güvenliklerinin sağlanması konusunda Padişah'tan izin istemektedirler. Bu izin verilirken dikkat edilen nokta gerekli vergilerin tamamının ödenmesi ve Amerikalıların yanlarında bulunan hizmetkârların Osmanlı vatandaşı olmamalarıdır. Osmanlı hükümet yetkilileri Amerikalıların yanında gezen hizmetkârlara dikkat edilmesini özellikle de bu kimselerin isim ve kıyafet değiştirmiş, Hıristiyan kişiler olup olmadığının araştırılmasını istemiştir. BOA, *Düvel-i Ecnebiye Defteri*, Belge No:2/2, 1251, s.51, Bölüm:58.

topraklarında seyahat eden misyonerlerin bu esnada yanlarına zaptiye koymak istemektedir. Fakat devletin içinde bulunduğu şartlar ve askere olan ihtiyaç düşünüldüğünde, bunun mümkün olmadığı görülmektedir. Hâlbuki Amerikalı misyonerlerin yanlarına zaptiye konulması, devlet tarafından onların kontrol altında tutulmasını da sağlayacağı için büyük önem taşımaktadır. Bütün olanaksızlıklara rağmen dışarıdan gelen baskılar nedeni ile Osmanlı Devleti, Amerikalı misyonerlerin yanlarına seyahatleri sırasında mümkün olabildiğince bir koruma verilmesini sağlamıştır.

İstanbul'da bulunan Amerikan Konsolosu Alexander Terrell, Osmanlı Devleti'nin Amerikalı misyonerlerin can güvenliğinin ve mallarının korunması konusunda yeterli tedbir almadığına ve ihmalkâr davrandığına inanmakta, hatta daha da ileri giderek güvenliğin sağlanması konusunda titizlik göstermeyen asker ve yetkililerin cezalandırılmalarını istemektedir. Bunun yanında cezalandırmaların da başarılı olmadığına inanmaktadır. Ayrıca Terrel, Amerikan Dış İşleri Bakanı'ndan, koruma ve güvenlik görevinde ihmalleri bulunanların aranmasını, suçlarından dolayı cezalandırılmalarını ve rütbelerinin indirilmesi konusunda Babîâlî'ye baskı yapılmasını da söylemektedir³⁴. Hâlbuki Amerikalı misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki seyahatleri sırasında, devletin imkânları dâhilinde güvenliğin sağlanması adına asker verdiği unutulmamalıdır³⁵.

Amerikan basınında sürekli olarak, misyonerlerin Osmanlı topraklarında güvenlik içinde bulunmadıkları konusunda haberler yer almaktadır. Bu konudaki haberler Türk karşıtı duyguları da besleyerek, düşmanca yaklaşımların oluşmasını sağlamıştır³⁶. Osmanlı Devleti çıkan bu haberleri sürekli olarak yalanlamıştır³⁷. Konsolosluk raporlarında ise bu konuda:

...Türkiye'de oturan Amerikalılar için durum fevkalade değil. Bazen adaletin yerini bulmasının geciktiğini biliyorum. Geçen 25 yıl boyunca ülkede yaşanan huzursuzluklardan dolayı birkaç Amerikan vatandaşı

34 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, Roll:60, Vol:61, December 4, 1895.

35 BOA, *Düvel-i Ecnebiye Defteri*, Belge No:2/2, 1245 Zilkade, s.46, Bölüm: 6.

36 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamit Dönemi (1876-1090)*, İstanbul 2002, s.120-126.

37 BOA, *HR.SYS.*, Belge No:64/43.

Türkiye’de öldürüldü ve soyuldu. Okulların kapatılması, kiliselerin kapatılması konusunda şikâyetler her geçen gün artmaktadır. Bizler bu olayları unutmamalıyız. Bu ülke gelişmemiş, insanları cahil ve zamanında iş yapan insanlar değiller. Hükümet fakir ve bu nedenle bu kadar geniş topraklarda düzeni koruyamıyorlar. Tabii ki Türk hükümetinin bizim Amerika’da alışkın olduğumuz düzeni sağlamasını beklemiyorum. Eğer Amerikalılar- misyonerler, tüccarlar, seyyahlar- bu ülkeyi gezmek isterlerse bazı dertlere katlanmak zorunda kalacaklar. Bazı durumlarda isteklerimizin yerine getirilmesi mümkün olamadı. Özel kurallar, örfler ve gelenekler ile yerel yöneticiler sürekli olarak önümüze çıktı. Fakat bu engellemeler ümidimizi hiçbir zaman kırmadı...³⁸ denmektedir.

Sultan ve Babıâli tarafından, Amerikan vatandaşlarının özellikle de misyonerlerin can güvenliklerinin sağlanacağına dair söz verildiğini belirten Amerikan Konsolosu Alexander Terrell, *dinsel fanatizmin esrarlı gücünün* her zaman daha üstün geldiğini söylemiş ve bu gücün, merkezî otoriteden uzakta yaşayan Müslümanları heyecanlandırarak, misyonerlerin can güvenliğini tehlikeye soktuğunu da belirtmiştir³⁹. Ayrıca Terrell’a göre dinsel fanatizmin artmasında ve buna bağlı olarak bağnaz Müslümanların heyecanlanmasındaki en önemli etken de yukarıda da bahsedildiği üzere, basın bu konuyu alevlendirmesidir⁴⁰. İstanbul’da yaşayanların güvenliğini sağlamak mümkün görünse de, Anadolu’nun içlerinde bulunan Protestan misyonerlerinin korunmasının mümkün olmadığını da söyleyen Terrell, güvenliğin ancak Osmanlı İmparatorluğu *parsellendiğinde* mümkün olacağını düşünmektedir⁴¹.

Amerika’da *Newyork Times*, *Tribune*, *Boston Journal*, *Missionary Herald* gibi gazetelerde misyonerlerin gönderdikleri mektuplar da yayınlanmıştır. Burada dikkati çeken, misyonerlerin Osmanlı Devleti’nin diplomatik takibatından kurtulmak amacı ile yazılarını isimsiz olarak yayınlamalarıdır. Washington’da bulunan Osmanlı Elçisinin, İslamiyet’i

38 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, T:681, Roll:2, Vol:2, February 29, 1887.

39 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, Mic:46, Roll:60, Vol:61, American Legation, Constantinople to Secretary of State, December 10, 1895.

40 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, Mic:46, Roll:60, Vol:61, American Legation, Constantinople to Secretary of State, December 3, 1895.

41 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, Mic:46, Roll:60, Vol:61, American Legation, Constantinople to Secretary of State December 10, 1895.

ve Osmanlı Devleti'ni kötüler nitelikler taşıyan bu yazıların, misyonerlere ait olduklarını ispatlamaya çalışması ve bu konuda Amerikan hükümetine şikâyetle bulunması da dikkate değerdir⁴². 30 Ekim 1895 yılında *New York Herald* gazetesinde yayımlanan *Türkiye'nin Sorumluluğu* başlığını taşıyan makalede, İstanbul'dan gelen Konsolos raporları ve misyoner mektuplarına göre, güvenliğin Babiâli tarafından sağlanamadığı belirtilmiştir. Yapılan iddialar ve baskılar karşısında, Babiâli Türk hâkimiyetinin olduğu her yerde, Amerikan misyonerlerinin güvenliğinin sağlanacağı teminatını son defa sert bir şekilde yanıt vermiştir⁴³.

Amerikan hükümetinin temsilcileri olan diplomatların, devletin politikasına bağlı olarak Amerikan misyonerlerine yaklaşımlarında zamana göre farklılıklar görülmüştür. 1830 Dostluk Anlaşması'nın imzalanmasının hemen akabinde Amerikan dış siyasetine de bağlı olarak Amerikan diplomatları misyonerlere yakın davranmıştır. Fakat 1890'lardan itibaren özellikle de Ermeni isyanlarının çıkması ve bu isyanlarda Amerikalı misyonerlerin de etkili olduğunun Osmanlı Devleti tarafından bilinmesi üzerine, iki ülke arasındaki ilişkilerin gerginleşmesi Amerikalı diplomatların kendilerini misyonerlerden uzak tutmalarına neden olmuştur. Misyonerler de Amerikan Elçilerinin kendilerine sahip çıkmadıklarını söyleyerek onları sadece dışişlerine değil Amerikan Başkanına da şikâyet etmişlerdir⁴⁴. Amerikalı misyonerler, sadece Osmanlı yetkilileri ile değil, zaman zaman da kendi konsolosları ile de anlaşmazlık içine girmişlerdir⁴⁵.

Amerikan Elçileri bu konuda Birleşik Devletler Dış İşleri Bakanlığı tarafından uyarılmışlardır. Örneğin, Van'da faaliyetlerine devam eden Amerikalı misyonerlerin, özellikle Birleşik Devletlerin temsilcisi olarak İstanbul'da bulunan Alexander Terrell'dan şikâyetçi oldukları görülmektedir. Bu konuda Van misyonerlerinden Allen, *...son 12 ay boyunca hareketimizin temsilcisi olarak mektup ve telgraf ile onunla iletişim kurmaya çalıştık, hükümet temsilcimiz olarak hiçbir şekilde cevap ya da bilgi alamadık. Biz Türkiye'de en kötü yönetilen vilayette yaşıyoruz. Bu durumda Bay Terrell, Amerikan vatandaşı olarak haklarımızın farkında olmalı...*

42 BOA, HR.SYS., Belge No:55/1.

43 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, Mic:46, Roll:59, Vol:60, November 5, 1895.

44 Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin...*, s.151.

45 Deringil, *İktidarın Sembolleri...*, s.131.

demıştır. Misyoner Allen bu konu hakkındaki görüşlerini ve isteklerini sadece Amerikan Dış İşleri Bakanlığı'na bildirmemiş, Boston'daki Board merkezini de konu hakkında bilgilendirmiştir⁴⁶. Amerikalı misyonerler, Van'da Amerikan Konsolosluğu'nun olmamasının sıkıntısını sürekli olarak hissettiklerini, fakat Van'da bir İngiliz konsolosunun olmasının güvenliklerinin sağlanması ve isteklerinin temin edilmesi konusunda teminat olduğunu da belirtmişlerdir. Sürekli olarak Boston'a yazdıkları mektuplarda, Van'da neden bir Amerikan Konsolosluğu'nun olmadığını sormuşlardır⁴⁷.

Aynı şekilde Terrell'in de misyonerler hakkında bazı şikâyetleri olduğunu konsolosluk yazışmalarından öğrenmekteyiz. Terrell, güvenliklerinin sağlanmadığı konusunda yakınan misyonerlerin, nasıl oluyor da İstanbul caddelerinde huzursuzluk başladığında korunmak için Amerikan Konsolosluğu'na sığındığını ve kendilerini korumadığını iddia eden konsolosun yanında işlerinin ne olduğunu sormaktadır. Amerikan Konsolosu, sadece misyonerlerin can ve mal güvenliklerini temin etmekle kalmadıklarını, ayrıca Amerikan vatandaşı olan Ermenilerin hapisanelerden alınarak, konsolosluğun araçları ile en yakın Hıristiyan limanlarına ulaşmalarının da sağlandığını, Amerikan Dışişlerine bildirmektedir⁴⁸. Terrell, Hıristiyanların Türkiye'den güven içinde ayrılmaları için onlara öğütler de verdiğini söylemekte, fakat verilen öğütleri tutmamaları nedeni ile birçok zorlukla karşı karşıya geldikleri de belirtilmektedir⁴⁹.

Hem Amerikan misyonerlerinin mektuplarında, hem de konsolosluk kayıtlarında, can güvenliğinin sağlanamadığı konusunda bir den fazla örneğe rastlamak mümkündür. Özellikle ülkenin stratejik bölgelerinde, misyonerlerin can ve mal güvenliklerinin sağlanamadığı hakkında, kayıtlarda daha fazla bilgi yer almaktadır. Yine Van'da bulunan toplam 7 Amerikalı misyonerin, 12 aydan bu yana güvenliklerinin sağlanamadığından bahsedilmekte ve Eylül 1895 tarihinde Washington'daki Dış İşleri Bakanlığı'ndan İstanbul Amerikan Elçisi Alexander Terrell'a

46 ABCFM Arşivi, 16.7.9., Eastern Turkey Mission, *Reel 695*, July 10, 1895.

47 ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission, *Reel 695*, July 2, 1895.

48 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, Roll:62, Vol:64, November 26, 1896.

49 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, Roll: 62, Vol: 64, January 8, 1897. Dr. Barton'ın *New York Times*'ta çıkan yazısı.

gönderilen yazıda, elçinin kendisine misyonerlerin korunması, özellikle de Anadolu'nun en stratejik bölgelerinde bulunanların güvenliklerinin sağlanması konusunda başarısız olduğu bildirilmektedir. Bu konuda en kısa zamanda gerekli olanların yapılması da istenmektedir⁵⁰. 1897 yılının Mart ayında, misyonerler Van'da hala tehdit altında olduklarını ve can güvenlikleri sağlanmadığını belirtmekte, Raynolds da sürekli olarak ...*en tehlikeli zamanda devletin koruması altında değiliz...* demektedir. Amerikalı misyonerler Van'da asayiş sağlanamadığından dolayı, hanımlarını ve çocuklarını daha güvenli buldukları İran'a göndermişleridir⁵¹.

Sivas Amerikan Konsolosu⁵² H. M. Jewett da asayişsizliğin nede-nini, bu konuda yapılan harcamaların yeterli olmamasına bağlamış ve Amerikan Dış İşleri Bakanlığı'ndan yardım istemiştir⁵³. Ayrıca misyonerlerin güvenliğinin sağlanması adına, yarım düzine tüfeğin ve yeterli miktarda cephanenin de Sivas Konsolosluğu'na gönderilmesi gerektiğini bildirmiştir. Konsolosların silah isteklerinin karşılanması konusunda, Amerikan Savaş ya da Deniz Bakanlığı'ndan gerekli desteğin sağlanabileceği düşünülmüştür⁵⁴.

Harput Amerikan Konsolosu Thomas H. Norton⁵⁵'a göre de, asayiş ancak çevrede bulunan Kürt aşiretleri ile iyi geçinilirse sağlanabilecek-

50 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, Roll:167, Vol: 6, September 11, 1895. Misyonerlerin güvenliğinin sağlanması Antep ve Van civarında daha zor. 1896 yılının son ayında bölgede yaklaşık 5.000 kişinin öldürüldüğünü bildiren Allen misyonerlerin bu kadar karışık bir ortam içinde can güvenliğinin sağlanmalarının ne kadar güç olduğunu Richard Olney'e rapor etmekteydi. *Despatches From United State Ministers To Turkey*, Roll:60, Vol:61, January 14, 1897. Maraş'ta da Van'da yaşanan olayların benzerine rastlanmaktadır. Müslümanlar iddialara göre Amerikan misyonunu yağmalamışlar ve İlahiyat Okulu'nu da yakmışlardır. *Despatches From United State Ministers To Turkey*, Roll:60, Vol:61, December 4, 1895.

51 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, Roll:168, Vol:7, March, 31 1897.

52 Açıkses, a.g.e., s181. Sivas Amerikan Konsolosluğu, 20 Kasım 1886 tarihinde açılmıştır.

53 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, Roll:2, Vol:2, November 18, 1895.

54 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, Roll:1, Vol:1, September 17, 1901.

55 Harput'ta üçüncü Amerikan Konsolosluğu 1895 yılında açılmış ve ilk atanan konsolos Hunter olmuştur. Fakat Hunter Osmanlı hükümeti tarafından tanınmadığı için yerine 1900 yılında Thomas H. Norton gönderilmiştir. Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika...", s.118.

tir. Bütün bunların yanında gerekli olan her durumdan yararlanılması, özellikle de asker ve sivil bütün idarecilerle olan ilişkilerin sağlamlaştırılması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca, bölgede yaşayan Amerikalıların geleceği ve güvenliği için de Harput'ta kurulan Amerikan Ticaret Şirketi (American Commercial Agency)'nin önemli olduğu ve mutlaka varlığına devam etmesi gerektiği, konsolos tarafından üzerinde durulan konuların başında gelmektedir. Norton da huzursuzlukların giderek artması, konsolosluk elemanlarının ve burada yaşayan Amerikalıların güvenliğinin sağlanması için silah istemektedir. Harput Amerikan Konsolosu Norton, silah istenmesinin gerekçelerini şöyle belirtmektedir; *Amerikalılar, bölgeden zorla kaçırıldı ve her şeyleri çalındı, sırtlarında sadece giyecekleri vardı. Anadolu'nun içlerindeki İngiliz konsolosları, Amerikalılara yardım ederek kendilerini korumaları için tüfek ve gerekli materyalleri sağladılar. Amerikalılara silahları kullanmalarını dahi öğrettiler. Fakat yapılanların hepsi şüphe çekti....* Bu belgeden anlaşıldığı üzere Amerikan vatandaşlarının, özellikle misyonerlerin can güvenliklerinin sağlanması için silah gerekmektedir.

Güvenliğin sağlanması konusunda yapılmak istenen diğer çalışma da Doğu vilayetlerinde, özellikle de Bitlis ve Van'da Amerikan Konsolosluğu'nun açılmasıdır. Bu bölgede konsolosluğun bulunmaması, güvenliğin sağlanamamasının en önemli nedenlerinden biri olarak görülmektedir. Örneğin Bitlis'te güvenlikte olmadıklarını, bu nedenle Van'a gitmek istediklerini beyan eden misyonerler, kendilerinin güvenliklerinin İngiliz Konsolosluğu tarafından sağlanacağını bildirmişlerdir⁵⁶.

Amerikalı misyonerler, Osmanlı Devleti'nin kendilerinin can güvenliğini sağlayamamasının ve baskı altında tutulmalarının bir başka nedenini de, Ermenilere yaptıkları yardımlardan kaynaklandığını düşünmektedirler. Amerikalı misyonerlerin iddialarına göre; devletin onları, Kürtlerden ve eşkıyalardan korumamalarının nedeni budur. Misyoner Raynolds, 13 Haziran 1896 tarihinde Boston merkeze yolladığı raporunda *Zavallı Ermenileri zorda bırakan belalar Türklerden geldiği sürece, insanların mazlumlarına yardım edesi ve her türlü bireysel riske rağmen kendini bütünüyle yardıma adayası geliyor* sözleri ile Ermenilere yardım ettiğini onaylamış,

56 BOA, A.MKT.MHM., Belge No:619/17. Fakat Bitlis'ten gitmek isteyen misyoner Raynolds ve Cole'un burada olmayıp Muş'a gittiği öğrenilmiş, Bitlis'te bulunan misyoner George da buradan ayrılmak istemediğini söylemiştir.

kendilerinin de bu nedenle risk aldıklarını belirtmiştir⁵⁷. Misyoner Allen da 14 Kasım 1895 tarihinde yazdığı mektubunda, *Ermeniler, Türk yöneticilere güvendiler, onlara itaat ettiler, fakat Türkler ve Kürtler planlı bir şekilde köyleri yağmalamaktan vazgeçmediler*⁵⁸ diyerek, her alanda asayişin sağlanamamasının sorumluluğunun Türklere ve Kürtlere ait olduğunu söylemiştir. Amerikalı misyonerler Ermenilere yardım ettiklerini, fakat bu yardımların insani yardımların ötesine geçmediğini söylemektedirler. Hâlbuki Ermeni ihtilalcilere yardım eden Amerikalı misyonerlerin başında gelen Reynolds'ın, onların gizli yazışmalarına kendi mührünü bastıktan sonra, istenilen yere ulaşmasını sağlamıştır⁵⁹.

Ayrıca Amerikalı misyonerlerin, Hınçak Cemiyeti üyeleri arasında yer aldığı ve Ermenilere para yardımı yaparak onları isyana teşvik ettiği de bilinmektedir⁶⁰.

Amerikalı misyonerler, sadece can ve mal güvenliklerinin sağlanamamasından değil, Amerikan okullarının ruhsat ve bina izni alamayışlarından, ithal ettikleri mallardan gümrük vergisinin alınmasından, dinî yayınlarının satışının kısıtlanması⁶¹ ve Hıristiyanlığı kabul eden Müslümanların baskı altında tutulmalarından şikâyet etmektedir.

57 ABCFM Arşivi, *Reel 695*, June 13, 1896.

58 ABCFM Arşivi, *Reel 695*, November 14, 1895.

59 Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika...", s.117. Van'da faaliyet gösteren misyoner Reynolds, Van'da yaptıkları faaliyetlerden dolayı bazen Osmanlı makamlarınca çağrılır ve yapılan işler hakkında bilgi isterlerdi. Bir gün Reynolds, Osmanlı makamlarınca çağrıldı, bunun nedeni ise Reynolds'ın Van'ın haritasını Amerika'da bulunan bir arkadaşına göndermesiydi. Hâlbuki Reynolds Van haritasını eşine gönderdiğini ve bu olayın beş sene evvel olduğunu iddia etti. Bu harita Reynolds'un mühendis bir arkadaşı tarafından çizilmişti. Burada sorulması gereken soru Amerikalı misyonerlerin Anadolu'nun her karışının haritalarını neden çıkardıklarıdır. *Despatches From United State Ministers To Turkey*, T:568 Roll:1, No:95, November 15, 1897.

60 BOA, *HR.SYS.*, Belge No:2736/45. Rus Kurmay Heyeti'nden Albay Botyata Hınçak Teşkilatı üyelerinin Amerikalı misyonerlerin açtıkları kurumlarda çalıştıklarını, misyonerlerin yerli Ermeniler ile İhtilal Komitesi arasındaki iletişimi sağladığını belirtir. BOA, *Y.PRK.TKM.*, Belge No:36/27, s.9.

61 Her iki devlet arasında yaşanan sorunlar belli dönemlerde farklılaşma göstermiştir. Örneğin XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti ile ABD arasında yaşanan sorunları; Amerikan Sefirliğinin büyükelçilik konumuna yükseltilmesi, ticarî sorunlar, Osmanlı Devleti içindeki Amerikalı dinî, eğitimci ve hayırsever girişimlerin gördüğü muamele, önceden Osmanlı vatandaşı olup daha sonra Amerikan vatandaşlığına kabul edilmiş olanların İmparatorluğa döndüklerinde karşılaştıkları sorunlar başlıkları altında değerlendirilebilir. Americus, "Issues Between the

Osmanlı Devleti sınırları içinde 1840 yılından itibaren yabancı okulların artarak açılmaya başladığı ve 1850 ile 1860'lı yıllarda ise bu artışın ileri boyutlara ulaştığı bilinmektedir. 1869 yılına kadar Osmanlı topraklarında yabancı okulların açılmasını ve çalışmasını düzenleyen bir yasa olmayışı, devletin eğitim sisteminin bozulmuş olması ve en önemlisi de yabancı bir devlet için bir konuda verilen imtiyazın, zaman içinde diğer yabancı devletleri de kapsayacak şekilde genişlemesi yabancı okullarının artarak açılmasının nedenleri arasındadır⁶². Osmanlı Devlet'i, yabancı okullarının sayılarının hızla artmasına karşı yasal tedbirleri almaya ve düzenlemeler yapmaya 1845 yılında başlamıştır. 1845 yılında yapılan düzenleme ile devlet sınırları içinde bulunan bütün okulların sınıflandırması tekrardan yapılmıştır. Hemen ardından 1868 tarihinde Gümrük Nizamnamesi çıkarılmıştır. Bu nizamnameye göre, *Yabancı devlet ve kuruluşlar ile bağlantısı olan her türlü kuruma, buralardan gelecek araç-gereç ve malzeme gümrükten geçirilecektir*. 1892 yılının Mayıs ayında dinî kitapların da gümrük kontrolüne tabi tutulacağı ve 1895 yılında da gümrüğe gelen her kitabın bir kopyasının inceleneceği yabancı devletlere bildirilmiştir. Alınan kararlar sonrası gelen protestolar çok sert olmuş, fakat Osmanlı hükümeti aldığı kararları uygulamaktan vazgeçmemiştir. Malların ve malzemenin uzun süre gümrüklerde bekletilmesi, şikâyetlerin artmasına ve devletin daha fazla baskıya maruz kalmasına neden olmuştur⁶³.

Amerikalı misyonerler bir diğer sıkıntıyı da Amerika'dan gelen gazeteler, broşürler ve kitaplar zamanında ellerine ulaşmadığı konusunda yaşamışlardır. Özellikle kendilerine ait olan bu gibi materyallerin kontrol edilmesinden, çoğaltılmasından ya da doğrudan geri gönderilmesinden şikâyetçidir ve ellerine ulaşanların da İngiliz Konsolosu arayıcılığı ile geldiğini belirtmektedirler⁶⁴. Amerikalıların bu konudaki şikâyetlerine birçok örnek verilebilir. İstanbul İncil Evi'nden gelen kitapların dahi Osmanlı yetkilileri tarafından kontrol edildiği, 18 fiziki coğrafya kitabına el konulduğu ve el konulmanın gerekçesi olarak da kitapların yasak

---

United States and Turkey”, *North American Review*, May 1906, Vol:5, Sayı:185, s.44-45.

62 Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul 2005, s.300-310

63 İknur Haydar Polatoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara 1990, s.17-23-24.

64 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, T:568, Roll:1, August 14, 1897.

bilgiler içermesi olduğu yetkililer tarafından söylenmektedir⁶⁵. Erzurum Konsolosu Bergholz, misyonerlerin Van'da bilhassa mektupların ya da kitapların kontrol edilmesinden, hatta bazı bölümlerinin kesilmelerinden yakındıklarını, misyoner dergisi olan *Missionary Herald*'ın dahi ellerini ulaşmadığını ve bu konudaki bütün şikâyetleri Dış İşleri Bakanı'na ilettiğini bildirmektedir⁶⁶. Bu konu hakkında ayrıca Bergholz'un Van'da bulunan Reynolds'a yazdığı bir mektupta:

Misyoner Allen'ın İran'dan gelen eşyaları kontrol edilmiş. Yerel görevlilerin yaptığı bu olay tamamen kanunsuz ve adil değil, Osmanlı hükümeti tarafından zaten basılı yayınlar üzerinde bir uygulama varken, Amerika'dan gelen özel mektupların ve eşyaların gözaltına alınmasını ya da incelenmesini kabul etmesi mümkün değil...

Demektedir. Bu durumun özel yaşamı tamamen ihlal etmek olduğu ısrarla belirtilmiştir⁶⁷. Van misyonerlerinden Reynolds ve Allen'ın İran gezisi dönüşünde, Van'da bulunan Osmanlı makamlarınca yanlarındaki ailelerine ait olan özel mektupları incelemek için el konulduğu, Türk sınırında bulunan bu memurların, bagajlarını da inceleme eğilimi gösterdiği, yapılan aramaların tamamının kişinin özel haklarına saldırı ve adaletsizlik olduğu, Bergholdz'un duruma acilen müdahale ettiği bilinmektedir⁶⁸. Bu durum ile ilgili 4 Ağustos da Bergholz tarafından misyoner Reynolds'a yazılan mektupta, Osmanlı hükümetinin yazılı ve basılı bütün kayıtlar üzerinde sıkı bir kontrol uyguladığı bilinmesine rağmen, Birleşik Devletlerin asla özel mektupları ve eşyaları inceleme, gözaltına alma hakkını asla tanımadığını da bildirmiştir⁶⁹.

Trabzon'dan gelen haberler de aynı doğrultudadır. Burada da misyonerlerin en büyük sıkıntısı kitapların ellerine ulaşmamasıdır. Özellikle İstanbul'daki sansür mekanizmasının kartpostalları göndermediğini söylemektedirler⁷⁰. Fakat Mardin de bulunan misyonerler, Amerikan okullarına müdahalenin olmadığını, devletin sadece kitaplar ve kart-

65 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, Roll:1, September 1897.

66 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, T:568, Roll:1, September 31, 1897.

67 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, T:568, Roll:1, August 4, 1897.

68 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, T:568, Roll:1, August 8, 1897.

69 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, T:568, Roll:1, August 4, 1897.

70 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, T:681, Roll:2, Vol:2, January 11, 1888.

postallar konusunda zorluk çıkardığını belirtmektedirler⁷¹. Amerikalı misyonerlerin yayın yapma, satma ve kendilerine gelen kitapları ellerine ulaşmaması konusunda yaptıkları şikâyete rağmen, misyoner H. O. Dwight, İstanbul'da rahatlıkla ve ucuz olarak İncil satıldığını; satıcıların kendilerine sorulan soruları rahatlıkla cevapladığını söylemektedir⁷². Sonuç olarak, Amerikalı misyonerler Osmanlı Devleti'ne karşı her konuda olduğu gibi bu konuda da düşmanca tavır sergilemektedirler⁷³.

Amerikan hükümeti her ne kadar Doğu Sorunu'nun dışında kalmak istese de, özellikle 1890'lı yıllardan itibaren Ermenilerin ayaklanmaları sonucunda, bazı bölgelerde Amerikalı misyonerlerin zarar gören mallarının tazmin edilmesini istemiştir. Bu durum her iki ülke arasında bazı krizlerin yaşanmasına neden olmuştur. Amerikan hükümeti, yaklaşık 100.000 dolar tazminat istemiş ve başkan Cleveland'da Amerikan gemilerinin Osmanlı sularına gönderilmesi hakkındaki talimatı vermiştir. Ocak 1896 yılında Amerikan Senatosu Dış İşleri Komisyonu'nun aldığı karar uyarınca, tazminatın karşılanması için gerekli adımların atılması ile ilgili kararlar alınmıştır. Amerikan hükümeti ve kamuoyundan gelen baskılar sonucunda 1901 yılının Haziran ayında istenilen miktar ödenmiştir⁷⁴. 1895 yılında, bu konu hakkında ayrıca Washington Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne çekilen telgrafta şöyle denilmektedir:

Anadolu iğtişası zarar gören Amerika misyonerlerinin zararlarını tazmin hususunda Babiâli'den Osmanlı memurlarına emir verilmişse de, memurların bu emirleri yerine getirmediklerini Amerikan hükümeti bildirmiş ve bunun tazminini istemiştir...⁷⁵.

Ağustos 1895 tarihinde Barton'un yazdığı bir mektupta da, misyonerlerin sıkıntılarının hala devam ettiği, misyonerlerin sorunlarını

71 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, T:681, Roll:2, Vol:2, January 21, 1888.

72 H. O. Dwight, *Constantinople and Its Problems- Its People, Customs, Religions and Progress*, London, s.250-256.

73 BOA, HR.SYS., Belge No:65/48.

74 Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika...", s.113-114; Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde...*, s.323; Amerikan donanmasının 13 Ağustos 1904 tarihinde İzmir'e gelmesi sonucu Osmanlı Hariciye Nezareti 15 Ağustos 1904'te meri kanunlar çerçevesinde Amerikan okullarını tanıyacağını Amerikan sefaretine bildirmiştir. Bunun üzerine Amerikan sefirinin emri ile Amerikan donanması 16 Ağustos 1904'te İzmir'den ayrılmıştır.

75 BOA, HR.SYS., Belge No:74/47.

anlatan mektupların dahi cevaplanmadığı, sonuçta sorunların çözümü konusunda başarısızlık yaşandığı bildirilmektedir. İstanbul Amerikan Elçiliği ve Washington arasındaki iletişimsizlik sorunların çözümünü geciktiren nedenlerden biridir⁷⁶. Bu nedenle sorunların çözümü ve Amerikan misyonerlerinin haklarının Amerikan hükümeti nezdinde savunulması ve Amerikan mallarına verilen zararın ödenmesi için kurulan Müdafaa Komitesi, Babiâli'ye başvurmuştur⁷⁷. Bunun yanında, İstanbul'da bulunan Amerikan elçisi de misyonerlerin korunmadıklarından dolayı bu zararların meydana geldiğini, eğer misyonerlere yeteri kadar korunma sağlanırsa ve reformlar derhal uygulanırsa misyonerlerin ne maddî ne de manevî zarar görmeyeceğini belirtmiştir⁷⁸.

Amerikalı misyonerlerin söylemlerine göre yaşadıkları bir diğer sıkıntı da, Babiâli'nin misyonerlerin uzaklaştırılması konusunda gerekli çalışmalar yapmasıdır. Terrell, bu konuyu bildiğini fakat kendisine resmî herhangi bir yazı da gönderilmediğini söylemektedir⁷⁹. Encümen-i Mahsusa-ı Vükelâ'nın kararı üzerine II. Abdülhamit'in iradesi ile Amerikan ve İngiliz misyonerlerinin, Ermeni olaylarının çıkması ve gelişmesindeki zararlı faaliyetleri dolayısıyla yurt dışına ihraç edilmeleri; Bitlis, Mardin, Mameratülaziz, Urfa ve Müfettiş Şakir Paşa'ya bildirilmiştir. Fakat Amerikalı misyonerlerin sınır dışına çıkarıldıklarına dair bir kayda rastlanılmadığı bilinmektedir⁸⁰.

Boston Journal, *Washington Times*, *Evening Star*, *Newyork Times* gazetelerinde Amerikalı misyonerlerin Osmanlı Devleti'nden çıkarılmaları ve bu duruma Amerikan hükümetinin karşı çıkması üzerinde birçok yazı yayınlanmıştır. Misyonerlerin suçlu olup olmadığı kararının Osmanlı mahkemelerine bırakılmasının da doğru olmadığı, bu nedenle misyonerlerin tahliyesi için İngiltere'nin devreye girmesi, Londra'da bir miting yapılması hakkında istekler gazete haberleri arasında yer

76 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, Mic:77, Roll:167, Vol:6, September 5, 1895; ayrıca bkz. *Despatches From United State Ministers To Turkey*, Mic:77, Roll:167, Vol:6, August 5, 1895.

77 BOA, HR, SYS., Belge No:74/9.

78 BOA, HR.SYS., Belge No:74/42. Ayrıca bu konuda bkz. BOA, HR.SYS., Belge No:74/50.

79 *Despatches From United State Ministers To Turkey*, Mic:46, Roll:59, Vol:60, December 28, 1895.

80 Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde...*, s.310.

almaktadır⁸¹. *Christian Herald* gazetesinin 27 Ekim 1896 tarihli nüshası *Armenian's New Danger* başlığını taşımaktadır. Burada Sultan'ın, Osmanlı topraklarından Amerikan misyonerlerinin çıkarılması konusunda büyük çaba sarf ettiği yazılmıştır. Türklerin ilk olarak zayıf Hıristiyan halkın üzerine gittiği ve başarılı olduğu belirtilmiştir. Bu halk Ermenilerdir ve gazeteye göre zalimce öldürülmüşler ve işkenceye maruz bırakılmışlardır. Türkler daha sonra bu zayıf Hıristiyan halkı koruyan koruyuculara, misyonerlere yönelmişler ve onları ülkeden uzaklaştırmak için büyük çaba harcamışlardır. Osmanlı Devleti yazılan haberlerin doğru olmadığını ispatlamak ve haklılığını göstermek zorundadır. Bu nedenle bu tür yazılar yazan gazeteler düzenli olarak takip edilmeli ve gerekli cevaplar yazılmalıdır. Fakat Washington'da bulunan Osmanlı elçiliğinin bu konuda bazı sıkıntıları mevcuttur. Bunlardan en önemlisi gazetelerin düzenli olarak alınması için gerekli paranın sağlanamamasıdır⁸².

Amerikalı misyonerler, Boston'a ve konsolosluklara gönderdikleri raporlarda ve mektuplarda sürekli olarak olumsuzluklardan bahsetmişlerdir. Fakat Sivas konsolosu Jewett'a Mardin, Bitlis ve Merzifon'dan gönderilen bazı raporlarda, kendilerine dostça davranıldığı belirtilmektedir. Bu nedenle Konsolos Jewett'in Osmanlı makamları ile sıkıntı yaşanan konular hakkında misyonerlere bazı sorular sorduğu ve verilen cevapları da belli başlıklar altında sıraladığı görülmektedir. Misyonerlerin, Jewett'a verdiği cevaplara göre, Osmanlı yöneticileri Amerikan okullarına karşı olumsuz tutum sergilememekte, dinden dönenler cezaya çarptırılmamakta, sadece kitap basımı ve dağıtımında sıkıntılar yaşanmaktadır. Jewett'a göre Türkler okullardan çok, yabancıların etkisinden korkmaktadırlar⁸³. Anadolu'da bulunan Osmanlı yerel yöneticileri de ayrıca, Amerikalı misyonerlere ait olan malların tümünün muhafaza edildiğine dair Hariciye Nezareti'ne gerekli yazıları göndermektedirler⁸⁴.

Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde faaliyet gösteren misyonerlerin hem Osmanlı yerel yöneticiler, hem de bazı Kürt aşiretleri ile yaşadıkları sorunların, her iki ülke arasındaki ilişkilerde etkili olmadığını söylemek doğru olmaz. Amerikalı misyonerler zaman zaman İngiliz konsolosla-

---

81 BOA, HR.SYS., Belge No:73/26.

82 BOA, A.MKT.MHM., Belge No:536/31.

83 BOA, HR.SYS., Belge No:2735/10.

84 BOA, HR.SYS., Belge No:73/79.

rının korumaları altında faaliyetlerine devam etmiş olsalar da, ABD dış siyasetinde benimsemiş olduğu ilkelere rağmen asla misyonerlerini korumasız bırakmamıştır. Osmanlı Devleti de misyonerlerin, Ermeniler ve Bulgarlar üzerindeki olumsuz faaliyetlerine rağmen, devletin içinde bulunduğu zorluk nedeni ile ABD ile ilişkilerde denge politikasını izlemiş, fakat her türlü baskıya rağmen misyoner faaliyetlere karşı gerekli tedbirleri de almıştır. Misyoner faaliyetlere karşı alınan tedbirler, yapılanların denetlenmesi ve hatta kısıtlanması konusunda ne kadar yerinde olsa da, dış baskılar yerinde ve zamanında uygulamaya geçilmesini engellemiştir. Osmanlı Devleti ile ABD arasında gelişen ilişkilerde unutulmaması gereken en önemli nokta Osmanlı Devleti'nin varlığına yönelik tehditlerden hiç birinin uzun vadede misyoner etkinliklerinden daha tehlikeli olmadığı; asker, diplomatın yarattığı tehdidin yaşanan zamanla ve yerle ilgisi olduğu, hâlbuki misyonerlerin okulları aracılığı ile gelecek için tehdit yarattıklarıdır⁸⁵.

---

85 Deringil, *İktidarın Sembolleri...*, s.119.

BİBLİYOGRAFYA

1. ARŞİV VESİKALARI

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

DÜVEL-İ ECNEBİYE DEFTERİ :2/2 1245, 2/2 1251.

HR.SYS. :55/1, 64/43, 65/48, 73/26, 73/79, 74/9, 74/42, 74/47, 74/50, 2735/10, 2736/45.

Y.PRK.TKM. :36/27.

A.MKT.MHM. :536/31, 619/17.

ABC FM ARŞİVİ

EASTERN TURKEY MISSION :REEL 695.

AMERİKAN MİLLİ ARŞİVİ

DESPATCHES FROM

US MİNİSTERSTO TURKEY :MİC:46, Roll:59, Vol:60;

MİC: 46, Roll:60, Vol:61;

MİC: 77, Roll:167, Vol:6;

ROLL: 62, Vol:64;

ROLL: 1, Vol:1; Roll:168, Vol:7; Roll:2, Vol:2; T:568, Roll:1; T:681, Roll:2, Vol:2.

2. TETKİK ESERLER

AKTER, Ahmet, *Tehcir Öncesi Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü*, İstanbul 2004.

AMERİCUS, "Issues Between the United States and Turkey", *North American Review*, May, 1906, Vol:5, Sayı 185, .

AMES, Herbert Brown, "Turkish-American Treaty Relations", *The American Political Science Review*, Vol:22, No:3, August 1928, s.711-721.

BARTON, James L., *Daybreak in Turkey*, Newyork, 1908.

ERHAN, Çağrı, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara 2001.

DERİNGİL, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamit Dönemi (1876-1090)*, İstanbul 2002.

ELMACI, Mehmet Emin, *İttihat- Terakki ve Kapitülasyonlar*, İstanbul 2005.

KURAN, Ercüment, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Türklerinin Amerika'yı Tanınması, 500. Yılında Amerika*, Yayına Hazırlayan: Recep Ertürk- Hayati Tüfekçioğlu, İstanbul 1994.

ERDOĞAN, Dilşen İnce, *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyamları (1896)*, İstanbul 2008.

EROL, Mine, "Amerika'nın Tunus ile Olan İlişkileri", *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XXX, Sayı 1-2, Ankara 1982, s.176-178

EROL, Mine, *Amerika'nın Cezayir ile Olan İlişkileri (1785-1816)*, İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi, Sayı XXXII, İstanbul 1979, s.698-701.

GOODSELL, Fred Field, *They Lived Their Faith*, Boston, 1961.

GORDON, Leland James, *American Relations With Turkey, 1830-1930*.

GRABİLL, Joseph L., "Missionary Influence on American Relations with the Near East 1914-1923", *The Muslim World*, January, 1968, Vol: LVIII, Hartford Seminaray Fondation, 1968, s.43.

- H. O. DWİGHT, *Constantinople and Its Problems- Its People, Customs, Religions and Progress*, London.
- HAMLİN, Cyrus, *My Life and My Times*, Boston 1924.
- HAYDAROĞLU, İknur Polat, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullar*, Ankara 1990.
- KANTARCI, Şenol, *ABD'de Ermeni Toplumunu ve Türkiye'ye Yönelik Lobi Faaliyetleri*.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Anadolu'daki Amerika*, Ankara 2000.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, Arba Yayınları, İstanbul 1991.
- KÖPRÜLÜ, Orhan Fuad, "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", *Belleten*, Ağustos 1987, Cilt LI, , Sayı 200, s.933.
- LANGLEY, Lester D., "Jacksonian America and the Otoman Empire", *The Muslim World*, January 1978, Vol: LXVIII, 1978, s.52.
- MUTLU, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul 2005.
- POLATOĞLU, İknur Haydar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara 1990.
- REED, James Elden, "American Foreign Policy, The Politics of Missions and Josiah Strong (1890-1900)", *Church History*, June 1972, Vol:41, No:2, s.230-233.
- Re-Thinking Mission*, Newyork 1932.
- ŞİMŞİR, Bilal, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu İle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984, Erzurum)*, Ankara 1985, s.78-81.
- TİBAWİ, A. L., *American Interest In Syria*, Oxford 1966.

RUSYA'YA GÖÇEN ERMENİLER SORUNU VE BU SORUNUN ERMENİ MİLLİYETÇİLİK HAREKETLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Okt. Döndü Sena ARSLAN

Bozok Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Yozgat-TÜRKİYE

Tlf.: 0 354 242 10 21, e-posta: sena.arslan@bozok.edu.tr

ÖZET

Ermeniler Berlin Konferansı ile yabancı devletlerin dikkatlerini çekmeyi başarmakla birlikte *bağımsızlık* ya da *muhtariyet* gibi emellerine ulaşamamışlardır. Tıpkı Balkanlar'da olduğu gibi silahlı mücadele ile amaçlarına ulaşmak için 1890'lardan itibaren ayaklanmaya başlamışlar ve Erzurum, Sason, Zeytun, Van gibi bölgelerde isyanlar çıkarmışlardır.

İsyanlar Batılı devletlerin Ermenilerle ilgilenmesini, söz konusu bölgelerde tahkikat heyetlerinin oluşturulmasını sağlamıştır. Ancak diğer taraftan da Müslüman halk ile Ermeni halkın karşı karşıya gelmiş olması, Osmanlı hükümetinin uyguladığı tedbirler ve Rusya'nın coğrafi yakınlığı nedeniyle bu dönemde Rusya'ya çok sayıda Ermeni göç etmiştir.

Rusya'ya göç eden Ermeni sayısının giderek artması ve Rusya'nın bağımsızlık fikrinin kendi sınırları içinde yaşayan Ermenileri de etkileyeceğinden endişe duyması nedeniyle Rusya, Ermeni muhacirleri geri göndermek istemiştir. Osmanlı Devleti ise göç eden Ermenilerin Osmanlı topraklarına döndüğünde faaliyetlerine kaldığı yerden devam edecekleri görüşündedir.

1899 yılı sonunda Rusya Osmanlı Devleti'nden elde edeceği malî çıkarlar ve Ermeni milliyetçiliğini Osmanlıya kanalize ederek rahat nefes almak için Ermenileri iade etmekten vazgeçmiştir. Bu durum ise Ermeni milliyetçiliğinin Rusya tarafından Osmanlıya karşı koz olarak kullanılmasına ve Ermenilerin Rusya'dan çok Batılı devletlere yanaşmasına neden olmuştur.

Bu çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden temin edilen belgeler ışığında Rusya'nın bu politikasının Ermeni milliyetçiliğine etkisi ele alınmıştır.

GİRİŞ

Büyük devletlerin sömürgeci emelleri ve milliyetçilik akımının etkisiyle tanışana kadar Osmanlı topraklarında yaşayan farklı dine, ırka mensup topluluklar *Millet Sistemi* çerçevesinde huzurlu bir hayat sürmüştür¹. Bu tarihten itibaren Osmanlı egemenliğinde yaşayan Hıristiyan unsurlar büyük devletlerin özellikle İngiltere ve Rusya'nın desteği ile ayaklanıp bağımsızlıklarını elde etmeye başladılar.

Osmanlı Devleti'nde *millet-i sadıka* olarak adlandırılan Ermeniler de XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bağımsızlık faaliyetlerine giriştiler. Bu arada Batılı devletler de Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini gerçekleştirmede Ermenilerden yararlanabileceklerini anlamaya başladılar. Ermenilerin yaşadığı Doğu Anadolu bölgesi, Karadeniz, İskenderiye Körfezi ve Basra Körfezi üçgeni arasında bulunması da Ermenilerle ilgilenmelerinde etkili olmuştur.

---

1 Salahi R. Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü", *Bellekten*, Ankara, Cilt XLIX, Sayı 195, Aralık 1985, TTK Yayını, Ankara 1988, s.648-647.

Ermeni Meselesi Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin toplumsal, kültürel, ekonomik, yönetsel ve siyasal statülerinden doğmamıştır. Ermeni Meselesi Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Şark Meselesi olarak adlandırılan emperyalist politikalarının bir uzantısıdır. 1850'lerden özellikle 1870'lerden sonra Avrupa devletlerinin dikkatini çekmeye başlayan Ermeniler 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile ilk kez milletlerarası antlaşmada kendilerini duyurdular. Bu antlaşmanın yerine imzalanan Berlin Antlaşması ile Ermeniler ve Ermeni Sorunu büyük devletlerin nezaretinde olmak üzere Osmanlı Devleti'nce yapılacak bir ıslahat problemi halinde uluslar arası gündeme dâhil olmuştur.

ERMENİ-RUS İLİŞKİLERİ

Ermeniler ile ilgilenen ilk ülke Rusya'dır. Aslında Rusya'nın amacı Balkanlar ve Boğazlar üzerinden Akdeniz'e inmekti. Bu nedenle de Rusya Küçükkaynarca ile elde ettiği Hıristiyanların vasiliği rolünü söz konusu bölgedeki Hıristiyanları Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırıp bu uluslara bağımsızlık kazandırmak için kullanmıştır. Rusya bu yolla söz konusu ulusların kendisine minnet duyacağını kendi vasiliği altında olacağını düşünmüştü. İngiltere'nin bu planı anlayıp Balkan uluslarının yanında yer almaya başlaması Rusya'nın hayal kırıklığı yaşamasına sebep olmuştur. Bağımsızlığını elde eden Balkan uluslarının Rusya yerine İngiltere'ye minnet göstermeleri Rusya'nın sıcak denizlere inme konusunda yeni bir güzergâh çizmesine de neden olmuştur. Balkanlar ve Boğazlar üzerinden Akdeniz'e inemeyeceğini anlayan Rusya Doğu Anadolu üzerinden amacına ulaşmaya karar vermiştir. Rusya bu tarihe kadar Hıristiyan bir ulus olmasının ötesinde hiç ilgilenmediği Ermenilerle özel olarak ilgilenmeye başlamıştır².

Rusya ile Osmanlı Ermenileri arasındaki ilişkiye kısaca bakacak olursak: Tarafların ilk münasebeti 1829 yılında, Osmanlı-Rus Savaşı sırasında olmuştur³. Savaş sırasında Rus orduları Erzurum'a kadar ilerlemiştir. Bu esnada da bölgede yaşayan Ermeniler Rus ordularının gelişini sevinçle karşılamıştır. Hatta savaş sonrası yapılan Edirne Antlaşması sonrası Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin bir kısmı

2 *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Çev. Bayram Kodaman, Ankara 1994, s.5.

3 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Rüstem Yay., İstanbul 1998, s.80.

Rusya'ya göç etmiştir. Ne var ki bu tarihlerde Rusların asıl ilgisi hala Balkanlar'dadır.

1856 yılında imzalanan Paris Antlaşması'na Rusya'nın da dahil olduğu dört büyük devlet azınlıklar konusunda ıslahat yapılması ile ilgili bir madde koydurmuştur. Söz konusu madde takip eden yıllarda batılı devletlerin Osmanlı topraklarına müdahalesine de imkân vermiştir. Görün, Rusya'nın Ermeni toplumu ile bu tarihte hiçbir suretle ilgilenmediğini dile getirmektedir⁴.

1870'lerde Osmanlı Ermenileri arasında kıpırdanmalar başlar. Ermeniler bağımsızlık konusunda başarıya ancak büyük devletlerin desteği ile ulaşabileceklerini anlarlar. İşte bu yıllarda Ermeniler büyük devletlerin ilgisini kendi üzerlerine çekmeye çalışırlar. Ancak ne Rusya⁵ buna yanaşır ne de İngiltere.

Ermeniler kısmen de olsa hedeflerine 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrası imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile ulaşırlar. Ermenilerin çabaları sonucu antlaşmaya Ermenilerle ilgili bir madde konulmuştur (16. Madde). Antlaşmanın bu maddesine göre Osmanlı Devleti Ermenilerin yerleşik olduğu eyaletlerde bölge menfaatlerinin gerektirdiği ıslahat ve tensilatı vakit kaybetmeksizin icra edeceğini ve Ermenileri Kürtlere ve Çerkezlere karşı koruyacağını taahhüt etmektedir⁶.

Rusya'nın Ayestefanos Antlaşması ile elde ettiği avantajlı durum diğer büyük devletleri en çok da İngiltere'yi rahatsız etmiştir. İngiltere Rusya'nın Doğu Anadolu'dan Akdeniz'e ulaşmaya çalıştığını bunun için de araç olarak Ermenileri gördüğünü anlamakta gecikmez. Ayestefanos Antlaşması'nı iptal edip yerine Ermenileri tüm batılı devletlerin himayesine almak için Berlin Konferansı toplanmıştır⁷. Berlin Konferansı'ndan

4 Görün, *Ermeni Dosyası*, s.87. Söz konusu durumun hem Rusya'nın kendi içinde ve Avrupa'da yaşadığı sorunlardan hem de Osmanlı Ermenilerinin bu dönemde henüz yeni yeni kıpırdanmaya başlamalarından kaynaklandığını söyleyebiliriz.

5 Aynı dönemde Rusya'daki Ermenilerin her türlü hakları ellerinden alınmaya çalışılmaktadır.

6 Mîm Kemal Öke, *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s.119.

7 Öke, *Ermeni Sorunu*, s.120. Berlin Antlaşması'nda aynı konu 61. madde olarak geçmekte ve Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahat yapmasını öngörmektedir. Osmanlı Devleti'nin ıslahatları Batılı devletlerin gözetiminde gerçekleştirileceği dile getirilmektedir. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s.90.

sonra İngiltere Doğu Anadolu'da kendisine minnet duygularıyla bağlı bir Ermenistan kurulmasını sağlamak ve böylece Rusya'nın önüne Doğu Anadolu'da set çekerek Akdeniz'e inmesini önlemek siyaseti izlemeye başlamıştır⁸.

İngiltere'nin bu planı da Rusya'yı rahatsız etmiştir. Rusya güneyinde kurulacak bağımsız hatta muhtar bir Ermeni devletinin kendisi için zararlı sonuçlar doğuracağı görüşündedir. Rusya içinde önemli miktarda Ermeninin yaşaması aynı taleplerin kendi vatandaşlarından da gelebileceği endişesini yaratmıştır. Bu nedenle Rusya Doğu Anadolu'da kurulacak bağımsız bir Ermenistan fikrine karşı çıkmıştır.

Yine de 1878'i takip eden ilk yıllarda iki devlet de Ermenilere destek konusunda birlikte hareket etmiştir. Her iki devlet de Ermenilerin yaşadıkları topraklarda ıslahat yapılmasını yani Berlin Antlaşması'nın ilgili hükmünün uygulanması konusunda ısrarlarını sürdürürler. Babiâli'ye ortak bir nota verirler.

Söz konusu ortaklık çok sürmez. İngiltere'nin daha önce bahsettiğimiz planlarının su yüzüne çıkması ile bozulmaya başlar. 1881 yılında Rus çarının öldürülmesi ile Rusya'nın Ermeni meselesindeki tavrı da netleşir. Rusya Ermenilerin ıslahat taleplerini desteklemediği gibi Ermeniler konusunda *Osmanlı ile aynı çizgi ye gelir*. Bu tarihten itibaren Rusya *dışarıda her türlü bağımsızlık hareketine karşı koyan, içeride ise Ruslaştırma siyaseti güden bir politika izlemeye başladı*⁹.

Ancak bu durum Rusya'nın Ermenilerle ilgilenmekten vazgeçtiği anlamına gelmez. Rusya'nın amacı Ermenilerin haklarını koruyor gibi görünerek Osmanlı hükümetinin başına dert açıp, imparatorluk zayıfladıkça da Ermenileri kışkırtıp yayılcı politikasını sürdürmektir¹⁰. Rusya'nın Ermenilere olan ilgisinin bir diğer nedeni de Ermenilerin tamamen İngiliz etkisine girmesinden duyduğu endişedir. Diğer taraf-

8 Ermeniler de bağımsız Ermenistan emellerine ancak İngiltere'nin yardımı ile ulaşabileceklerini anlamışlar ve bu yönde bir yol izlemeye başlamışlardır. Ramazan Çalık, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Devrinde Ermeni Olayları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.88.

9 Davut Kılıç, "Rusya'nın Doğu Siyaseti'nde Eçmiyazın Kilisesi'nin Rolü (1828-1915)", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 2, Ankara Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, s.55.

10 Nurşen Mazıcı, *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni (1878-1920)*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2005, s.39.

tan Osmanlı topraklarında canlı tutulacak Ermeni Milliyetçiliği kendi içindeki milliyetçi hareketleri de kanalize etmek için uygun ortamı yaratıyordu. Söz konusu dönemde Osmanlı Ermenileri Rusya'daki Ermenilerden önemli miktarda destek görmekte idi. O nedenle Rusya Ermeni milliyetçiliğini frenlemede Osmanlı Devleti yanında yer almış hem de Ermenileri destekleme, Ermeni komitaları koruma politikası izlemiştir.

ERMENİ KOMİTALARININ FAALİYETLERİ RUSYA'YA YAPILAN ERMENİ GÖÇLERİ

Ermeniler Berlin Konferansı ile yabancı devletlerin dikkatlerini çekmeyi başarmakla birlikte bağımsızlık ya da muhtariyet gibi emellerine ulaşamamışlardır. Tıpkı Balkanlar'da olduğu gibi silahlı mücadele ile amaçlarına ulaşmak için 1890'lardan itibaren ayaklanmaya başlamışlardır. İsyandar yoluyla karışıklık çıkartıp Osmanlının Ermenilere zulüm yaptığı baskı ve şiddet uyguladığı şeklinde propaganda yaptıkları zaman İngiltere ve Rusya'nın müdahale edeceklerini tasarlamışlar, böylece en azından bir muhtariyet elde edebileceklerini düşünmüşlerdir.

Bu amaçla Millet Nizamnamesi'nin¹¹ de sağladığı geniş imkânlar ışığında ve büyük devletlerin destekleri ile Ermeni komiteleri kurulmuştur¹². Fikirlerini daha geniş kitlelere yaymak amacıyla gazetede neşreden bu cemiyetlerin en büyük destekçileri İngiliz ve Rus konsoloslarıdır. Konsolosluklar maddî olarak komitaları desteklemişler, silah temininde bulunup bunların saklanması yardımcı olmuşlar, yakalanan komitacıların serbest bırakılması konusunda Babıâli'ye baskılarda bulunmuşlardır¹³.

İngiliz ve Rus konsolosluklarının söz konusu yardımları Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne yönelik ayrılıkçı faaliyetlerinin hız kazanmasına ve şiddetlenmesine yol açmıştır. 1890'lı yıllara gelindiğinde Ermeni komitaları özellikle Doğu Anadolu'da faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. 1895 yılından itibaren de bölgede Ermenilerin sayıca çok olduğu

11 Ermeni Nizamnamesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erdal İtler, *Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyandarı (1770-1880)*, Türk kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.

12 Ermeni komitelerinin yurt dışında kurulmuş olması da bu yargıyı desteklemektedir.

13 Öke, *Ermeni Sorunu*, s.112.

illerde isyanlar patlak vermeye başladı: Sasun Ayaklanması (1894), Zeytun Ayaklanması (1895), Trabzon Olayı (1895), Van Ayaklanması (1896) gibi¹⁴.

Yabancı elçiler özellikle İngiliz büyükelçisi yaşanan bu olayları da öne sürerek Ermenilerin çoğunlukta olduğu bölgeye (Doğu Anadolu bölgesine) genel vali atanması ve ıslahatların biran önce gerçekleştirilmesi konusunu ısrarla sürdürmekte idi. II. Abdülhamit Ermenilere verilecek muhtariyetin devlete getireceği olası zararları bildiğinden bu ısrarlara kaçamak cevaplar vermekle yetinmiştir¹⁵.

Olaylarda başı çeken Ermeni komitacılarıdır. Olaylarda yer alan Ermenilerin çoğunun silahlı olması hem devlet görevlileri ile hem de bölgenin Müslüman halkı ile çatışmaya girilmiş olmaları ilginçtir. Olaylar sırasında tutuklanan komite üyelerinin İngiltere ve Rusya'nın yaptığı baskılar sonucu serbest bırakılması Ermeni milliyetçilerini davalarına daha sıkı sarılmalarına ve faaliyetlerine kaldıkları yerden devam ettikleri için de bölgelerde asayişin sağlanmasında zorluklar yaşanmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti de başlangıçta taviz vererek sorunu çözeceğini düşünmüştür¹⁶. II. Abdülhamit de İngiltere ve Rusya'nın baskıları sonucu birkaç defa genel af ilan etmek zorunda kalmıştır.

Bölgede yeterli miktarda kolluk gücünün bulunmaması devam eden Ermeni isyanları karşısında Müslüman halkın korunması sorununu da gündeme getirmiştir. Ermenilerin amacının yalnız büyük güçlerin ilgi ve desteğini çekmek değil aynı zamanda bölgenin Müslüman halkını sindirmek ve kaçırmak olduğu da söylenebilir. Ermeni çetelerinin bu faaliyetlerini engellemek ve Müslüman halkı korumak amacıyla Hamidiye Alayları kurulmuştur¹⁷.

14 Saydığımız olaylar, önem arz eden etkisi daha geniş çapta olanlardır. Bahsettiğimiz dönemde Anadolu'nun özellikle Doğu Anadolu'nun pek çok yerinde küçük çaplı olaylar birbirini izlemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.191-1217.

15 Mazıcı, *Ermeni Soru'nun Kökeni*, s.54.

16 Ahmet Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2005, s.69.

17 Hamidiye Alaylarının kurulma amacı bugün farklı görüşlerce tartışma konusu olsa da söz konusu dönemde Ermeni olaylarını yatıştırma önemli rol oynadığı Ermenilerin ve hamilerinin Alayların kaldırılması konusundaki ısrarlarından anlaşılmaktadır.

Müslüman ve Ermeni halkları yüzyıllarca bir arada kardeşçe yaşamışlardır. Ermeni ve Müslüman köyleri iç içe geçmiş durumdaydı. Hatta bazı köylerde Müslümanlar ile Ermeniler bir arada yaşamaktaydı. İsyanlar sırasında Ermeni çetelerinin Müslüman köylere saldırması iki halkın karşı karşıya gelmesine de neden olmuştur. Olaylar sırasında her iki taraftan da önemli miktarda kayıp olması gerginliği artırmıştır. Örneğin Gürün'ün ayaklanmacı sayısının 3000'e yakın olduğunu kaydettiği Sasun İsyanı'nda bazı kaynaklara göre 265 bazı kaynaklara göre ise 900 kadar Ermeni ölmüştür. Ölen Müslüman sayısı bilinmemekle birlikte Sasunlu bir Ermeni'nin şunları anlattığı kaydedilir: *Sasun'da sağ hemen hiç kimse kalmamıştır. Kadın, çocuk, genç, ihtiyar hepsi kılıçtan geçirilmiştir*¹⁸. Bu olayın hem Müslümanlar üzerinde hem de Ermeniler üzerinde yarattığı etkiyi kestirmek hiç de zor değildir¹⁹.

Zeytun İsyanının da, yine yaşadıklarını anlatan başka bir Ermeni 13.000'i asker gerisi *başibozuk*²⁰ olmak üzere 20.000 Müslümanın öldürüldüğünü kendilerinden sadece 265 kişinin öldüğünü söylemektedir²¹. Van İsyanı'nın ilk günlerinde de Müslümanlardan 260 kişi yaralanmış, 340 kişi hayatını kaybetmiştir. Ermenilerden ise 219 kişi ölmüş, 59 kişi yaralanmıştır. İsyanın devam ettiği 15-24 Haziran günlerinde ise Müslümanlardan 418 ölü, 363 yaralı vardır. Ermenilerden de 1715 ölü, 71 yaralı vardır²².

Aynı yıl yaşanan Trabzon Olayları'nda ise 182 Ermeni 11 Müslüman hayatını kaybetmiştir²³. Dönemin kaynakları Ermenilerin şehirde Müslüman ahaliyi kıskırtmak için her türlü taşkınlığa başvurdukları kaydedilmektedir. Ayrıca çok sayıda Ermeninin de şehre olayı çıkarmada destek amacıyla geldiği de anlatılmaktadır²⁴.

Görüldüğü gibi yaşanan olaylar sırasında Ermeni isyancılarla Müslüman halk karşı karşıya gelmiştir. İster olaylara karışmış olsun ister

18 Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.193.

19 Bu dönemde Rusya'ya göç eden Ermenilerin önemli bir kısmını Sasun İsyanı'ndan sonra göç edenlerden oluşmuştur. Bu durum İsyanın ve sonuçlarının mahiyetini anlatmaktadır.

20 Büyük ihtimalle sivil Müslüman halk kastediliyor.

21 Aghasi, Zeitoun, Archag Tchobanian'ın Fransızca tercümesinden aktaran Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.207.

22 Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.210-211.

23 Halaçoğlu, *Trabzon...*, s.62-63.

24 Halaçoğlu, *Trabzon...*, s.64.

olmasın Ermeniler meydana gelen olayların suçlusu olarak görülmüştür. İsyanların vuku bulduğu bölgelerde asayişin bozulmuş olması da halkı tedirgin etmiştir. Diğer taraftan olaylara karışmak istemeyen Ermeniler de Ermeni komitelerinin baskısı ve zorlaması altında kalmıştır.

İsyan eden Ermeniler cezalandırılmaktan yada saldırdıkları Müslümanların öç almaya çalışacaklarından korkmuş olmalı ki 1894 ve onu takip eden yıllarda Rus sınırına doğru bir göç hareketi başlamıştır²⁵. Göçün Rusya'ya yapılmasının başlıca sebepleri Rusya'nın Hıristiyan bir devlet olması ve coğrafi olarak yakınlığıdır. Rusya'da eğitim gören Ermeni komitecilerinin yönlendirmelerinin etkili olduğunu da söyleyebiliriz.

Hasan Babacan Rusya'nın da Ermenileri kendi topraklarına göçe teşvik ettiğini bu sayede Ermenilerin Rus topraklarına ilticaya mecbur kalıyorlarmış havası yaratmaya çalıştığını dile getirmektedir²⁶. Böylece dikkatleri meseleye çekecektir. Ancak Rusya bunu yaparken bu kadar miktarda Ermeninin göç edeceğini hesaba katmamıştır. Bu durumu dönemin Osmanlı kaynakları açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

GÖÇMEN MESELESİ VE OSMANLI-RUS GÖRÜŞMELERİ

1894-1896 yılları arasında Rusya'ya göç eden Ermeni miktarı hem Osmanlı hem Rus taraflarınca tam olarak bilinmemektedir. Konunun sorun olarak gündeme geldiği 1898 ve 1899 yıllarında Rusya ile Osmanlı arasında yapılan yazışmalarda da farklı rakamlar dile getirilmektedir. 14 Mart 1899 tarihli bir belgede Rus büyükelçiliği miktarı 30 bin olarak açıklamıştır²⁷. 17 Mayıs 1899 tarihli belgede de bu rakam Osmanlı makamlarınca 20-25 bin kadar tahmin edilmektedir²⁸.

İltica eden Ermeni miktarının fazla olması Rusya'yı endişelendirmiştir. Bu endişenin göç eden Ermenilerin birçoğunun isyanlara katılmış olması ve Rusya Ermenileri ile temas halinde olmasından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Kendi topraklarında bir Ermeni ayrılık-

25 Bu Osmanlı Ermenilerinin ilk göç hareketi değildir. Ermeniler yine Rus propagandalarının da etkisiyle 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra da Rusya'ya göç edenler olmuştur. Bkz. Yaşar Kop, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri-I.Cilt*.

26 Hasan Babacan, "Yurt Dışına Kaçan Ermenilerin İkinci Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Geri Dönme Çabaları", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 10, Yaz 2003, s.49.

27 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkisi (1899-1906)*, Cilt III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Ankara 2006, s.5.

28 *Osmanlı Belgelerinde...*, s.14.

çığından korkan Rusya'yı Ermeni nüfusunun artması tedirgin etmiştir. Bu nedenle Rusya topraklarındaki Osmanlı Ermenilerini bir an önce Osmanlı topraklarına göndermeye çalışmıştır.

Osmanlı Devleti ise Rusya'ya göç eden Ermenilerin fesada karışmış kişiler olduklarından kabule yanaşmamaktadır. Osmanlı açısından durum şöyle anlatılmaktadır:

Ermenilerin mukaddema ika eyledikleri mefasid esnasında bunlardan Rusya'ya firar edenlerin tekrar Memalik-i Şahane'ye avdet etmeleri memleketin bunca mesai ile tekarrür etmiş olan asayişine haleb iras edeceği gibi daha birçok mahaziri dahi mucib olacağından artık bunların el-yevm buldukları mahallerde kalmaları veya Rusya'nın memalik-i vesi'asının diğer münasip yerlerine sevk ve ikame edilmeleri...²⁹.

Hatta Osmanlı Devleti Rusya'nın bu hizmetine karşılık 100.000 lira vermeyi de teklif etmektedir.

Ermenilerin tekrar Osmanlı topraklarına geldiği zaman faaliyetlerine devam edeceğinden çekinen Osmanlı hükümeti, Rus hükümetini ikna etmeye çalışmıştır. Ermenilerin geri gönderilmemesinin ehemmiyetini anlatmak için yapacakları yardımın Mısır Meselesi(Kavalalı Mehmet Paşa İsyanı) sırasında Rusya'nın yapmış olduğu yardım kadar hatta ondan daha ziyade önemli olduğu dile getirilmiştir³⁰.

Ancak Rusya ısrarla Osmanlı Ermenilerinin topraklarında kalmasını istemediğini dile getirmektedir. Ermenileri tekrar Osmanlı topraklarına göndermek için de hazırlıkların sürdüğü belirtilmektedir.³¹ Osmanlı Hükümeti'nden de dönecek olan Ermenilerin can mal güvenliğinin sağlanmasını istemektedir³².

Rusya bu tavrı sergilerken bir taraftan da hem Ermeni çetelerinin hem de Rusya'ya kaçan Ermenilerin Osmanlı topraklarına gizlice girip zarar vermesine göz yummaktadır. Dahiliye Nazırlığı'nın 16 Ekim 1899 tarihli bir tezkiresinde *yüz elli kadar Ermeni erbab-ı fesadının Rusya'nın Çolaklı karyesinde içtima eyledikleri ve hududu tecavüzle kordonları ve*

29 *Osmanlı Belgelerinde...*, s.9.

30 *Osmanlı Belgelerinde...*, s.34-35.

31 *Osmanlı Belgelerinde...*, s.19.

32 *Osmanlı Belgelerinde...*, s.5-6.

Müslüman karyelerini basacakları nın Erzurum'dan haber alındığı söylenmektedir³³.

Osmanlı hükümetinin Ermenilerin gönderilmemesine karşılık yüz bin lira verme teklifini reddeden Rusya 1899'un son gününde bunu bir şarta bağlamıştır. Rusya kendi topraklarında bulunan Ermeni mültecilerinin iade edilmemelerinin Karadeniz sahillerinde yapılacak şimendifer hattı inşası imtiyazının sadece kendisine verilmesine bağlı olduğunu Osmanlı yetkililerine iletmiştir³⁴.

Rusya Ermenileri geri göndermekten vazgeçer ancak bu sefer de Osmanlı Ermenileri Rusya'nın kendilerine uyguladığı baskıcı politika yüzünden orda kalmak istemezler. 18 Mayıs 1900 tarihli Erzurum Vilayetinden gelen raporda *üç sene kadar bir zamandan beri ba-pasaport vilayetçe Rusya'ya gitmiş olan Ermenilerin bin üç yüz elli yedi neferden ibaret bulunduğu ve bunların ekseriyetle avdet etmek istedikleri me'mul idüğü ma'ruzdur*³⁵ denilmektedir.

Bir diğer belgede de Rusların Ermenileri zorla tabiyetine almaya çalıştığı anlatılmaktadır. Osmanlı Ermenilerinin Rus tabiyetine girmeyi reddettiği toplu olarak Osmanlı sınırına doğru ilerledikleri belirtilmektedir³⁶. Rusya'nın bu politikasına rağmen Osmanlı hükümeti geri dönmeye çalışan Ermenileri tekrar kabul etmeyeceğini ısrarla vurgulamıştır.

SONUÇ

Rusya'nın Ermeni göçmenleri konusunda gösterdiği tavır değişikliği daha önce de söylediğimiz gibi Ermeni Meselesi'nin Batılı devletlerin sömürgeci politikalarının sonucu olduğunun bir kanıtıdır. Büyük devletlerin desteğiyle en azından bir muhtariyet elde edebileceklerini düşünen Ermeniler XX. yüzyıla tam bir hayal kırıklığı ile girmişlerdir. Osmanlı Devleti geri adım atmama konusunda kararlı bir tutum sergilerken oldukça güvendikleri Rusya değil desteklemek Ermeni hareketini frenlemek ve bastırmak için elinden gelen gayreti göstermiştir.

İngiltere'nin de tek başına yaptığı girişimler bir sonuç vermemiştir. 1894-1896 yıllarında büyük bir hız kazanan Ermeni milliyetçiliği

33 *Osmanlı Belgelerinde...*, s.37-39.

34 *Osmanlı Belgelerinde...*, s.47-48, 53-54.

35 *Osmanlı Belgelerinde...*, s.54-55.

36 *Osmanlı Belgelerinde...*, s.73-74.

1900'lere girerken yerini tek tük küçük olaylara bırakmıştır. Birinci Dünya Savaşı'na kadar da Osmanlı toprakları üzerindeki Ermeni milliyetçiliğinin sessiz bir seyir izlediğini söylemek mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA

BABACAN, Hasan, “Yurt Dışına Kaçan Ermenilerin İkinci Meşrutiyet’in İlanı Üzerine Geri Dönme Çabaları”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 10, Yaz 2003.

ÇALIK, Ramazan, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Devrinde Ermeni Olayları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Rüstem Yay., İstanbul 1998.

HALAÇOĞLU, Ahmet, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2005.

İLTER, Erdal, *Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytin İsyanları (1770-1880)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.

KILIÇ, Davut, “Rusya’nın Doğu Siyaseti’nde Eçmiyazin Kilisesi’nin Rolü (1828-1915)”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 2, Ankara Haziran-Temmuz-Ağustos 2001.

KOP, Yaşar, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Ermeniler”, *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, I.Cilt.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

MAZICI, Nurşen, *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni (1878-1920)*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2005.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİ-RUS İLİŞKİSİ (1899-1906), Cilt III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Ankara 2006.

ÖKE, Mim Kemal, *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996.

SONYEL, Salahi R., “Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu’nu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü”, *Belleten*, Cilt XLIX, Sayı 195, Aralık 1985, TTK Yayını, Ankara 1988.

TÜRKLER-ERMENİLER VE AVRUPA, Çev. Bayram Kodaman, Ankara 1994.